منوچهر محسني

تمهيد في علم الاجتماع

ترجمة:

ريبوار سيويلي　　مصلح ايرواني　　مراد حكيم　　دارا صبحان
ابوبكر علي　　دلشاد حمه　　تحسين طه

***

نووسەر: دکتۆر مەنوچێهر موحسنی

دەروازەکانی کۆمەڵناسی

وەرگێڕانی

رێبوار سیوەیلی، موسڵح ئیروانی،
مراد حەکیم، دارا سوبحان، ئەبو بەکر عەلی،
دڵشاد حەمە، تەحسین تەها

چاپی یەکەم – هەولێر

2002

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی
کوردستان ت. «٢٢٦٠٣١١»

e.mail:mukriani@yahoo.com

- کتێبی ژمارە: «٨٧»
- کتێب: دەروازەکانی کۆمەڵناسی
- نووسینی: دکتۆر مەنوچێهر محسنی
- رێبوار سیوەیلی، موسڵح ئیروانی، مراد حەکیم، دارا سوبحان، ئەبو بەکر عەلی، دڵشاد حەمە، تەحسین تەها
- هونەرکاری بەرگ و ناوەوە: قاسم قادر
- چاپی یەکەم: هەولێر – ٢٠٠٢
- ژمارەی سپاردن «٣٤٤»ی ساڵی ٢٠٠١ دراوەتێ.
- چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە/ هەولێر

پێرست

پێگەو سنووری کۆمەڵناسی 9

بەشی یەکەم

کۆمەڵناسی، زانستی کۆمەڵگا 22
کۆمەڵناسی چییە؟ 23
ئامانجەکان و بەشە پسپۆرییەکان 27
دیاردەی کۆمەڵایەتی 29
کۆمەڵناسی و زانستە کۆمەڵایەتییەکان 31
تۆژینەوە لە کۆمەڵناسیدا 33
قۆناغ و میتۆدەکانی لێکۆڵینەوە 33
کۆکردنەوەی زانیاری تۆژینەوەیی 35
کۆمەڵناسی و ئەزموون 38
ئەبستیمۆلۆژیای کۆمەڵناسی 40
کورتەی بەش 41

بەشی دووەم

سەرهەڵدان و گەشەکردنی کۆمەڵناسی 46
سەرەتا 47
هزرە کۆمەڵایەتییەکان 48
فەلسەفەی کۆمەڵایەتی چاخی کۆن لە ئەوروپا 50
فەلسەفەی کۆمەڵایەتی لە ئێران و شارستانییەتی کۆنی ئیسلامیدا 51
فەلسەفەی کۆمەڵایەتی سەردەمی رێنسانس لە رۆژئاوا 53
کۆمەڵناسی: قۆناغی سەرەتایی 56
کۆمەڵناسی: قۆناغی گەشەسەندن 59
چەند قوتابخانە یان روانگەیەک 64
بونیادگەری 66
قوتابخانەی ململانێ 39
قوتابخانەی کارلێکی کۆمەڵایەتی 70
قوتابخانەی شیکاگۆ 70
قوتابخانەی فرانکفۆرت 72
قوتابخانەکانی کۆمەڵناسی و رێبازە هەنووکەییەکان 74
کورتەی بەش 75

بەشی سێیەم

پێکهاتەو ئەرکی کۆمەڵگای مرۆیی 82
چەمک و تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگای مرۆیی 83
سیستمی کۆمەڵگای مرۆیی 86
بنەما بایۆلۆژی-دەروونییەکانی کۆمەڵگای مرۆیی 87
بنەما ژینگەییەکانی کۆمەڵگای مرۆیی 90
مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی و کۆمەڵگا 94
جموجۆڵی دانیشتوان و کۆمەڵگا 96
جۆرەکانی کۆمەڵگا مرۆییەکان 98
کورتەی بەش 99

بەشی چوارەم

کولتوور و کۆمەڵگا 102
چەمک و تایبەتمەندییەکانی کولتوور 103
کولتوورو کەسێتی 105
پێکگەیشتن-کولتوورو زمان 108
جۆرناسی کولتووری 110
چەمکی وردە کولتوور 112
وردە کولتوورەکان 114
دژە کولتوور 116
سەرمایەی کولتووری 117
گواستنەوەو بڵاوبوونەوەی کولتووری 119
دواکەوتنی کولتووری 122
دژایەتییەکان و قەیرانە کولتوورییەکان 123
ئەندازیاری کولتووری 125
کورتەی بەش 127

بەشی پێنجەم

بەکۆمەڵایەتیبوون 130
چەمکی بەکۆمەڵایەتیبوون 131
هۆکارەکانی بەکۆمەڵایەتیبوون 133
بەکۆمەڵایەتیکردنی سەرەتایی 135
بەکۆمەڵایەتیبوونی لاوەکی لە نەوجوانییەوە تا بە ساڵاداچوون 136
پێگەیاندنی تایبەتی: مێشک شوشتنەوە 139

چەند تیۆرێک 140
بەکۆمەڵایەتیبوون و دووری لە کۆمەڵگا 142
کورتەی بەش 143

بەشی شەشەم

گروپی کۆمەڵایەتی 146
پێشەکی 147
گروپی کۆمەڵایەتی چییە 149
بنەماکانی تایپۆلۆجیای گروپە کۆمەڵایەتییەکان 152
گروپی سەرەتایی 154
گروپی لاوەکی 156
بەراوردێک لە نێوان گروپە سەرەتایی و لاوەکییەکان 157
گروپی ژێدەر 158
گروپی گوشار 160
گروپی نهێنی 162
گردبوونەوە 164
ناوگروپ و دەرەوەی گروپ، نەتەوە تەوەری 165
هاوبەندیی گروپی 168
دینامیکیەتی گروپ 171
ڕەفتاری گروپی 173
سۆسیۆمەتری 175
کورتەی بەش 179

بەشی حەوتەم

دامەزراوەو ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان 184
چەمکی دامەزراوەی کۆمەڵایەتی 185
ڕۆڵی تاکەکەسی و ڕەفتاری دامەزراوەیی 187
تایبەتمەندییەکانی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان 190
ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی چییە؟ 193
ڕێکخراوە ڕەسمی و ناڕەسمییەکان 195
پێکهاتەی ڕێکخراوەیی 197
پێکهاتە ڕەسمی و ناڕەسمییەکان 198
جەوهەری بیروکراسی 201
ڕۆڵی بیروکراسی 203

بەڕێوەبردن لە دوورەوە 205
بەڕێوەبردن و حکومەتی ڕاپەڕینەران 206
تەکنوکراسی و تەکنوکراتەکان 208
کۆمەڵە خۆبەخشەکان 210
کۆمەڵەو کۆمەڵگا 212
ئەرکی کۆمەڵەکان 213
کورتەی بەش 215

بەشی هەشتەم

نایەکسانییەکان و چینە کۆمەڵایەتییەکان 218
پێشەکی 219
توێژبەندیی کۆمەڵایەتی 220
چەمکی چینی کۆمەڵایەتی 222
گۆڕانی چینە کۆمەڵایەتییەکان بە درێژایی مێژوو 224
سیستمی کاست 226
کۆیلایەتی 228
مارکس، مارکسیزم و چینی کۆمەڵایەتی 231
کۆبەندی تیۆرەکان لەبارەی چینی کۆمەڵایەتییەوە 235
چینی ناوەند 237
هەژاران و هەژاری 239
چەمکی پێگەی کۆمەڵایەتی 243
چین و پێگەی کۆمەڵایەتی 244
پۆلینکردنی پێگەکان 246
پێگەو ڕۆڵی کۆمەڵایەتی 247
چینی کۆمەڵایەتی وەک وردە کولتوور 249
کولتووری هەژاری 250
بزاوتی کۆمەڵایەتی 252
هۆکارەکانی بزاوتی کۆمەڵایەتی 255
کورتەی بەش 258

بەشی نۆیەم

کۆمەڵگا لە قۆناغی پێش کشتوکاڵیدا 262
کۆمەڵگای سەرەتایی: کۆکردنەوەی خۆراک و ڕاو 263
کلان 268

کۆچەری و ئابووری شوانکاریی 269
پێکهاتەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای خێڵەکی 272
پێکهاتەی ئابووری خێڵەکانی ئێران 274
خێڵەکانی ئێران 276
کورتەی بەش 278

بەشی دەیەم

کشتوکاڵ و گوند نشینی 280
گوند لە ڕەوڕەوەی مێژوودا 281
گوند نشینی چییە؟ 284
پێکهاتەی ژیان- ژینگەی کۆمەڵگای لادێیی 289
کاری کشتوکاڵی: بەخێوکردنی زیندەوەران 291
سەرهەڵدانی لادێ و هۆکارە ژینگەیی- کۆمەڵایەتییەکان 293
پەرتەوازەیی و کۆبوونەوە: فەزا، شوێنی حەوانەوە و کێڵگە 296
شێوەناسیی ژینگە لادێییەکان 298
لادێ و لادێییەکان 301
دژایەتی و جیاوازییەکانی لادێ - شار 306
پەیوەندییە بەرامبەرەکانی لادێ- شار 310
کورتەی بەش 312

بەشی یازدەیەم

شارنشینی و کۆمەڵگای پیشەسازی 316
جەوهەری شارنشینی 317
شارو بازاڕ 319
کاریگەرییەکانی شارنشینی 322
پێشینەی شارنشینی و شارە دێرینەکان 324
گەشەسەندنی شارنشینی 325
بونیادی ژینگەیی کۆمەڵگای شاری 329
شۆڕشی پیشەسازی 333
پێکهاتەی کۆمەڵایەتی-ئابووری کۆمەڵگای پیشەسازی 336
کۆمەڵگای پاش پیشەسازی 341
کۆمەڵگای ئەلیکترونی 342
بەپیشەسازیبوون و گەشەسەندنی ئابووری-کۆمەڵایەتی 344
کورتەی بەش 347

بەشی دوازدەم

نۆرمەکان، بەهاکان و لادانە کۆمەڵایەتییەکان 352
پێشەکی 353
نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان 353
بەها کۆمەڵایەتییەکان 356
لادانی کۆمەڵایەتی 358
لادان و هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان 361
قوربانیان و لادانکاری 362
مۆرکی لادانکاریی 364
تیۆرەکان و لادانە کۆمەڵایەتییەکان 365
نامۆبوونی کۆمەڵایەتی 370
کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی 372
چاکسازییە کۆمەڵایەتییەکان 373
کورتەی بەش 375

بەشی سێزدەیەم

خێزان و خزمایەتی 378
پێشەکی 379
هاوسەرگرتن 381
ڕۆڵ و ئەرکی خێزان 383
جۆرەکانی خێزان 386
خێزانی فراوان 389
خێزانی ناوکی 392
گۆڕان لە خێزانی هاوچەرخدا 393
لەبەریەک هەڵوەشانی خێزان 399
کورتەی بەش 401

سەرچاوەکان 403

فەرهەنگۆک 413

پێگە و سنووری کۆمەڵناسی

کۆمەڵناسی چی نییە؟

یەکەمین دەستکەوتی سەردەمی نوێ، سەبارەت بە ڕەوتی زانست و هزری کۆمەڵایەتی، وەک هانز جۆرج گادامیر گوتوویە، بریتیبوو لە دروستبوون و پاشان جیابوونەوەی لقەکانی زانست لە فەلسەفە. بەرهەمی ئەم جیابوونەوەیەش ئەوەبوو، کە فەلسەفە بوو بە دیسیپلینێکی تایبەت. دەتوانین هەمان شت بە جۆرێکی دیکە دووپات بکەینەوە و بڵێین: گرنگترین خاڵی وەرچەرخان لە سەردەمی مۆدێرندا بریتیبوو لە جیابوونەوەی زانستەکان لە ئەدەبیات و بەرهەمی ئەم جیابوونەوەیەش ئەوە بوو، کە ئەدەب لە «ئەدەبی خەیاڵ»دا بچووککرایەوە. بۆ دیراسەکردنی ئەم ئەدەبە بچووککراوەیەش، دەبوو بەشەکانی وەک «فیلۆلۆژیا» و «ئەدەبی گشتی» هەروەها «ئەدەبی بەراوردکاری» و بەشی «زانستی ئەدەب» بکرێنەوە. بەشی یەکەمیان خۆی بە «ئەدەبی نەتەوەیی»یەوە سەرقاڵ دەکرد، دووەمیشان سەرقاڵی «ئەدەبی جیهانی» بوو. بەمەش زانستی «فیلۆلۆژی» و «زانستی ئەدەبیات» بوونە خاوەن دیسیپلینی زانستیی تایبەت بە خۆیان. لەهەمان سەردەمدا کە ئەم بەشانە، یاخود ئەم دیسیپلینانە پێکهاتن، بەشێکی زۆری لقە زانستییە مۆدێرنە جیاوازەکان سەرهەڵدەدەن: ئەنترۆپۆلۆژیا (مرۆڤناسی)، زانستی مێژوو، کۆمەڵناسی، دەروونشیکاری و پاشانیش زماننناسی (لێنگویستیک).

بنەمای هەر بەشێک، یان هەر دیسیپلینێکی زانستیی جیابۆوە لە بەشەکانی دیکە، بریتییە لە بانگەشەکردنی بۆ سەربەخۆیی و ئیدیعاکردن سەبارەت بەوەی کە دەتوانێت «بابەتی و سەرجەمگیر» بێت. هیچ لقێکی زانستی نییە کە بۆ ڕەوایەتیدان بە خۆی و لە پێناوی جێبوونەوەی لەناو تۆڕی ئەکادیمیادا، بانگەشەی بۆ جۆرێ لە بەرهەمهێنانی «ڕاستی» نەکردبێت و خۆی بە زانستێکی «بابەتییانە» پێناسە نەکردبێت، کە دەتوانێت ڕاستیمان لەسەر گشتمەندی و سەرجەمیەتی کێشەکان پێ بڵێت و لە پاشانیشدا «ڕووناکایی»یان دەخاتە سەر. بەشێوەیەکی ڕەسمی، مێژوونووسان و کۆمەڵناسان دان بەوەدا دێن کە هەرلایەکیان ئیش لە پانتاییەکی «جیاواز»دا دەکەن، بەڵام بەشێوەیەکی

نارەسمی ئەم دوو لقە زانستییە لە داگیرکردنی پانتایی یەکتر زیاتر هیچ ناکەن. ئەم قسەیە بۆ پەیوەندیی نێوان کۆمەڵناسان و مرۆڤناسانیش هەر ڕاستە: مرۆڤناسی لە مرۆڤ دەکوڵێتەوە و کۆمەڵناسیش لە کۆمەڵ و دیاردەکانی. بەڵام ئایا دەتوانین مرۆڤ لە کۆمەڵ دابڕین و کۆمەڵگایەکی بێ مرۆڤ وێنا بکەین؟

لەگەڵ ئەوەشدا کە هەر زانستەی جیاوازە لە ئەوانیتر و بەسەر بەش و دیسیپلینی جۆربەجۆردا دابەشبوون، ئەوە نابێت چاو لەو ڕاستییە مێژووییەش بپۆشین کە پێمان دەڵێت: هەر لقێکی زانستی، دامەزرێنەری خۆی، مەنهەجیەتی خۆی، دەقی سەرچاوەیی خۆی، تیۆری و شێوازی خۆ دەربڕینی خۆیان هەیە و ئیمکان و ئەگەری ئەوەش لەبەردەمدایە، کە هەریەکە لەم دیسیپلینانە تیۆری و مەنهەج و بیرۆکەی سەرنجڕاکێش لەیەکتری قەرز بکەن. بەمانایەکی دیکە: ئەگەر لە ساتێک لە ساتەکاندا فەلسەفە دەسەڵاتی ئەوەی لەدەستدا بووبێت کە ببێتە «دایک» و بنەمای هەموو زانستەکان، ئەوە لە دنیای هاوچەرخیشدا هەردەم یەکێک لە زانستە تایبەتمەندەکان فرسەتی ئەوەی هەبووە کە ببێتە «زانستی مۆدێل»، بۆ نموونە زانستی زمان (لینگویستیک) لە بەشێکی زۆری سەدەی بیستەمدا ئەم ڕۆڵەی بینی.

لەڕاستیدا ئەوەی ئەمڕۆکە لە دنیای ئەکادیمیادا زەحمەتە بەرگری لێبکرێت، بریتییە لەو سنوورەی کە زانستەکان و دیسیپلینەکان لێکدی جیا دەکاتەوە. بەشێکی زۆر لە بوارە زانستییەکان دەیانەوێت سنووری جیاکاری خۆیان بپارێزن، بەڵام ناتوانن و ئەمەیان بۆ ناچێتە سەر. مەسەلەکە ئەوە نییە کە سەرۆکی بەشە زانستییەکان حەز دەکەن سنووری بەشەکانیان بپارێزن، هەروەها ئەوەش نییە کە زانستەکان بەرەو دامەزراندنی «یەکێتییەکی زانستی» دەڕۆن و دەیانەوێ بوارە پسپۆڕییەکان لێکدی نزیک بخەنەوە و پەرە بە تێکەڵکردنی بوارە زانستییەکان بدەن، لەبەر ئەوەی «ناچارییەک» ئەوە دەسەپێنێ. مەسەلەی بنەڕەتیی لەوەدایە، کە چیدی ناتوانرێت و دەسەڵاتێک نەماوە بتوانێت پارێزگاری لە سنووری جیاکەرەوەی نێوان لقە زانستییەکاندا بکا. لە دنیای مۆدێرندا زانستەکان بەناچاری تێکەڵ بەیەکتر دەبن، بەناچاری دەکەونە ژێر کاریگەریی ئەنجامەکانی یەکترەوە و بەناچاریش یەکتری تەواو دەکەن.

بۆ نموونە با وای دابنێین لە بەشێکی وەک کۆمەڵناسیدا پڕۆژەیەکمان هەیە پێوستە لەسەر بنەمای دوو لقی زانستییەوە جێ بەجێ بکرێت، با وای دابنێین پێویستیمان بەوە هەیە لە پڕۆژەکەدا سوود لە تێڕوانینی مرۆڤناسانە (ئەنترۆپۆلۆژی) و میتۆدی ئەو زانستە و نەریتەکانی وەربگرین. بێگومان بۆ ئەم کارە پێویستیمان بەوە هەیە کە لە پێشەوە پرس

به مرۆڤناسەکان بکەین سەبارەت بەو کارەی کە ئێمە وەک کۆمەڵناس پێوەی سەرقاڵین. ڕێک ئالەم کاتەدا ئاسان نییە بەڕوونی و بێ هیچ بەهەڵە تێگەیشتنێک قەناعەت بەوە بکەین، ئایا بەڕاستی «زەمینەی کاری مرۆڤناسێک» چییە؟ ئایا ئەو توانایی و قابیلییەتێکی تایبەتیی هەیە؟ ئایا شتێک هەیە مرۆڤناسەکان بتوانن ئەنجامی بدەن و کەسانی سەر بە لقە زانستییەکانی تر نەتوانن؟ ئایا مرۆڤناسێک لەبواری ئەفسانەکاندا لە مێژوونووسێکی ئایینی شارەزاترە، فەیلەسووفێک لە تیۆلۆژێک دەققیترە و هتد؟

ئیدی ئێمە دەتوانین بەمجۆرە لە پرسیارکردن بەردەوامبین، هێندە هەیە هەر کەسێک لەبواری پسپۆڕیی خۆیدا پێی وایە توانا و شارەزاییەکی بێ نموونەی هەیە: مێژوونووسەکان بە دڵنیاییەوە پێمان دەڵێن: ئەوان و تەنیا ئەوان شارەزای ئیشکردنن لەبارەی دۆزینەوەی «سەرچاوە» و لێکدانەوەی «بەڵگەنامەکان»ـەوە، مرۆڤناسەکان خۆیان بە پسپۆڕ دەزانن لەبواری دیراسەی مەیدانیدا و جارانیش زمانناس ئەو کەسە بوو کە زۆرترین زمانی دەزانی و بەوجۆرە..

ئەمڕۆ دیمەنەکان بە شێوەیەکی دیکەن: هەموو بەشێک، هەموو دیسیپلینێک و هەموو زانستێک کێشەی هەیە لەگەڵ ناسنامەی خۆیدا. هیچ لقێکی زانستی و هیچ دیسیپلینێکی ئەکادیمی نەماوە بەشێک لەسنووری خۆی لەدەست نەدابێت و تێکەڵ بە بوار و بەشی دیکە نەبووبێت و نەچووبێتە ژێر کاریگەرییانەوە. بەمانایەکی دیکە: لە دنیای ئەمڕۆدا هیچ لقێکی زانستیمان نییە بە تەنیا و بە پشتبەستن بە یاساکانی خۆی، بانگەشەی وەڵامدانەوەی پرسیارەکان بکات، ئەنجامەکانی وەک ئەنجامگیریی «بابەتیانە» و «سەرجەمگیر» لەقەڵەم بدات و لەهەمان کاتیشدا وەک «لقێکی زانستی» بمێنێتەوە. لقێکی زانستی ناتوانێت «بابەتی» و «سەرجەمگیر» بێت و لە هەمان کاتیشدا «زانستی»یش بێت. چونکە زانست چییە جگە لە بچووککردنەوەی واقیع لەناو ئەگەر و رستە و دەربڕینەکانی زماندا؟ زانست ئەوە نییە کە بتوانێت دەربارەی «سەرجەمی شتەکان» بدوێت. هیچ زانستێک ناتوانێت سەرجەمگیر و گشتگرەوە بێت و ئەوەش هەڵە و کەمایەسی زانستێک نییە کە واقیع دابەزێنێتە سەر ئاستێکی بچووکی قسەکردن لەبارەی واقیعەوە، ئەوە عەیبی زانست نییە کە نەتوانێت لەمەڕ هەموو شتەکانەوە بدوێت، ئەوە کەموکوڕی زانستکار نییە کە نەتوانێت بە چراکەی دەستی هەموو کەلێنە تاریکەکانمان بۆ ڕووناکبکاتەوە. ئیشکردن لە زانستیشدا پێویستی بە ڕێژەیەک لە واقیعبینی هەیە، «واقیعبینی زانستیش» ئەوەیە کە سنوورەکانی خۆی بناسێت.

کەواتە دەبێت بپرسین: چۆن لقێکی زانستی پێکدێت و شەرعییەتی خۆی لەسەر کام

بنەمایانەوە وەردەگرێ؟ ناسنامەی لقێکی زانستی چییە و هتد؟

زۆر هەڵەناکەین گەر بڵێین: ناسنامەی هەر بەشێکی زانستی لەوێوە سەرهەڵدەدات کە ئەو بەشە زانستییە ڕێگە نەدات بە پراکتیزەکارەکانی، کە «هەمووشتێک» بەناوی ئەو لقە زانستییەوە بڵێن و ئەنجام بدەن. ناسنامەی لقێکی زانستی لە ناسینی سنوور و ئیمکانیەتەکانی خۆیدایە، لەبەرامبەر سنوور و ئیمکانیەتی لقەکانی دیکەی زانستدا، چونکە هەر لقێکی زانستی کە سنوورەکانی خۆی نەزانی، دەکەوێتە ئاخاوتن لە بارەی هەموو شتێکەوە و زانستێکی تۆتالیتاری و سەرجەمگیری لێبەرهەم دەهێنێ و ئەمەش ناودەنێ «حەقیقەتی زانستی»، بەبێ ئەوەی گوێ بداتە ئەوەی کە لقەکانی دیکەی زانستیش حەقیقەتی خۆیان هەیە. بۆیە لقێکی زانستی بەوە پێناسە دەکرێت کە «چی نییە»، نەک ئەوەی کە «چییە».

کۆمەڵناسی، مێژوو نییە، چونکە وەک کۆمەڵناسیی بەریتانی، ئەنتۆنی گیدێنز دەڵێت: بابەتی زانستیی کۆمەڵناسی بریتییە لە «کۆمەڵگای مۆدێرن» و بابەتی زانستی مێژوویش بریتییە لە «ڕابردوو». هەروەها کۆمەڵناسی، مرۆڤناسیش نییە، چونکە مرۆڤناسی خۆی بە «کۆمەڵگا تەقلیدییەکان»ـەوە سەرقاڵ دەکات و خاڵی هاوبەشی ئەمانەش ئەوەیە کە هیچیان «ئەدەب» نین. بەڵام بۆ ئەوەی کۆمەڵناسی ببێتە «زانستی ناسینی کۆمەڵگا و دیاردەکانی»، پێویستی بەوەیە بچێتە ناو تۆڕێکی هاوکارییەوە لەگەڵ هەموو ئەو لقە زانستییانەی تردا کە بەجۆرێک لەجۆرەکان لە مرۆڤ و کۆمەڵگا دەکۆڵنەوە.

* * *

خەسڵەتەکانی ئەم بەرهەمە:

ئەم کتێبەی دەیخوێنیتەوە بەهەمان ڕۆحییەتەوە نووسراوە، تا لە سەرێکەوە بابەتی سەرەکی ئەم زانستەمان بەشێوەیەکی بەرفراوان تێبگەیەنێت و لەسەرێکی دیکەیشەوە پێمان بڵێت، کۆمەڵناسی وەک دیسیپلینێکی زانستی لە چیدا و لە کوێدا لە لق و بەشە زانستییەکانی دیکە جیا دەبێتەوە. ئەم کتێبە چەندە دەیەوێت پێمان بڵێت کۆمەڵناسی چییە، هێندەش پێمان دەڵێت چی نییە!

ئێمە کە دەستمان بە ئیشکردن لە وەرگێڕانی ئەم کتێبەدا کرد، وێڕای خۆشەویستی هەرکامێکمان بۆ کۆمەڵناسی وەک لقێکی زانستی و وەک دیسیپلینێکی ئەکادیمی، هێشتا دوودڵ بووین لەوەی: ئایا پانتاییەکانی ئیشکردنی سۆسیۆلۆژی لە کوێدا لە

پانتایی لقەکانی دیکە جیا دەبێتەوە. هۆی ئەمەش نەک هەر بۆ نەبوونی سەرچاوە و نەبوونی بەشی کۆمەڵناسی لە زانکۆکانی کوردستاندا دەگەڕێتەوە، بەڵکو دەشگەڕێتەوە بۆ گرنگی نەدان بەو رۆڵەی کە دەشێت کۆمەڵناسی و کۆمەڵناسان لە ناو دامەزراوەکانی کۆمەڵگادا بیگێڕن. بەمانایەکی دیکە، تا ئێستاش چارەنووسی کۆمەڵناسی وەک زانستێک لە وڵاتی ئێمەدا روون نییە و شوێنگەی ئەم لقە زانستییە لە بەڕێوەبردن و رێکخستنی کۆمەڵگادا ئاماژەی بۆ نەکراوە. رەنگە ئەمەش هۆی ئەو نائومێدییە بێت کە هەر قوتابییەکی بەشی کۆمەڵناسی و هەر لێکۆڵەرەوەیەکی کۆمەڵایەتی دووچاری ببێت و بەدوای وەڵامەکەیدا بگەڕێت.

ئێمە نامانەوێت بەوەرگێڕانی ئەم بەرهەمە، بانگەشەی ئەوە بکەین کە وەڵامی ئەو پرسیارەمان داوەتەوە، بەڵام لەوە دڵنیاین کە خوێنەر لە دوای خوێندنەوەی بابەتەکانی ئەم کتێبە، بەشێوەیەکی وردتر دەڕوانێتەوە کۆمەڵگا و دەوروبەری خۆی و رەنگە تا ئەندازەیەکی زۆریش سنوورەکانی ئەم لقە زانستییەی بۆ روون ببێتەوە. هەرچی سەبارەت بە قوتابییانی بەشی کۆمەڵناسیشە، ئەم کتێبە دەتوانێت رۆڵی «یاوەرێکی زیندووی حازربەدەست» بگێڕێت، کە دەشێت پشتی پێببەسترێت و متمانەی پێبکرێت. ئالێرەشەوە چەند خەسڵەتێکی گرنگ، ئەم کتێبە لە زۆربەی ئەو کتێبانە جیا دەکاتەوە کە بە زمانەکانی دیکە نووسراون و دەکرێ بۆ سەر زمانەکەمانیان وەربگێڕین:

خەسڵەتی یەکەم ئەوەیە، ئەم کتێبە وەک «دەروازەیەک» و وەک «پێشەکی و سەرەتایەک» خۆی دەخاتەڕوو بۆ چوونە ناو دنیای کۆمەڵناسییەوە. واتە ئەم کتێبە نایەوێت هەڵگری هیچ یەقینێکی زانستی نەگۆڕ بێت، بەڵکو تەنیا دەروازەیەکی هێمن و بەکاوەخۆیە بۆ چوونە ناو ئەم بەشە و پێناسەکردنی ئەو چوارچێوەیەی کە دەکرێت بە «سنووری سەرەکیی پانتایی ئیشکردنی کۆمەڵناسەکان»ی لەقەڵەم بدەین، کە ئەمە شتێکە لەلای ئێمە و تەنانەت لەبەشەکانی کۆمەڵناسیشدا وەڵامێکی ئەوتۆمان بۆی دەستگیر نابێت. وەک دەزانین خەسڵەتێکی نەگۆڕی زانست بریتییە لە دەستنیشانکردنی وردی بابەتەکان و چڕکردنەوەی زەینی توێژەر لە پێناو بەدەستەوەدانی چەند ئەنجامێکدا، کە دەشێت هەندێ روونکردنەوەی تازەمان لەسەر ئەو بابەتانە بخەنە بەر دەست. ئەمکارە خۆی لە خۆیدا بانگهێشتن و تاڕادەیەکیش ناچارکردنی ئێمەیە بۆ ئەوەی دیاردەکان و بابەتەکان بەشێوەی دیکە ببینین و لێیان بکۆڵینەوە و هوشیارانە لەناویاندا بژین. دەستنیشانکردنی سنووری هەر بابەتێک، واتە جیاکردنەوەی لە بابەتەکانی دیکە و

ڕێگەگرتن لە تێکەڵکردنیان بەیەکتر، ئەمکارە وردبینییەکی زەینی و چاودێریکردنێکی وردی دەوێت تاکو ئێمە عادەت بە دیاردەکانەوە نەگرین و ڕانەیەین بە دووبارەبوونەوەیان، کە لە ئەنجامدا ئەم راهاتنە دەبێتە هۆی خەولێکەوتنی هوشیاریمان. کەواتە دەستنیشانکردنی وردی بابەتەکان و جیاکردنەوەی سنوورەکانیان وامان لێدەکات کە زەینی خۆمان لەسەر چاودێریکردنی بابەت و دیاردەکان رابهێنین و بەمجۆرەش زەینمان و هۆشمان بەردەوام لە چالاکیدا بێت، نەک خەوی لێبکەوێت. نووسەری ئەم کتێبە ویستوویەتی بۆ هەر بابەتێک چەند پێناسەیەکی روون و لەهەر پێناسەیەکدا چەند خەسڵەتێکی ئەو دیاردانەمان بۆ ئاشکرا بکا، کە کتێبەکەی لەبارەیانەوە دەدوێت و پاشانیش لەڕێگەی نموونە هێنانەوەی گونجاوەوە، پەیوەندییەک لە نێوان خستنەڕووە تیۆرییەکانی و دیاردەکانی واقیعی کۆمەڵایەتیدا، دروستبکا. هەموو ئەمەش بە «دەستپێک»، یان «سەرەتا» و «دەروازەیەک» بۆ بابەتەکانی کۆمەڵناسی ناو دەبات و لێرەشەوە رووخسارێکی رێژەگەراییانەی زانستیی دەداتە کتێبەکەی.

خەسڵەتی دووەمی ئەم کتێبە لەوەدایە، لە بنەماوە لەسەر شێوازێکی ئەکادیمی و پەروەردەیی هاوچەرخ و بە زمانێکی شەفاف؛ بۆ قوتابییان نووسراوە. جگە لەوەی نووسەری کتێبەکە بۆ خۆی لەڕووی بەرهەمهێنانی تیۆرییەوە کۆمەڵناسێکی پڕکارە، مامۆستای دەرسی کۆمەڵناسیشە و ئەمەش بواری ئەوەی بۆ رەخساندووە، تا لە نزیکەوە ئاگاداری ئەو کێشە جۆربەجۆرانە بێت کە قوتابییانی ئەم بەشە دووچاری دەبن. بۆیە وەک خوێنەر بۆی دەردەکەوێ، لەو کاتەدا ئەم کتێبە گەرەکیەتی رەهەندە تیۆرییەکەی خۆی بپارێزێت و بەرگریی لە ئاستی دەربڕینی زانستییانەی خۆی دەکا، ئەوە لەهەمان کاتیشدا شێوازێکی پەروەردەیی و فێرکارییانەی تێدا رەچاو کراوە و ئەمەش وایکردووە لایەنە ئاڵۆزەکانی تیۆر، بەزمانێکی سادە، نەک ساکار، گوزارشیان لێبکرێت.

لەڕوانگەیەکی فەلسەفییانەوە بۆ کاری پەروەردەیی، پەروەردە هەرتەنیا لە پەیامی ئەو بابەتانەدا کورتنابێتەوە کە دەخرێنەڕوو، بەڵکو لایەنێکی گرنگی کاری پەروەردەیی بریتییە لە دروستکردنی پردی دیالۆگ و پێکهێنانی فەزایەکی هاوبەش بۆ قسەکردن لەسەر کێشەکان و رەواندنەوەی هەموو جۆرە ستەم و ترسێک لەبارەیانەوە تاکو پرۆسەی «لێتێگەیشتن» و «هەرسکردن»یان ئاسان بێت. کاری پەروەردەیی هەر لەو خاڵانەدا کورتبنەوە کە «پەروەردەیین»، بەڵکو گرنگیشە ئەم خاڵە پەروەردەییانە لە کەش و هەوایەکی ئەوتۆدا و بە زمانێکی گونجاو و شەفافی ئەوتۆ بخرێنە ڕوو، کە زیان

بەئامانجە پەروەردەییەکان نەگەیەنن و نەبنە «فەرمانی پەروەردەیی». پەروەردە کاتێک دەبێتە فەرمان و سەپاندن، ئەوە خەسڵەتێکی بنەمایی خۆی وندەکات، چونکە ئەو ئامادەییە عەقڵی و دەروونییەی کە بەرامبەر هەیەتی بۆ وەرگرتنی وانە و ئەزموونە پەروەردەییەکان، هەڵدەگێڕێتەوە بۆ وزەیەک کە بەهۆیەوە لە پەروەردە رابکات و بەرگری لەبەرامبەردا بکات. ئەمەیە ئەو کێشە هەرە گرنگەی کە لە سیستەمی پەروەردەیی وڵاتی ئێمەدا هەیە و ئەم سیستەمەی لە سیستەمێکی فێرکاری و پێگەیاندنەوە کردۆتە سیستەمێکی دیسپلینکەری عەسکەرییانە و بەرزەفتەکردن. لەپەروەردەدا تەنیا یەک جۆر کۆنترۆڵکردن شەرعیەتی هەیە، ئەویش ئەوەیە داخۆ ئەو رێگا پەروەردەییەی گرتوومانەتە بەر کارایە یان پاسیڤ.

سێیەمین خەسڵەتی ئەم بەرهەمە، لە فرەڕەهەندی و سەرجەمگیربوونی دیدی نووسەرەکەیدایە، کە تەنیا خۆی نەبەستۆتەوە بە کۆمەڵگا خۆرهەڵاتی و ئیسلامییەکانەوە؛ بەڵکو بەردەوامیش لە هەوڵی بەڵگەهێنانەوە و نموونە هێنانەوەدایە لە کۆمەڵگاکانی خۆرئاوا و جیهانییەوە. ئەمڕۆ کەمتر کتێبێک لەبارەی کۆمەڵناسییەوە دەبینین، کە بە دیدێکی فراوان و شارەزاییەکی وردبینانەی بێلایەنەوە، بتوانێت لە میانەی لاپەڕەکانی خۆیدا سەفەر بەناو کۆمەڵگا جۆربەجۆرەکاندا بکات و لە خەسڵەت و نیشانە و تایبەتمەندییەکانیان بدوێت و دواجاریش بکەوێتە بەراووردکاریی نێوان دیاردە کۆمەڵایەتییەکانیان. زۆر لە ڕاستی دوور ناکەوینەوە گەر بڵێین: لەناو نووسەرانی ئەورووپی لە بواری بابەتەکانی کۆمەڵناسیدا، کەمتر کەسانێک پەیدا دەبن کە شارەزاییەکی سەرجەمگیریان لەبارەی کۆمەڵگا خۆرهەڵاتی و غەیرە ئەوروپاییەکانەوە هەبێت. ئەوان پتر لەلایەنی تیۆریدا قووڵ دەبنەوە و لە بواری نموونە هێنانەوەدا کورت دەهێنن، لەکاتێکدا نووسەرانی غەیرە ئەوروپایی لەڕووی تیۆرییەوە دەستکورت و پابەندی دووبارەکردنەوەی ئەو تێز و دەستکەوتە تیۆرییانەن، کە هاوکارە ئەوروپایی و ئەمەریکییەکانیان بەرهەمیان هێناون. یەکێک لە بایەخەکانی ئەم کتێبە و تایبەتمەندیی شێوازی نووسەرەکەی ئەوەیە، کە دەیەوێت جۆرێ لە هاوسەنگی لە نێوان ئەو دوولایەنەدا بسازێنێ و لە ئەنجامدا لە «دەروازەیەک»ی تایبەتەوە بێتە دەرێ کە نە بەتەواوی لەڕووی تیۆرییەوە پشتی بەستووە بەو رۆشنبیرییە سۆسیۆلۆژییەی لە کولتووری خۆرئاوادا بەرهەم هاتووە و نە لە نموونە هێنانەوەشدا کۆمەڵگا غەیرە خۆرهەڵاتییەکانی لەبیر کردووە.

چوارەمین خەسڵەتی گرنگی ئەم کتێبە، لە زیندوویی و نزیکی و هاوشێوەیی

نموونەکانیدایە، لەگەڵ ئەو دیاردانەی لە کۆمەڵگای ئێمەشدا ئامادەن. بۆیە خوێندنەوەی ئەم کتێبە لە گەلێک رووەوە وەک خوێندنەوەیەکی ناڕاستەو خۆی کۆمەڵگای ئێمە وایە و ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ لێکچوون و دووبارەبوونەوەی گەلێک «هاوبونیاد» لە کۆمەڵگاکاندا بەگشتی و لە کۆمەڵگا تەقلیدییەکاندا بەتایبەتی. راستە ناکرێت ئەم کتێبە و هیچ کتێبێکی دیکە، وەک «رابەرێک» و وەک بەرنامەیەک بۆ تێگەیشتن لە کۆمەڵگای کوردی و دیاردەکانی ناوی، بەکار بهێنرێت؛ بەڵام گومانیش لەوەدا نییە، زۆربەی ئەو نموونە پراکتیکیانەی نووسەر پەنایان بۆدەبات؛ بەشێوەیەکی دیکە و لە ئاستێکی تری دەرکەوتنیاندا، لە کۆمەڵگای ئێمەشدا ئامادەن و پێیان دەگوترێ «دیاردە کۆمەڵایەتییەکان». دیارە ئەم دۆخە هەلێکی باش بۆ خوێنەر دەڕەخسێنێت تاکو لە کاتی خوێندنەوەی بابەتەکاندا، جگە لە سوود وەرگرتن لەزانیارییەکان، جۆرێ لە بەراووردکاریش لەنێوان «دیاردە کۆمەڵایەتییە چوون یەکەکان»ی «کۆمەڵگا جیاوازەکان»دا ئەنجام بدات و ئەم کارەش یارمەتیدەرێکی باشە بۆ دەرچوون لە «رەهاییگەری کولتووری» و خۆبەستنەوەیەکی کوێرانە بە هەموو ئەو شتانەی کە پێمانوایە: تایبەتن بە کۆمەڵگا و کولتووری ئێمەوە. تێگەیشتن لە «جیاوازیی کۆمەڵگاکان» و لەهەمان کاتیشدا «چوونیەک بوونی هەندێک لە دیاردەکانیان»، خاڵێکی گرنگە لەبەردەم هەر پڕۆژەیەکی کۆمەڵناسی و کولتووریدا کە ئامانجی ئەوەبێت پردی هاوبەش و تێگەیشتنێکی زانستییانەی بێ لایەن بەرهەم بهێنێت. چونکە واچاکە کۆمەڵناسییەکی زانستیی و کارا، هەنگاوی سەرەتایی خۆی لە زەمینەخۆشکردن بۆ گفتوگۆی نێوان کولتوورەکان و دۆزینەوەی دیاردەی چوونیەکی کۆمەڵگاکانەوە بنێت. بە کورتی: کۆمەڵناسی دەکارێ پردێکی زانستی بێت لە نێوان کۆمەڵگاکاندا.

کۆمەڵناسیی کوردەواری، چۆن؟

ئەگەر قەرارە کۆمەڵگای ئێمە خۆی لە بونیادە دێرینەکانی رزگار بکات و پێ بخاتە قۆناغێکی مۆدێرنەوە، ئەوە ئێمە پێویستیمان بە زانستی کۆمەڵناسی و بەو مەعریفە تیۆری و پراکتیکییە هەیە، کە کۆمەڵناسان لەسەر کۆمەڵگا بەرهەمی دەهێنن، چونکە وەک لە شوێنێکی دیکەدا و لە زمان گیدێنزەوە ئاماژەم پێدا: بابەتی کۆمەڵناسی وەک لقێکی زانستی، بریتییە لە «کۆمەڵگای مۆدێرن». بۆیە هەوڵدان بۆ مۆدێرنیزەکردنی

کۆمەڵگای کوردی، پێویستە هاوکات و هاوشان بێت بە دامەزراندنی کۆمەڵناسییەکی تایبەت بە کوردەواری، واتە کۆمەڵناسییەک، بتوانێت کۆمەڵگای کوردی لەسەر ئاستێکی تیۆری و زانستی بەرهەم بهێنێتەوە، یاسا و میکانیزمەکانی دەستنیشان بکا، لە چارەسازیی کێشە و ئاڵۆزییەکانیدا رۆشنگەری بکا و رێگەخۆشکەر بێت بۆ خۆتازەکردنەوەی ئەم کۆمەڵگایە.

دامەزراندنی زانستی کۆمەڵناسیی کوردی، بە کردنەوەی «بەشی کۆمەڵناسی» لە زانکۆ و بە وەرگێڕانی کتێبێکی لەبابەت وەک ئەم کتێبەی ئێمە کردومانەتە کوردی، مەیسەر نابێت. ئەوەی کۆمەڵناسیی کوردی دروست دەکا، بریتییە لە ئیشکردن و ژیانێک بە هوشیارییەکی رەخنەگرانەوە لە ناو کایە کۆمەڵایەتییەکان و هەوڵدان بۆ تێگەیشتن لە میکانیزمی دروستبوونی دیاردەکان و پاشانیش تەفسیرکردنەوەیان بەپێی مەنهەجیەتێکی زانستی و دوور لە «دۆگماخوازی». کۆمەڵناسیی کوردی لەو شوێنەوە دروست دەبێت کە بتوانرێت دیدی تاکەکەسی کوردی بەرەو کۆمەڵگاکەی خۆی ئاراستەبکرێتەوە، واقیعی کۆمەڵایەتی لەلای ببێتە پرۆژەیەک، کە شایانی توێژینەوەیە و پاشانیش بە دیدێکی رەخنەیی پەروەردە بکرێت تابتوانێت لەنێوان خواست و ئیرادەی خۆی و، ئەوەی یاسا و نەریتە کۆمەڵایەتییەکان بەسەریدا دەیسەپێنن، مەودایەک بۆ پرسیارەکانی خۆی دروستبکا. بە مانایەکی دیکە، کۆمەڵناسیی کوردی هەر تەنیا بە کتێب تەرجەمەکردن بەرهەم نایەت، بەڵکو پێویستی بە ئیشکردنمان و هاوکاریکردنی ئەندامانی کۆمەڵگاش هەیە لەتەک یەکتردا، کە بێگومان ئەم دۆخەش پێویستی بە جۆرێک لە متمانەکردنە بە یەکتری.

* * *

لە بیری کۆمەڵناسیی هاوچەرخدا، «متمانە» دیاردەیەکە گرنگییەکی تایبەتیی پێدەدرێت. یەکێک لەو بەڵگانەی کە دەتوانین باس لە یاسا نەنووسراوەکانی کۆمەڵگا بکەین، یاخود باس لە «پەیمانێکی نهێنی» نەنووسراوی ناو کۆمەڵگایەک بکەین، کە دواجار ئەندامەکانی ئەو کۆمەڵگایە لەدەوری یەکتری کۆدەکاتەوە، دیاردەی متمانەیە. هەروەها متمانە یەکێکە لە بنەما گرنگەکانی هەر ئاڵوگۆڕێکی ئابووری و بواری بەرهەمهێنان: هەر یەکێکمان کاتێ ئامێرێکی تەکنەلۆژی بەکار دەهێنین، لەوێوە هەنگاو دەنێین، کە متمانەمان بەو ئامێرە هەیە. ئەوەش متمانەیە کە هاووڵاتیان سواری هۆیەکانی گواستنەوە دەبن، کۆرپەکانیان دەنێرن بۆ باخچەی ساوایان و منداڵەکانیان بۆ قوتابخانە و

گەنجەکانیشان بۆ زانکۆ؛ تاکو لەوێ لەو بەشە بخوێنن و پەروەردە بکرێن کە ئەو دامەزراوانە وادەیان پێداوین. متمانە لە چوونی ئێمە بۆ لای پزیشک و بەردەم وەستای دارتاش و دادوەرەکانیشدا خۆی ئاشکرا دەکا، چونکە بڕوامان وایە: پزیشک چاکمان دەکاتەوە، دارتاش ئەو کەلوپەلەمان بە باشی بۆ دروستدەکات کە دەمانەوێ، و دادوەرەکانیش بە پێی یاسا مەدەنییەکان داوەریمان بەسەرەوە دەکەن و بەرگریمان لێدەکەن. بەمجۆرەش «متمانە» داینەمۆی زیندوویی کۆمەڵگاو گەرانتە بۆ نە شڵەژان و ئاڵۆزنەبوونی ژیانی ئاسایی رۆژانە.

لێرەشەوە، متمانە لە دیاردەی «هاوکاری» جیا نابێتەوە، چونکە لە هەناوی هەموو جۆرە متمانەکردنێکدا شێوەیەکی دانانن بەیەکتر و هەروەها ئاستێکی هاوکاریکردن لەگەڵ یەکدی، خۆی شاردۆتەوە. هەمووجارێ کە من متمانە بەتۆ دەکەم، واتە وەک خۆت و بە سەربەخۆیی خۆتەوە دەتبینم و قەبووڵت دەکەم، کەئەمەش ئاستی هاوکاریکردنی منە بۆ ئەوەی تۆ، وەک کەسێتییەکی کۆمەڵایەتی دەرکەویت. هەموو جارێ کە تۆ متمانە بە من دەکەیت، واتە بوارم بۆ دەڕەخسێنیت تاکو لە کۆمەڵگادا بوونی خۆم بسەلمێنم و بەوجۆرەی کە بەپێویستی دەزانم ئەرکەکانم جێبەجێ بکەم. لە متمانە و هاوکاریکردندا رێژەیەکی زۆری پرنسیپە ئەخلاقییەکانیش ئامادەن، چونکە لەلایەکەوە متمانە و هاوکاریکردن، دەچنە خزمەتی وەدیهاتنی دۆخێکی ئاسایی بۆ ژیانی پێکەوەیی مرۆڤەکان و لە لایەکی دیکەشەوە؛ ئامانجی ئەخلاق بریتییە لە وەدیهێنانی ئەو دۆخەی کە تیایدا هەر تاکەکەسێک لە خەمی ژیانی هاوبەشدایە.

* * *

هاوکاری و متمانەش لەلایەکەوە، بەردی بناخەی ئیشکردنی ئێمە بوون لە وەرگێڕانی ئەم بەرهەمەدا و لەلایەکی دیکەوە خاڵی پەیوەندیی ئێمەش بوون لەگەڵ بەشی کۆمەڵناسی لە زانکۆی سەلاحەدین و بەڕێوەبەرێتی دەزگای بڵاوکردنەوەی موکریانی، کە دوو لایەنی هاندەربوون بۆ بەئەنجامگەیاندنی ئەم پرۆژەیە.

یەکەمین دیدارەکانی ئێمە بۆ گەڵاڵەکردن و دابەشکردنی بەشەکانی ئەم بەرهەمە، لە گۆڕەپانی کۆلێژی ئاداب و پاشان لە نووسینگەی سەنتەری گۆڤاری «ژیار»ەوە دەستیان پێکرد. سەبارەت بە من، ئیشکردن لەگەڵ کۆمەڵێ لاوی رۆشنبیر و خەمخۆر، ئەو یەکەمین ئامێزەبوو کە دەشێت مرۆڤێکی لە هەندەران گەڕاوە ئاشنا بکاتەوە بە وڵات و کۆمەڵگاکەی خۆی. لێرەوە سوپاسێکی زۆرم هەیە بۆ یەک بەیەکی ئەو کەسانەی پێکەوە

ئەم پرۆژەیەمان دارشت و کارمان تێداکرد و کەچی بەداخەوە لە دوای کۆتایی هاتنی کارەکانمان دیاردەی کۆچکردن بۆ هەندەران سێ لەو کەسانەی لیستەندین (ئەبوبەکر و دڵشادو دارا).. ئەو ئازیزانە جگە لە کۆمەڵێ یادگاری خۆش، شوێندەستی ماندووبوونیان بەم بەرهەمەوە زۆر دیارەو ئێمەش دڵمان بەوە خۆشە کە توانیمان ئەو ئەمانەتییە بگەیەنین.

ئێمە ئەم کتێبەمان لە چاپی شازدەیەمی دەقە فارسییەکەوە تەرجەمە کردووە، کە لە کۆتایی هەر بەشێکدا کورتەی بەشەکە و زنجیرە پرسیارێک هەیە. ئێمە بە پێویستمان نەزانی پرسیارەکان وەربگێڕین، چونکە پێمانوایە خوێندنەوەی سەرجەمی کتێبەکە، یان ئەو بەشانەی بابەتگەلی جۆربەجۆر دەخەنەروو، ئەرکی سەرەکی خوێنەرە، نەک ناچارکردنی بەوەی لە ژێر رۆشنایی پرسیارێکی دیاریکراودا، لاپەڕەکان هەڵبداتەوە. هەروەها نووسەر لەگەلێک شوێندا نموونەیەکی زۆر تایبەت، یاخود سەرچاوەیەکی ناسۆسیۆلۆژی وەک شیعر و حیکمەتی تایبەت بە کۆمەڵگای ئێرانیی فارسزمانی هێناوەتەوە، کە دیسانەوە بە پێویستمان نەزانیوە هەمیشە ئەو نموونە تایبەتییانە هەڵبژێرین، چونکە پێویستی دەکرد خوێنەر لە سیاقی گشتی ئەو بابەتانە شارەزابێت. هەروەها پێویستە ئاماژە بە شێوازی نووسەر بدەین لە دەستنیشانکردنی ژێدەرەکانیدا: ژێدەری ئەم کتێبە لە کۆتاییدا وەک لیستەیەک و بەپێی تەرتیبی ژمارەیی چاپکراون و نووسەر لە مەتندا تەنیا ئاماژەی بە ژمارەی ژێدەرەکە و لاپەڕەکەی داوە، بۆ نموونە: [٢١٦/ ٢٢٤] واتە: سەرچاوەی ژمارە ٢١٦ لاپەڕەی ٢٢٤) لە لیستی سەرچاوەکاندا.

لە کۆتاییدا دەبێت ئەوە دووپات بکرێتەوە، کە ئەم کارە کارێکی هاوبەشە و لە ئاستی خۆیدا کارێکە نموونەی لە وڵاتی ئێمەدا زۆر دەگمەنە. بۆیە ئێمە دوو چاوەڕوانیمان لە خوێنەر هەیە: یەکەم ئەمکارە ببێتە نموونە بۆ شوێنپێ هەڵگرتن و هاندانێک بۆ ئەنجامدانی کاری هاوبەش و بە کۆمەڵ. دووەمین چاوەڕوانیمان: ئەوەیە کە لە کاری هاوبەشدا هیچ رەهاییگەرییەک جێگەی نابێتەوە و کۆی زەحمەتی کەسەکان دەبێتە ئەنجامێک، کە دەخرێتەڕوو بۆ گفتوگۆ لەسەرکردن و دەوڵەمەندکردنی بەرهەمەکە، بەتایبەتی لە رووی زاراوەسازی و دارشتنی زمانی و بەرجەستەکردنی خەسڵەتەکانی زمانی زانستییەوە. گرنگە خوێنەران و شارەزایان بەوجۆرە تەماشای زمان و زاراوەکانی ئەم وەرگێڕانە بکەن، کە وەک پێشنیار خراونەتەڕوو، کە دەکرێت دەستکاری بکرێن و بە زاراوەی گونجاوتر جێگەیان پڕ بکرێتەوە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو خاڵەی کە ئێمە هێشتاش بۆخۆمان لەم لایەنە رازی نین و دەکرێ بە هاوکاریی خوێنەران، ئەم کەموکوڕییە

لە چاپی دواتردا چارەسەر بکرێت. چاوەڕوانی تێبینی و سەرنجی قوتابییان، مامۆستایان و کۆمەڵناسەکانین تاکو هاوکاریمان بکەن و ئەم کتێبە ببێتە بەرهەمی هەوڵدانی هەموومان.

ئەرکی دابەشکردنی فەسڵەکان بۆ تەرجەمەکردن و هەروەها پیاچوونەوەی کتێبەکە و فەرهەنگسازی و سەرپەرشتی چاپ، بەمجۆرەی خوارەوە بووە:

رێبوار سیوەیلی: پیاچوونەوەی گشتی و پێشەکی و وەرگێڕانی بەشی: (کۆمەڵناسی، زانستی کۆمەڵگە)

موسڵح ئیروانی: پیاچوونەوەی گشتی و وەرگێڕانی: بەشی (سەرهەڵدان و گەشەکردنی کۆمەڵناسی) و (پێکهاتە و ئەرکی کۆمەڵگای مرۆیی)

مراد حەکیم: پیاچوونەوەی گشتی، فەرهەنگۆک، سەرپەرشتی چاپ لەگەڵ وەرگێڕانی هەر سێ بەشی: (گرووپی کۆمەڵایەتی)، (دامەزراوە و رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان) و (کۆمەڵگا لە قۆناغی پێش کشتوکاڵیدا).

دڵشاد حەمە: وەرگێڕانی بەشی (بەکۆمەڵایەتیبوون)، (شارنشینی و کۆمەڵگای پیشەسازی)

ئەبوبەکر عەلی: وەرگێڕانی بەشی (نۆرمەکان، بەهاکان و لادانە کۆمەڵایەتییەکان) و (کشتوکاڵ و گوندنشینی)

دارا سوبحان: وەرگێڕانی بەشی (خێزان و خزمایەتی) و (نایەکسانی و چینە کۆمەڵایەتییەکان).

تەحسین تەها: وەرگێڕانی بەشی (کولتوور و کۆمەڵگا)

سوپاسی بەڕێز کەریم سۆفی دەکەین، کە ئەرکی کێشاوەو بە کوردییەکەیدا چۆتەوە.

رێبوار سیوەیلی
٢٠٠١/١١

بەشی یەکەم

کۆمەڵناسی، زانستی کۆمەڵگا

کۆمەڵناسی چییە؟

ڕۆڵی کۆمەڵناسی بریتییە لە ڕۆشنگەری لە پانتایی ئەزموونی مرۆییدا. کۆمەڵناسی بانگهێشتمان دەکا بۆ توێژینەوەو چاوخشاندنەوە بەلایەنە جیاوازەکانی ژینگەی کۆمەڵایەتی، ئەو لایەنانەی کە ئێمە بە زۆری پشتگوێیان دەخەین، گرنگییان پێنادەین یاخود وەک حاڵەتی سەپاو وەریاندەگرین. خوێندنی کۆمەڵناسی یارمەتیمان دەدات تاکو تێبگەین کۆمەڵگا چۆن ڕێکخراوە، دەسەڵات لە کوێدایە، کامە بیروڕاو نەریت ڕەفتارەکانمان ئاراستە دەکەن و هەروەها کۆمەڵگاکەشمان بە چ شێوەیەک فۆرمی ئێستای خۆی وەرگرتووە؟ بەمانایەکی دیکە: کۆمەڵناسی مرۆڤەکان بەهۆشیارییەکی تایبەت لەسەر ئەوەی کە هەیە، چەکدار دەکا. ئەم هۆشیارییە یارمەتیمان دەدات تاکو ئەو هێزە کۆمەڵایەتییانەی کە ڕووبەڕوویان بووینەتەوە، باشتر بناسین، بەتایبەتیش ئەو هێزانەی کە سنوورمان بۆ دادەنێن یان بەرەڵڵامان دەکەن. ڕەنگە زۆر لە ڕاستی دوور نەکەوینەوە ئەگەر بڵێین: کۆمەڵناسی، زانستێکی ئازادکەرە [٥/٣]. کۆمەڵناسی پێش هەرشتێ (هەرچەندە کەم تا زۆر ئەمە ئاشکرا نەبووە) تێڕوانین و تێگەیشتنی ڕەخنەیی لە کۆمەڵگا پەرەپێدەدات و بەگەشەسەندنی ئەم تێڕوانینەش کۆمەڵناسی دەکارێ بەشداریکردنێکی چالاکی لە گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکاندا هەبێت. ئەم ڕۆڵە لە کۆمەڵناسیدا زۆر بەڵگە نەویستە، چونکە شتێکی ئاساییە هەر کۆمەڵناسێک گرنگی بەمەسەلەکانی وەک هەژاری، تاوان، تەلاق، گەندەڵی و هتد.... بدات [١/١].

کۆمەڵناسی (Sociology) وەک بەشێکی پسپۆڕی لە بواری زانستە

مرۆڤایەتییەکاندا، پانتاییەکی بەرفراوان دەگرێتەوە. کاروبارو کێشەکانی وەک هەژاری، جیاکردنەوەی ڕەگەزی و گرووپی، ژیانی خێزانی، ڕێکخراو، حزب و گرووپە سیاسییەکان، ژیانی ئایینی، جۆرەکانی لادانی کۆمەڵایەتی، پێکهاتەی ئابووری، گۆڕانە کۆمەڵایەتییەکان، شۆڕش، ڕێکخراوو بونیادی فێرکردن، زانست و توێژینەوە، گەشەی تەکنیکی، یەکێتییە پیشەیی و سەندیکاکان، زۆربوونی خێرای دانیشتووان، نامۆبوونی کۆمەڵایەتی، شارنشینی، لادێنشینی و زۆربواری دیکە، کە یا ئەوەتا ڕاستەوخۆ دەکەونە پانتایی توێژینەوەی کۆمەڵناسییەوە، یاخود پەیوەندییان پێوەی هەیە [٣/٦]. کۆمەڵناسی بەجەختکردنەوەی لەسەر بینین و هەڵسەنگاندن، ئەو ئەگەرە دەهێنێتە ئاراوە کە زانیاری ڕێکوپێکمان لە بارەی ئەو باسە سەختانەی پەیوەندییان هەیە بەسیاسەتەکان و هەڵبژاردنە کۆمەڵایەتییەکانەوە، دەست بکەوێت. [٥/٢-٣]. چۆن بتوانین ئەو بەشە زانستییە پێناسە بکەین کە بانگەشەی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە دەکات؟

نەریتی کتێب نووسین ئەوە دەسەپێنێ کە سەرەتا پێناسەی کۆمەڵناسی بکەین، هەرچەندە نەشتوانین: ئەوەی کۆمەڵناسی لێیدەکۆڵێتەوە شتێ نییە تازە دۆزرابێتەوە. کۆمەڵناسی پێکهاتەیەکی نوێ نییە لەو شتانەی کە پێشتر بوونیان هەبووە بەشێوەی بەرهەمە تاقیگایی یاخود پیشەسازییەکان. کۆمەڵناس عەودالی ناسینی شێوە هەییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتییە. کۆمەڵناسێکی وەکو «سامۆیل مۆرس» (S. morse) شتێک داناهێنێ. زەمینەی بابەتییانەی کۆمەڵناسی لە سەرەتای دەستپێکردنی ژیانی کۆمەڵایەتیی مرۆڤەکانەوە لە سەر زەوی تائێستا هەمیشە هەبووە. لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەم زەمینە بابەتییانە لەکات و شوێندا لە هەندێ لایەنەوە هەمەڕەنگن، بەڵام ڕەگەزە بنەڕەتییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی، کەم تا زۆر ڕەهەندگەلێکی گشتییان هەیە.

ئەو دۆزینەوانەی پشت ئەستوورن بەناسینی زانستی، جیاوازییان لەگەڵ هۆشیاری و ناسینی عامەو زانینێک هەیە کە لەم ڕێگەیەوە بەدەست دێت (Common sense). بۆ نموونە ناسینی عامە حوکم دەدات ئەگەر کەسێ لە یارییەکی دەستەجەمعیدا فێڵ بکات، ئەوە لەکاروکاسبیشدا هەر فێڵ دەکات، ئەمەش لەکاتێکدا کە توێژینەوە زانستییەکان لەمبارەیەوە پیشانی دەدەن، کە کارڕاستی کەسێ لە هەلومەرجێکی تایبەتدا هیچ پەیوەندییەکی بەرەفتاری ئەو کەسەوە نییە لە هەلومەرجێکی دیکەدا [٥/٧]. بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین

بەشێ لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی کۆمەڵناسی (وەکو لقێکی زانستی) بەم شێوەیەی خوارەوە کورت بکەینەوە [٩/٨].

أ- یەکەمین ئامانجی (کۆمەڵناسی) زانینە نەک هەنگاونان.

ب- بابەتییەت، ڕێکوپێکی و ڕوانگەی زانستی.

ج- بەرفراوانکردنی پانتایی و بایەخدانی بابەتییانە بەڕەهەندە جیاوازو هەمەڕەنگەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و بەپسپۆڕیکردن.

د- پشت بەستن بەدەستکەوتەکانی هەموو زانستە کۆمەڵایەتییەکان.

لە سەرەتای مێژووەوە تائێستا، هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتی مرۆڤ زەمینەیەکی سەرنجڕاکێش بووە بۆ خوێندنەوەو لێکۆڵینەوە، شێوەی ڕەفتاری کەسەکانیش لەگەڵ یەکتردا- واتە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان. لە لایەن مێژوونووس، ڕۆحانی و فەیلەسوفەکانەوە جێگەی گرنگیپێدان، تۆژینەوە، بینین و تۆمارکردن بووە. باسکردنی ئەوەی کە «کراوە» وێڕای ئەوەی لە لایەن مێژوونووسەکانەوە ئەنجامدرابێت یان ڕۆژنامەنووسەکان، دەچێتە خانەی مێژووی ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤەکانەوە. لێرەوە ئەرکی کۆمەڵناس ئەوەیە کە بەسوود وەرگرتن لە میتۆدی زانستی، هەوڵی شیکارکردن و لێکدانەوەی ڕووداوو دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بدات. بەم پێیەش، کۆمەڵناسی وەکو لقێکی دیاریکراو بەدوای ناسینی مرۆڤی کۆمەڵایەتییەوەیە و لە دیاردەکانی وەکو کۆمەڵە مرۆییەکان، دابونەریت و دامەزراوەکان و نمونەکانی جێگیری و گۆڕانی کۆمەڵایەتی دەکۆڵێتەوە.

بێگومان ڕەفتاری تاکەکان لە چوارچێوەی ئامادەیی ئەواندا وەک (تاک) دەردەکەون. ئەم ڕەفتارانە کاریگەری لە هۆکارە فیزیکی (وەکو توانای جەستەیی) و هۆکارە دەروونییەکان (وەکو هۆش و ئامادەباشی) وەردەگرن، بەڵام لە پاڵ ئەمەو لە پەیوەندی لەگەڵیدا، هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان هەن. لەم ڕووەوە بۆ ئەوەی بتوانین ناسینێکی ورد و هەمەلایەنمان لەسەر ڕەفتاری مرۆڤ هەبێت، پێویستە حیساب بۆ هۆکارە تاکەکەسی و کۆمەڵایەتییەکان بکەین. بەسەرنجدان لەوەی کە هۆکارە تاکەکەسییەکانیش لە ژێر کاریگەری هۆکارە کۆمەڵایەتییەکاندان، دەستەیەک لە کۆمەڵناسان لە بنەڕەتدا گومان لە بوونی هۆکارە تاکەکەسییەکان دەکەن. لەوێوە کە تاکەکان پێکەوە دەژین، هاوبەشن لە داب ودەستوورەکاندا، سەبارەت بەدۆست و دوژمنەکان پەرچەکردار دەنوێنن و هتد...، ڕەفتارەکانیشیان لە چوارچێوەگەلێکی تایبەتیدا شێوە دەگرن [١١/١-٦].

هەر کاتێ مەبەست لە کۆمەڵناسی نوێ دەزگای ناسینی زانستییانەی خەسڵەتی «کۆمەڵایەتی»بێت، ئەوە هەر پێناسەیەکی بمانەوێت بخەینەڕوو، ڕووبەرووی تەنگ و چەڵەمە دەبێتەوە: کۆمەڵایەتی چییە؟ ناسینی زانستییانە لە چ لایەنێکەوە لە ناسینێک جیا دەبێتەوە کە ئەم تایبەتمەندییەی نییە[٥/٢٥].

وێڕای ئەو جیاوازییە بەرچاوەی کە لە ڕووی شێوەی پێناسەکردنی کۆمەڵناسییەوە لە نێوان کۆمەڵناسەکاندا هەیە، تاڕادەیەک بوارەکانی باس و تۆژینەوە یەکن. بۆ نمونە وا نایەتە پێش چاو کەسێ دژی ئەوە بێت گەر بڵێین، یەکێک لە ڕەهەندە بنچینەییەکانی تۆژینەوە لە کۆمەڵناسیدا بریتییە لە ناسینی زانستییانەی ڕەفتاری مرۆڤەکان لە چوارچێوەی گرووپەکان و گەشەسەندنیان، چونکە ئەگەر بڵێین کۆمەڵناسی بریتییە لە خوێندنەوەی زانستییانەی کۆمەڵگا، یان پەیوەندییە مرۆییەکان یاخود ڕەفتارە کۆمەڵایەتییەکان، لە ڕاستیدا هەندێ بەڵگەمان لەسەر ناوەڕۆکەکەی خستوونەتەڕوو و ڕەنگە بتوانین بڵێین: ئەم کتێبە جگە لە پێناسەکردنی کۆمەڵناسی و ناوەڕۆکەکەی هیچ شتێکی دیکە ناگرێتە خۆی. بەزۆری ناوەڕۆکی کۆمەڵناسییان بە «دیاردە کۆمەڵایەتییەکان» ناوبردووە کە هەڵبەت ئەم دەربڕینە ئیقاعێکی تەمومژاویی هەیە.

زۆربەی کۆمەڵناسە ئەمریکییەکان حەز دەکەن کۆمەڵناسی بەزانستی تۆژینەوەی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، پێناسە بکەن، چونکە ئەزموونی ڕۆژانەی ئێمە لە پەیوەندییە مرۆییەکان، واتە پەیوەندییەکانی خێزان، هاوڕێکان، دوژمنان، بێگانەکان و بەوجۆرە.... بەدیهێنەری بابەتی سەرەکی ئەم زانستەن [١٣/١٠]. بەچاوخشاندنەوە بەناو ئەو تێڕوانینە جیاوازانەدا، کە لەبارەی بابەتی تۆژینەوەی کۆمەڵناسییەوە لە بەردەستدان بەو ئەنجامە دەگەین کە گرووپێک کۆمەڵناسی بە هاوواتای «پێکهاتەی کۆمەڵایەتی» (Social structure) دەزانن (وەک مارکس، پارسۆنز و هتد)، گرووپێک لە ڕواڵەتی کۆمەڵی (Collective Representa-tions)دا کورتی دەکەنەوە (وەک دورکهایم و...)، لە کۆتاییشدا دەستەیەکی دیکە بە «کردەی کۆمەڵایەتی» (Social Action) دەزانن (وەک: ماکس ڤیبەر..و) [٢٠٤/٥٠١-٥٠٤].

لەگەڵ زانینی ئەوەی کە تائێستا هیچ پێناسەیەک بۆ کۆمەڵناسی نەیتوانیوە خۆی لە ڕەخنە بپارێزێت، بەڵام لەو ڕووەوە کە بتوانین بەلای کەمەوە وێنەیەکی تا ئەندازەیەک دیاریکراو لەسەر پانتایی بابەتییانەی ئەم زانستە بخەینە پێش چاوی

عەودالانی سەرەتایی ئەم لقە، دەتوانین بڵێین: کۆمەڵناسی وەکو یەکێک لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان بەشێکە خۆی بەلێکۆڵینەوەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکانەوە، واتە ئەو لایەنانەی ژیانی مرۆڤ کە لە ئەنجامی ئەندامێتی مرۆڤ لە کۆمەڵگادا سەرهەڵدەدەن، خەریک دەکات. کۆمەڵناسی بەیارمەتی میتۆدە زانستییە تایبەتییەکان، دەزگاکان، پەیوەندی و ڕەفتارە کۆمەڵایەتییەکانی مرۆڤ لە ڕووی پێکهاتە، ئەرک، دینامیکییەت و گۆڕان دەخاتە بەر تۆژینەوە، شیکردنەوە و لێکدانەوە، بەراورد و پۆلین کردنەوە. هەروەها بەروانینێکی تایبەتی هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان هەوڵی گەیشتن بەو «یاسا کۆمەڵایەتی»یانە دەدات کە بەسەر «ژیانی کۆمەڵایەتی»دا زاڵن.

ئامانجەکان و بەشە پسپۆڕییەکان

زەمینە سەرەتاییەکانی بیری کۆمەڵناسی لەسەر ئەو بنەمایە دروستبوو کە کۆمەڵناسی وەک لقێکی زانستی بەشێوەیەکی مەعریفیانە کاردەکات و تەنیا خاوەنی «بەکارهێنانە پراکتیکییەکان»ە، نەک «ئامانجە پراکتیکییەکان». کۆمەڵناسی لەوە دەکۆڵێتەوە کە«هەیە» نەک لەوەی کە «دەبێت هەبێت». لە ئەنجامی تۆژینەوە کۆمەڵایەتییەکانەوە ئەنجامگەلێکی بەسوود بۆ جێبەجێ کردنی بەرنامەکانی چاکسازیی کۆمەڵایەتییەکان و خۆشگوزەرانیی گشتی دێتە دەست. بەڵام کۆمەڵناسی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ عەودالی بەدەستهێنانی نموونە تایبەتی و پراکتیکییەکانی ئەم جۆرە کاروبارانە نییە. لەبەرئەوە کۆمەڵناسی زانستێکە نەک چارەسەرێکی ڕاستەوخۆ. لەگەڵ ئەوەشدا کە کۆمەڵناسان دەتوانن وەکو ڕاوێژکار لە بەرنامەکانی پەرەپێدانی ناوچەیی و چاکسازی و بەرنامەڕێژیی کۆمەڵایەتیدا بەشداری بکەن، کاری سەرەکی ئەوان خستنەڕووی واقیعەکان و شیکردنەوەو لێکدانەوەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکانە بۆ یارمەتیدانی ڕاپەڕێنەرانی ئەو بەرنامانە [٨/١٣].

پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمەوە تائێستا ئەم ئاراستەیە نەیاری خۆیشی هەبووە کە خۆیان لە ڕیزی جۆربەجۆردا بینیوەتەوە. بەبڕوای ئەم گرووپانە قەبووڵکردنی «کۆمەڵناسی لە پێناو کۆمەڵناسیدا» بە مانای دوورخستنەوەیەتی لە کێشەکانی ئێستای کۆمەڵگاو ئاراستە وەرگرتنێکی نادەروەستانەیە لە بەرامبەر مرۆڤەکاندا [٨/١٢].

لە دەوروبەری ساڵی ١٩٦٠ بەدواوە وردە وردە لە جیهاندا کایەی پیشەیی نوێ بۆ کۆمەڵناسی پەیدابوون. کۆمەڵناسی کە تاکو پێش ئەو مێژووە، تایبەت بوو بە گرووپە فێرکارییەکانی زانکۆ و گۆڕەپانی دیکەی لە بەرامبەر خۆیدا بینییەوە، هێدی هێدی کۆمەڵناسان لە نووسینگەکانی تۆژینەوە و ڕاپرسی، یەکە پیشەسازییە گەورەکان، کۆمپانیاکانی ئەندازیاریی ڕاوێژی شارسازی، و ڕێکخراوە جۆربەجۆرە کارگێڕییەکاندا کار دەدۆزنەوەو لە زۆرینەی بوارەکاندا کاری ئەوان پەیوەندیی بەلق و بوارە جیاوازەکانی وەکو دەروونشیکاری، ئابووری، تەنانەت مافیشەوە دەبێت. [٩/١١٠].

بەدرێژایی چەند دەیەی ڕابردوو کۆمەڵناسیی پراکتیکی (عملی) جێگەی سەرنج بووە و تۆژینەوەش لە لقە جیاوازەکانی کۆمەڵناسیی پراکتیکیدا بابەتی چەندین پەرتووکی جیاوازبووە، و کتێبی «کۆمەڵناسیی پراکتیکی» (Applied Sociology) کە لەلایەن «فریمان» (H. E. Freeman)و هاوکارەکانییەوە بڵاوکراوەتەوە یەکێکە لەوانە. ئەوان ئەم بابەتەیان لەم ڕوانگانەی خوارەوە شیکردۆتەوە: سەرهەڵدانی لقەکانی کۆمەڵناسیی پراکتیکی، ڕۆڵی تیۆر لە کۆمەڵناسیی پراکتیکیدا، پرۆسەی کارکردنی کۆمەڵناسان، هەڵسەنگاندنی بەرنامەکان، بەرنامەداڕشتنی خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکان، لێکۆڵینەوە لە پرۆگرامی حکوومەت، ڕاوێژکردنی یاسادانان، بەڕێوەبردنی خزمەتگوزاریی تەندروستی و چارەسەرییەکان، تۆژینەوەی کۆمەڵایەتی لە پیشەسازی، دۆزینەوەی بازاڕ، تۆژینەوە سەربازییەکان، بەرنامە فێرکارییەکان، کێشەی بەساڵاچووەکان، خانووبەرەو پلاندانانە ژینگەیی و ناوچەییەکان، فێربوونی کۆمەڵناسیی پراکتیکی و خوێندنی لە قوتابخانە جۆربەجۆرەکانی زانکۆدا [٤-١/٥٤].

بەکالۆریۆس	ماستەر	دکتۆرا
خزمەتگوزارییە خۆشگوزارییەکان	بەرنامەداڕشتنی کۆمەڵایەتی	بەڕێوەبەرایەتی پرۆژەکانی تۆژینەوە
وانە گوتنەوە لە قوتابخانەکاندا	وانەگوتنەوە لە قوتابخانە باڵاکاندا	ڕاوێژکاری لە کاروباری
پەیوەندییە گشتییەکان و پروپاگەندە	تۆژینەوە	کۆمەڵایەتیدا
خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکان	بەڕێوەبەرایەتی خۆشگوزەرانیی	مامۆستای زانکۆ
	یاریدەدەری تۆژینەوەیی کۆمەڵایەتی	

هەندێک لە جۆرەکانی چالاکییە پیشەییەکان لە بواری کۆمەڵناسیدا (لە ئاستی جیاواز) [٢٦١/٨].

بەسەرقاڵبوونیان بەم پیشانەوە کۆمەڵناسان چاوەڕوانی ئەوەن کە بتوانن: (١)

لە چاککردنی ئەرکی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکاندا بەئاراستەی وەدیهێنانی ئامانجە دەستنیشانکراوەکان، بەشداری بکەن؛ (٢) لە کەمکردنەوەی نایەکسانییە کۆمەڵایەتییەکاندا کاریگەربن؛ (٣) لە جێبەجێکردن و گەڵاڵەکردنی خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکاندا (فێرکاری، تەندروستی، چارەسەری، دەروونی، قەزایی...)، بۆ هەمووان بەشداربن؛ و دواجار: (٤) رۆڵی کاریگەری خۆیان لە بەردەوامیبەخشین بەژیانی مرۆڤ و مسۆگەرکردنی مانەوەی ئینسان (لە رێگەی: چاودێریکردنی رێژەی دانیشتووان، پارێزگاریکردن لە سەرچاوەکانی وزە، پارێزگاری ژینگەو سەرچاوە سروشتییەکان، بەرەو پێشەوەبردنی ئاشتی، لێکحاڵیبوونی نێوان مرۆڤەکان...وهتد) بگێڕن.

بەرفراوانبوونی هەرچی زیاتری پانتایی کۆمەڵایەتی دەبێتە هۆی بە پسپۆڕیبوونی ئەم بوارە و لە هەندێ حاڵەتیشدا بە دوورکەوتنەوە و گۆشەگیری کۆمەڵناسان لە یەکتری، گەیشتووە. ئەوەی لە رابردوودا لە ژێر ناوی دامەزراوەکان، پەیوەندییەکان و بونیادی کۆمەڵایەتیدا گفتوگۆی لەسەر دەکرا، ئەورۆکە بۆتە بوارێکی سەربەخۆو لە ژێر ناوی وەک کۆمەڵناسیی خێزان، کۆمەڵناسیی سیاسی، کۆمەڵناسیی لادێ، کۆمەڵناسیی چینە کۆمەڵایەتییەکان، کۆمەڵناسیی پەروەردەو فێرکردن و.. پۆلێن دەکرێت [١٧/٤-١٤].

دیاردەی کۆمەڵایەتی

ئاماژە درا بەوەی کە بابەتی کۆمەڵناسی بریتییە لە لێکۆڵینەوەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان. زاراوەی «کۆمەڵایەتی» (Social) کە لەسەدەکانی ١٤ و ١٥ی زایینیدا لە دەستەواژەی «ژیانی کۆمەڵایەتی» و بە مانای ژیان لە کۆمەڵگادا بەکاردەهات، لە سەدەکانی ١٨ و١٩ی زایینیدا مانایەکی فەردی وەرگرت [٢/٥٠].

لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە، لەگەڵ ئەوەشدا کە وشەی «کۆمەڵایەتی» ناواخنێکی بەرفراوانتری بەخۆیەوە گرت، بەڵام لە هەمان کاتدا راشکاوتریش کراو لە رێگەی لکاندنی بەزاراوەگەلێکی ترەوە، وەکو: بەها، رۆڵ، چین، توێژو شوێنگە، رەهەندی پسپۆڕیشی وەرگرت. لە بەکارهێنانی ئێستاییدا، وەکو پێشتر چەمکی «تاکەکەسی» لە بەرامبەر چەمکی «کۆمەڵایەتی»دا (کە بەڵگەبوو بۆ جۆرە وێناکردنێکی تەجریدی ئەم چەمکانە) دانانرێت، و تاکیش وەک ئەندامێکی

کۆمەڵگا لێی دەکۆڵرێتەوە.

بەلای کۆمەڵناسەکانەوە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان لە کۆمەڵە رەفتارێکی تاکەکەسی و نەگۆڕ لە شوێن و کاتدا، کورت ناکرێتەوە. دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بە لای ئەوانەوە لە خەسڵەتە کۆمەڵی، خێزانی، چینایەتی و نەتەوەییەکانەوە سەرچاوە دەگرن، وەک ئەنجامی پەیوەندیی نێوان تاکەکان و نفوزکردنی کۆمەڵەکان لەسەر تاکەکان لێکدەدرێنەوە [٤٧/٢٢]. «ئەمیل دورکهایم» (١٨٥٨-١٩١٧ E. Durkheim) کۆمەڵناسی فەرەنسی بڕوای وابوو کە دەبێت دیاردە کۆمەڵایەتییەکان وەک «شتەکان» بکرێنە بابەتی لێکۆڵینەوە [٢٦/١٤].

بەلای دورکهایمەوە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان خاوەنی هەندێ تایبەتمەندین، کە دەکرێ ئاماژە بۆ سێیانیان بکرێت: دەرەکی بوون، حەتمی بوون، و سەرتاپاگیربوونیان. دیاردە کۆمەڵایەتییەکان لایەنێکی دەرەکییان هەیە چونکە تاکەکان لە پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبووندا، نموونەو نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان لە کۆمەڵگاوە وەردەگرن و بەو جۆرەش رەگەزگەلێکی دەرەکی، کە لەبوونی فیزیکی و دەروونی ئەواندا نییە، دەکەنە بەشێک لە خۆیان[٢/٥٠] پەیوەندیی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بەکەسایەتی مرۆڤەوە ئەوەندە پتەوە کە ناتوانین بەئاسانی لە دەرەوەی بوونی، یان کەسایەتی تاک، بۆ رەگوریشەیان بگەڕێین[١٧/١٥].

حەتمی بوونی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان لە رێگەی هێزو پاڵپشتە کۆمەڵایەتییەکەیەوە - کە رەگەکەی ئەوەتا لە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکاندا - دەناسرێتەوە. تاکەکان بەوهۆیەوە کە ئەندامانی کۆمەڵگان، ئەرکی سەرشانیانە کە فەرمانە کۆمەڵایەتییەکان، بڕیارەکان، یاساکان، دابونەریت و شتی لەو بابەتە، رەچاو بکەن، چونکە بەپێچەوانەوە، رووبەڕووی پەرچەکرداری کۆمەڵگا دەبنەوە. لەگەڵ ئەوەی کە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان هێزی خۆسەپاندنیان هەیە و تاکەکان لەبەر چەند هۆیەک ناچارن رەچاوی بکەن، وێڕای ئەوەش حەتمییەتی کۆمەڵایەتی لە هەموو دیاردەکاندا بەیەک رێژە بوونی نییە [٩٥/٣].

دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بەو هۆیەوە کە «کۆمەڵایەتین» ئەوە «سەرتاپاگیرن»، و «کۆمەڵایەتی» بوونیان بەهۆی سەرتاپاگیرییەکەیانەوە نییە. مەبەست لەسەرتاپاگیری، هەبوون و بڵاوبوونەوەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکانە (هەڵبەت بەپلەی جیاواز) لە رووبەری کۆمەڵگادا. لەمبارەیەوە «دورکهایم» دەنووسێ: «دیاردەی کۆمەڵایەتی بارێکی دەستە جەمعییە کە بەسەر گشت تاکەکاندا دەسەپێنرێت و

بەشێوەیەکی دووبارەبووەوە لە هەموواندا دەبینرێ. لەبەرئەوەی لە گشت دایە، لە بەشیشدا بوونی هەیە، نەک لەبەرئەوەی کە لە بەشدا هەیە لەگشتیشدا دەدۆزرێتەوە» [٣٢/١٤]. پێویستە لەمبارەیەوە ئەوەش زیادبکەین و بڵێین تایبەتمەندییە ناوبراوەکان (دەرەکی بوون، جەبری بوون، و سەرتاپاگیربوون) هەریەکەیان خەسڵەتێکی بەتەواوی سەربەخۆ نین و لەگەڵ یەکتردا لە پەیوەندیدان. لە رەفتارێکی کۆمەڵایەتیدا دەتوانین بەرێژەی جیاواز ئەم تایبەتمەندییانە ببینینەوە [٢٥٢/١٦].

کۆمەڵناسی و زانستە کۆمەڵایەتییەکان

هەرکاتێ مرۆڤێکی عەودالی ورد بیەوێ بزانێت چ بابەتگەلێک لە کایەی زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا تایبەتن بە کۆمەڵناسی، یاخود سنووری نێوان کۆمەڵناسی و زانستە کۆمەڵایەتییەکانی دیکە کامانەن، سەرکەوتنێکی ئەوتۆی دەستگیرنابێت. ئەوە دەزانین کە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، «کۆمەڵایەتین» نەک بەتەنیا کۆمەڵناسانە، ئابوورییانە، یاخود سیاسییانەبن بەم پێیەش هێڵی سنووری نێوان زانستە کۆمەڵایەتییەکان دۆخێکی نەگۆڕو وردیان نییە و هیچکامێکیشیان بەباشی پێناسەنەکراون. وێڕای ئەمەش، هاوکاری لە نێوان زانایانی کۆمەڵایەتیدا لەم چەند دەیەی دواییدا بەردەوام لە برەودا بووە [١١/١٢].

پێرستگەلێکی جیاوازی ئەو لقە زانستییانەمان لەبەر دەستدان کە دەکرێت لە ریزی زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا دایانبنێین. لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی کات زانستی سیاسەت، ئابووری، کۆمەڵناسی، دەروونناسیی کۆمەڵایەتی، دیمۆگرافی و ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی وەک زانستی کۆمەڵایەتی ناویان نراوە، ئەمەش لە کاتێکدا کە زەمینەی هاوبەشی هەموو ئەو بوارانە ژیانی کۆمەڵایەتیی مرۆڤە. لە کۆتاییدا، کۆمەڵناسی هاوواتای زانستە کۆمەڵایەتییەکان نییە، بەڵکو یەکێکە لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان و تەنانەت گەنجترین ئەندامی ئەو خێزانەیە. ئەم زانستانە لە رەهەندگەلێکی جیاوازەوە لە مرۆڤ دەکۆڵنەوە.

زانستە جۆراوجۆرە کۆمەڵایەتییەکان لە پەیوەندییان بە زانستی کۆمەڵناسییەوە خاوەنی چەند خاڵێکی هاوبەش و جیاوازن. ئەوەی لە نێوان کۆمەڵناسی و دەروونناسیدا هاوبەشە، ئەوەیە کە هەریەکێ لەم دوولقە زانستییە لە رەفتارە مرۆییەکان رادەمێنن، وەلێ جیاوازی بنەڕەتییان لەوەدایە کە دەروونناسی زیاتر

گرنگی بە «تاک» (وەک یەکەی سەرەکی لێکۆڵینەوە») دەدات.

بەنێوبەکداچوونی بابەتییانەی« ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی» (Social Anthro-pology) لەگەڵ کۆمەڵناسیدا زیاترە. بەبڕوای «مارسیل مووس» (١٨٧٣-١٩٥٠، Marcel Mauss)ی مرۆڤناس و کۆمەڵناسی فەرەنسی، دەتوانین بەهۆی هەمان میتۆدەوە لە بونیادی ئاڵوگۆڕکردن لە کۆمەڵگای سەرەتاییدا بکۆڵینەوە، کە دەکرێ بۆ لێکۆڵینەوە لە ژیانی ئابووری مرۆڤ لە کۆمەڵگا پێشکەوتووەکاندا بەکاری بهێنین. لەگەڵ ئەمەشدا مرۆڤناسە کۆمەڵایەتییەکان حەزیان لە تۆژینەوەی کۆمەڵگایە بەپێوەرە بچووکەکان (Micro)، و زۆربەی جاریش خۆیان لە لێکۆڵینەوەی فراوان (Micro)، بەو جۆرەی کە کۆمەڵناسەکان پێی هەڵدەستن، نادەن. مرۆڤناسانی کۆمەڵایەتی پێیان باشترە زانیارییەکانی خۆیان لە ئەنجامی ژیان لەناو کۆمەڵگا، وتوویژ لەگەڵ خەڵک و پەیوەندی بە ژیانی رۆژانەیانەوە بەدەست بهێنن، میتۆدی ئەوانیش بریتییە لە تۆژینەوە لە رێگای بەشداریکردنیان لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا. هەڵبەت ئەم میتۆدە وەک پێشان تایبەت نییە بەکۆمەڵگایەکی سەرەتایی و ئیمڕۆکە مرۆڤناسانی کۆمەڵایەتی دەتوانن ئەم تۆژینەوەیە لە قوتابخانە، کارگە یاخود لەیەکێک لە مەراسیمە ئایینییەکانیشدا ئەنجام بدەن، [٤/١٨].

هاوبەشیی روانگەی کۆمەڵناسی و ئابووری لەوەدایە، کە هەردوو ئەم لقە زانستییە سەرنج نادەنە تاکەکەسەکان وەک یەکەی جیاجیا، بەڵکو پەیوەندیی دوولایەنەی تاکەکان و ئەو دامەزراوانەش کە تیایاندا چالاکن لەبەر چاودەگرن. خاڵی تیۆروانینی تایبەتی زانستی ئابووری ئەوەیە بزانێت مرۆڤەکان چۆن لە پێناوی بەدەستهێنانی زۆرترین رێژەی نرخ لە سنووردارترین سەرچاوەکان، کاردەکەن. رەفتارە ئابوورییەکان دوو خەسڵەتیان هەیە کە پێیان دەگوترێ: خەسڵەتی «ماتریالیزم» (Materialism) و خەسڵەتی «عەقڵخوازی» (Rationalism).

هەموو لقەکانی زانستە کۆمەڵایەتییەکان لە هەوڵی ناسینێکی زیاتری مرۆڤ و کۆمەڵگادان، هەرچەندەش روانگەکان جیاواز بن زەمینەی زانستە جۆراوجۆرە کۆمەڵایەتییەکان پێکەوە بەستراون و تۆژەرانی هەر لقێک سوود لە دۆزراوەکانی لقەکانی دیکە وەردەگرن. ئەگەرچی کۆمەڵناسی وەک بەشێکی پسپۆڕی سەر بەزانستە کۆمەڵایەتییەکان گەشەی کردووە و خاوەنی ژمارەیەک تیۆرو شێوازی لێکۆڵینەوەیە، بەڵام ناکرێت بەتەواوی ئەم لقە زانستییە لە زانستە کۆمەڵایەتییەکانی دی جیابکرێتەوە، ئەوە جگە لەوەی بەشێوەیەکی گشتی

زەمینەکانی ئەم لقە زاستییە ناکرێت لەبیرکردنەوەی گشتی (عامە) لە بارەی کۆمەڵگاوە بەشێوەیەکی گشتی هەڵاوێردرێن [١٩/١٥].

تۆژینەوە لە کۆمەڵناسیدا

کۆمەڵناسی پشتی نەبەستووە بەتێگەیشتنە گشتییەکان و بیرکردنەوە لەمەڕ ئەزموونی کارو پەیوەندیی بەئەوانی ترەوە، بەڵکو پشتی بەستووە بەبینراوی بابەتی و ئەزموونکراو کە بەرهەمی کاروبارو واقیعە ڕێکخراوەکانەو قابیلی تۆژینەوەی زانستییە. هیچ کەسێک تەنیا لەبەر پەیوەندیی بەئەوانی ترەوە، هەرچەندە قووڵ و فراوان و شایانیش بێت - نابێتە کۆمەڵناس، هەروەک چۆن هیچ ژنێکیش لەبەرئەوەی چەند منداڵێک دەهێنێتە دنیاوە نابێتە پسپۆڕ لە نەخۆشییەکانی ئافرەتان و منداڵبووندا. کۆمەڵناسەکان بڕوایان بەجۆرێک لە «هۆیەتی» (Causallty) هەیە، هەرچەندە کە هەموویان ئەم چەمکە بەیەک شێوە پێناسە ناکەن. هەندێک بەپشت بەستن بەیەکێک لە تایبەتمەندییەکانی زانست، بڕوایان بەبوونی فەرهەنگێکی زانستی یاخود بەکۆمەڵێک زاراوەی قەبووڵکراو و بەکارهێنراو لەلایەن ئەندامانی کۆمەڵەیەکی زانستییەوە هەیە. ئەم دەستەیە کۆمەڵناسی بەوە دەزانن کە کۆمەڵێک زاراوەی جیهانی پەسەندکراو دەگرێتەوە. دەستەیەکی دیکە زۆر بایەخ بەتیۆرو زاراوەکان نادەن بەڵکو زیاتر پشت بەپێویستیی (ضرورة) ئەزموون دەبەستن. بەبڕوای ئەم دەستەیە، کۆمەڵناس لە جیاتی ئەوەی خۆی سەرقاڵ بکات بەهەموو هۆکارە کۆمەڵایەتییەکانەوە و خەریک بێت بەگفتوگۆی سەرنجڕاکێش لە بارەی چەمک و تیۆرەکانەوە، دەبێت بەوردبینی تەواوەوە بکەوێتە «بینین» (مشاهدة) و «هەڵسەنگاندن» (واتە لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتی بەپشتیوانی ئامرازە جۆربەجۆرەکانی وەک ڕاپرسی و سوود وەرگرتن لە میتۆدە ئامارییەکان ئەنجام بدات. لە ماوەی دوو دەیەی ڕابردوودا زۆربەی کۆمەڵناسەکان، بەئاراستەی پەیوەندی دروستکردن لە نێوان ڕەهەندە تیۆری و ئەزموونکارییەکاندا کاریان کردووە لەم ڕووەوە لێکۆڵینەوە بابەتی و ئەزموونکارییەکان، کە لەسەرو بەندی گەشەکردندان، لە شیکردنەوەو لێکدانەوەی ڕوانگە تیۆرییەکان و ناسینی وردی دیاردە کۆمەڵایەتییەکاندا بایەخیان پێ دەدرێت [٩/٢٢].

قۆناغ و میتۆدەکانی لێکۆڵینەوە

ئەنجامدانی تۆژینەوە لە بواری کۆمەڵناسی و زەمینە بابەتییە هاوشێوەکانی، بەزۆری لە ماوەی دوو بڕی زەمانیدا بەئەنجام دەگات کە ئامادەکردنی پلانی تۆژینەوەکە [١٦/٢١]و جێبەجێکردنی دەگرێتەوە. دوای ئەوەی پلانی سەرەتایی تۆژینەوەکەو بەرنامەی جێبەجێکردنی عەمەلی ئەو پلانە دەستنیشان کرا (بەو جۆرەی لە هێڵکارییەکەدا پیشاندراوە) ئەوە قۆناغی جێبەجێکردنەکەی دەست پێدەکا، و تۆژەریش لە ڕێگەی کۆکردنەوەی زانیاری و شیتەڵکاری و ڕاڤەکردنیانەوە هەوڵ دەدات وەڵامێک بۆ ئەو پرسیارانە بخاتەڕوو کە پەیوەندییان بەتۆژینەوەکەیەوە هەیە. دەکرێ پێکهاتەیەک لەم دوو هەنگاوانە، کە لە کۆتاییدا هەمان قۆناغەکانی میتۆدی زانستییە، بەم جۆرەی خوارەوە کورتبکەینەوە:

١- خستنەڕوو و بەیانکردنی بابەت یان پرسیاری مەبەست: بابەتی تۆژینەوەکە چییە؟

٢- لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنی زانیارییە هەیەکان: پێویستە بەهەموو سەرچاوەو زانیارییە هەیەکان لە بارەی بابەتی تۆژینەوەکەدا، بچینەوە: چی لە بارەی بابەتەکەوە دەزانین؟

٣- نووسینەوەی ئامانجەکان، پرسیارەکان و گریمانەکانی لێکۆڵینەوەکە: چ پرسیارو گریمانەیەک بۆ ئێمە گرنگە؟ ئامانج بەدەستهێنانی یان گەیشتن بەچ شتێکە؟

پێویستە لەم قۆناغەدا تۆژەر گۆڕاوەکانی بابەتی لێکۆڵینەوە (سەربەخۆ، گرێدراو، یان بەدەربڕینێکی دی: هۆو ئەنجام) لە یەکدی جیابکاتەوە، و شوێنگەیان بەنیسبەت ئامانجی لێکۆڵینەوەکەی دەستنیشان بکات. دەتوانین ئەو پەیوەندییە کە لەنێوان دوو گۆڕاوی سەرەکی لێکۆڵینەوە لە خوێندنەوە کۆمەڵناسییەکاندا ئامادەیە (لە چوارچێوەیەکی سادەدا بەم جۆرە ڕەسم بکەین [٢٠/٣٧].

گۆڕاوی سەربەخۆ (X)	گۆڕاوی گرێدراو (Y)
پلەی پەیوەندی کۆمەڵایەتی	پەیدابوونی خۆکوشتن
ساڵەکانی کارکردنی کارمەند	بڕی پارەی خانەنشینی
بەشداربوونی دایک و باوکان لە چالاکییەکاندا	چالاکییە سیاسییەکانی ڕۆڵەکان
ئاستی خوێندەواریی دایک و باوکان	ژمارەی ئەو منداڵانەی لە ماڵەوە هەن

٤- دەستنیشانکردنی میتۆدی تۆژینەوە: چ زانیارییەک بۆ وەڵامدانەوەی پرسیارەکان و ئامانج و گریمانەکان لە بەرچاو گیراوە و بەکامە میتۆد (رابردووخوازانە، ئایندەخوازانە، ئەزموونکاری، هاوشێوەسازی، مۆنۆگرافی، ماوەیی، هەڵسەنگاندنی گرووپی، بەراوردکردنی مێژوویی و هتد...) پێویستە لێکۆڵینەوەکە بەئەنجام بگات؟

٥- دەستنیشانکردنی کۆمەڵگای لێتۆژراو: کام گرووپێک پێویستە بەکامە رێژە لێی بکۆڵدرێتەوە (سەرژمێریکردن، نموونە وەرگرتن)؟

٦- دەستنیشانکردنی میتۆدی کۆکردنەوەی زانیاری: دەمانەوێت سوود لە چ هونەرێکی کۆکردنەوەی زانیارییەکان وەربگرین (چاوپێکەوتن، پرسیارنامە)؟

٧- کۆکردنەوەی زانیارییەکان و جێبەجێکردنی تۆژینەوەکە: پێویستە زانیارییە پێویستەکان بەهۆی وەگەڕخستنی هۆکارو ئامرازی پێویست (وەک پرسیارنامە)وە کۆبکەینەوە.

٨- بەتاڵکردن (تفریغ)، خشتە بەندی و حساباتی ئاماری: پێویستە لەم قۆناغەدا زانیارییە سەرەتاییەکان لە هۆیەکانی کۆکردنەوەی زانیارییەوە بگوازرێتەوە سەر خشتەکان و ئاماریی پێویستیش ئەنجام بدرێت.

٩- جیاکردنەوەو شیکارکاری و شرۆڤەی ئەنجامەکان: لەم قۆناغەدا لێکۆڵەرەوە ئەنجامگیری لەو بەدەستهاتووانەوە دەکات کە لەئامار پێیان گەیشتووەو وەڵامی پێویستی گریمانەو پرسیارە وەرووخراوەکان دەداتەوە.

کۆکردنەوەی زانیاریی تۆژینەوەیی

لەگەلێک رووەوە کۆکردنەوەی زانیاری گرنگییەکی زۆری هەیە و هونەری کۆکردنەوەی زانیاری ئەو توانایە دەداتە تۆژەر کە لە بارەی بابەتەکانی لێکۆڵینەوەی خۆیەوە (تاکەکان، شتەکان، دیاردەکان) و هەروەها کاروبارو هەلومەرجی پەیوەست بەم لایەنانەوە بکەوێتە کۆکردنەوەی زانیاری و پاشانیش لە تۆژینەوەکەیدا سوودیان لێ وەردەگرێت. لە کۆکردنەوەی زانیارییەکاندا پێویستە بەشێوەیەکی هەڵسەنگێنراو و سیستماتیک کاربکەین و لە کاتێکیشدا دەست بدەینە ئەم کارە، کە وێڕای دەستنیشانکردنی وردبینانەی ئامانجەکان و کۆمەڵگای سەرژمێرکراو، پێناسەکان، چەمکەکان و هەروەها گۆڕاوە لەبەرچاوگیراوەکان و جۆری پێوانەکردنیان بەوردی

دەستنیشان کردبێت. گرنگترین هونەرەکانی کۆکردنەوەی زانیاری لە بواری کۆمەڵناسیدا بریتین لە:

١- بینین: بینین (Observation) تەکنیکێکە پەیوەندی بە هەڵبژاردن، چاودێری کردن، کۆنترۆڵی وردو باسکردنی جەوهەر، رەفتارو تایبەتمەندیی رووداوەکان، شتەکان، یاخود دیاردە کۆمەڵایەتییەکانەوە هەیە. لێرەدا چاو گرنگترین هۆکاری تۆژینەوەیە، لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانین بەمەبەستی تەواوکردنی کردەی بینین سوود لە هەندێ هۆکارو تەکنیکی دیکەش وەربگرین (وەک وێنەی فۆتۆگرافی، فیلم، هێڵکاری و...) بینین رەفتاری مرۆیی کە باوترین تەکنیکەکانی کۆکردنەوەی زانیارییە بەزۆری بە دوو شێوە ئەنجام دەدرێت:

أ- بینینی هاوشان بەبەشداربوون، کە تیایدا بینەر لە هەمان کاتدا کە تەماشای کاروبارێک یان بۆنەیەک دەکات بەشداریشە تیایدا.

ب- بینینی بێ بەشداربوون، کە تیایدا بینەر بەشێوەیەکی ئاشکراو دیار یاخود شاراوەو نادیار تەنیا هەڵدەستێت بەچاودێریکردنی بارودۆخ و هیچ جۆرە بەشداربوونێک روونادات.

دەکرێ بینین بۆ ئامانجی جیاواز بەکاربهێنرێت، هەندێ جاریش زانیارییەکی وردترمان لەو زانیارییە دەداتێ کە لەڕێی چاوپێکەوتن و پرسیارنامەوە لەسەر رەفتاری تاکەکان دەستمان دەکەوێت. رێی تێدەچێت پرسیارنامە بە هۆی نەبوونی پرسیار یاخود غەفڵەتی تاکەکان لە وتنی هەندێک بابەت، یاخود هەر نایانەوێت هەندێ بابەت بورووژێنن کەموکووڕیی تێبکەوێت. هەروەها بینین دەتوانێت زانیارییە کۆکراوەکان بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە (بەتایبەتی لە بارە ناسک و هەستیارەکاندا). لە هەندێ بواریشدا بینین بنچینەییترین سەرچاوەی زانیارییە، بۆ نموونە کاتێ بمانەوێت تۆژینەوە لەسەر یاریی منداڵان بەشێوەیەکی سیستماتیک بکەین.

٢- چاوپێکەوتن: چاوپێکەوتن (Interview) تەکنیکی پەیوەندیی کەسی، ئامادەبوون، یاخود پەیوەندیی تەلەفۆنییە لەنێوان تۆژەر یاخود پرسیارکەردا لەگەڵ ئەندامانی ئەو کۆمەڵگایەی کە تۆژینەوەی لەسەر دەکرێ بەمەبەستی وەدەستهێنانی زانیاری پێویست لەبەرنامەی کاری تۆژینەوەکەدا. لە چاوپێکەوتندا، ئەو پرسیارانەی کە زۆربەیان پێشتر دەستنیشان کراون لە لایەن گفتوگۆکەرەوە دەخرێنەڕوو و وەڵامەکانیش بەو جۆرەی کە پێشتر بڕیاریان لەسەر دراوە

تۆماردەکرێن. بەمانایەکی تر لە چاوپێکەوتندا کاری گۆڕینەوەی زانیاری لە نێوان گفتوگۆکەرو گفتوگۆ لەگەڵ کراودا بەئەنجام دەگات. پێویستە لە چاوپێکەوتندا بنەماگەلێک ڕەچاو بکرێن تاکو متمانەی زانستی بە چاوپێکەوتنەکە بکرێ کە گرنگترینیان بریتین لەمانە:

بوونی یەکێتی تێڕوانین لە هەموو چاوپێکەوتنەکاندا، پێویستی ئاشنابوونی ئەو کەسەی کە چاوپێکەوتن دەکات لەگەڵ ئەو گرووپەی کە لێی دەتوێژێتەوە (لە ڕووی دابونەریت، زمان، ڕەوشی کۆمەڵایەتی و..)، ئەنجامدانی چاوپێکەوتنەکە لە کات و شوێنێکی گونجاودا، خستنەڕووی پرسیاری ڕاشکاوو ڕۆشن، لە کۆتاییشدا ڕەچاوکردنی بێلایەنی و خۆبەدوورگرتن لە بڕیاری پێشینە لەلایەن چاوپێکەوتنکەرەوە. ئەگەر هاتوو چاوپێکەوتنەکە لەلایەن کەسانێکی ترەوە جگە لە توێژەرەوە خۆی ئەنجامدرا، پێویستە ئەو دەستەیە خولی فێرکاری پێویستیان لە سەر بابەتی لێکۆڵینەوەکە ببینێت[٢٣/٢٨].

٣- پرسیارنامە: پرسیارنامە (Questionnaire) لە کۆمەڵە پرسیارێک پێک دێت کە لەسەر بنچینەی ئامانجەکانی لێکۆڵینەوە و بەپێی ڕەچاوکردنی پێوەرو بنەمای دیاریکراو دادەڕێژرێت، و ئامانج لە پرسیارنامە وەرگرتنی زانیارییە لە بارەی بابەتی توێژینەوەوە لە کەسێک، ڕووداوێک یاخود دیاردەیەکی لە بەرچاوگیراو. بۆ نموونە، ئەگەر توێژەرێک بیەوێت سەبارەت بەکاتی بێکاری قوتابیان توێژینەوەیەک بکات، بەرەچاوکردنی ئامانجەکان و گۆڕاوە چاوەڕوان کراوەکانی خۆی و هەروەها گرووپی توێژینەوەکە، پرسیارنامەیەک ئامادە دەکات و بەپێی هەلومەرج و دیسپلینی تایبەتی دەیخاتە بەردەمی قوتابییەکان بۆ ئەوەی تەواوی بکەن. دوای تەواوکردنی پرسیارنامەکە زانیارییەکانی ناوی لە چەند خشتەیەکی تایبەتیدا دەردەهێنێ و پاشانیش شیکردنەوەیەکی ئامارییانەیان بۆ دەکات.

بەزۆری ئەو پرسیارانەی لە پرسیارنامەکەدا هاتوون زانیاریی گشتی لەبارەی ناسنامەی وەڵامدەرەوە (وەک تەمەن، ڕەگەز، پلەی خوێندن، کارو...) و زەمینەی بابەتی لێکۆڵینەوەکە (گۆڕاوە تاقی کراوەکان کە بەپێی بابەتی توێژینەوەکە جیاوازن) دەگرێتەوە.

دەکرێ ئەم پرسیارانە بەدوو شێوەی داخراو و کراوە بخرێنەڕوو. لە پرسیارەکراوەکاندا وەڵامدەرەوە ئازادە لە بەرامبەر هەندێ پرسیاری دیاریکراودا

هەرچەندی بیەوێ وەڵام بداتەوە (نموونە: بەڕای ئێوە پێویستە حکومەت بۆ بەسەربردنی کاتی دەست بەتاڵی لاوەکان چ هەنگاوێک بنێت؟) لە بەرانبەر ئەمەشدا لە پرسیارە داخراوەکاندا، وەڵامدەرەوە لەنێو وەڵامگەلێکی جۆراوجۆردا کە پێشتر بۆ هەر پرسیارێک دەستنیشانکراون، یەکێک یان چەند وەڵامێکی شوێن مەبەستی خۆی هەڵدەبژێرێت و نیشانە دەکات (نموونە: دەشێ لە بەرانبەر پرسیارەکەی پێشوودا بنووسین هێنانەکایەی سینەما، شانۆ، هۆڵی وەرزشی، پەرتووکخانە و شتی لەم جۆرە). هەڵبەت لە هەندێ باری پێویستدا دەتوانین تێکەڵێک لە پرسیارە داخراوو کراوەکان و لە تەک یەکدا ڕیز بکەین.

بۆ داڕشتنی پرسیارنامەیەکی متمانەپێکراو پێویستە بنەماو خاڵگەلێکی زۆر ڕەچاو بکرێن کە گرنگترینیان بریتین لە: لەبەر چاوگرتنی ئامانجی توێژینەوەکە، ڕاشکاویی پرسیارەکان، کەمکردنەوەی ژمارەی پرسیارەکان، هەروەها بایەخدان بەپاڵنەرە هاندەرەکان، تایبەتمەندییەکان و هەلومەرجی وەڵامدەرەوەکان.

دەتوانرێ پرسیارنامە بەشێوەی جۆراوجۆر تەواو بکرێت کە بریتین لە: تەواوکردنی پرسیارنامە لەڕێی چاوپێکەوتنی زیندوو، ناردن لەڕێی پۆست، تەواوکردنی پرسیارنامە بەهۆی وەڵامدەرەوە و کۆکردنەوەیان، و لەڕێی گفتوگۆی تەلەفۆنییەوە. هەڵبژاردنی یەکێک لەم شێوازانە پێویستە بە لەبەرچاوگرتنی گوژمەی توێژینەوەکە، هەلومەرجی گرووپی لێتوێژراوە، کات و ئیمکانیەتەکان، ئەنجامەکانی توێژینەوەو هۆکارەکانی دیکە ئەنجام بدرێ. کاتێک پرسیارنامە زانیاریی متمانەپێکراومان پێ دەبەخشێت کە هەم باش ڕێکخرابێت و هەمیش باش پڕکرابێتەوە، ئەمەش کارێکە پێویستی بەشارەزایی تەواو و ئەزموونی زۆرەوە هەیە[٢٤/٢٠].

کۆمەڵناسی و ئەزموون

لە زانستەکانی وەک فیزیاو کیمیادا و بەشێوەیەکی گشتیش لە زۆربەی زانستە سروشتییەکاندا، تاقیکردنەوەی گریمانەکان لە ڕێگەی ئەزموونەوە جێبەجێ دەبێت، بەڵام لە کۆمەڵناسیدا ئەم کارە هەمیشە مومکین نییە. خاڵی گرنگ ئەوەیە کە ئەزموونکەر بتوانێت هەموو گۆڕاوەکان، جگە لەو گۆڕاوەی کە لەژێر لێکۆڵینەوەدایە، بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. بۆ نموونە ڕووەکناسێک بەلای کەمەوە دەتوانێت لە شوێنی تاقیکردنەوەکەیدا ئاو، گەرمی، تیشک، جۆری خاک و هۆکارە

کارتێکەرەکانی دیکە لەسەر رووەکێکی دیاریکراو بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە و لە کۆتاییی تاقیکردنەوەکەیدا گۆڕانە بەدەستهاتووەکانی رووەکەکە پەیوەست بکات بە گۆڕاوی تاقیکردنەوەکەوە.

باشی و عەیبەکانی میتۆدە جیاوازەکانی کۆکردنەوەی زانیارییەکان

	باشییەکان	عەیبەکان
چاوپێکەوتن	ئاسانی پرسیارو وەڵام – توانای روونکردنەوەی پرسیارەکان	کاریگەریی ئامادەبوونی چاوپێکەوتنکەر لەسەر وەڵامەکان – خەرجیی و کاتی زۆری دەوێ – سەختیی دەرهێنانی زانیارییەکان
پرسیارنامە	– خەرجی کەمتر – ئازادی وەڵامدەرەوە لەنووسیندا – ئاسانی دەرهێنانی زانیارییەکان – ئەگەری زۆربوونی ژمارەی نموونەکان	– تێنەگەیشتن لە هەندێ پرسیار وردنەبوون و راشکاونەبوونی وەڵامەکان
بینین	– بەدەستهێنانی زانیاری وردوجۆراوجۆر – ئەگەری بینینی واقعیە هەییەکان – نزیکبوونەوەی زیاتری لێکۆڵەرەوە لە کۆمەڵگا	– مەترسی گشتاندنی ئەو ئەنجامانەی بەرهەمی بینینی مەسەلە تایبەتییەکانن. – وەسفیبوونی زانیارییەکان و سەختیی هەڵسەنگاندن – سەختیی بەرقرارکردنی پەیوەندی لەنێوان هۆوهۆکار

بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە رووەکناس پێویستی بەرووەکێکی «تاقیکردنەوە» و رووەکێکی دیکە وەک «شایەت» هەیە. لە کۆمەڵناسیدا زۆر بارودۆخ هەیە کە ناتوانین لە دۆخێکی تایبەتدا هەموو گۆڕاوەکان بەتەواوی لێکدی جودا بکەینەوە. وێڕای ئەوەش ژمارەی ئەو گۆڕاوانە بەگشتی زۆرن. لەلایەکی تریشەوە مومکین نییە مرۆڤەکان وەک رووەکەکان بەسەر دوو دەستەی تاقیکردنەوە و شایەتدا، دابەش بکەین و دەست بکەین بەهەرجۆرە تاقیکردنەوەیەک، هەرچەندە لەوانەیە بەشێک لە تاقیکردنەوەکان لەسەر مرۆڤەکان بکرێ ئەنجام بدرێت. بۆ زاڵبوون بەسەر ئەم گرفتانەدا کۆمەڵناسان سوود لە میتۆدەکانی ئامار و ماتماتیکی وەردەگرن[١٨/٦].

لێکۆڵینەوە ئەزموونگەرییەکان لە کۆمەڵناسیدا کە پشت بەمیتۆدەکانی ئامار و زانستەکانی ماتماتیک دەبەستن، لە بناغەوە پشت ئەستوورن بە دارشتنی گریمانە، جیاکردنەوەی گۆڕاوەکان لە یەکدی و سوود وەرگرتن لە گرووپەکانی ئەزموونی و شایەت. کاتێک کە شیکردنەوەو لێکدانەوەکان و بینینە رێکخراو و ئاراستەکراوەکانی توێژەرە بەرەو ناسینێکی زانستانە، باس لە هەبوونی پەیوەندیی یاخود کۆمەڵە پەیوەندییەک دەکەن لە نێوان دوو یان ژمارەیەک گۆڕاودا، ئەوە لە پێناوی دەستنیشانکردنی زانستانەی ئەم دادوەرییانە پێویستە سوود لە تاقیکردنەوە ئامارییە گونجاوەکان وەربگیرێت[٨/١٤-١٥].

ئەبستیمۆلۆژیای کۆمەڵناسی

وەکو هەر زانستێکی دیکە، کۆمەڵناسیش عەودالّی ئاراستەکردنی تیۆری و بنەماو دارشتنە و تیۆر (Theory) تیایدا بەگەڕخەرێکی بنەڕەتییە، چونکە تیۆر پرەنسیپێکی شوێنپەسەندی زانستی و لۆژیکییە کە هەڵدەستێ بە دروستکردنی پەیوەندی لە نێوان واقیعە دیارەکاندا (ناسراوەکاندا). هەروەها بۆی هەیە تیۆر هەڵگری چەندین یاسای زانستی بێت، گشتایەتییەکی زۆری هەبێت، ئاگای لە هەندێ واقیعەی زانستی بێت و لەو نێوانەدا خەیاڵ و گریمانەش هەبێت. لە هەمان کاتیشدا ناتوانرێت بەهەموو ئامرازە سوود لێوەرگیراوەکانی کۆمەڵناسی بگوترێ تیۆر. کۆمەڵناسی هەمان کات لە هەوڵی پێناسەکردنی ژمارەیەک چەمک (Concept)دایە کە لە راستیدا چەمککەلێکی ئەبستراکت (رووت)ن لە بابەت و دۆخی تایبەت و بەگشتیش لە بواری فراواندا بەکار دەبرێن. بۆ نموونە چەمکەکانی وەک رۆڵ، کولتوور و چینی کۆمەڵایەتی، لەو بابەتەن.

بەچاوپۆشین لەوەی لە تۆژینەوەیەکی کۆمەڵناسیدا سوود لە چ تەکنیکێک وەردەگرین، میتۆدی زانستی وابەستەی روانگەو رەفتارە جۆراوجۆرەکانە. لە یەکەمین پێویستییەکانی هەنگاو هەڵهێنان لە رێگای زانستدا، بابەتیبوون، وردیی و تاقیکردنەوەیە. لە هەندێ باردا ئەرکی کۆمەڵناسێک لە هی فیزیاناسێک گرانترە، ئەمەش لەبەر ئەوەی لەلایەکەوە کۆنترۆڵی هۆکارە سۆزاوییەکان و حوکمە پێشینییەکان و دزە نەکردنی ئەمانە لە ئەنجامگیرییە زانستییەکانی کۆمەڵناسیدا هەروا مومکین نییە. لەلایەکی دیکەیشەوە بەوجۆرەی ئاماژەمان پێکرد گۆڕاوە

کۆمەڵایەتییەکان هەمەچەشن، فرەو ئاڵۆزن و جیاکردنەوەیان بەتەواوی لە یەکتر - ئەگەر لە هەندێ باردا مەحاڵ نەبێت- بەلایکەمەوە دووچاری زەحمەت دەبێتەوە. بەرچاوکردنی ئەوەی پرۆسەی کاری کۆمەڵناس لە ناسینی زانستییانەدا بەزۆری بریتییە لە تۆمارکردنی گریمانە.

کۆمەڵناسان چۆن کاردەکەن [٨/١٣]

لەڕووی تیۆرانییەوە	**لەڕووی میتۆدەوە**
بابەتیگەرایی (ئۆبژەکتیڤیزم)	بینینی بابەتی
کاری ڕێکوپێک (سیستماتیک)	متمانەی وەدەستهاتووەکان بەسوود وەرگرتن
کارکردن بەهزری کراوەوە	لە راستی سەرژمێریکردن
وەلانانی حوکمە پێشینەکان	دەست کردن بە ئەزموون
	سوودوەرگرتن لە تیۆرەکان
	مودیلەکانی راڤەکردن

کۆکردنەوەو خانەبەندیکردن و تۆمارکردنی زانیارییەکان، تاقیکردنەوەو پاشانیش ئەنجامگیریی زانستییانە. نابێت حوکمدانی بەهایی لەکاری ئەودا جێی ببێتەوە. هزرە مەبەستدارەکان و پشت بەستوو بەجیهانبینییە بەهاخوازەکان لە بنەڕەتدا ئەرکی فەیلەسووفی کۆمەڵایەتین، هەرچەندە کە لەوانەیە لە هەندێ باردا کۆمەڵناسەکانیش بەهۆی جیاوازەوە (وەک مەیلی تایبەت بۆ ئایدیۆلۆژییەک) رووبەڕووی خزان بینەوەو ببنە فەیلەسووفی کۆمەڵایەتی [٨/١٨].

کورتەی بەش

١- کۆمەڵناسی مرۆڤەکان بەشێوەیەکی تایبەت بەهۆشیاریی کۆمەڵایەتیی پشت بەستوو بەزانست، تەییار دەکا.

٢- لە تێگەیشتنی ئێستادا، کۆمەڵناسی خاوەنی زەمینەیەکی زۆر فراوانەو راستەوخۆو ناڕاستەوخۆ پەیوەندیدارە بە زۆر کاروبارو مەسەلەی جۆربەجۆری کۆمەڵایەتییەوە.

٣- لەگەڵ ئەوەشدا کە کۆمەڵناسی زانستێکی نوێیە، بەڵام بابەتی کۆمەڵناسی لە

زۆر کۆنەوە سەرنجی فەیلەسووفەکان، پیاوانی ئایینی و مێژوونووسەکانی بەلای خۆیدا راکێشاوە.

٤- کۆمەڵناسی وەک لقێکی زانستی هەڵدەستێ بەشیکردنەوەو لێکدانەوەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان و لێکۆڵینەوە لەسەر دەرکەوتەکانی وەک: کۆمەڵە مرۆییەکان، دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان، بەها کۆمەڵایەتییەکان، رۆڵە کۆمەڵایەتییەکان، پەیوەندییە رووبەڕووە کۆمەڵایەتییەکان، نموونەکانی جێگیریی و گۆڕانی کۆمەڵایەتی، دەکات.

٥- مەعریفەی زانستانە بەهۆی ئەو تایبەتمەندییانەی کە پشتیان بەمیتۆدی زانستی بەستووە لە مەعریفەی عامی جیاوازە.

٦- لەڕووی میتۆدەوە گرنگترین تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵناسی بریتین لە حەزکردن لەزانست نەک هەنگاونان، رێکخستن و تێڕوانینی زانستی، پسپۆڕبوون و پشت بەستن بەهەموو دۆزراوەکانی زانستە کۆمەڵایەتییەکان.

٧- پێویستە لە تۆژینەوەی رەفتارە مرۆییەکاندا هۆکارە تاکەکەسی و کۆمەڵایەتییەکان لە پەیوەندییان بەیەکەوە لێیان بکۆڵدرێتەوە.

٨- کۆمەڵناسی بەسەرنجدانی تایبەتیی لە هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان، لە هەوڵی پەیوەندی دروستکردندایە لە نێوان دیاردە کۆمەڵایەتییەکاندا و بەدەربڕینێکی وردتر لە هەوڵی وەدەستهێنانی یاسا کۆمەڵایەتییەکاندایە.

٩- ئامانجی کۆمەڵناسی وەک زانستێک ناسینی زانستانەیە و ئەوەی کە ببینێ «چی هەیە» و «چۆن هەیە» نەک ئەوەی «پێویستە چۆن چۆنی بێت».

١٠- ئەنجامگیریی لێکۆڵینەوە کۆمەڵناسییەکان لە زۆربەی بوارەکاندا پراکتیکییانەش بەکاردەبرێت.

١١- کۆمەڵناسی خاوەنی زەمینەیەکی پسپۆڕیی زۆر هەمەڕەنگەو هەر تۆژەرێکی لە لقێکی تایبەتدا تۆژینەوە ئەنجام دەدا.

١٢- دیاردە کۆمەڵایەتییەکان لایەنە جۆراوجۆرەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی دەخەنەڕوو.

١٣- دیاردە کۆمەڵایەتییەکان ئاکامی خەسڵەتە دەستەجەمعی، خێزانی، چینایەتی یان نەتەوەیین.

١٤- دورکهایم بڕوای وابوو لەکاتی تۆژینەوە لە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان پێویستە بچینە رەوشێکی دەروونیی تایبەتەوە و وەک شت لێیان بکۆڵینەوە.

١٥- دیاردە کۆمەڵایەتییەکان هەڵگری خەسڵەتی دەرەکی بوون، حەتمی بوون و

بەگشتی بوونن.

١٦- دەتوانرێت جۆرەکانی چالاکی پیشەیی لە بواری کۆمەڵناسیدا بکرێن بە سێ بەشەوە: بەکالۆریوس، ماستەر، دکتۆرا.

١٧- کۆمەڵناسی یەکێکە لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان و گشت زانستە کۆمەڵایەتییەکان لە تێگەیشتنێکی تایبەتیدا بریتین لە: ئابووری، زانستی سیاسەت، دەروونناسیی کۆمەڵایەتی، دیمۆگرافیا و ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی.

١٨- کۆمەڵناسی هەموو زانستە کۆمەڵایەتییەکان ناگرێتەوە، بەڵکو یەکێکە لە نوێترینیان.

١٩- لەگەڵ ئەوەشدا کە سنوورگەلێکی بنەبڕ لە نێوان زانستە هەمەجۆرە کۆمەڵایەتییەکاندا بوونیان نییە، وەلێ لە هەمان کاتدا جۆرێ لە دابەشبوونی کار لە نێوان زانایانی ئەو لقە زانستییانەدا بەرچاو دەکەوێت و لە هەر حاڵەتێکیشدا دەتوانرێت ئاماژە بەخاڵی جیاوازی و لێکچوون بکرێت.

٢٠- لەکایەی لێکۆڵینەوە دەروونناسییەکاندا پتر تاکەکەس لە بەرچاو دەگرێ.

٢١- ئەنترۆپۆلۆژیای کۆمەڵایەتی زیاتر خۆی بەلێکۆڵینەوە لە بابەت و کۆمەڵگا بچووکەکانی خەریک دەکات و لە بنچینەدا سوود لە میتۆدەکانی بینین و چاوپێکەوتن وەردەگرێ.

٢٢- دەتوانرێت رەفتارە ئابوورییەکان زیاتر لە رێگەی دوو تایبەتمەندییەوە لە رەفتارەکانی دیکە جودابکرێنەوە: مادیگەرایی و عەقلانیەت.

٢٣- لە تۆژینەوە کۆمەڵایەتییەکاندا دوو ئاراستەی باوی تیۆری و ئەزموونگەری هەن.

٢٤- کۆمەڵناسی لە لێکۆڵینەوەدا سوود لە میتۆدی پشتبەستوو بەبینین و ئەزموون وەردەگرێت.

٢٥- تۆژینەوە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر بنچینەی قۆناغەکانی میتۆدی زانستی بەپێی پرۆسەیەکی تایبەت جێبەجێ دەکرێن.

٢٦- پلانی تۆژینەوە لە خستنەڕوو و بەیانکردنی بابەتەکەوە دەستپێدەکات و بەشیکردنەوەو لێکدانەوەو شرۆڤەی ئەنجامەکان کۆتایی دێت.

٢٧- لە تۆژینەوە کۆمەڵایەتییەکاندا لێکۆڵەران کار بەگۆڕاو گەلی تایبەتی (سەربەخۆو گرێدراو) دەکەن و پێویستە بەوردی بیانناسین.

٢٨- باوترین هۆکارەکانی کۆکردنەوەی زانیاری لە کۆمەڵناسیدا بریتین لە: بینین،

چاوپێکەوتن و پرسیارنامە.

٢٩- بینین لە رێگەی چاودێریکردنی وردو پشتبەستوو بەئامانج و لەسەر بناغەی میتۆدێکی تۆکمە دێتە ئەنجام.

٣٠- دەلوێ بینین بە دووشێوە بێتەدی: هاوشان بەبەشداریکردنی تەماشاکەر یان بەبێ بەشداریکردن.

٣١- چاوپێکەوتن لەسەر بناغەی گۆڕینەوەی زانیارییەکان وەستاوە لە نێوان ئەو کەسەی چاوپێکەوتنەکە دەکات و ئەوەی چاوپێکەوتنی لەگەڵ دەکرێ.

٣٢- پێویستە چاوپێکەوتن لەسەر بناغەی چەند پرەنیسپێک ئەنجام بدرێ تاکو تایبەتمەندیی زانستییانەی خۆی هەبێت.

٣٣- ئامانج لە ئامادەکردن و پڕکردنەوەی پرسیارنامە بریتییە لە زانیاری وەرگرتن بەشێوەیەکی نووسراو لە بارەی بابەتی تۆژینەوەکەوە.

٣٤- پرسیارەکانی ناو پرسیارنامە دەشێ بەشێوەی کراوە، داخراو یان تێکەڵێک بن لە هەردووکیان.

٣٥- ئامادەکردن و کامڵکردنی پرسیارنامە پێویستە لەسەر بناغەی چەند پرنسیپێکی سەرەکی بێتە ئەنجام.

٣٦- لەوێوە کە کۆنترۆڵکردنی هەموو گۆڕاوەکان لە کۆمەڵناسیدا زۆر زەحمەت و لە هەندێ باریشدا پراکتیکی نییە، ئەو ئەزموونەی بەو شێوە لە زانستە سروشتییەکاندا هەیە، لە کۆمەڵناسیدا مومکین نییە.

٣٧- لە پێناوی چەندایەتی بەخشین و وردبینانەکردنی میتۆدەکانی تۆژینەوەی کۆمەڵناسی، بەشێوەیەکی زیاتر لە جاران سوود لە ئامار و زانستی ماتماتیک وەردەگیرێت.

٣٨- پێویستە سەرەکییەکانی تۆژینەوە لە کۆمەڵناسیدا لەڕووی شێوەی بینینەوە بریتین لە بابەتیبوون، وردبینی و دووبارە تاقیکردنەوە.

٣٩- تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی کۆمەڵناسی لەڕووی میتۆدو بینینەوە بریتین لە: بابەتیبوون، ئیشکردنی پشت بەستوو بە بەمیتۆدێکی رێکوپێک، سوود وەرگرتن لە مۆدیلەکانی راڤەکردن و ئامار، هەستان بەئەنجامدانی جۆرێکی تایبەت لە ئەزموون و خۆ رزگارکردن لە حوکمدانی پشتبەستوو بەلایەنگیریی شەخسییەوە.

بەشی دووەم

سەرهەڵدان و گەشەکردنی کۆمەڵناسی

سەرەتا

کۆمەڵناسیی نوێ وەک زانستێک کە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا دامەزرا، کۆمەڵێک تایبەتمەندیی تیۆری، میتۆدۆلۆژی، و دامەزراوەیی خۆی هەیە کە پێگەی لقێکی زانستیی تایبەتی پێدەبەخشێت و لە یاسا، فەلسەفەی کۆمەڵایەتی، و چەند بەشێکی ئەدەبیاتی رەخنەیی - کۆمەڵایەتی جیای دەکاتەوە. هەڵبەتە وەدەستهێنانی پێگەیەکی ئاوەها بەرهەمی کۆمەڵێک کاری مێژووییە کە بەشی هەرە زۆریان بەرهەمی هەوڵ و کۆششەکانی سەدەی نۆزدەو ساڵانی دواترە. سەرەڕای ئەوەی کە بیرمەندانی گەورەی فەلسەفە واتە کەسانی وەک هۆبز، لۆک، مۆنتسکیۆ و رۆسۆ، دەورێکی گرنگیان لە دەوڵەمەندکردنی بیروڕا سەرەتاییەکانی کۆمەڵناسی بینیوە، بەڵام بێگومان سەرچاوەی کۆمەڵناسیی نوێ زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ تایبەتمەندییەکانی شارستانییەتی نوێ، کە لەکۆتایی سەدەی هەژدەوە دەستپێدەکات [٧/٢٥].

پابەندیی مرۆڤ بەو کۆمەڵگایەی کە تیایدا دەژیت بۆتە هۆی ئەوەی کە هەردەم سەرنجی ديارده کۆمەڵایەتییەکان بدات. پێش ئەوەی کۆمەڵناسی پەیدابیێت، مێژوونووسان سەرنجی مرۆڤیان بۆ لای کێشە کۆمەڵایەتییەکان رادەکێشا و موژدەی وەدەستهێنانی ژیانێکی باشتریان پێ دەدا، و لە کۆتاییشدا چەند شێوازێکی روانینیان لەمەڕ لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکان دەخستەڕوو.

سەرنجدانی مرۆڤ لە ژیانی کۆمەڵایەتی لەسەردەمە جیاجیاکاندا هەمیشە جێی باس بووە، بەڵام ئەم روانینانە بەزۆری لە روانگەیەکی فەلسەفی یان ئەخلاقییەوە بووینە. دەتوانین بڵێین لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا مرۆڤ لەڕێی بەکارهێنانی هونەرەکانی کاریگەریخستنە سەر ئەوانی تر خاوەنی جۆرە کۆمەڵناسییەکی کردەیی (هەرچەند نەنووسراو، بەڵام لە هەمان کاتدا کاریگەر) بووە. ئەم راستییە بەچاوخشاندنێکی گشتی بە بەکاربردنی جۆرەها پاداشت و سزاکان، وشە، نیشانە

باوەکان بۆ دەربڕینی پلەوپایەی کۆمەڵایەتی، سرووتە کۆمەڵایەتییەکان، نموونە ئەخلاقییەکان، شێوازەکانی پەروەردەکردنی منداڵان، و گشت لایەنەکانی تری ژیانی کۆمەڵایەتی بەرچاو دەکەوێت. جگە لەمە، گشتاندنی رەفتارە مرۆییەکان لە پەندو ئەفسانەو وتارەکاندا، لەگشت کۆمەڵگاکان هەمیشە لە ئارادابووەو هەیە[١/٣١].

لەبەرئەوەی لە رابردوویێکی دوورەوە تا ئێستا، جۆرە کۆمەڵناسییەکی عامیانەمان هەبووە، دەتوانین بەو ئەنجامە بگەین کە لە کولتوورەکانی پێش مێژووش شتێکی هاوشێوەی کۆمەڵناسی هەبووە، و بەو ئیعتیبارە ئەو خەڵکانەی ئێستا لە ژیان دان، بەناچاری پەیوەندییەکی کولتووریی دانەبڕاویان لەگەڵ چەمکەکانی کۆمەڵناسیی عامیدا هەیە، کە نەوەکانی ئێستا بەکولتوورەکانی ناو مێژووەوە دەبەستێتەوە. هونەری ژیان لەگەڵ یەکتری رێکخستنی هەڵسوکەوتە رووبەڕووەکان هەمیشە وەکو وەدەستهێنانی خۆراک، پەناگە و خۆ بەدوورگرتن لە کارەساتە سروشتییەکان پێویست بووە، و ئەو کۆمەڵگایانەی کە لەڕووی بەرپاکردنی هاوسەنگیی کۆمەڵایەتییەوە نەیانتوانیوە سەربکەون لەناوچووینەو تەنانەت هەندێ جار شوێنی خۆشیان بۆ خەڵکانی تر بەجێ هێشتووە [٢/٣١].

گەڕانەوەیەکی چڕوپڕ بۆ قۆناغەکانی گەشەکردنی مێژووی کۆمەڵناسی دەشێ یارمەتیمان بدات بۆ چاکتر تێگەیشتن لە چەمک و رێباز و میتۆدەکانی کۆمەڵناسی، و لەم بەشەدا بەکورتی لە قۆناغەکانی دروستبوونی کۆمەڵناسی دەدوێین.

هزرە کۆمەڵایەتییەکان

لە مێژووی کۆمەڵناسیدا، هزرە کۆمەڵایەتییەکان (Social Thoughts) بەشێکی زۆر بەرفراوانیان داگیرکردووە، و لەبەرهەمی بیرمەندانی کۆمەڵایەتی و فەیلەسووفاندا هەندێ چەمک بەرچاو دەکەون کە لە لێکۆڵینەوەکانی تۆژەرانی هاوچەرخدا بەکارهێنراون، وەک: چینە کۆمەڵایەتییەکان، پەروەردەو فێرکردن، جەوهەری پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، پەیوەندیی ئەندامانی کۆمەڵگا بەحکومەتەوە، لە کۆتاییشدا پۆلێنبەندیی کۆمەڵگا مرۆییەکان. بۆ نموونە لە هیندستانی کۆندا بەپێی کتێبەکانی «شاسترا» [بەمانای زانینی دنیایی یان زانست] کۆمەڵگا بە ئۆرگانیزمێکی (كائن عضوي) گەورە شوبهێنراوە. بەڕای نووسەرانی ئەم کتێبە - کە بەنەناسراوی ماونەتەوە - فەرمانڕەوایی لە چەند

توخمێکی وەکو ئەندامە جیاجیاکانی لەشی مرۆڤ پێکهاتووە کە بریتین لە: شا، وەزیر، خاک، قەڵا، خەزێنە، سوپاو هاوپەیمان. ئەم توخمانە پەیوەندییان بەیەکترەوە هەیەو لە دەستدانی هەر یەکێکیان ڕێ لە بەرقەراربوونی فەرمانڕەوایی دەگرێت. دانەرانی «شاسترا» شایان بەسەر، وەزیریان بەچاو، خەزێنەیان بەدەم دەشوبهاند، و پێیان وابوو هیچ کام لەم ئەندامانە لەوانی تر گرنگتر نین. ئەم بیروڕایە، بیرۆکەی یەکسانیی چینە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکانی دەخستەڕوو و (بەهۆی هەبوونی ئەرکگەلێکی جیاوازەوە)، وایدادەنا بایەخێکی کۆمەڵایەتیی یەکسانیان هەیە [٣٢/١-٦].

لە ڕێی لێکۆڵینەوە لە «یاساکانی حەموڕابی» بەو ئەنجامە دەگەین کە لەسەردەمی حکومەتی حەموڕابیدا (١٧٩٢-١٧٥٠ پ. ز) لە «بابل» کشتوکاڵ و پیشەی جۆربەجۆر و بازرگانی گۆڕانکارییەکی بەرچاویان بەخۆوە دیبوو. ئەوکات، بەپێی ئەو کتێب و نامانەی کە لە «حەموڕابی»یەوە بەجێ ماون وا دەردەکەوێ کە یاساگەلێکی نووسراو بەسەر کۆمەڵگادا حوکمیان کردووە. یاساکانی «حەموڕابی» کاروباری کۆمەڵایەتیی جیاواز دەگرنە خۆ. تاوانەکان بە تەجاوزکردنە سەر دەوڵەت حسێب دەکران و تاوانبار دەبوایە لەلایەن دەوڵەتەوە سزا بدرێت. بەڵام لەبەرئەوەی ئەوکات کۆمەڵگا لە حاڵەتێکی چینایەتی دابوو، هەموو خەڵک لە بەرامبەر یاسادا یەکسان نەبوون، شاو خانەدانەکان ئیمتیازێکی تایبەتییان هەبوو. یاسای «حەموڕابی» مافی کۆیلەکانی دیاردەکرد و لە هەمان کاتدا ئەرکگەلێکی سەختیشی دەخستە سەرشانیان. لەم یاسایانەدا، باوترین شێوەی کۆیلەیی، کە بەکۆیلەبوون لە ئەنجامی قەرزەوەبوو و تاپێش «حەموڕابی» کۆیلە لە درێژایی تەمەنیدا هەر بە کۆیلەیی دەمایەوە، بۆ سێ ساڵ کەم کرایەوە [٣٣/٢٨-٢٩]. لە دادگاکاندا، کاربەدەستانی حکومەت لە جیاتی پیاوانی ئایینی دادوەرییان دەکرد [٣٢/١١٤-١١٧].

لە هزری سەردەمی ئێرانی کۆندا، کۆمەڵە ئامۆژگاری و فەرمانێکیان داوەتە پاڵ زەردەشت و شوێنکەوتووانی کە بریتین لە: خۆ پاراستن لە تۆمەت، نەپەشۆکان، خۆنەدانەدەست توندوتیژی و تووڕەیی و ئارەزووەکان، ئێرەیی نەبوون، تەمبەڵی نەکردن، گوێڕایەڵیکردن، ڕێزگرتن لە مافی خەڵکانی ترو خۆ دوورگرتن لە هاوسەری ئەوانی تر. ئەم ئامۆژگاری و فەرمانانە پەیوەندیی تاک بەخەڵک و ڕەفتاری کۆمەڵایەتی و خوو و ڕەوشتی کۆمەڵایەتی و هەندێ بواری تر دیاردەخات.

لە وڵاتی چینی دێریندا، «مانگ تسێ» بڕوای وابوو کە مرۆڤ لەگەڵ گشت هاوچەشنەکانی خۆیدا هاودەردیی هەیەو کۆمەڵگا وەکو خێزانێکی گەورە وایەو کەواتە پابەندیی تاک بەکۆمەڵگاوە پێویستە. بەرای ئەو تاکەکەسان گرنگترین توخمی کۆمەڵگان، مافی ئەوەیان هەیە شۆڕش بکەن، و ڕەچاوکردنی تەواوی نەریتەکان زۆر پێویست نییە. کولتووری نووسراوی چین (بەپێچەوانەی کولتووری نووسراوی هیندستان) جەختی لەسەر ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤ دەکردەوە و هەوڵیدەدا پەیوەندییەک لە نێوان سروشت و کۆمەڵگادا دابمەزرێنێت [٣٢/١١٤-١١٧].

لە «کتێبی پیرۆز»دا (چاخی کۆن) زۆر نموونەی ئەخلاقیمان بەرچاو دەکەوێت، کە بۆ دامەزراندنی پەیوەندیی نێوان مرۆڤ و کۆمەڵگا تەرخانکراون.

فەلسەفەی کۆمەڵایەتی چاخی کۆن لە ئەورووپا

فەیلەسووفانی یۆنانی لە ریزی ئەو یەکەمانەبوون کە لەچوارچێوەی کۆمەڵە کتێبێکی نووسراودا بیریان لە کۆمەڵگای ئادەمیزاد کردۆتەوە. تەوەری سەرەکی باسەکەیان پەیوەندیی نێوان مرۆڤ و دەوڵەت بوو، واتە «دەوڵەتە شار»ی یۆنانی، هەر لەبەر ئەوەیە دەڵێن: وشەی «سیاسەت» (Politics) لە چاوگی «Polis» بە واتای «دەوڵەتەشار» وەرگیراوە. «ئەفلاتوون» (٤٢٧-٣٤٧ پ. ز) بیرۆکەی «یۆتۆپیا» (شاری باش)ی خستەڕوو و تیایدا جەختی لەسەر چەند مەسەلەیەکی وەکو چینە کۆمەڵایەتییەکان، موڵکایەتی، سیاسەت، ئەخلاق، و دابەشکردنی کار کرد. ئەفلاتوون بەشەکانی کۆمەڵگای لەگەڵ بەشەکانی لەشی مرۆڤدا بەراورد دەکرد، دیموکراسیی بەحکومەتێکی نەگونجاو لە قەڵەم دەدا، و خۆی بەچاکسازێکی کۆمەڵایەتی لە قەڵەم دەدا [٢٦/٤٥-٤٦].

«ئەرستۆ» (٣٨٤-٣٢٢ پ. ز) لە بەرهەمەکانی لە بواری سیاسەتدا، زیاتر لە کۆمەڵناس دەچێت نەک فەیلەسووف. ئەرستۆ ڕەوتی وەرچەرخانی دەوڵەتی لەرێی تێپەڕبوون بە قۆناغی خێزان، کۆمەڵی لادێیی و ئینجا شاردا، ڕوون کردۆتەوە. حکومەتەکانی لە سێ جۆردا، واتە «ئەرستۆکراسی»، «پاشایەتی» و «دیموکراسی» پۆلێن کرد، و تایبەتمەندییەکانی هەریەکەیانی دیارکرد.

لەکاتێکدا کە ئەفلاتوون لە ریزی بیرمەندانی بابەتی شەرعییەتی سیاسی حسێب دەکرێت، ئەرستۆ بەلایەنگری یەکسانیی سیاسی دەژمێردرێت. ئەرستۆ

کەمتر بایەخی بە یاسا ئەزەلییەکان دەدا و زیاتر دەپرژایە سەر کردار. بیرکردنەوەی ئەو لە بواری بونیادی سیاسیدا لایەنێکی یەکسانخوازانەی هەبوو، چونکە دەیگوت: رژێمی پاشایەتی نابێ بگۆڕێت بۆ ئیستبداد، حکومەتی خانەدانان نابێ بگۆڕێ بۆ ئۆلیگارشی، هەروەها دیموکراسی بۆ دیکتاتۆریی جەماوەری خەڵک یان ئاژاوە [١٢/٣٤].

هزرە سەرەتاییەکانی سەر بەئایینی مەسیحییەتیش لە بارەی کۆمەڵگا لە لایەن «قەشە ئۆگوستین» (٣٥٤-٤٣٠ز، St. Augustine)ەوە بەرچاو دەکەون. ئەو لە کتێبی «شاری خوا»دا وەسفی دامەزراوەکانی کۆمەڵگای کردووە لە رووی باش یان خراپەوەو لە روانگەی ئەو رۆڵەی کە بۆ رزگارکردنی مرۆڤ دەیگێڕن. لە بنەڕەتدا ئۆگوستین سەرنجی «دنیایەکی دیکە»ی دەدا.

فەلسەفەی کۆمەڵایەتی لە ئێران و شارستانیەتی کۆنی ئیسلامیدا

«ئەبو نەسر فارابی» (٢٥٩-٣٣٩ کۆچی) کە بۆ رزگاری و بەختەوەریی مرۆڤ بیری لە دامەزرانی سیستمێکی جیهانی دەکردەوە، بنچینەی بیروباوەڕەکانی خۆی لە کتێبی «بیروڕای ئەهلی شاری باش» (آراء اهل المدینة الفاضلة)دا خستەڕوو. فارابی کۆمەڵگاکان بۆ دووجۆر دابەش دەکات: «فاضلة» و «جاهلیة». لە شاری «فاضلة»دا سێ تایبەتمەندیی گرنگ بوونەتە ئامانج: ئامانجی کۆتایی کۆمەڵگا گەیشتنە بە بەختەوەریی راستەقینە، تاکەکەسان یارمەتی یەکتر دەدەن، و تاکەکەسان بەپێی خواستی سەرکردەی کۆمەڵگا هەڵسوکەوت دەکەن. لە بەرانبەر ئەمەدا، شاری «جاهلیة» هەیە، کە ئەویش کۆمەڵگایەکە خەڵک تیایدا بەدوای بەختەوەریی راستەقینەدا ناگەڕێن، بەڵکو هەموویان بەدوای پارەو دەسەڵاتدا وێڵن. فارابی شاری «جاهلیة» بۆ چەند جۆرێک دابەشدەکات کە سیمای زاڵ تیایاندا بریتییە لە وەسەریەکنانی سەروەت و سامان، رابواردن، نزمی (خسّة)، ئیحتیرام خوازی (بەشێوەیەکی زیادەڕۆیی و سلبی)، دەسەڵاتخوازی و فریودانی خەڵکی رەشۆکی. بەڕای ئەو رێکخستنی کۆمەڵایەتیی گونجاو هۆکارێکە کە هەڵومەرجی پێویست بۆ بەرقەرارکردنی هاوکاریی نێوان تاکەکەسان دابین دەکات. «فارابی»ش وەکو «ئەفلاتوون» بە دوای کۆمەڵگای نمونەییدا دەگەڕا.

لە بیروڕاکانی «ئەبولعەلای مەعەڕڕی» (٣٦٣-٤٤٩ کۆچی) فەیلەسووفی عەرەبدا، کۆمەڵێک تێبینی کۆمەڵایەتی بەرچاو دەکەون. لە بواری زیادبوونی

دانیشتووانیدا ئەو پێی وابوو: ئەگەر خەڵک زیاد بن گەندەڵی بڵاودەبێتەوە. وەک چۆن ئەگەر قسە زۆرکرا ئەوا پڕوپووچ دەبێت. ئەو جگە لە خستنەڕووی نموونە رەفتارییەکان، دەستی کرد بە رەخنەگرتن لە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و هەستا بەباسکردنی کێشەگەلێکی وەک ستەمی دەستەی فەرمانڕەواو نەبوونی دڵنیاکردنی کۆمەڵایەتی (الضمانة الاجتماعیة)و وشکەساڵی (بێ بەرهەمی) و شتی تر [١٨٧/٣٦]. لە کۆنترین بەرهەمی سۆسیۆگرافی (Sociography) لە ئێراندا دەتوانین ئاماژە بەکتێبی «تحقیق ماللهند» لە نووسینی «ئەبو رەیحان بیرونی» (٣٦٢-٤٤٠ک) بکەین، کە هەندێ لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی و کولتووریی وڵاتی هیندستانی تیادا روون کردۆتەوە.

لە نێوان ئەو کۆمەڵە فەیلەسووف و بیرمەندە ئێرانیانەی کە بایەخیان بەکاروبارو کێشە کۆمەڵایەتییەکان داوە، بەزۆری ئەو بابەتەی کە زیاتر پرژاونەتە سەری، «سیاسەتی شار»ە، کە دەبێ بەبەشێکی حیکمەتی کردەیی (فەلسەفەی کردەیی لە بەرانبەر فەلسەفەی تیۆریدا) لە قەڵەم بدرێت. بابەتی «سیاسەتی شار» هەردەم کەم تا زۆر یەک شت بوو، و ئەویش «بەرژەوەندیی کۆمەڵایەتی» بوو. ئەوەی لە کتێبێکی وەک «سیاسەتنامە» (سەدەی پێنجەمی کۆچی)ی «خواجە نیزامولمولک» باسی لێوەکراوە چەمکێکی ئەبستراکتی حکومەت و دادگەری نییە. ئەو ئاماژەی بە چەند خاڵێک کردووە کە یارمەتیی پتەوبوونی پێگەی حکومەتی سەردەمی خۆی دەدا. ئەویش وەک گشت ئەو بیرمەندانەی کە لەو سەردەمدا دەژیان پێی وابوو کە پێویستە «دەرەبەگە» دەسەڵاتدارەکان لە حکومەتدا بەشداربن و رۆڵیان پێ بدرێت، ئەوە لە سەردەمێکدا کە سیستمی «دەرەبەگایەتی» باوبوو [٢٥/٢٧].

«خواجە نەسیرەددین تووسی» (٦٠٧-٦٧٢ک) گرنگی بە «دەبێ»یەکان دەداو دەتوانین بەیەکێک لەو بیرمەندانەی دابنێین کە باسیان لە «ئەخلاق لە کۆمەڵگادا» بەشێوەیەکی نووسراو لە ئێراندا کرد و بەپێی پێوەرو نۆرمە زاڵەکانی ناو کۆمەڵگایەکی دەرەبەگایەتی هەوڵی پتەوکردنیان دەدا. بەڕای ئەو رێکخستنی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان بەندە بەقبوولکردنی نایەکسانییە کۆمەڵایەتییەکان. نەسیرەددین تووسی سێ گرووپ لێک جیادەکاتەوە: بەرزتر لە تاک، یەکسان لەگەڵ تاک، نزمتر لە تاک. جگە لەوە بایەخێکی تایبەتیش بەپۆلێنکردنی زانست و کۆمەڵگاکان دەدا.

«ئیبن خەلدون» (٧٣٢-٨٠٨ک) بیرمەندی ئیسلامی لە بەرهەمە ناودارەکەی

خۆیدا «كتاب العبر و دیوان المبتدأ والخبر في ایام العرب و العجم والبربر ومن عاشرهم من ذوي السلطان الاكبر» كه به «مقدمة» بەناوبانگە بنەما تیۆرییەكانی خۆی لە بارەی پێكهاتەی كۆمەڵایەتی كە لە روانگەی فەلسەفەی مێژوو و كۆمەڵناسی و كولتوورەوە گرنگی هەیە، خستۆتەڕوو. ئەو لە لێكۆڵینەوەكانی خۆیدا بەو ئەنجامە گەیشتووە كە شارستانییەتەكان لە چەندین توخمی سەرەكی پێكهاتوون، وەک : ئایین، نەریت، دەوڵەت و سەركردە، ئەخلاق، پیشە، پیشەسازی، سەروەت و سامان، و دانیشتووان، هەریەكەشیان سەرەتاو ئەنجامێكی دیاریكراوی هەیەو گۆڕان و وەرچەرخانیان حاڵەتی «بازنەیی» (Cycle)ی هەیەو تێپەڕبوون بەناو قۆناغەكانی هێرشبردن، چڵەپۆپە (قمة)، خۆڕازاندنەوە، چەوساندنەوەو هەرەسهێنان شتێكی حەتمییە [١٨-٩/٣٨]. لە لێكۆڵینەوەكانی «ئیبن خەلدون»دا پەڕینەوە لە قۆناغی بەدەوییەوە بۆ شارنشینی تەوەری سەرەكیی تۆژینەوەكانە. ئەو پێی وابوو خەڵكی بەدەویی خاوەن «دەمارگیری»ن، ئەو دەمارگیرییەش لە رەفتارگەلێكی وەک ئازایەتی، ئەخلاق، مێرخاسی، پەیوەندییە خوێنی و نەتەوەییەكان، دلێری، و بەخشندەییەوە دەردەكەوێت. لەبەرئەوەی كە رەوتی [گۆڕان لە] بادیەنشینەوە بۆ شارنشینی هاودەمە لەگەڵ رابواردن و حەسانەوەخوازی، لە ئەنجامدا دەمارگیری هێدی هێدی لاواز دەبێت. «ئیبن خەلدون» بڕوای وابوو گرنگترین هۆی نەمانی دەمارگیری بریتین لە: رووكردنە ژیانی كشتوكاڵی و پتەوبوونی، لەناوچوونی دەسەڵاتی بەرگری لە شاردا، دامەزرانی سیستمی باجەكان، برەوسەندنی خۆڕازاندنەوە، تێكەڵاوبوونی رەگەزیی و نەتەوەیی، لاوازبوونی بنەما ئەخلاقی و ئایینییەكان و تەشەنەسەندنی زۆرداری [٨٥-٨٤/٣٨]. «ئیبن خەلدون» بڕوای وابوو ئامانجی مێژوو ئەوەیە كە جەوهەری كۆمەڵایەتیی مرۆڤ واتە شارستانییەت و دیاردەكانی بەمرۆڤەكان ببەخشێتەوە [٢٠/٣٩].

فەلسەفەی كۆمەڵایەتی سەردەمی رێنسانس لە رۆژئاوا

تا ساڵی ١٨٠٠ی زایینی، لێكۆڵینەوە كۆمەڵایەتییەكان بەبەشێكی فەلسەفە لە قەڵەم دەدران، ئەوەی بیری ئەم بیرمەندانەی تەنیبوو بریتی بوو لە نیگەرانی لە تێكچوونی باری كۆمەڵگا و ترسان لە گۆڕانكارییە لەناكاوەكان. فەلسەفە سیاسییەكان دەبێ بەزەمینە سەرەتاییەكانی فەلسەفە كۆمەڵایەتییەكان لە قەڵەم

بدرێن. ئامانجی ئەم فەلسەفانە كە سەرچاوەكەیان بۆ بیری نووسراو دەگەڕایەوە، بریتی بوو لە دابینكردنی سەقامگیریی كۆمەڵگا، دادگەری، گونجاندنی رێكخستنی كۆمەڵگا لەگەڵ ئازادیی مرۆڤەكان و چەند بابەتێكی تر كە زۆربەیان تائێستاش جێی باس و لێكۆڵینەوەن [٩/٣٤].

فەیلەسووفە كۆمەڵایەتییەكان بەرلەوەی كۆمەڵگا لەسەر بنچینەی ئەو راستییە بابەتییانەی كە لەناو كۆمەڵگاكە خۆیدا هەن راڤە بكەن و شی بكەنەوە، لە هەوڵی پێشكەشكردنی وێنەیەكی خەیاڵی یاخود ئایدیالیزمییانەی كۆمەڵگا دابوون و جیاوازی فەیلەسووفانی كۆمەڵایەتی لەگەڵ كۆمەڵناسان زیاتر لەو رووەوەیە كە بیروڕای فەیلەسووفانی كۆمەڵایەتی زیاتر پشتیان بە «ئەوەی كە پێویستە ببێت» بەستووەو دەبەستن، لەكاتێكدا كە كۆمەڵناسان بەشێوەیەكی گشتی بایەخ بە «ئەوەی كە هەیە یان بووە» دەدەن. ئاماژەكردن بەچەند نموونەیەک لەوانەیە باسەكەمان رۆشنتر بكاتەوە.

لە سەدەكانی ١٧ و ١٨ لە ئەوروپادا «جۆن لۆک» (١٦٢٣-١٧٠٤) لە بەریتانیاو «جان جاک رۆسۆ» (١٧١٢-١٧٧٨) لە فەرەنساو چەندانی تر، تیۆرگەلێكیان خستەڕوو كە داكۆكییان لەسەر فاكتەرە دەروونی یان كۆمەڵایەتییەكان دەكرد. لەو سەردەمەدا رووكردنە بیروڕا كۆمەڵایەتییە نوێیەكان لە برەوسەندنداو، و ئەم رێڕەوانە هاوسەردەم بوون لەگەڵ زیادبوونی شەپۆلی نارەزاییەكان لە دژی نایەكسانی لە سیستمی كۆمەڵایەتی كۆندا. پەیوەندیی نێوان دەوڵەت و ئەندامانی كۆمەڵگاو هەروەها بەرپرسیارێتییەكانی هاووڵاتییان لە بەرانبەر دەوڵەتدا لە گرنگترین ئەو خاڵانەن كە لە ماوەی چەند سەد ساڵێک جێی باسی فەیلەسووفانی كۆمەڵایەتی بوون. چەمكی پەیمانی كۆمەڵایەتی (Social Contract) كە بیرمەندانی وەک «تۆماس هۆبز» (١٥٨٨-١٦٧٩)، «جۆن لۆک»، «مۆنتسكیۆ» (١٦٨٩-١٧٥٥)و «جان جاک رۆسۆ» باسیان لێوە كردووە باوترین بیرۆكە بوو لەو بوارەدا. بەچاوخشاندنێكی خێرا بەبنچینەی بیروڕاكانی ئەم كۆمەڵە بیرمەندانە دەبینین:

- «ماكیاڤیللی» سیاسەتی پیادەكردنی هێزو دەسەڵاتی پشتبەستوو بەچەک و فریودانی خستەڕوو، و پشتیوانیی لە زەروورەتی خۆ دەرخستن و ریاكاری بۆ پاراستنی دەسەڵات كرد.
- «تۆماس مۆر» هەوڵی هێنانەدیی كۆمەڵگایەكی نموونەیی دەدا.

- «هۆبز» پێی وابوو تاکەکەسان لە دۆخی سروشتیدا (بارودۆخی سەرەتایی) دوژمنی یەکترن، بیرۆکەی پەیمانی کۆمەڵایەتی خستەڕوو و ویستی فەرمانڕەوایی بەویستی گشتی یان یاسا لە قەڵەم دەدا.
- «لۆک» فەرمانڕەوایانی بە خاوەن دەسەڵاتی بێ سنوور نەدەزانی بیرۆکەی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانی (یاسا دانان، جێبەجێکردن و دادوەری) خستەڕوو.
- «مۆنتسکیۆ» بایەخیدا بەبوارەکانی وەک جەوهەری یاساکان و هۆی دانانیان، جۆرەکانی حکومەت، بنەمای جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان، هۆکارەکانی گۆڕانی کۆمەڵگا مرۆییەکان، و کاریگەری هۆکارە جوگرافییەکان لەسەر ژیانی کۆمەڵایەتی.
- «ڤۆڵتێر» بیرۆکەی دنیای نیشتمانیی خستەڕوو، رەخنەی لە بارودۆخی کۆمەڵایەتی سەردەمی خۆی گرت، و لە کۆتاییدا نەهێشتنی نایەکسانی لە کۆمەڵگا مرۆییەکاندا بەشتێکی مەحاڵ زانی.
- «رۆسۆ» هۆکارە کاریگەرەکانی نایەکسانیی مرۆڤەکانی ئاشکراکرد، ئاماژەی بە کاریگەرییە سلبییەکانی شارستانییەت لەسەر پەروەردەکردنی مرۆڤ کرد، و نموونەی پەروەردەکردنی تایبەتی خۆی خستەڕوو کە بریتی بوو لە «گەڕانەوە بۆ دۆخی سروشتی».

بیرۆکەی ئەو بیروڕایەی کە دەڵێ: کۆمەڵگاکانی مرۆڤایەتی دەتوانن بکەونە بەر گۆڕانکاریی بەردەوام و لێکچوو، سەرەتا لەبەرهەمەکانی ئەوانەی بڕوایان بەتیۆری «بازنەیی بوونی» مێژوو هەبوو، خرایەڕوو. چەندین ساڵ دوای «ئیبن خەلدون»، ڤیکۆ (١٦٦٨-١٧٤٤) فەیلەسووف و مێژوونووسی ئیتاڵی رایگەیاند کە گۆڕانی مێژوویی بریتییە لە پێشکەوتن و گەڕانەوە بۆ دواوە و چەمکی جوولەی «شێوە سپرینگ»ی مێژووی پێشنیارکرد. تیۆری سێ قۆناغەکەی «ئۆگست کۆنت» کە دواتر راگەیەنرا تارادەیەک لە بیروڕاکانی ڤیکۆوە وەرگیراوە [١٣/٤٠].

زیادبوونی ژمارەی بیرمەندانی کۆمەڵایەتی و گەشەکردنی بیروباوەڕی جۆراوجۆر کە هەندێکیان زۆر دژ بەیەک بوون بەرە بەرە پێویستبوونی سەرهەڵدانی زانستێکی وردبینتری لە بارەی کۆمەڵگاوە هێنایە ئاراوە. لە سەدەی نۆزدەهەمدا بیرۆکەی دروستبوونی «زانستی کۆمەڵگا» لەلایەن «سان سیمۆن» (١٧٦٠-١٨٢٥) (C. H. de Saint - Simon)ی فەرەنسایی خرایەڕوو. ئەو کە لە کۆلێژی پۆلی تەکنیکی پاریس وانەی دەگوتەوە کاریگەرییەکی فیکریی زۆری لەسەر قوتابییان هەبوو، و یەکێک لەم قوتابییانە، واتە «ئۆگست کۆنت» (١٧٩٨-١٨٥٧) دواتر بوو

بەیەکێک لە هەڤاڵان و هاوکارانی «سان سیمۆن». «سان سیمۆن» کە بانگەشەی جۆرە سۆسیالیزمێکی ئایدیالیستییانەی دەکرد، زیاتر بڕوای بە بنیاتنان هەبوو نەک رەخنەگرتن، کۆمەڵگای بۆ دوو چینی بەرهەمهێنەر و نابەرهەمهێنەر دابەش دەکردو بەسوود و میرات و موڵکایەتی تایبەت رازی نەبوو.

کۆمەڵناسی: قۆناغی سەرەتایی

«ئۆگست کۆنت» بۆ یەکەمجار لە ساڵی (١٨٣٩)دا وشەی کۆمەڵناسی (Sociologie) بەکارهێنا. لەگەڵ بڵاوبوونەوەی بەرهەمەکانی «ئۆگست کۆنت» لە فەرەنسادا، روانگەیەکی سەربەخۆ لە بواری لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکان هاتەئاراوە. لەو رووەوە بە باوکی «کۆمەڵناسی»یان ناو ناوە چونکە بڕوای وابوو کە دەتوانین بگەینە یاسا گەلێکی کۆمەڵایەتی وەکو چۆن زانایانی سروشت (لە بواری یاساکانی فیزیاو زیندەوەرزانی) پێی گەیشتوون. ناودارترین تیۆری «ئۆگست کۆنت» یاسای سێ قۆناغەکەیە کە پێی وایە زانستەکان بەرهەمی پێشکەوتنێکی سروشتین و بەڕای ئەو کۆمەڵگای مرۆڤایەتی قۆناغی: تیۆلۆژی (تەفسیرکردنی رووداوەکان بەیارمەتی هۆکارە سەروو سرووشتییەکانەوە)، میتافیزیکی (گریمان و گومانە نەسەلمێندراوەکان سەبارەت بەرێکخستن و رەوتی کاروباری دنیا) و زانستی (لێکۆڵینەوەی پرۆسەی ژیان لە رێی میتۆدو رێوشوێنی عەقڵییەکانەوە)ی بڕیووە [١/٥٢]. لە قۆناغی تیۆلۆژیدا شاعیرانی وابەستە بە قوتابخانەی تیۆلۆژیا (الهیات) دەسەڵاتیان هەیەو ئەفسانەو ئایین دروست دەکەن. لە قۆناغی میتافیزیکیدا خانەدان و پاڵەوانەکانی جەنگ دەسەڵاتیان هەیە، و لە قۆناغی زانستیدا کۆمەڵگا دەچێتە قۆناغی عەقڵەوە، و گیانی پۆزێتیڤیستی کە لە سەردەمی دەسەڵاتی زانستدا زاڵ دەبێت سێ تایبەتمەندیی تیایە کە بریتین لە واقیعیبوون. دڵنیابوون، وردبینی.

هەڵبەتە بەرهەمەکانی «ئۆگست کۆنت» نموونەیەکی تەواوی ئەوتۆ نین کە بەپێی میتۆدێکی زانستی (بەلای کەمەوە بەو شێوەیەی کە «ئۆگست کۆنت» خۆی بانگەشەی بۆ دەکرد) دانرابن، هەر لەبەرئەوە رەخنەیان لێگرتووە، و لەو کەسانەیان داناوە کە لەپشت دەرگای داخراوەوە سەیری کۆمەڵگای کردووەو لە بەرهەمەکانیدا زیاتر «قیاس» بەکارهاتووە نەک «ئیستقرا». لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە بڵێین ئەو ناوی کۆمەڵناسیی داهێنا، لەو بوارەدا زۆرکاری کرد شایەتی دروستبوونی

زانستێكی نوێ بوو، و سەرنجی زۆربەی تۆژەرانی سەردەمی خۆی بۆ ئەم لقە زانستییە راكێشا. كۆنت تینوگورێكی بێ سنووری هەبوو و خۆی بە دامەزرێنەری زانستێك دادەنا كە (بەڕای ئەو) دەتوانێت یارمەتی مرۆڤ بدات لە دروستكردنی دنیایەكی باشتر كە پێشتر مرۆڤ نەیبینوە و نەیناسیوە [٤١/٧-٩].

لەم قۆناغەدا، هەندێ فەیلەسووف یان زانایانی ئەم سەردەمە كە دوای بڵاوبوونەوەی وشەی «كۆمەڵناسی» ناوی خۆیان نا كۆمەڵناس، لەراستیدا كەسانێ بوون كە ئەمڕۆ بەمێژوونووسانی كۆمەڵایەتی یان فەیلەسووفانی كۆمەڵایەتی ناویان دەبەین.

هەندێكیان باسی ئەوەیان دەكرد كە لە نێوان بۆماوە و ژینگەدا كامەیان كاریگەری زیاترە لەسەر پێكهاتە و دروستبوونی كەسایەتی مرۆڤ، و هەندێكی تر باسیان لە «گیانی كۆمەڵایەتی» دەكرد. بەڵام بەتایبەت لەنیو سەدەی رابردوودا كۆمەڵناسان لەڕێی تۆژینەوە زانیاریی زۆریان كۆكردەوە، تیۆرەكانی خۆیان تاقیكردنەوە، و توانییان پێگەیەك بۆ كۆمەڵناسی لەنێوان زانستەكاندا بدۆزنەوە [١٠/١٤].

رێڕەوە فیكرییەكانی دژ بە ئایدیالیزم یەكێك بوون لە هۆكارە كاریگەرەكانی تاوسەندنی كۆمەڵناسیی نوێ. تا سەدەی نۆزدە وا پێویست بوو زانایان سەرنجی كاریگەریی «هێزی بزوێنەری مێژوو» لەسەر رەفتارە مرۆییەكاندا بدەن. «مۆنتسكیۆ» كۆمەڵگاكانی لەسەر بنەمایەكی ئەخلاقی پۆلێن كردو بڕوای وابوو كە سیستمی پاشایەتی لەسەر بنچینەی ئیفتخارات دامەزراوەو سیستمی كۆماریش لەسەر بنچینەی پایەبەرزی و خۆپارێزی.

لەسەردەمێكی زۆر نزیكتر لەسەردەمی ئێمەوە، «جبرائیل تارد» (١٨٤٣-١٩٠٤)، بیرمەندی فەرەنسی باسی رۆڵی ئەو گەورە پیاوانەی دەكرد كە گیانی میللەتەكانیان ئاراستەكردووە [٤٠/١٥]، بەڵام لەراستیدا، لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا كۆمەڵناسی ئامرازێك بوو بۆ ناسینی ئەنجامەكانی شۆڕشی پیشەسازی. پێویست بوو چاكسازیگەلێكی كۆمەڵایەتیی بەرفراوان بۆ چاكتركردنی ژیانی هەژاران ئەنجام بدرێت و لەم روانگەوە كۆمەڵناسی بەئامرازێكی كاریگەر دادەنرا.

فەلسەفەی «كارل ماركس» (١٨١٨-١٨٨٣) لەسەر بنەمای ماتریالیزم دامەزرابوو و هۆكاری ئابووریی بەهۆكاری دەستنیشانكەری پێكهاتە و پەرەسەندنی كۆمەڵگا دادەنا [٤٢/٤٨-٤٩]. «كارل ماركس» لەگەڵ خستنەڕووی بیروڕاكانی

خۆی لە كتێبی «سەرمایە» (Das kapital)دا بیرۆكەی شۆڕشی كۆمۆنیستیی بە شێوەیەكی نووسراو خستەڕوو. «مانیفێستی كۆمۆنیست» كە لە ساڵی ١٨٤٨، لەلایەن «ماركس» و هاوڕێیەكی «ئەنگلز» (F. Engels) بڵاوكرایەوە، روونترین بەیاننامە بوو كە تا ئەو سەردەم لە بارەی هەڵوێستی ئایدیالییانەی كۆمۆنیزم بڵاوكرابێتەوە. تیۆرەكانی «ماركس» لە بارەی شەڕو پێكدادانی چینایەتی، و هەرەسهێنانی ناوخۆیی سیستمی سەرمایەداریی هەر خێرا بایەخیان پێدرا، هەرچەندە لە ئەورووپای رۆژئاوادا نەیتوانی پیادە ببێ. میتۆدی دیالێكتێكی «ماركس» (كە لە هیگڵی وەرگرتبوو و خۆیشی گۆڕانكاریی تێدا ئەنجامدا) توانای ئەوەی پێبەخشی كە «كۆی دیاردەی كۆمەڵایەتی» بەشتێكی جیاواز لە كۆی ئەو بەشانەی كە پێكی دەهێنێت لە قەڵەم بدات، بیرۆكەیەك كە بنچینەییترین چەمكی كۆمەڵناسییە. بەرهەمەكانی «ماركس» كەڵكی لە میتۆدە سۆسیۆلۆژییەكان وەرگرتبوو، هەرچەندە ئەم میتۆدانە حاڵەتێكی سەرەتاییان هەبوو. لەكتێبی «سەرمایە»دا بەشێوەیەكی بەرفراوانتر سوود لە میتۆدی بەراوردكردنی مێژوویی (المقارنة التأريخية) و هەروەها میتۆدە ئامارییەكان (المناهج الاحصائية) وەرگیراوە [٤٣/١٩٧-١٩٨].

«ماركس» لە روانگەی ململانێی ئابووری نێوان چینە كۆمەڵایەتییەكانەوە مێژووی ژیانی كۆمەڵایەتیی دەخوێندەوە، بەبڕوابوون بەماتریالیزمی مێژوویی گۆڕینی كۆمەڵگاكانی بەهۆی پێداویستییە ئابوورییەكانەوە ئاراستە دەكرد. «ماركس» بڕوای وابوو كە ئەوەی دەستنیشانكەری بوونی مرۆڤە، هۆشیارییەكەی نییە، بەڵكو بوونی كۆمەڵایەتی هۆشیاریی مرۆڤ دیاری دەكات. ئەو لەڕێی بەدواداچوونی ئەم لۆژیكەوە لە كتێبی «سەرمایە»دا مرۆڤی بە «ئاژەڵێكی سیاسی» پێناسەكرد، بەڕای ئەو چاوەڕوانكردنی «بەرهەمهێنان» لە كەسانی گۆشەگیری كۆمەڵگا ئەوەندە هەڵەیە كە چاوەڕوانی گەشەكردنی زمان بكەین لە دەرەوەی كۆمەڵە كەسێك كە بەیەكەوە دەژین و دەدوێن.

دواتر قوتابخانەی «ماركسیزم» لەسەر بنەمای تیۆرەكانی «لینین» هەوڵیدەدا دەریبخات كە چۆن لەسەر بنچینەی رێكخستنێكی كۆمەڵایەتی دیاریكراو و دوای گەشەكردنی هێزە بەرهەمهێنەرەكان، شێوەیەكی گەشەكردووتری رێكخستنی كۆمەڵایەتی دەردەكەوێت و بڵاودەبێتەوە (بۆ نموونە وەك چۆن سەرمایەداری لە هەناوی فیۆدالیزمدا لەدایك دەبێ).

ئەمڕۆ زۆربەی ئەو چەمکانەی کە جێی سەرنج و بایەخی «مارکسییەکان» بووە، لەناو کۆمەڵناسیدا بەرە بەرە، ناوەڕۆکە مارکسیتسییەکەیان لە دەست داوە. چەمکگەلێکی وەک «نامۆبوون» (Alienation)، «پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان»، و «سەرخان» کە لەسەرەتادا رۆڵێکی گرنگیان لە دروستبوونی کۆمەڵناسیدا گێڕاوە، ئەمڕۆ لەلایەن زۆربەی کۆمەڵناسانەوە بەشێوەیەکی تەواو جیاواز لەوەی «مارکسیزم» سەیر دەکرێن. چەمکی چینی کۆمەڵایەتی ئێستا زێتر لەڕێی پۆلێنبەندییە کۆمەڵایەتی -پیشەییەکانەوە دەناسرێت. لە کاتێکدا کە «مارکس» باسی ململانێی نێوان چینە دژ بەیەکەکانی (بۆرژوازی و پرۆلیتاریا)ی دەکرد، زۆربەی لێکۆڵینەوەکانی ئێستا لە بنەڕەتدا پەیوەستن بەچینی ناوەڕاست و یەخەسپییەکانەوە [١٦/٤٠].

سەدەی نۆزدەهەم سەرهەڵدانی چەندین بیرمەندی لە بواری «زانستی کۆمەڵگا»وە بەخۆوە دی. «هێربرت سپنسەر» (١٨٢٠-١٩٠٣، H. Spencer) زۆر بایەخی بەبابەتی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی (Social Evolution)دا، واپێ دەچێ زۆر لە ژێر کاریگەری بیروڕاکانی «چارلز داروین»دا بووبێت [٤٤/٩-١١]. توندیی بایەخدانی ئەو بە «داروینیزم» تا ئەو رادەیە بوو کە روانگەیەکی یەکلایەنەی بۆ دروست بوو و هەوڵیدا گشت دیاردە کۆمەڵایەتییەکان لەو روانگەیەوە راڤە بکات. «سپنسەر» لە کتێبی «بنەماکانی کۆمەڵناسی»دا کە لە ساڵی ١٨٧٩دا بڵاوکرایەوە، لە بەراوردکردنی نێوان کۆمەڵگاو ئۆرگانیزمی مرۆییدا زیاتر رۆچوو کە پێشتریش باسی لێوەکرابوو و رایگەیاند کە کۆمەڵگاکانیش وەکو بوونەوەرە زیندووەکان بەپێی دابەشبوونی کار لەنێوان توخمە پێکهێنەرەکانیان گەشە دەکەن و ئاڵۆز دەبن. ئەو بڕوای وابوو کە پێویستە سنوورێک بۆ چالاکییەکان و دەسەڵاتی دەوڵەت دابنرێت [٤٥/٨-٢٢].

کۆمەڵناسی: قۆناغی گەشەسەندن

لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا قۆناغێکی نوێی کۆمەڵناسی دەستپێدەکات: قۆناغی گەشەکردنی خێرا. لەوانەیە بتوانین بڵێین کاریگەرترین بەشداریکردنی فیکری، لە قۆناغی سەرەتای گەشەکردنی کۆمەڵناسیدا دەگەڕێتەوە بۆ «ئەمیل دورکهایم» (١٨٥٨-١٩١٧ E. Durkheim)، کە وەک «مامۆستای پەروەردەو فێرکردن و کۆمەڵناسی» لە فەڕەنسا دامەزرا. «دورکهایم» لە ساڵی ١٨٩٨

«گۆڤاری کۆمەڵناسیی فەڕەنسی» بڵاوکردەوەو بەهۆی ئەمەوە یارمەتییەکی کاریگەرانەی بەپێشکەوتنی ئەم لقە زانستییە دا. «دورکهایم» رەهەندو چەمکگەلێکی زۆری بۆ ناوەڕۆکی کۆمەڵناسی زێدەکرد لەوانە: میتۆدی ئاماری، چەمکی ئەبنۆرماڵ، هۆکارە کۆمەڵایەتییەکانی خۆکوشتن، بەها کۆمەڵایەتییەکان، سەرچاوەی ئایین، دینامیکییەتی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی، و رەفتاری کۆمەڵی. تۆژینەوەکانی پەیوەندییان بەیاسا، سیاسەت، پەروەردەو فێرکردن، پەیوەندییە خێزانییەکان، دەروونناسی و مرۆڤناسییەوە هەبوو و لە هەریەک لەم بوارانەدا لە چەند مەسەلەیەکی کۆڵییەوە، کە پەیوەندییان بەکۆمەڵناسییەوە هەبوو[٢٢/٨]. «دورکهایم» کۆمەڵناسی بۆ سێ بەش دابەشکرد: مۆرفۆلۆژیا (Morphology)ی کۆمەڵایەتی کە کایەی ئیشکردەکەی بریتییە لە تۆژینەوەی پەیوەندی نێوان هۆکاری جوگرافی بەبونیادی دەزگا کۆمەڵایەتییەکانەوە، فیزیۆلۆژیای کۆمەڵایەتی کە کۆمەڵە لقێکی پسپۆڕیی جیاجیای کۆمەڵناسی دەگرێتەوە وەک خێزان و دەزگای سیاسی، هەروەها کۆمەڵناسیی گشتی کەتیایدا پێکهاتەیەک لە ئەنجامی زانستە کۆمەڵایەتییە جۆربەجۆرەکانەوە بەرهەم دێت. «دورکهایم» یەکەم کەس بوو کە لە روانگەیەکی جیاواز لە روانگە جوگرافی و فەلسەفی و دەروونناسییەکانەوە لە دیاردە سۆسیۆلۆژییەکانی کۆڵییەوە. لەبەرئەوەی ئەو بڕوای بەرەسەنایەتی تایبەتی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان هەبوو، لە راڤەکردنی کاروبارو کێشە کۆمەڵایەتییەکاندا تەنیا جەختی لەسەر «هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان» دەکردەوە. «دورکهایم» کە دژی ماتریالیزمی مارکسیزم بوو بڕوای وابوو کە نابێ ژیانی کۆمەڵایەتی لەڕێی چەمکسازیی ئەو کەسانەی کە تیایدا بەشدارن ئاڕاستە بکەین، بەڵکو پێویستە سەرنجی ئەو هۆکارە بنەڕەتییانەی دیاردەکان بدەین کە زۆربەی جار بەرچاونین. ئەم شێوە تێڕوانینە توانای ئەوەی پێدەدا کە کۆمەڵگا وەک یەکەیەکی «ئۆرگانێک» لەبەرچاو بگرێت کە توخمەکانی (واتە تاکەکەسانی) تەنیا لە رێی کۆی گشتییەکەیدا (واتە ژیانی کۆمەڵایەتییەوە) دەتوانین بناسین. بەپێی بڕوای«دورکهایم» ئامار یەکێکە لە سەرەکیترین میتۆدەکانی کۆمەڵناسی و هەمان ئەو میتۆدەشە کە لە کتێبە ناودارەکەی واتە خۆکوشتن (ساڵی ١٨٩٧)دا بەکاری هێناوە [٤٠/٢٠].

ناسراوترین کۆمەڵناسی ئەمریکی لەسەدەی نۆزدەهەمدا «ویلیام گراهام سامنێر» (١٨٤٠/١٩١٠، W. G. Summner)ە. سەرەڕای ئەوەی «لیستر وارد»

(١٨٤١-١٩١٣، L. F. Ward) بەباوکی کۆمەڵناسی لە ئەمریکا دەناسرێت. بەڵام یەکەم وانە بەناوی «کۆمەڵناس» لەم وڵاتەدا لەلایەن «سامنێر»ەوە پێشکەشکرا. سامنێر لە کتێبی «شێوازە میللییەکان» (Folkways)دا بەتێروتەسەلی چەمکی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی وەسف و شیدەکاتەوە. «سامنێر» پشتیوانیی لە تیۆری پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیی «سپنسەر» دەکردو دژی چەمکی پلانی کۆمەڵایەتی «لستر وارد» وەستا. هەر چەند ئەمڕۆ ئەو کۆمەڵناسانەی لەگەڵ بڕواکانی «سامنێر»دان زۆر کەمن، بەڵام گومانمان نییە لەوەی کە بیروڕاکانی ئەو هاندەری چەندین لێکۆڵینەوە بوون لە نێو قوتابییانیدا - کە ئەمڕۆ هەندێکیان بەناوبانگترین کۆمەڵناسی ئەمریکان [٨/٢١].

«لستر وارد» دامەزرێنەری «یەکێتی کۆمەڵناسانی ئەمریکا»، لە سەرەتادا گیاناس و زەویناس بوو و دواتر بایەخی بەکۆمەڵناسیدا. ئەو سەرەڕای ئەوەی هەندێ لە تیۆرەکانی «سپنسەر»ی لە بارەی «پەرەسەندنی کۆمەڵایەتیی خۆبەخۆی» پەسند کرد، بەڵام بڕوای وابوو مرۆڤ دەتوانێت گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان ئاراستە بکات، ئەو کاتێکی زۆری بۆ توێژینەوەی چاکسازیکردنی کۆمەڵایەتی سەرفکرد، هەوڵی بۆ دامەزراندنی سیستمی خوێندنی بەخۆڕایی دا، و کارو هەنگاوەکانی لە بواری یەکسانیی مافەکانی ژن و پیاو لە سیستمی کۆمەڵایەتی و سیاسی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا کاریگەربوون [٨/٢١].

گرووپی کۆمەڵناسی و مرۆڤناسی زانکۆی شیکاگۆ کە لە جۆری خۆیدا یەکەم گرووپ بوو لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا هەر لەو ساڵەی کە زانکۆی شیکاگۆ دەستی بەکارکرد، (واتە ساڵی ١٨٩٢) لەلایەن «ئەلیبون سماڵ» (A. Small)ی کۆمەڵناسی ئەمریکییەوە دامەزرا. «سماڵ» (١٨٥٦-١٩٢٩) نەک هەر تەنیا رۆڵێکی گرنگی لە دامەزراندنی بەشی کۆمەڵناسی لە زانکۆی شیکاگۆدا هەبوو، بەڵکو گرنگییەکی زۆریشی هەبوو لە دامەزراندنی کۆمەڵناسی لە ئەمریکادا. ئەو چەندین ساڵ لە دوای یەک رۆڵی سەرۆکایەتیی قوتابخانەی شیکاگۆی بەملەوەبوو [٢٨/٣-١١].

«جۆرج زیمێل» (١٨٥٨-١٩١٨، G. Simmel) کۆمەڵناسی ئەڵمانی لە توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکاندا سوودی لە فەلسەفەی «کانت» (١٧٢٤-١٨٠٤، I. Kant) وەرگرت. ئەو هەستا بەلێکۆڵینەوە لە پەیوەندیی نێوان تاک و گرووپ، و بەشێوەیەکی گشتی سەرنجی بەربەرەکانێ، وابەستەیی، و دابەشکردنی کاری دا

وەک ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییانەی کە لەگشت کۆمەڵگاکاندا هەن [٨/٤٥-٢٢].

«ماکس ڤێبەر» (١٨٦٤-١٩٢٠، M. Weber) کۆمەڵناسی ئەڵمانی بەشێوەیەکی وردبینانەتر لە بیرۆکەی شێوە یان جۆری پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی کۆڵییەوە کە لەلایەن، «زیمێل»ەوە باسی لێوە کرابوو. «ماکس ڤێبەر» کە هاوسەردەم و هاوکاری «دورکهایم» بوو لە ئەڵمانیا (لە سەدەی نۆزدەهەمدا بەشێوەیەکی گشتی وەک ئابووریناسێک ناسرابوو) وەک «دورکهایم» بەشدارییەکی کاریگەری لە چاکسازیی میتۆدەکانی لێکۆڵینەوەی کۆمەڵناسیدا کرد [٨/٢٤]. ئەو بۆ دۆزینەوەی پەیوەندیی هۆو ئەنجامی نێوان دیاردە کۆمەڵایەتییەکان سوودی لە میتۆدی بەراوردکردنی مێژوویی وەرگرت. جگە لە مانە ڤێبەر میتۆدی «تێگەیاندن» (Verstehen)ی بۆ میتۆدەکانی لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتی زیادکردو بەقەد میتۆدەکانی تر بەهای پێدا. ئەو پێی وابوو میتۆدی ناوبراو هەردوو لایەنی بابەتیتی (Objectivity)و خودێتی (Subjectit) بەخۆوە دەگرێت. کاتێک بەس نییە تەنیا لەڕێی بابەتێتییەوە سەیری دیاردە کۆمەڵایەتییەکان بکەین، بۆ تێگەیشتنی قووڵی ماناکەیان پێویستە لەڕێی فراوانکردنی هەستی «هاودڵی» (Empathy)یەوە، ناسینێکی قووڵ و هاوڕێک لەگەڵ هەستپێکردن لە دیاردەکە وەدەستبێنین. بەکارهێنانی میتۆدی بەراوردکردنی مێژوویی لە لێکۆڵینەوەکانی «ماکس ڤێبەر» لە بواری ئایدیۆلۆژیا ئایینییەکاندا بەتەواوی دیارەو میتۆدە «تێگەیاندن»یەکەی بەشێکی جیانەکراوەیە لە بەرهەمە هەرە ناودارەکەی واتە «ئەخلاقی پرۆتستانتی و گیانی سەرمایەداری» [٨/٢٤].

ئەو هەوڵیدەدا لەسەر بنچینەی دەروونناسیی ئایینی سەرمایەداری شیبکاتەوەو پشتیوانی لەو بۆچوونە دەکرد کە ئەخلاقی پرۆتستانتی بۆتە هۆی برەوسەندنی گیانی سەرمایەداری. بەبڕوای «ماکس ڤێبەر» پەیڕەوانی تایفەکانی چاکسازیی ئایینی (Reform)لە ئایینی مەسیحیدا (سەدەی شازدەهەمی زایینی) گرنگترین هۆکاری سەرهەڵدانی بیری نرخدانان بۆ گوێڕایەڵی و هەوڵدان بۆ وەدەستهێنانی داهات و سامان لەڕێی کارەوە بوون. بڕوابوون بەوەی کە سەرکەوتنە مادییەکان بەبەرهەمی ژیانێکی پڕ هەوڵ و کۆشش و عەقڵییەتی گوزەران دەژمێردرێن، و لە هەمان کاتدا هەژاری ئەنجامێکی راستەوخۆی لە دەستدانی بیروباوەڕە ئایینی و ئەخلاقییەکانە یەکێکە لە تایبەتمەندییەکانی ئەخلاقی پرۆتستانتی.

«ڤیلفەر دوپاریتۆ» (V. Pareto–١٨٤٨) پسپۆری ئابووریی سیاسی و کۆمەڵناسی لەئیتاڵیا بە لەبەرچاوگرتنی «بونیادی کۆمەڵگا» وەک «سیستمێکی هاوسەنگ»، سەرچاوەی گۆڕانکارییەکی گەورە بوو لەپەرەسەندنی کۆمەڵناسیدا ئەو جەختی دەکردەوە کە پێویستە کۆمەڵناسی تەنیا سوود لە میتۆدە زانستییەکان (بەتەعبیری ئەو میتۆدی لۆژیکی- ئەزموونگەری) وەربگرێت [١٢٩/٤٦].

پاریتۆ بڕوای بەجیاوازی «بژاردە»و«جەماوەر» هەبوو و بەوپێیە مێژووی وەک مەیدانێک بۆ جێگرتنەوەی بەردەوامی بژاردەیەک لەلایەن بژاردەیەکی ترەوە شیدەکردەوە. ئەو بەرەتکردنەوەی تیۆری ململانێی چینایەتیی مارکسیزم، تیۆری «ڕەوتی سەرهەڵدانی بژاردەکان»ی خستەڕوو(٤٧/ ٢١٥-٢١٦). ئەو بڕوای وابوو کە ئەم ڕەوتە هۆکاری چاخەکانی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییە خێرا وسستەکانە.

«فێردیناند تۆنیس» (F. Tonnies,١٨٥٥-١٩٣٦) چەمکی «کۆمەڵ» (Gemeinschaft)و«کۆمەڵگا» (Gesellschaft)ی لێکجیاکردەوە(ساڵی١٨٨٧).

بەرای «تۆنیس» کۆمەڵ وەک شێوەیەک لەشێوەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی بەرهەمی ئیرادەی سروشتی و ئۆرگانیکییەو شێوە سەرەتاییەکەی لەکۆمەڵگا هاوخوێنەکان، پەیوەندییە خزمایەتییەکان، کۆمەڵگای خۆجێیی، دراوسێیەتی و هتد ... بەرچاو دەکەوێت. بەپێچەوانەوە کۆمەڵگا بەرهەمی ویستی هەڵبژاردنەو پەیوەندییەکان تیایدا لەسەر بنچینەی ئارەزووی تاکەکەسی دامەزراوە و پەیوەندییە گرێبەندییەکانی بەسەر کۆمەڵگادا زاڵن (کە نموونەکەی لەدامەزراوەیەکی بازرگانیدا بەدی دەکرێت). «تۆنیس» بەو ئەنجامە گەیشت کە ڕێڕەوی کۆمەڵایەتی باو لەقۆناغی «کۆمەڵ»ەوە و بەرەو «کۆمەڵگا» دەڕوات. بەکورتی کۆمەڵ نموونەی ژیانی کۆمەڵایەتیی لادێ نیشان دەدات، کە تیایدا خەڵک بەشدارن لەهەستێکدا کە لەئەزموون و ژیانی لێکچوویان سەرچاوەی گرتووە.

لەم شێوە ژیانەدا ئەرک و پەیوەندییە تاکەکەسییەکان لەیەکتر جیانابنەوە و گیانی هاوکاری و یەکێتی زاڵە، کە هەڵبەت لەم ڕەوشەدا گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی ڕەهەندێکی سنووورداری هەیە. لەبەرامبەر ئەمەدا کۆمەڵگا لەسەر بنچینەی ژیانی شاری دروست دەبێت و هەستکردنی پەیوەندی بەکۆمەڵ لاوازە. جیاوازیی خەڵک لەڕووی ئەزموون و پێشینەی کۆمەڵایەتییانەوە لەلێکچوونیان زیاترە و «پەیوەندییەکان» لەژێر دەسەڵاتی «ئەرکەکان»دان. لەو حاڵەتەدا، مەرام و ئارەزووە تاکەکەسییەکان ڕۆڵێکی باڵادەستیان هەیە و گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان

خەسڵەتێکی ئاشکراو دیاریان هەیە، تەنانەت لەناویەک نەوەشدا. لەکۆتاییدا، لە «کۆمەڵ» دا پەیوەندییەکان حاڵەتێکی تاکەکەسی، نارەسمی، نەریتی سۆزاوییان هەیە،و لەکاتێکدا کە لە «کۆمەڵگا»دا پەیوەندییەکان لایەنی ناتاکەکەسی، ڕەسمی وگرێبەندی، بەرژەوەندیخوازانە، و ریالیستانەی هەیە[١٩٧/٧].

چەند دامەزرێنەرێکی ناوداری کۆمەڵناسی

ئۆگست کۆنت (١٧٩٨-١٨٥٧): پێشنیارکردنی زانستی کۆمەڵگا
کارل مارکس (١٨١٨-١٨٨٣): بنچینەی ئابووریی ژیانی کۆمەڵایەتی
هێربرت سپنسەر (١٨٢٠-١٩٠٣): زانستی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی
ویلیام سامنێر (١٨٤٠-١٩١٠): زانستی دابونەریت و شێوازە میللییەکان
لستر وارد (١٨٤١-١٩١٣): زانستە کۆمەڵایەتییەکان وچاکسازیی کۆمەڵگا
ئەمیل دورکهایم (١٨٥٨-١٩١٧): میتۆدی زانستی ئامارو شیکردنەوەی وەزیفی
جۆرج زیمێل (١٨٥٨-١٩١٨): پەیوەندی نێوان تاک وگرووپ
ماکس ڤێبەر (١٨٦٤-١٩٢٠): میتۆدی زانستی: بەراوردکردنی مێژوویی
ڤیلفەردی پاریتۆ (١٨٤٨-١٩٢٣): تیۆری بژاردەکان(النخبة)
چارلس کوولی (١٨٦٤-١٩٢٩): گرووپە ڕووبەڕووەکان (Face to face)
جۆرج هـ.مید (١٨٦٣-١٩٣١): دەروونناسیی کۆمەڵایەتی
فێردیناند تۆنیس (١٨٥٥-١٩٣٦): جیاوازی نێوان کۆمەڵ وکۆمەڵگا
رایت میلز (١٩١٦-١٩٦٢): کۆمەڵناسیی ڕەخنەیی
تالکۆت پاسۆنز (١٩٠٢-١٩٧٩): چەمکداڕشتن- پێکهاتەی کردارە کۆمەڵایەتییەکان.

چەند قوتابخانە یان ڕوانگەیەک

چاوخشاندنێک بە تیۆرەکانی سەرەوە لەقۆناغی سەرهەڵدانی کۆمەڵناسیی زانستیدا سەرنجمان بۆ لای ڕەوتە جۆراوجۆرەکانی (لەرووی ڕوانگە یان میتۆدەوە) شیکردنەوەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان رادەکێشێ و کۆمەڵێک لەکۆمەڵناسانی هاوچەرخیش هەوڵی پۆلێنکردنی تیۆرەکانی کۆمەڵناسییان داوە، کە هەڵبەتە ئەم پۆلێنکردنانە جێی ڕەزامەندی هەمووان نین. ڕێبازە جیاوازەکانی کۆمەڵناسان کە

هەریەکەیان بەجۆرێک کۆمەڵگا شیدەکاتەوە هەرکات پۆلێن بکرێن و ئەگەر شوێنکەوتووانی ئەم تیۆرانەش لێی بدوێن ئەوا قوتابخانەی کۆمەڵناسی دروست دەبن. کەواتە قوتابخانە کۆمەڵێک بیروڕا و فیکری بەیەکەوە بەستراو یان بەیەکەوە گونجاون کە بەناوی هەندێ لەناودارانیانەوە ناسراون.لەرووی زانستییەوە کۆمەڵناسی لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا سەریهەڵدا و لە چوارچێوەی چەند قوتابخانەیەکی وەک ئەرکگەرێتی (الوظيفية) و بونیادگەرێتی (البنائية)دا، دەرکەوت [٢٦/ ١٢٠] ، جگە لەمە لەکایەی کۆمەڵناسیدا وەک روانگەیەکی سەربەخۆش چەند گۆڕانکارییەک روویدا و ئێستا چەند کایەکی تایبەتی وەک : سۆسیۆلۆژیای بیرکاری،کۆمەڵناسیی سیستماتیک، کۆمەڵناسیی ماکرۆ و میکرۆ، کۆمەڵناسیی دینامیک یان کۆمەڵناسیی فەلسەفیش لەئارادان. لەدرێژەی ئەم باسەدا بەکورتی لەبیروڕا بنچینەییەکانی چەند قوتابخانەیەکی گرنگ دەکۆڵینەوە.

فۆنێکشنالیزم(Functionalism) :

پشت بە چەمکی «پێداویستی» دەبەستێ وئەم قوتابخانەیە بەتایبەت لە ئەنترۆپۆلۆژیایی کۆمەڵایەتیدا لەناوی «بڕۆنیسالاڤ و مالینۆفسکی» (١٨٨٤-١٩٤٢ ، B, Malinowski) ئەنترۆپۆلۆجیستی بەرەچەڵەک پۆلۆنی جیا نابێتەوە. لەروانگەی ئەم قوتابخانەوە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان، خواستە سەرەتاییەکانی مرۆڤ رێکدەخەن و تێریان دەکەن. بۆ نموونە خێزان وەک پێگەیەک لەکۆمەڵگادا زانیارییە کولتوورییەکان پێشکەش بە تاکە کەس(وەک بوونەوەرێکی بایۆلۆژی) دەکات و ژیانی ئاراستە دەکات [٤٨/ ١١٠] .بەڕای «دورکهایم» کەیەکێکە لەدامەزرێنەرانی قوتابخانەی وەزیفی، بۆ بینینی هەر دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی پێویستە سەرەتا هۆی بوونی بدۆزینەوە و دواتر لەرۆڵ و ئەرکەکەی لەناو چالاکییەکی کۆمەڵایەتیدا بکۆڵینەوە.

فۆنێکشنالیزم کە سەرەتا گریمانەیەکی میتۆدۆلۆژی بوو و دواتر بووە رێبازێکی زانستی هەوڵدەدات هەر دیاردە یان دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی لەرووی پەیوەندیی بەگشت پێکهاتەی کۆمەڵگاوە (کەئەو دیاردە یان دامەزراوە بەشێکە لێی) بناسێت.بەبڕوای فۆنێکشنالیستەکان ئاشکراکردنی چەمکی واقعیانەی هەر دیاردە یان دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی تەنیا لەرێی پەیبردن بە پیوەندییە وەزیفییەکانی لەگەڵ گشت دیاردەکانی تر یان دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکاندا مومکینە. ناسینی باوێکی کۆمەڵایەتی پێویستە لەرێی لێکۆڵینەوەی چۆنیەتی شێوەی پەیوەندییەکەی

لەگەڵ ژیانی ئابووری، یان سیاسیدا ئەنجام بدرێت. لەبەر ئەوەی وەک باوە لەم روانگەیەدا، لایەنێکی «سوودخوازانە» بۆ واقیعە کۆمەڵایەتییەکان دەخرێتەڕوو، زۆرجاران خەڵکانی تر لەدژی ئەم روانگەیە وەستاونەتەوە، چونکە قبووڵکردنی ئەم گریمانەی کە دەڵێ هەموو شتێک لەناو سیستمێکی کۆمەڵایەتیدا خاوەن ئەرکێکی دیاریکراوە، بوارێکی ئەوتۆ بۆ گۆڕانگارییەکان ناهێڵێیەوە[٤٨/١٠٩-١١٠] .

وەزیفە کۆمەڵایەتییەکان هەم حاڵەتی ئاشکرایان هەیە وهەم شاراوە و نیمچە دیاریکراو. بەبڕوای «رۆبرت مێرتۆن(R.K. Mrton) وەزیفە ئاشکراکانی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان حاڵەتێکی کراوە، دیارکەوتوو و هۆشیارانەیان هەیە، و لەبەرانبەر ئەمەشدا وەزیفە نادیارەکان، حاڵەتێکی شاراوە، رانەگەیەنراو و ناهۆشیارانەیان هەیە. بۆ نموونە یەکێک لە وەزیفە ئاشکراکانی زانکۆ پێگەیاندنی هێزی مرۆییە لە لقە زانستی و هونەرییە جۆراو جۆرەکاندا و لەهەمان کاتدا وەزیفەیەکی نادیاری هەیە ئەویش لەوانەیە رووداني هاوسەرێتی بێت لەنێوان قوتابییاندا.

بەپێی تێڕوانینی وەزیفییەکان هەموو کۆمەڵگایەک حاڵەتێکی نیمچە نەگۆڕی هەیە، هەر بەشێکی کۆمەڵگا بەزۆری بۆ مانەوەی خۆی هەوڵدەدات، هەموو کۆمەڵگایەک بەشێوەیەکی گشتی حاڵەتێکی تەبای هەیە، وسەقامگیریی کۆمەڵایەتی بەندە بە رێکەوتنی نێوان ئەندامەکانی [٥١٣/٧] . لەهەمان کاتدا وەزیفییەکان دان بەوەدا دەنێن کە هەردەم گشت بەشە جیاجیاکانی کۆمەڵگا دەورنابینن لەهێنانەدیی سەقامگیریی کۆمەڵگاکە و بەم شێوەیە چەمکی «وەزیفەی خراپ» (Dysfunction) دێتە ئاراوە. لەوانەیە توخمێکی ژیانی کۆمەڵایەتی هەستێ بەتێکدانی سیستمی کۆمەڵایەتی یان بۆ کەمکردنەوەی سەقامگیریی کۆمەڵایەتی هەنگاوبنێت [١٨/٢٠] .

بونیادگەری

«بونیادگەری» (Structuralism) وەک میتۆدێکی شیکردنەوە، کە سەرەتا لەلایەن «فێردیناند دی سۆسۆر» (١٨٥٧-١٩١٣F. De Saussure) لەزماننناسیدا سەریهەڵدا و پەرەی سەند ،بەهۆی «کلۆد لیڤی شتراوس» (C. Levi- Strauss) ەوە لە مرۆڤناسیی کۆمەڵایەتیدا بەکارهێنرا[٤٩/١٢٤/١٢٥] . ئامانجی شیکردنەوەی بونیادگەری ئەوەیەکە هەستێ بەپشکنینی«بونیادەکان» کە لەبنەڕەتدا حاڵەتێکی ناهۆشیاریان هەیە و لە پێکهاتەی واقیعە کۆمەڵایەتییەکاندا خۆیان حەشارداوە:

بۆنموونە دۆزینەوەی بونیادەکان لەحاڵەتی وەک بنەماکانی خزمایەتی، ئەفسانەکان، ریورەسمە کۆمەڵایەتییەکان، هونەرەکان، ئایدیۆلۆژییە سیاسییەکان، هەڵسوکەوتەکانی تایبەت بەخواردن [٢٤٦/٤٨].

«بونیاد» بەزمانێکی سادە بریتییە لەشێوازێک کە بەهۆی ئەوەوە بەشەکانی شتێک رێکخراون. ئۆتۆمبێل کە رۆژانە بەکاریدێنین بونیادی خۆی هەیە و هەروەها یەکەکانی تێدا نیشتەجێ بوون وەک خانوو، قوتابخانە، و فەرمانگە کە تاکەکەسان تێیدا دەژین و دەخوێنن و کاردەکەن، هەریەکەیان پێکهاتەی خۆیان هەیە[٤٨/٣٠]. سەرەڕای ئەوەی نموونەی وەک ئوتمبیل یان خانووبەرە بەسوودن بەڵام پڕاوپڕ تەواونین. بۆ لێوردبوونەوەی زێتر باسەیری فەرمانگەیەک بکەین. لەفەرمانگەیەکدا هەم بینایە هەیە هەم پرەنسیپ و رێنماییەکان، و پرۆسەگەلێک کە بەکردەوە پەیوەندی بەفەرمانبەران، موراجیعەکان و دەزگاکانەوە هەیە. وەک دەزانین هەندێ لەفەرمانگەکان بچووک و سادەن و هەندێکی تر گەورەو ئاڵۆزن. بونیاد، سیستمێکی کۆمەڵایەتی تەباو گونجاوە کە لەچوارچێوەیدا پرۆسەی کۆمەڵایەتی دروست دەبن. بونیاد بریتییە لەشێوازێک کە بەشە جیاجیاکانی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی ئاوێتەی یەکتری دەبن و بەیەکەوە دەبەسترێنەوە. لەبونیادێکدا هەربەشێک یان توخمێک لەگەڵ توخمەکانی تردا پەیوەندیی هەیە. لەو رووەوە هەر گۆڕانێک لەهەر توخمێکدا رووبدات گۆڕانکاری لەتوخمەکانی تری بونیادەکەی لێدەکەوێتەوە.

کاتێک یەکێک لەرێنماییەکانی وەرگرتنی قوتابی(بۆنموونە نمرەی تاقیکردنەوەکان، مەرجی تەمەن، وهتد...) دەگۆڕێن، بەرەبەرە تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵی قوتابییانیش (بەدوای ئەم گۆڕانەدا) دەگۆڕێت [١٢٤/٢٦]. زۆربەی کۆمەڵناسان بونیادی کۆمەڵایەتییان بەوە پێناسە کردووە کە بریتییە لە گونجانکارییە سەقامگیرەکان، و تۆڕی رێسا و چوارچێوە نادیارەکان، کە رێنوێنیکەری رەفتاری مرۆڤە. پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ئەو هەستەمان لا دروست دەکات کە بەشی هەرە زۆری ژیانی کۆمەڵایەتی لە دووبارەبوونەوە دایە. بۆ نموونە بونیادی کۆمەڵایەتی کۆلێژێک لەبەرچاوبگرە. لەهەر کۆرسێکدا قوتابی دەچێتە ناو وانەی نوێوە، بەرەبەرە گرفتی گونجانی لەگەڵ وانەو مامۆستا نوێیەکان کەم دەبێتەوە. وانە جیاجیاکانی لقێکی زانستی لەماوەی چەندساڵێکدا یەک لە دوای یەک دەخوێنرێن، لە هەر کۆرسێکدا ژمارەیەک لە قوتابییانی کۆلێژ زیاد دەبن و

ژمارەیەکی تر دەردەچن. کار بەدەستانی کۆلێژ دەپرژێنەسەر کاروبارە کارگێڕییە جیاجیاکان (بودجە، کاروباری فێرکردن، تاقیکردنەوەکان، تۆژینەوە.. هتد). هەموو رۆژێک گرووپگەلێکی جیاجیا دێنە کۆلێژەوە و کە کات تەواو بوو هەریەکەیان بەپێی بەرنامەی جێگیری خۆی دەچێتە دەرەوە. هەر بۆیە ئەوەی بەسەر خێزانێک، فەرمانگەیەک، فرۆشگایەک، سەندیکایەک، سینەمایەک، یانەیەکی وەرزشی، کۆمپانیا، و تەنانەت وڵاتێکدا دێت، هەموویان سیمای بونیادە کۆمەڵایەتییەکانن [٢/٩٤-٩٥]. ژیانی ئادەمیزاد وێنەیەکی رێکخستن و کۆنترۆڵ دەدا بەدەستەوە.

بونیادی کۆمەڵایەتی دەشێ شێوەیەکی رەسمی یان نارەسمی بەخۆوە بگرێت. بۆ نموونە لە کارگەیەکدا، دەتوانین بونیادی رەسمی لە رێی لێکۆڵینەوە لە هەیکەلی رێکخستن و دیاریکردنی فرمانی بەشەکان و یەکەو ئیش و کارەکانی ناو ئەو کارگەیەدا بناسین، لە کاتێکدا کە بۆ لێکۆڵینەوەی بونیادی نارەسمی پێویستە سەرنجی گرووپە نارەسمییەکان و تۆڕی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی ناو کارگەکە بدەین. ئەم دوو جۆرە بونیادە پەیوەندییان بەیەکترەوە هەیە، بەڵام لەوانەیە هەمیشە لەگەڵ یەکتردا نەگونجێن [٣/٤].

بە بڕوای «جان پیاجێ» (J.Piaget–١٨٩٦-١٩٨٠) دەروونناسی سویسری، بونیاد، سیستمێکە لە گۆڕانی شێوەکاندا کە وەک سیستمێک کۆمەڵە یاسایەکی گرتۆتەخۆ (لە بەرانبەر ماهیەتی توخمەکانیدا) کە بەردەوامی و پتەوبوونی لەرێی رێساکانی گۆڕانی شێوەکانیدا دروست دەبێت، بێ ئەوەی ئەم گۆڕانی شێوانە سنوورەکانی ببڕێت یان داوای توخمەکانی دەرەوە بکات. بە کورتی هەر بونیادێک سێ تایبەتمەندی هەیە: کۆگیری، گۆڕانی شێوە، و رێکخستنی خۆبەخۆ. بەڕای «جان پیاجێ» بونیاد سیستمێکی داخراوە کە بەشێوەیەکی خۆبەخۆیی (تلقائی) مانەوەو بەردەوامبوونی خۆی رێکدەخات [٥٣/٦-٧].

لە کۆتاییدا دەتوانین بڵێین بونیادگەری قوتابخانەی هاوبەشی هەندێ لە زانستە مرۆییەکانی وەک زمانناسی و مرۆڤناسیی کۆمەڵایەتییە، کە پێی وایە دیاردە کۆمەڵایەتییەکان لە توخم گەلێک پێکهاتوون کە لە ژێر کارتێکردنی ئەو یاسایانەی کە بەسەریاندا زاڵە لە رووی جەوهەرو ئەرکەوە، هەموویان پەیوەندییان بە یەکترەوە هەیە. بونیادگەری خۆی بە فەلسەفە لە قەڵەم نادات (بەپێچەوانەی بۆچوونی رەخنەگرانی) بەڵکو خۆی بە تیۆرێکی میتۆدۆلۆژی دەزانێت، میتۆدێک کە دەتوانێت لە هەموو کێشەیەک بکۆڵێتەوە [٢٤٦/٤٨].

قوتابخانەی ململانێ

بەپێچەوانەی وەزیفییەکان کە جەخت لەسەر سەقامگیریی کۆمەڵگا دەکەن، لایەنگرانی قوتابخانەی ململانێ (Conflict) پێیان وایە کۆمەڵگا لە حاڵەتی ململانێ و پێکدادان (Tension)ی بەردەوام دایە. ئەمانە لەو بڕوایەدان کە رەفتاری کۆمەڵایەتی لە پەیوەندی بە چەمکگەلێکی وەک ململانێ و پێکدادانی نێوان گرووپە رکەبەرەکاندا چاکتر دەناسرێت. مەرج نییە ئەم ململانێیە حاڵەتێکی توندوتیژانەی هەبێت و دەشێ لە چەند شێوەیەکی وەک وتووێژی نێوان کرێکاران و خاوەن کارەکان، مشتومڕی گرووپە سیاسییەکان، کێبڕکێی نێوان گرووپە ئایینییەکان، تاووتوێکردن لە بواری شێوەی دیاریکردنی بودجە لە کاروباری جیاواز، و زۆر بواری دیکەی لەم جۆرەدا دەربکەوێت. لە لێکۆڵینەوەی هەر کولتوور، رێکخراو یان گرووپێکی کۆمەڵایەتیدا کۆمەڵناسیی ململانێخواز دەیەوێ بزانێت کە چ کەسانێ قازانج دەکەن و چ کەسانێ دەبنە قوربانی، و چ کەسانێ بەسەر ئەوانی دیکەدا زاڵدەبن. ئەم کۆمەڵناسانە بایەخ بەو ململانێیانە دەدەن کە بۆ نموونە لەنێوان ژن و پیاوان، باوان و منداڵان، شارەکان و دەوروبەریان، رەش و سپییەکاندا هەیە. گرنگ ئەوەیە ببینین کە دامەزراوە بەهێزەکانی کۆمەڵگا، وەک خێزان، حکوومەت، قوتابخانەو ئامرازەکانی گەیاندن چ هەڵوێستێک لە بەرانبەر ئەم ململانێیانە وەردەگرن[٢٠/١٩].

روانگەی ململانێخوازان کۆمەڵگا بە مەیدانێکی جەنگی پڕ لە گرووپە جیاوازەکان لە قەڵەم دەدات کە تەبایی بەشێوەیەکی زۆرەملێ نەک لەڕێی بیروباوەڕو بەها هاوبەشەکانەوە، شێوە دەگرێت، و سەقامگیرییەکەی نەک هەر نیشانەی ساغیی کۆمەڵگاکە نییە، بەڵکو جۆرە وەستانێکی کاتییە لەرووی سەرهەڵدانی دژایەتییەکانەوە.

بەپێی قوتابخانەی ململانێ، هەموو کۆمەڵگایەک بەردەوام لە گۆڕاندایە، هەر بەشێکی کۆمەڵگا بەزۆری بەشداریدەکات لە گۆڕینی بارودۆخی خۆیدا، هەموو کۆمەڵگایەک لە حاڵەتی پێکدادان و ململانێ دایە، و سەقامگیریی کۆمەڵایەتی بەرهەمی پیادەکردنی گوشاری گرووپێکە بەسەر گرووپێکی دیکەدا [٥١٣/٧].

قوتابخانەی کارلێکی کۆمەڵایەتی

وەزیفییەکان و ململانێخوازەکان هەردووکیان کۆمەڵگا لە ئاستی درشت (ماکرۆ)دا شیدەکەنەوە، لە بەرانبەر ئەمانەدا هەندێ لە کۆمەڵناسانی هاوچەرخ زیاتر بایەخ بە لێکۆڵینەوەی کارلێکی کۆمەڵایەتی (Social Interaction) لە ئاستی میکرۆ (گرووپە بچووکەکان، وتووێژی برادەرانە، خێزان و هتد...)دا دەدەن. «جۆرج هێربرت مید» (G.H. Mead) بەدامەزرێنەری ئەم قوتابخانەیە دادەنرێت، چونکە کاتێکی زۆری لەڕێی لێکۆڵینەوەی پەیوەندیی نێوان تاکەکەسان خەرج کردو بایەخێکی تایبەتی بەرەفتارگەلێکی وەک زەردەخەنە، خۆدەرخستن، و سەر راوەشاندن دەدا.

بەبڕوای لایەنگرانی قوتابخانەی کارلێکی کۆمەڵایەتی «رەمزەکان» (Symbols) گرنگترین بەشی پەیوەندییە مرۆییەکانن، ئەو شێوانەی پەیوەندی کە ئەمڕۆ پەیوەندییە بێ ئاخاوتنەکانیان (غیرکلامي) پێدەڵێن، و بەیەکێک لە جۆرەکانی رەفتاری مرۆیی لە قەڵەم دەدرێت[٢٠/١٩].

لە روانگەی ئەوانەوە دیاردەکان لە ئامانج و مەبەستە ستراتیژییەکانی بکەرەکانیانەوە سەرچاوە دەگرن، و ناتوانین دیاردەکان بە بەرەنجامی ژینگەی کۆمەڵایەتی تاک یان سیستەمە گشتییە بالادەستەکان بەسەر کۆمەڵ (فۆرمە کۆمەڵایەتییەکان، بونیادەکان) لە قەڵەم بدەین.

یەکێک لە بابەتە نوێیەکانی کۆمەڵناسی، واتە «کۆمەڵناسیی تۆڕەکان»(Net works) کە هەڵدەستێ بەلێکۆڵینەوە لە کاریگەرییە کۆمەڵایەتییەکانی کەناڵەکانی زانیاری (کە لە ئەنجامی پەرەسەندنی تۆڕەکانی کۆمپیوتەرەوە هاتۆتە ئاراوە)، لێکۆڵینەوە لە گرووپە تایبەتی، یان دیاریکراوەکان بەکارێکی بنەڕەتی دەزانێت [٢٠٥ / ٩٥].

قوتابخانەی شیکاگۆ

ئەم قوتابخانەیە لە دەوروبەری ساڵانی ١٨٩٠ بەدواوە، واتە دوای دامەزراندنی

گرووپی کۆمەڵناسی لە زانکۆی شیکاگۆ برەوی سەند، ئەو تۆژینەوە سۆسیۆلۆژییانەی کە لە درێژەی ساڵانی ١٩١٥ تا ١٩٤٠ لەلایەن مامۆستایان و قوتابییانی زانکۆی شیکاگۆ لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە ئەنجام دراون ناوی «قوتابخانەی شیکاگۆ» (Shicago School)یان لێنراوە. بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٩٣٠ ماوەیەک دوای دەستپێکردنی ئەم بزووتنەوەیە، «لۆتەر بێرنارد» (L. Ber-nerd) ئەم قوتابخانەی لەریزی قوتابخانەکانی دیکەی کۆمەڵناسیی ئەوسا دایەناسین. سەرەڕای ئەوەی لە قوتابخانەی شیکاگۆدا، هەردەم رەوتێکی تەباوگونجاوی فکریی، کە خاوەن روانگەیەکی تیۆری هاوبەش بێت بەرچاو نەکەوتووە، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم قوتابخانەیە کۆمەڵە تایبەتمەندییەکی هەیە کە ناسنامەیەکی تایبەتی (لانی کەم لە کۆمەڵناسیی ئەمریکیدا) پێ دەبەخشێت [٣/ ٢٨].

یەکەم تایبەتمەندیی کۆمەڵناسیی قوتابخانەی شیکاگۆ ئەنجامدانی تۆژینەوەی ئەزموونگەرییە. لێکۆڵینەوە سۆسیۆلۆژییەکان بەرەو شێوازی تۆژینەوەی پشتبەستوو بەمیتۆدی زانستی رۆیشتن، ئەمە لە کاتێکدا کە پێشتر زیاتر لایەنێکی فەلسەفی و رۆژنامەنووسانەی هەبوو. دووەم تایبەتمەندیی ئەم قوتابخانەیە جەوهەری شارناسییانەی کۆمەڵناسییە. کۆمەڵناسان لەرێی بەکارهێنانی رێبازە زانستییەکانەوە لە کێشە کۆمەڵایەتییەکانی شاری شیکاگۆیان کۆڵییەوە، کێشەگەلێک کە هەندێکیان وەک کۆچکردن و توانەوەی کۆمەڵایەتیی ملیۆنان کۆچکردووی کۆمەڵگای ئەمریکا، پەیوەندی بەگشت شارە گەورەکانی ئەمریکاوە هەبوو. سێیەم خەسڵەتی ئەم قوتابخانەیە بایەخدانی تایبەتییە بەکۆمەڵناسیی تاوان و تاوانکاری و [٤/٤٨]. بەکورتی ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لە چوارچێوەی ئەم قوتابخانەیەدا ئەنجام دراوە زیاتر لە بواری کێشەکانی شار، لادانە کۆمەڵایەتییەکان، رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان و کێشەکانی ئیش و کاردابوون، و بیرۆکەکانی ئەم قوتابخانەیە لەسەر ئەم سێ تێڕوانینەی خوارەوە دامەزراوە[٢٦٤/ ٥٠-٢٦٥]:

أ- مەیلی بینین (الملاحظة) و ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە بەشێوەیەکی راستەوخۆ لە شوێنەکەدا، وەک کەرەستەیەکی سەرەکی لە تۆژینەوە کۆمەڵایەتییەکاندا.

ب- شیکردنەوە ئیکۆلۆژییەکانی دیاردە شارییەکان و دروستکردنی پەیوەندی لە نێوان سوود وەرگرتن لە کەشوهەوای شار لەگەڵ تێڕوانین و رەفتاری تاکەکەس و

گرووپەکان.

پ- کاری گرووپی: بارودۆخی کۆمەڵایەتی بەئەنجامێکی کردەوە تاکەکەسی و گرووپییەکان لە قەڵەم دەدرێت. بەم پێیە رێکخستنی کۆمەڵایەتی شتێک نییە کە لە دەرەوە بەسەر تاکەکەساندا بسەپێندرێت، بەڵکو ئەنجامی پرۆسەیەکی ئاڵۆزە کە لە کارلێکە کۆمەڵایەتییەکانەوە سەرچاوە دەگرێت. کۆمەڵناسانی وەک «پارک» (Park)، «بێرجس» (Burgess)و «وێرث» (Wirth)و «بێکەر» (Becker) بەپێشڕەوی ئەم قوتابخانەیە لە قەڵەم دەدرێن.

قوتابخانەی فرانکفۆرت

قوتابخانەی فرانکۆرت (Die Frankfarter Schule)، بەو شێوە تێڕوانینە دەگوترێت کە دوای دامەزرانی «ئەنستیتۆی لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتی» لە ساڵی ١٩٢٣ لە فرانکفۆرتدا دەستی پێکرد، ئەگەرچی زاراوەی قوتابخانەی فرانکفۆرت لە ساڵی ١٩٥٠ بەدواوە لە وڵاتی ئەڵمانیادا برەوی سەند. پێویستە بڵێین کە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا هاودەم لەگەڵ گەشەکردنی بیری کۆمەڵایەتی لەم وڵاتەدا بوارێکی تازە هاتە ئاراوە کە حسێبی کۆمەڵناسیی بۆ دەکرا نەک فەلسەفە (لانی کەم بەواتای ئێستای وشەکە)و ئەویش بریتی بوو لە تێڕوانینێکی هاوشێوەی کۆمەڵناسی و پشتبەستوو بەئەخلاق. لەگەڵ دامەزرانی ئەنستیتۆی لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتییەکان لە فرانکفۆرتدا ئەم رابردووە فیکرییە کاریگەریی هەبوو لەسەر لێکۆڵینەوەی بیرمەندەکانی و کۆمەڵێک بەرهەم هاتنەدی کە تیایدا کۆمەڵناسی، بیرکردنەوە لە بارەی شارستانییەت و مێژوو، بیرە کۆمەڵایەتییەکان، ئەخلاقی نوێی پشتبەستوو بەبیروڕاکانی «کانت» و فەلسەفەی بەهاکان تێکەڵ بەیەکتر کرابوون. ئەوانەی ئەم بیروڕایانەیان بڵاوکردەوە پێکهاتبوون لە چەند کەسێک لەوانە ماکس ڤیبەر (M.Weber)، «ماکس شیلەر» (M. Scheler)، «لیۆپولد فون ڤیزێ» (L. V.Wiese)، «ئادۆلف رایناخ» (A. Reinach) «ویلهێلم سۆمبارت» (W. Som-bart) و«کارل یاسپێرس» (K.Jaspers)، «جۆرج زیمێل» (G.simmel). لەرێی چاوخشاندن بەناو ئەم بەرهەمانەدا دەتوانین پەی بە سەرچاوەی بیروڕاکانی قوتابخانەی فرانکفۆرت بەرین، ئەوەی لە ئەڵمانیادا بە «ناسینی ئەخلاقی - کۆمەڵایەتی» ناو دەبرا تێکەڵێک بوو لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان، ئەخلاق، فەلسەفەی مێژوو و کولتوور، دەروونناسیی کۆمەڵایەتی، و ئابووریی سیاسی

[٢٩/٥-٢٠].

سەرچاوەی تیۆری قوتابخانەی فرانکفۆرت لەگەڵ تیۆری رەخنەییدا دەست پێدەکات، کە «ماکس هۆرکهایمەر» (M. Horkheimer) واتە دامەزرێنەری قوتابخانەی فرانکفۆرت لە سالانی ١٩٣٠دا خستییەڕوو و سەرەنجام لە ساڵی ١٩٣٧دا وتارێکی تیروتەسەلی لە ژێر ناونیشانی «تیۆری تەقلیدی و تیۆری رەخنەیی» ئامادەکرد. قوتابخانەی فرانکفۆرت لە ماوەی سالانی جەنگدا (جەنگی دووەمی جیهانی) پێگەی جوگرافیی خۆی لە دەست داو لەگەڵ تەواوبوونیدا دووبارە چالاکییەکانی خۆی دەست پێکردەوە. کرۆکی سەرەتایی قوتابخانەی فرانکفۆرت لەسەر بناغەی «تیۆر» دامەزرابوو. لە قۆناغی «تاراوگە» (سالانی جەنگ)دا کارەکانی قوتابخانەی فرانکفۆرت لەلایەن «تیۆدۆر ئەدۆرنۆ» (T. Adorno)وە درێژەیان هەبوو و دوای ئەویش دەشێ ناوی کەسانی وەک «هێربرت مارکۆزە» (H. Marcuse) «ڤالتەر بنیامین» (W. Benjamin)، (ر. س) «ئێریک فرۆم» (E. Fromm) و «یورگن هابەرماس» (Y. Habermas) بەرین، هەرچەندە هەندێکیان دواتر چ بەهۆی کۆچکردن بۆ ئەمریکا یان گۆڕانی بیروڕاکانیان لە قوتابخانەی فرانکفۆرت دوورکەوتنەوە.

بەپێی ئەوەی گوتمان «قوتابخانەی فرانکفۆرت» ناونیشانێکە بۆ رووداوێک (دامەزراندنی ئەنستیتۆ)، پرۆژەیەکی زانستی (لەژێر ناونیشانی فەلسەفەی کۆمەڵایەتی)، روانگەیەک (تیۆری رەخنەیی) و هەروەها رەوتێکی تیۆری بەردەوام و لە هەمان کاتدا جیاواز (پێکهاتوو لە بیرمەندانی پەرتوبلاو). سەرەڕای ئەمانە ئەوەی کە سیمای دیاریکراوی سەرەکی و فاکتەری دەستنیشانکەری ناسنامەکەیەتی تایبەتمەندیی «رەخنەییانە»ی زاڵە بەسەر بیروڕاکانی تایبەت بەم قوتابخانەیە.

زەمینەکانی تیۆری رەخنەیی قوتابخانەی فرانکفۆرت چەند لایەنێکی فراوان دەگرێتەخۆ لەوانە: رەخنەگرتن لە چەمکی عەقڵ لای هیگڵ، رەخنەگرتن لە چەمکی ناسنامە، و رەخنەگرتن لە تێڕوانینە وەزعییەکانە. دەتوانین بگەینە ئەو ئەنجامەی کە کۆمەڵناسیی رەخنەیی لە سەرەکیترین دەستکەوتەکانی قوتابخانەی فرانکفۆرتە. دەسەڵات چەمکێکی سەرەکییە لە کۆمەڵناسیی رەخنەیی داو گەیاندن (اتصالات) وەک فاکتەرێکی رەخنەیی کۆمەڵایەتی لەبەرچاو دەگیرێت. مارکسیزم بۆ ئەم قوتابخانەیە وەک ئامرازێک وایە کەتەنیا لە حاڵەتە زەروورییەکاندا سوودی لێ وەردەگرن ئەویش جۆرێک لەجۆرەکانی مارکسیزم کە دەتوانین ناوی

بنێین«مارکسیزمی ئەکادیمی». لە تیۆری رەخنەییدا شیکردنەوەی دەروونیش وەک کەرەستەیەک سوودی لێوەردەگیرێت و بە«ئامرازێک» لەو «سندووقی ئامراز»ەی رەخنەییە لە قەڵەم دەدرێت، چونکە بۆ خزمەتی دەروونناسیی کۆمەڵایەتی بەکاردەهێنرێت. «ئێریک فرۆم» لەو کەسانەیە کە بیروڕاکانی خۆی لەم لایەنەدا خستەکارو هەوڵیدا شیکردنەوەی دەروونی لە چەمکێکی وەک «لیبیدۆ» (Libido) پاکبکاتەوە. لە کۆتاییدا پێویستە بڵێین لە قوتابخانەی فرانکفۆرتدا «جوانناسیی رەخنەیی»ش شوێنێکی تایبەتی هەیە کە دەتوانین بابەتەکانی تایبەت بەم بوارە لە لێکۆڵینەوەی رەخنەیی لەمەڕ کولتووردا بەدی بکەین. لەو چەمکانەی کە لەم بوارەدا ئێشیان لەسەرکراوە بریتین لە «مۆسیقاناسیی رەخنەیی» و هونەرو بەرهەمهێنان، و ئەدەبی رەخنەیی [٢٩/٥-٢٠].

قوتابخانەکانی کۆمەڵناسی و رێبازە هەنووکەییەکان

کۆمەڵناسان بەشێوەی جیاجیا لە کۆمەڵگا دەکۆڵنەوە. هەندێکیان کۆمەڵگا بەخاوەن گشتایەتی و یەکێتییەکی کەم تا زۆر جێگیر دادەنێن چونکە لە ژێر کاریگەریی بەردەوامی خێزان، ئایین، رێکخراو، و دامەزراوە کۆمەڵایەتییە تەباکان دان. هەندێکی تریان کۆمەڵگا وەک پێکهاتەیەک کە پڕیەتی لە گرووپی ناکۆک و دژبەیک دەبینن، کە بۆ وەدەستهێنانی بەرژەوەندییە دیاریکراوەکانیان لە پێشبڕکێ دان. لەلای گرووپێکی تری کۆمەڵناسان سەرنجڕاکێشترین لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی بریتییە لە پەیوەندییە ئابووری و سیاسی و رۆشنبیرییەکانی نێوان تاکەکەسان [٥١/٥-٧].

بەراوردکردنی چەند قوتابخانەیەکی کۆمەڵناسی لە رووی چەند بابەتێکەوە [٣/٣٧]

	قوتابخانەی وەزیفی	ململانێ	کارلێک
ئاستی شیکردنەوەو لێکۆڵینەوە	درشتە کۆمەڵناسی (ماکرۆ)	درشتە کۆمەڵناسی	وردە کۆمەڵناسی (میکرۆ)
جەوهەری کۆمەڵگە	سیستمی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵە بەشێکی سەربەخۆ پێکهاتووە	سیستمی کۆمەڵایەتی لەژێر کاریگەری بەرژەوەندی گرووپی دایە	واقیعی کۆمەڵایەتی لەسەر پەیوەندییەکانی تاکەکەسان بەیەکەوە دامەزراوە
بناغەی کارلێکی کۆمەڵایەتی	رێککەوتنی کۆمەڵایەتی بەهۆی بڕوابوون بە بەها هاوبەشەکانەوە	ململانێ، دەسەڵات و شەڕ	مانا بەخشین بەشتەکان، تاکەکان، رووداوو کۆمەڵگەو رەمزەکان
تەوەری لێکۆڵینەوە	رێکخستنی کۆمەڵایەتی و پاراستنی سیستمی کۆمەڵایەتی لەرێی گێڕانی ئەرکە سەرەکییەکانەوە	ئەو بەرژەوەندییانەی کە ئەندامانی کۆمەڵگە لێکجیادەکاتەوە	گەشەکردنی تاکگەرێتی و پەیوەندی چالاک و دینامیک لە نێوان تاک و کۆمەڵ

له راستیدا، ئهم روانگه جۆراوجۆرانهی سهیرکردنی کۆمهڵگا، ههموویان میتۆدی تاقیکردنهوهی یهک دیاردهن. له لێکۆڵینهوه سۆسیۆلۆژییهکانی ئێستادا یهک یان تێکهڵێک لهم روانگه تیۆرییانه بۆ ناسینی رهفتاری مرۆیی بهکاردههێنرێت. بهڵام له وهڵامی ئهو پرسیارهی که دهڵێ: پێویسته کۆمهڵناسی کام لهم قوتابخانه یان رێبازانه ههڵبژێرێت، دهتوانین بڵێین بۆ لێکۆڵینهوه کۆمهڵایهتییهکان لهم ساتهوهختهدا کۆمهڵناسی سوود لهگشت ئهم رێبازانه وهردهگرێت و کۆمهڵناسیی ئهمرۆ کهمتر ههوڵدهدات وهک پێشینانی خۆی له چوارچێوهی یهک قوتابخانهدا بگیرسێتهوه. ئهگهر بابهتی پێویستبوونی دانانی سزای توند بۆ تاوانباران لهبهرچاوبگرین لهوانهیه وهزیفییهکان داکۆکی لهسهر کاریگهریتی ئیجابیی سزای توند لهسهر کهمبوونهوهی رێژهی تاوانهکان بکهن. لایهنگرانی رێبازی کارلێکی کۆمهڵایهتی، لهوانهیه بایهخ به کاریگهری بهها خێزانییهکان و گرووپه خهتاکارهکان (لارێبووان) لهسهر تاوانباران بدهن. ههروهها لایهنگرانی قوتابخانهی ململانێ باس لهوه دهکهن که ئایا ئهوانهی ئهم سزا توندانه دهیانگرێتهوه لهبنهڕهتدا گرووپه ههژار وکهمخوێندهوارهکانی کۆمهڵگانین؟

لهوانهیه ههندێ له کۆمهڵناسان ئهم بۆچوونه بخهنهڕوو که قوتابخانهی جیاجیا لهگهڵ یهکتر کۆناکرێنهوه، و چاکتر وایه کۆمهڵناس روانگهیهکی دیاریکراوی ههبێت. لهبهرامبهر ئهمهدا کۆمهڵێکی تر دهڵێن لهوانهیه له لێکۆڵینهوهی لایهنه جیاجیاکانی یهک بابهت کهڵک له چهند روانگهیهکی جیاواز وهربگرین، یان له بنهڕهتدا چ پێویست دهکا پێڕهوی له روانگهیهکی تیۆری قاڵبگرتوو بکهین. قهبارهی ئهم کۆمهڵه توێژینهوه سۆسیۆلۆژییانهی هیچ روانگهیهکی تیۆری دیاریکراویان تێدانییه ههمیشه له زۆربوون دایه.

کورتهی بهش

١- لهسهردهمانی رابردوودا بیرمهندان و فهیلهسووفان زیاتر له رووی فهلسهفی و ئهخلاقییهوه سهرنجی ژیانی کۆمهڵایهتییان دهدا.

٢- لهسهردهمانی زۆر زوودا جۆره کۆمهڵناسییهکی کردهیی نهنووسراوه له رێی کهڵک وهرگرتن له هونهرهکانی کاریگهریخستنهسهر خهڵکانی تر له ئارادا بووه.

٣- کۆمهڵناسی ههمیشه له روانگه و بهئامانجی جیاجیاوه وهک کلیلێک بۆ کۆنترۆڵکردنی چارهنووسی مرۆڤ و بۆ پێشکهوتنی کۆمهڵایهتی له قهڵهم دراوه.

٤- مێژووی کۆمهڵناسی له هزره کۆمهڵایهتییهکانهوه دهست پێدهکات. ئهم قۆناغه دوورودرێژترین قۆناغه له مێژووی کۆمهڵناسیدا، و نموونهگهلێکی زۆری ئهم هزره کۆمهڵایهتییانه لهشارستانییهته کۆنهکان و تهنانهت لهسهردهمی ئێستاشدا بهدی دهکهین. ئهم هزرانه دیاردهگهلێکی وهک کۆچکردنی دانیشتووان، چینه کۆمهڵایهتییهکان، پهروهرده و فێرکردن، ژینگه، بونیاد و رێکخستنی خێزان، یاساو رێساکان، بهها کۆمهڵایهتییهکان، دڵنیاکردنی کۆمهڵایهتی و هتد... دهگرێتهوه.

٥- فهلسهفه کۆمهڵایهتییهکان له هزره کۆمهڵایهتییه رێکوپێکهکانهوه دروست دهبن و زۆربهیان شێوازو رێیهرگهلێکی تایبهتییان تێدایه بۆ چاکترکردنی رهوشی کۆمهڵایهتی.

٦- له یۆنانی کۆندا ئهفلاتوون بیرۆکهی کۆمهڵگایهکی نموونه (یۆتۆپیا)یی خستهڕوو.

٧- «ئهرستۆ» بهیهکێک لهلایهنگرانی یهکسانیی سیاسی لهسهردهمی کۆندا لهقهڵهم دهدرێت.

٨- فارابی کۆمهڵگاکانی مرۆڤایهتی بۆ دوو جۆری «فاضلة» و «جاهلیة» پۆلێن کرد، و تایبهتمهندییهکانی ههریهکهشیانی روونکردهوه. ئهو بایهخی بهپێوهری ئهخلاقی دهدات له پۆلێنکردنی کۆمهڵگاکاندا و بیرۆکهی کۆمهڵگای نموونهییشی خستهڕوو.

٩- «ئهبولعهلائی مهعهڕڕی» لهبارهی گهشهکردنی دانیشتووانهوه خاوهنی کۆمهڵێک بیروڕای کۆمهڵایهتیی تایبهت بوو.

١٠- «ئهبو رهیحان بیرونی» یهکێکه له دامهزرێنهرانی سۆسیۆگرافی (وهسفکردنی کۆمهڵگا).

١١- نووسهری «سیاسهتنامه» سهرنجی بهرژهوهندییه کۆمهڵایهتییهکان و بارودۆخی بهردهوامبوونی دهدا.

١٢- «خواجه نهسیرهددین تووسی» باسی ئهخلاقی دهکرد له پهیوهندی بهبارودۆخی

کۆمەڵایەتییەوە.

١٣- «ئیبن خەلدون» لە کتێبی «موقەدیمە»دا لە هۆکارەکانی سەرهەڵدان و لەناوچوونی شارستانییەتەکان دەکۆڵێتەوە ئەویش لەسەر بنەمای تیۆری بازنەیی لە مێژوو.

١٤- فەیلەسووفانی کۆمەڵایەتی، بۆ دروستکردنی کۆمەڵگایەکی باشتر زیاتر لە هەوڵی خستنەڕووی نموونەیەکی ئایدیالیستییانەدابوون نەک شیکردنەوەیەکی بابەتییانەی رووداوە کۆمەڵایەتییەکان.

١٥- بیرمەندانی وەک «مۆنتسیکیۆ»، «هۆبز» و «لۆک» خاوەن فەلسەفەیەکی کۆمەڵایەتی تایبەت بوون لە بواری گرێبەندیی کۆمەڵایەتیدا.

١٦- ئامانجی فەلسەفە سیاسییەکان بریتی بوو لە دابینکردنی سەقامگیریی کۆمەڵگا، بەرقەرارکردنی دادگەری، و بەیەکەوە گونجاندنی رێکخستنی کۆمەڵگاو ئازادیی مرۆڤەکان.

١٧- «ماکیاڤیللی» باسی لە بیری سیاسیی پشتبەستوو بەچەک و فربودان دەکرد.

١٨- «هۆبز» گرێبەندیی کۆمەڵایەتی بە مەرجی بەردەوامبوونی کۆمەڵگا لەقەڵەم دەدا.

١٩- «لۆک» تیۆری لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانی خستەڕوو.

٢٠- «مۆنتسیکیۆ» فەلسەفەی «یاسا»ی کردە تەوەری بیرکردنەوەکانی خۆی.

٢١- «ڤۆڵتێر» بیرۆکەی جیهانی نیشتمانیی خستەڕوو.

٢٢- «رۆسۆ» روانگەیەکی سلبی هەبوو بۆ شارستانییەت و پێشکەوتنەکان.

٢٣- «ڤیکۆ» بایەخێکی تایبەتی بە فەلسەفەی مێژوو دەدا.

٢٤- «سان سیمۆن» سەرنجی رۆڵی بەرهەمهێنان و هێزە بەرهەمهێنەکانی دا.

٢٥- لەگەڵ فراوانبوون و بڵاوبوونەوەی فەلسەفە کۆمەڵایەتییە جۆربەجۆرەکان کە هەندێکیان دژبەیەک بوون لەلایەک و گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتی- ئابوورییەکانی جیهان لەسەدەکانی ١٩و ٢٠دا لەلایەکی ترەوە، زەمینەیەکی پێویست بۆ سەرهەڵدانی کۆمەڵناسی هاتە کایەوە.

٢٦- وشەی کۆمەڵناسی بۆ یەکەمجار لە ساڵی ١٨٣٩ لەلایەن «ئۆگست کۆنت» پێشنیارکرا.

٢٧- یاسای سێ قۆناغەکە ناودارترین دەستکەوتی ئۆگست کۆنتە، کە بەپێی ئەوە وێنەی رەوتی گۆڕانی کۆمەڵگا دەکێشێت و تێیدا «مەعریفە» پێوەری سەرەکیی

پۆلێنکردنەکەیە.

٢٨- «مارکس» بەپێی لۆژیکی دیالێکتیک و پشتبەستن بە ماتریالیزمی مێژوویی هۆکاری ئابووری بەدەستنیشانکەری بونیاد و گۆڕانی ژیانی کۆمەڵایەتی لەقەڵەم دەدا. بەپێی بۆچوونی ئەو هۆشیاریی مرۆڤ لە ژێر کاریگەری بوونە کۆمەڵایەتییەکەیدایە.

٢٩-سەرەڕای ئەوەی ئەو چەمکانەی کە مارکس لە کۆمەڵناسیدا بایەخی پێدەدان- بەتایبەت لە قۆناغە سەرەتاییەکانیدا- بەشێوەیەکی بەرفراوان بڵاوبوونەوە، بەڵام زۆربەی ئەم چەمکانە پەیتاپەیتا لە هزری زۆربەی کۆمەڵناساندا ناوەڕۆکە مارکسیستییەکەی خۆیان لەدەست دا.

٣٠- «سپنسەر» بە پشتیوانیی تیۆری پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی لەبەریتانیا پەرەی بە کۆمەڵناسی داو هەستا بە بەراوردکردنی کۆمەڵگا و ئۆرگانیزمی مرۆیی.

٣١- لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا لەگەڵ دەرکەوتنی کۆمەڵناسانی وەک «وارد» و «سامنێر»، کۆمەڵناسی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا بووژانەوەیەکی زۆری بەخۆوە دی.

٣٢- «لستر وارد» کۆمەڵەی کۆمەڵناسیی ئەمریکای دامەزراند و بایەخی تایبەتی بە چاکسازیی کۆمەڵایەتی دەدا.

٣٣- «ئەلیپۆن سمال» گرووپی کۆمەڵناسیی لە زانکۆی شیکاگۆ دامەزراند، ئەو گرووپەی کە دواتر «قوتابخانەی شیکاگۆ»ی هێنا ئاراوە.

٣٤- لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا «دورکهایم» دەستی کرد بە یەکەمین لێکۆڵینەوەی ئاماری کە لە لێکۆڵینەوەکانی ئێستای کۆمەڵناسی دەچوو و لەچەند دیاردەیەکی وەک خۆکوشتن، ئایین، پەروەردە و فێرکردن، کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی و رەفتاری کۆمەڵی کۆڵییەوە

٣٥-«دورکهایم» پێی وابوو دیاردە کۆمەڵایەتییەکان خاوەن رەسەنایەتییەکی تایبەتن و بەجیا لە گشت دیاردەکان لێی دەکۆڵینەوە.

٣٦- «ماکس ڤێبەر» بایەخی بەمیتۆدی تێگەیاندن دەدا و یەکەم لێکۆڵینەوەی گشتگیری لەبارەی کاریگەریی ئایین لە سەر ئابووریدا بەئەنجام گەیاند.

٣٧- لە روانگەی «پارێتۆ»وە کۆمەڵگا سیستمێکی هاوسەنگە کە سەربژاردەکان رۆڵێکی گەورەی تێدا دەگێڕن.

٣٨- کەسانی وەک «زیمێل»، «ڤێبەر» و «تۆنیس» لە رێی بەرهەمەکانیانەوە بە

دامەزرێنەری کۆمەڵناسی لە ئەڵمانیادا دادەنرێن.

٣٩- بەبڕوای «تۆنیس» کۆمەڵگا مرۆییەکان پێکهاتوون لە کۆمەڵ (الجماعە) و کۆمەڵگا (المجتمع).

٤٠- لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم بەملاوە پەیتا پەیتا قۆناغی دەرکەوتنی کۆمەڵناسانی ناوداری وەک «دورکهایم»- کە لە ماوەی ژیانی زانستیی خۆیاندا کۆمەڵێک بەرهەمیان لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا دەهێنایەدی- بەسەردەچێ و کۆمەڵناسی زیاتر سیمایەکی پسپۆری بەخۆوە دەگرێت.

٤١- بەپێی بۆچوونی وەزیفییەکان (فۆنێکشنالیست) توخمە جۆراوجۆرەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی خاوەنی وەزیفەی دیاریکراوی خۆیانن. ئەرک و وەزیفەکان دەشێ ئاشکرا یان شاراوەبن.

٤٢- وەزیفییەکان سەقامگیریی کۆمەڵایەتی دەبەستنەوە بە ڕێککەوتن و ڕێکخستن لە کۆمەڵگادا.

٤٣- بونیادگەرەکان لە هەر دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیدا توخمگەلێکی بەیەکەوە بەستراو دەبینن و لەو یاسایانەی کە بەسەر ئەم پەیوەندییانەو جەوهەرەکەیاندا زاڵە، دەکۆڵنەوە.

٤٤- بونیاد شێوەیەکە کە بەپێی ئەوەوە بەشەکانی شتێک (فەرمانگە، کۆلێژ و هتد...) ڕێکخراون. بونیاد سیستمێکی کۆمەڵایەتیی ڕێکوپێکە کەپرۆسە کۆمەڵایەتییەکان لە ناویدا شێوە دەگرن.

٤٥- بونیادی کۆمەڵایەتی دەشێ ئاشکرا یان شاراوە بن.

٤٦- ململانێخوازەکان بڕوایان بە ڕۆڵی پڕ بایەخی ململانێ، پێکدادان، کێبڕکێ و شەڕ لە ڕەوتی ژیانی کۆمەڵایەتیدا هەیە.

٤٧- قوتابخانەی ململانێ کۆمەڵگا لە حاڵەتێکی پێکدادانی بەردەوامدا دەبینێت، و سەقامگیری بەئەنجامی پیادەکردنی گوشارە گرووپییەکان لەقەڵەم دەدات.

٤٨- لە قوتابخانەی کارلێکی کۆمەڵایەتی (التفاعل الاجتماعي)دا لە ڕوانگەی میکرۆوە کۆمەڵگا دیراسەدەکرێت، ئەویش بە لەبەرچاوگرتنی دینامیکییەتە کۆمەڵایەتییەکان لەناو گرووپە بچووکەکاندا لە ڕووی جۆری پەیوەندی سیمبۆلەکان و پلەی پەیوەستەیی.

٤٩- قوتابخانەی شیکاگۆ پشت بەسێ بوار دەبەستێ: بینین (الملاحظة) و

ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە شوێنێکی دیاریکراودا، شیکردنەوەی ئیکۆلۆژییانەی دیاردە شارییەکان، و کاری گرووپی.

٥٠- قوتابخانەی شیکاگۆ بایەخێکی تایبەتی بە کۆمەڵناسیی تاوان و تاوانکاری دەدا.

٥١- لە قوتابخانەی فرانکفۆرتدا ڕوانگەی تیۆری لەگەڵ ڕەخنەی کۆمەڵایەتیدا دەستپێدەکات. لەم قوتابخانەیەدا دەسەڵات چەمکێکی سەرەکییە و پێکگەیشتنەکانیش (Communication) وەک هۆکارێکی ڕەخنەیی لەبەرچاو دەگرێت.

٥٢- لە قوتابخانەی شیکاگۆدا بەپێی پێویست پەنا دەبرێتە بەر مارکسیزم و شیکردنەوەی دەروونی.

٥٣- پێویستە قوتابخانە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵناسی بەشێوە ڕوانینی جیاجیا بۆ یەک شت بشوبهێنین.

بەشی سێیەم

پێکهاتەو ئەرکی کۆمەڵگای مرۆیی

چەمک و تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگای مرۆیی

کۆمەڵگاکان بەنموونەیەکی گشتگیرترین و ئاڵۆزترین جۆری پێکهاتەی کۆمەڵایەتی لە دنیای ئەمڕۆدا لە قەڵەم دەدرێن. جەوهەری سەرەکیی کۆمەڵگا، لە خەڵک، پێکهاتووە خەڵکانێک کە لەناو گشتێکی ئاڵۆزی چالاکیی بەیەکەوە گرێدراودان. ئادەمیزادەکان لە ڕێی بەیەکەوە گونجاندن و هەماهەنگکردنی چالاکییەکانی خۆیان لەگەڵ یەکتردا چالاکیگەلێک ئەنجام دەدەن کە بەهیچ شێوەیەکی تر ئەنجام نادرێن. کەواتە کۆمەڵگا خاوەن میکانیزمێکی بەیەکەوە گونجاوە. کۆمەڵگا دەشێ وەک هۆزێکی بچووک بریتی بێت لە چەند کەسێک، یان وەک وڵاتێکی گەورە لە سەردەمی نوێدا خاوەنی سەدان ملیۆن دانیشتووان بێت [٣/١١٠].

وشەی کۆمەڵگا (Society) لە «فەرهەنگی معین»دا بەم شێوەیە پێناسەکراوە: «کۆمەڵێ لە خەڵکی شارێک، وڵاتێک، جیهان یان دەستەخەڵکێک». وەک دەزانین ئەم وشەیە چەمکێکی سەرەکی و زۆرباو، و لە هەمان کات ئاڵۆزی کۆمەڵناسییە، کە بەکارهێنانەکەی لە سنووری ئەم لقە زانستییەش تێدەپەڕێت. وشەی کۆمەڵگا، بەواتا بەرفراوانەکەی بریتییە لە کۆمەڵێک مرۆڤ، رووەک و ئاژەڵ [٥٧/٣١٠-٣١١].

وشەی کۆمەڵگا پشت بەبوونی بەردەوامی ئەو مرۆڤانە دەبەستێ کە زەمینەیەکی هاوبەش کۆیان دەکاتەوەو پەیوەندییان بەیەکترەوە هەیە. سەرەڕای ئەوەی کە دەتوانین چەندین شێوەی جیاوازی کۆمەڵگا لە رووی جۆری پەیوەندی و جەوهەری ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەی لە نێوان ئەندامانیدا هەیەو هتد...، لە یەکتر جیابکەینەوە [٥٨/٤٥]، بەڵام وشەی کۆمەڵگا بەزۆری بۆ ناونانی گرووپێکی

تایبەتی خەڵک بەکاردەهێنرێت کە کۆبوونەوەکەیان کەم تا زۆر بەردەوام و جێگیرە، و شوێنێکی دیاریکراویان داگیرکردووە. چەمکی کۆمەڵگا چەند تایبەتمەندییەکی هەیە؛ وەک: بەردەوامی، بوونی پەیوەندیی کۆمەڵایەتیی ئاڵۆز، و پێکهاتەی فیئەی تەمەنی، رەگەزی، پیشەیی و چینایەتی جۆراوجۆر.

چەمکی کۆمەڵگای مرۆیی دوو واتا دەگەیەنێت؛ یەکەم بوونەوەرە مرۆییەکان وەک گرووپێک حسێب دەکرێن و خاوەنی پەیوەندیی کۆمەڵایەتیی سەقامگیرن. دووەم ئەم گرووپە مرۆییە کە حاڵەتێکی کەم تا زۆر سەربەخۆی هەیە، جۆرە بەردەوامییەکی گرووپی هەیەو لە ناوچەیەکی تایبەتدا دەژیت لە هەردوو رەگەزو هەموو تەمەنەکان پێکدێت و لە رووی کولتوورییەوە ناسنامەیەکی دیاریکراوی هەیە [٦٠/٣٠٦].

بە زۆری بەپێی سێ بۆچوونی جیاوازو لە هەمان کاتدا بەیەکەوە بەستراو لە کۆمەڵگا کۆڵدراوەتەوە [٥٦/٢٧-٣٠].

أ- کۆمەڵگا «کۆمەڵە کەسێک»ە کە بەشێوەیەکی کەم تا زۆر ڕێکوپێک ڕێکخراون، خاوەن شێوازێکی تایبەتی ژیان (کولتوور)ن، ئەندامانی ئاگایان لە یەکتر هەیەو خۆیان وەک یەکەیەکی بەیەکەوە بەستراو لە قەڵەم دەدەن.

ب- کۆمەڵگا «گەورەترین گرووپە» کە تاکەکەس بەندە پێیەوە، هەروەها گشت ئەو گرووپە کۆمەڵایەتییانە دەگرێتەخۆ کە لەلایەن ئەندامانییەوە ڕێکخراون، و بەم پێیە دەتوانین کۆمەڵگایەک لە رووی گرووپەکانی ناوی و پەیوەندیی نێوان ئەندامەکانەوە شیبکەینەوە.

ج- کۆمەڵگا سیستەمێکی «پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان»ە کە لەنێوان تاکەکەساندا هەیە. کاتێک باسی سیستمی کۆمەڵایەتی دەکەین، لە راستیدا جەخت لەسەر ئەو خاڵە دەکەینەوە کە: رەفتاری هەر تاکێک لە ژێر کاریگەریی خەڵکانی تر دایە، ئەنجامدانی هەندێ رەفتار قەدەغەیە، هەر جۆرە رەفتارێک لە پەیوەندیی بە سیستەمێکی یەکگرتووەوە مانادارە. ئەم پەیوەندییانە لەرێی کولتوورەوە دیاریدەکرێن و بەهۆی بوونی کەلەپوورێکی کولتووریی هاوبەش، تەبایی لە نێوان تاکەکەسانی کۆمەڵگا دێتەکایەوە. تاکەکەسانی کۆمەڵگا فێر دەبن کە لە هەلومەرجی جۆراوجۆردا چۆن هەڵسوکەوت بکەن، هەڵسوکەوتێک کە لەلایەن زۆرینەی ئەندامانی کۆمەڵگا پشتگیری لێ دەکرێت و یارمەتی تەبایی و گونجانکاری گرووپیی دەدات.

لە پێناسە کلاسیکەکانی کۆمەڵگادا زۆر بایەخ بە چەمکێکی وەک هزری کۆمەڵی یان هۆشیاریی کۆمەڵی نەدراوە [٨٥/٥٦]. سەرەڕای ئەوەی کە کۆمەڵگای مرۆیی لە تاکەکەسان و پەیوەندییەکانی نێوانیان پێکهاتووە، بەڵام دواتر تەنیا بریتی نییە لە تاک تاکی ئەندامە پێکهێنەرەکانی، بەڵکو شتێکی ترە. پەیوەندیی نێوان تاکەکەسان بەهۆی پێداویستییەکان و پەیوەندییە مرۆییە جۆراوجۆرەکانەوە دروست دەبێت، کۆمەڵگا بوونێکی سەربەخۆی هەیە، و خاوەنی چەندین گرووپ و ڕێکخراوە. پێویستە لە هەڵکشان و داکشانی کۆمەڵگاو گۆڕانە ناوخۆیی و دەرەکییەکانیدا بەدوای سەرچاوەی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکاندا بگەڕێین، هەرچەند هۆکاری تریش لەو بوارەدا کاریگەرن. کۆمەڵگای مرۆیی گرووپێکی ڕێکخراوی تاکەکەسانەو کولتوور هۆکارێکە کە پەیوەندی بە زانست و هۆشیارییە هاوبەشەکانی کۆمەڵگایەکی دیاریکراوەوە هەیەو گشت تاکەکەسان بەیەکەوە دەبەستێتەوە. کۆمەڵگا هۆی مانەوەو بەردەوامبوونی سیستمی کۆمەڵایەتییە [١٩/٤١١-٤١٩].

دەتوانین بەو ئەنجامە بگەین کە: کۆمەڵگای مرۆیی بریتییە لە کۆمەڵێک مرۆڤ کە خاوەنی ڕێکخراوو دەزگای تایبەتی خۆیانن، کاروبارو کێشەی هاوبەشیان هەیە، جۆرەها پەیوەندی بەیەکتریانەوە دەبەستێتەوە. کەواتە، کاتێک کۆمەڵە کەسێک بەئامانج و مەبەستێکی تایبەتەوە لە دەوری یەکتر کۆببنەوە، و پەیوەندی نێوانیان دیاریکراوبێت، لەم حاڵەتەدا کۆمەڵگا هاتۆتەکایەوە.

بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی تائێستا گوترا، دەتوانین تایبەتمەندییە گشتییەکانی کۆمەڵگای مرۆیی بەم شێوەیەی خوارەوە کورت بکەینەوە [١٧٣/٢٦]:

١- کۆمەڵگا وەک ڕێکخراوێکی گەورەی ژیانیی (حیاتی) هەموو تاکەکەسان دەگرێتەخۆ، و تاکەکەسان هەستی وابەستەیی (ئینتیما) یان بۆ کۆمەڵگا هەیە.

٢- ئەو بەردەوامبوونەی کە لە کۆمەڵگادا هەیە لە ئاستی تاکەکەسی تێدەپەڕێت. تاکەکەسان لەو کۆمەڵگایەدا کە پێویستە لەگەڵیدا بگونجێن دێنە دنیاوە، و دوای ماوەیەک لەنێو دەچن.. ئەم ڕەوتە بەردەوام و هەمیشەییە.

٣- هەموو کۆمەڵگایەک لە ئەرک و گێڕانی ڕۆڵەکانیدا سەربەخۆیی خۆی هەیە. پێویستە تاکەکەسان گوێڕایەڵی یاسا بن. لەناو کۆمەڵگادا بتوێنەوەو تاڕادەیەک خۆیان بدەنە دەست ئەو یاسایانەی کە پەیوەندیان بەئەرکی کۆمەڵگاوە هەیە.

٤- لە هەر کۆمەڵگایەکدا هەندێ جیاوازیی ناوخۆیی لەڕووی پەیوەندییەکان،

ئەرکەکان و ڕۆڵەکانەوە هەیە.

٥- بەشداریکردنی کەم تا زۆر چالاک و ئیرادییانەی تاکەکەسان لەناو کۆمەڵگادا لە بنەڕەتدا هۆشیارانەیە.

سیستمی کۆمەڵگای مرۆیی

کۆمەڵگا مرۆییەکان زۆربەی جار خاوەن میکانیزمێکی بەیەکەوە گونجاوە. بەواتایەکی تر کۆمەڵگاکان خاوەن ئەرکگەلێکی ئەوتۆن کە مرۆڤ بۆ تێرکردنی پێداویستییەکانی سوودی لێوەردەگرێت. مرۆڤەکان پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆیان بەسروشتەوە هەیە، و بەهۆی ئەو شتانەی کە خۆیان دروستیان کردوون ڕووبەڕووی دەبنەوە. هەندێ لەو توخمانەی کە لە ژینگەدا هەن بۆ گشت زیندەوەران هاوبەشن و مرۆڤ لە درێژەی ژیانیدا پەیوەندی بە دنیای گژوگیاو ئاژەڵ و سەرچاوە سروشتییەکانەوە دەبەستێ ئەویش بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی و هەوڵدان بۆ مانەوەی. لەم ڕووەوە پێداویستییە تایبەتییەکانی مرۆڤ پێکهاتە و ئەرکی کۆمەڵگا پێکدەهێنن.

زۆربەی پێداویستییەکانمان لەوەوە سەرچاوە دەگرن کە لە کۆمەڵگادا دەژین. لەوانەیە ئەگەر مرۆڤی سەرەتاییش هەر لە سەرەتاوە وەکو هەندێ جۆری گیانلەبەران بەتەنیایی و دابڕاوی بژیایە ئەمڕۆ کێشەی کەمترمان دەبوو و بەو گوێرەش پێداویستییەکانیشمان سنووردارتر دەبوون! لەوکاتەی کە کۆمەڵگاکان دروست دەبن، پێداویستییەکانیش زۆرتر دەبن. ئەگەر کۆمەڵگایەک بیەوێ بوونی خۆی بپارێزێت، پێویست دەکا بارودۆخێکی تایبەتی هەبێت، کۆمەڵناسان بەم بارودۆخە دەڵێن «سیستمەکان»ی کۆمەڵگاکان و گرنگترینیشیان بریتین لە [٥٩/٢٧-٣٠]:

أ- سیستمی پەیوەندییەکان یەکێکە لە پێداویستییە سەرەتاییەکانی ئەرکی کۆمەڵگاکان. هیچ ڕێکخراوێکی کۆمەڵایەتی ناتوانێت بەبێ ئەم سیستمە درێژە بە ژیانی خۆی بدات. پێویستە ئەندامانی کۆمەڵگا بتوانن زانیارییەکانیان ئاڵوگۆڕ پێ بکەن، واتە سەروسەودا بەزانیارییەکان بکەن. لە کۆمەڵگا مرۆییەکاندا بۆ دروستکردنی پێکگەیشتن کۆمەڵێک نیشانە بەکاردەهێنرێن و هەرچەندە کۆمەڵگا ئاڵۆزتربێت، پێکگەیشتنەکان گرنگییەکی زیاتریان دەبێت و ڕێکخستنەکەشیان ئاڵۆزتر دەبێت.

ب- سیستمی بەرهەمهێنان یەکێکی ترە لە پێویستییەکان. کۆمەڵگا لەو

حاڵەتەدا بە سەقامگیری دەمێنێتەوە کە ئەندامانی گەشە بەهونەرەکانی ئامادەکردنی کەرەستەو ئامرازە پێویستەکانی ژیان بدەن. سەرەڕای ئەوەی مرۆڤ هەندێ لە پێداویستییەکانی بەشێوەیەکی تاکەکەسی پڕدەکاتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا بەرهەمهێنان پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتییە.

ج- سیستمی دابەشکردن لەو رووەوە پێویستە کە دەبێ شتومەک و خزمەتگوزارییەکان بکەونە بەردەستی بەکاربەرانەوە. بەرهەمهێنەران و بەکاربەران هەرگیز بەتەواوی و لە هەموو کۆمەڵگاکاندا یەک کەس نین، واتە دوو لایەنی لێکجیان.

د- سیستمی بەرگریش پێویستییەکی ترە. هەر کۆمەڵگایەک ناچارە لەڕێی گەشەپێدانی هونەری تایبەتەوە بەشێوەی تاکەکەسی یان کۆمەڵی لە بەرانبەر هێزە نەیارە و دەستدرێژکەرە یان هەڕەشەکەرەکاندا بەرگری لە خۆی بکات. هەڵبەتە لەوانەیە هیچ کۆمەڵگایەک هەمیشە و بەتەواوی لەو بارەوە سەرکەوتوو نەبێت. ئەوەی بۆ مانەوەی کۆمەڵگا گرنگە ئەوەیە کە ژمارەیەکی زۆری ئەندامانی ماوەیەکی درێژترو بەتەندروستییەکی باشترەوە بژین بۆ ئەوەی وەچەی داهاتوو بتوانێت بگاتە قۆناغی پیرییەوە. سیستمی بەرگری، تەگبیری سەربازی و پزیشکی - تەندروستی، واتە هەردووکیان دەگرێتەوە [١٢/٦٢].

ه- سیستمی جێگرتنەوە لەو رووەوە پێویستە کە چارەنووسی کۆتایی هەموو ئەندامێکی کۆمەڵگا مردنە. جێگرتنەوە لەڕێی میکانیزمی زاوزێ ئەنجام دەدرێت. بەتایبەت لە رابردوودا، لە هەندێ کۆمەڵگادا دیاردەگەلێکی وەک کۆچکردن، بەدیلگرتن لە شەڕەکاندا، یان کڕینی کۆیلە لە بازاڕەکانی دەرەوە ئەم سیستمەی پێ جێبەجێ دەکرا.

و- سیستمی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی (Social Control) لەو رووەوە پێویستە کە توانای دیاریکردنی لێپرسراوێتیی کۆمەڵایەتی و کارکردن بەبنەماکانی لەلای گشت ئەندامانی کۆمەڵگا وەکو یەک نییە. سیستمی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی دەکرێ بۆ دووبەش دابەش بکرێ. بەشی یەکەم ئەو سیستمی رێساو بەهایانە دەگرێتەوە کە بەهۆی ئەوانەوە رەفتاری راست و دروست پێناسە دەکرێت (سیستمی بیروباوەڕەکانی کۆمەڵگا پاساو و بەڵگەی بوونی ئەم رێساو بەهایانەیە). دووەم بەش سیستمی سزا (جزاء) و تەمبێکردن دەگرێتەوە، کە بزوێنەری رەفتاری تاکەکەسانە، و دەریدەخات کە چ شێوازێک لەلایەن کۆمەڵگاوە پشتگیریی لێ

دەکرێت.

بنەما بایۆلۆژی - دەروونییەکانی کۆمەڵگای مرۆیی

پێویستە هۆکارە بایۆلۆژی - دەروونییەکان وەک هۆکارێک کە کۆمەڵگا دروست دەکەن لێیان بکۆڵینەوە. منداڵ بوونەوەرێکی بێ بەرگرییەو بەبێ وەرگرتنی لایەنی کەمی یارمەتیی پێویست توانای مانەوەی نییە. لە قۆناغەکانی دواتردا لەرووی تەمەنیشەوە مرۆڤ بەبێ تێرکردنی پێداویستییەکانی لە خۆراک و خواردنەوە و نووستن و هی دیکە توانای درێژەدان بە ژیانی نییە. ئەم راستییە دەبێتە هۆی ئەوەی کە لێکچوون لە نێوان کۆمەڵگا مرۆییە جۆراوجۆرەکاندا بێتە ئاراوە [١٤/٥٢].

دەتوانین لە دوو روانگەی جەستەیی و دەروونییەوە لە هۆکارە بایۆلۆژییەکانی کاریگەر لەسەر ژیانی کۆمەڵایەتیدا بکۆڵینەوە. بۆ بەزیندوویی مانەوە و تەندروست بوون، پێویستە مرۆڤ لەرووی جەستەوە چاودێری هەلومەرجێکی تایبەت بکات. لەو رووەوە مرۆڤ سێ پێداویستیی سەرەکیی هەیە کە بریتین لە خۆراک، پۆشاک و خانوو. مرۆڤ لە پێناوی تێرکردنی ئەم پێداویستییانە بەپێی پلەی گەشەکردنی تەکنیکی رێکخراوگەلێک دادەمەزرێنێت. لەو رووەوە هەلومەرجی مرۆڤ کاریگەرییەکی بنبڕی هەیە لەسەر سەلامەتی و چۆنیەتی گونجانی لەگەڵ ژینگەدا [٣/٦٣].

لە رابردوودا وایان دەزانی مرۆڤ لە کۆت و بەندی هەندێ غەریزە (Instinct) یان ئارەزووگەلێکی نەگۆڕی رەفتاریی دایە، کە بەبۆچوونی زانایان ژمارەیان جیاوازبوو. ئەم تیۆرە رەگوڕیشەیەکی کۆنی هەیەو تائێستا لە نێو دەروونناساندا لایەنگری هەن. لە نێوان ئەو دەروونناسانەی کە زۆر جەخت لەسەر ئەمە دەکەنەوە. دەتوانین ناوی «ویلیام مەکدۆگڵ» (W. MC Dougall) دەروونناسی ناوداری ئەمەریکی بەرین کە بنچینەی تیۆرەکانی خۆی لەسەر چەمکی «غەریزە» بنیات نابوو.

هەرچەندە غەریزە لە ئاراستەکردنی رەفتاری زۆربەی جۆرەکانی گیانلەبەراندا چەمکێکی قبوڵکراو بێت، بەڵام توانای روونکردنەوەی رەفتارە ئاڵۆزەکانی مرۆڤی لە شوێنگەو گرووپ و کۆمەڵگا و سەردەمە جیاوازەکاندا نییە. دەروونناسیی کلاسیک جەختی لەسەر چەمکی «خودی غەریزی» دەکردەوە و گشت رەفتارەکانی مرۆڤی دەبەستەوە بە غەریزەیەکی دیاریکراوەوەو ژینگەی کۆمەڵایەتیشی وەک

هۆکارێکی کاریگەر لەبەرچاو دەگرت. بەڵام لێکۆڵینەوەی بەرفراوانی دەروونناسان و مرۆڤناسان لە سەدەی نۆزدە و بیستدا بایەخی ئەم چەمکەی لە ناوبرد [١٤/٦٢]. سەرەڕای ئەوەی کە هەندێ لە پاڵنەرەکان لایەنی بایۆلۆژییان هەیەو ژیانی سروشتیی تاکەکەسانیش بەندە پێیانەوە، بەڵام ئەم پاڵنەرانە لەژێر کۆنتڕۆڵی کۆمەڵگا دان و مرۆڤ بەهۆی هەلومەرجە کۆمەڵایەتی و پەروەردەییەکانی خۆیەوە گۆڕانکاریی سەرەکی لەو پاڵنەرانەدا ئەنجام دەدات. هەستکردن بەبرسێتیی یەکێکە لە پاڵنەرە سەرەکییەکانی ژیان، بەڵام جۆر و چۆنیەتی و چەندیەتی خواردن و ڕێکخستنی بەپێی هەلومەرجی ژینگەی کۆمەڵایەتی دەگۆڕێت، چ خواردنێک بخۆین؟ لەگەڵ کێدا بخۆین؟ کەی بخۆین؟ چۆن بخۆین؟ لە کوێ بخۆین؟ و هتد... ئەوە هەمووی کۆمەڵگا دەستنیشانی دەکات. «پێکەنین»وەک دیاردەیەکی باوی بایۆلۆژی - دەروونی بە لەبەرچاوگرتنی یەک یان چەند هەلومەرجێک لەوانەی خوارەوە دەشێ حاڵەتێکی «نائاسایی» یان «پاتۆلۆژیانە»ی هەبێت: توندی و ماوەی نائاسایی پێکەنین، پێکەنین لە حاڵەتێکدا هیچ پاڵنەرێکی پێکەنین لە ئارادا نەبێت، پێکەنینی کۆنترۆڵنەکراو یان پێکەنینی بێ هۆ [٤٩/٥٥].

لەو تیۆرانەی کە تائێستا چەندین جار لە بارەی پاڵنەرەکانەوە پشتی پێ بەستراوە، تیۆری «مازلۆ» (A. M. Maslow)یە. مازلۆ پێداویستییە مرۆییەکان بۆ پێنج دەستە دابەش دەکات:

١- پێداویستییە فیزیۆلۆژییەکان (خواردن و خواردنەوەو نووستن و هتد...)
٢- پێداویستیی ئاسایش.
٣- پێداویستیی ئینتیما (بۆ گرووپێک).
٤- پێداویستیی ڕێزگرتن (بایەخدان بەتاک لەناو کۆمەڵگادا).
٥- پێداویستیی پەروەردەکردنی تاکەکەسی (لەڕێی وەرزش، هونەرەکان و هتد..)

بەڕای «مازلۆ» تاکەکەس ئەوکاتە بەدوای تێرکردنی پێداویستییەک لە ئاستێکی دیاریکراودا دەگەڕێت کە پێداویستییەکانی لە پلەیەکی خوارتردا (مەبەست پێنج پلەی پۆلێنکراوی سەرەوەیە) دابینکرابێت. لەبەرئەوەی ئەو پێداویستییانەی کە دەکەونە ریزی دەستەی پێنجەمەوە ناکرێ هەمیشە و بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ بە دابینکراوی بمێننەوە (ناچار) تاک هەمیشە لە هەوڵ و تێکۆشاندا دەبێت و هیچ کات ناوەستێت. هەرچەندە هەندێ لێکۆڵینەوەی ئەزموونگەری لە وڵاتە

جۆراوجۆرەکاندا ئەم تیۆرەیان بەشێوەیەکی گشتی تەئیید کردووە، لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵێک ئێتنۆلۆگ (میللەتناس) گومانیان لەم تیۆرانە کردووە و ڕایانگەیاندووە کە لە هەندێ کۆمەڵگای سەرەتاییدا ئەم هیرارکیەتەی بەهاکان هەمیشە لەبەرچاو ناگیرێت. تێبینی کراوە [هەندێجار] کە تاکەکەسێک لە برسێتییەکی بەردەوام دایەو لە هەمان کاتدا هەوڵی دابینکردنی هەندێ لە پێداویستییەکانی دەستەی پێنجەمیش دەدات [١٠٤/٢٠١].

بنەما ژینگەییەکانی کۆمەڵگای مرۆیی

«ژینگە» (Envionment) بەواتایەکی بەرفراوان گشت ئەو فاکتەر و هەلومەرجە بایۆلۆجی، سروشتی و کۆمەڵایەتی وکولتوورییانە دەگرێتەوە کە دەتوانن کار لەژیانی گرووپە مرۆییەکان بکەن. لە لێکۆڵینەوەی پەیوەندییە دوولایەنەکانی نێوان بوونەوەرو ژینگەکەدا چەمکی «ئیکۆسیستەم» (Ecosystem) تەعبیر لەو یەکە سروشتییانە دەکات کە لە توخمی گیاندار و بێ گیان - کە پەیوەندیی نێوانیان سیستەمێکی نەگۆڕ دێنێتەکایەوە - پێکهاتوون. وەک دەزانین «ئیکۆسیستەم»ەکان هەمەجۆرن و بریتین لە چەند شوێنێکی وەک لەوەڕگە، دارستان، بیابان، ڕووبار، جۆگە، دوورگەی مەرجانی و هتد... کە لە نێوانیاندا دەریاچە لە هەموو ئەوانی تر زیاتر لێی کۆڵدراوەتەوەو تۆژەران هەوڵیان داوە پەیوەندیی دوولایەنەی بەشە چالاکەکانی ئەو سیستەمە واتە گیاو گیانلەبەران بەیەکترەوە روون بکەنەوە [٢٢٤/٦٤].

لە هەمان کاتدا لە دنیادا «ئیکۆسیستم»ە جیاوازەکان سیستمگەلێکی بچووکتر لە خۆیان دروست دەکەن و خاوەن سنوورگەلێکی نیمچە دیاریکراون [٥٦/٦٥]. بەواتایەکی تر، گشت بوونەوەرەکان و ژینگەکەیان «ژینگەی زیندوو» (Biospher) پێکدەهێنن.

بایەخدان بەکاریگەری هۆکارە ژینگەییەکان لەسەر کۆمەڵگا مرۆییەکان، ڕەگوڕیشەیەکی کۆنی هەیە. لەوانەیە «ئەرستۆ» یەکەم کەس بێت کە ئاماژەی بەکاریگەری هۆکارە جوگرافییەکان لەسەر ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤ کردووە. ئەو کەسەی کە لەسەردەمی نوێتردا، پێش هەمووان بە تیۆرتەسەلی لەوبارەوە دوا «مۆنتسکیۆ» فەیلەسوفی فەڕەنسی بوو. ئەو دەیگوت بارودۆخی سروشتی کاردەکاتە سەر خەسڵەتە دەروونی، جەستەیی و کۆمەڵایەتییەکانی مرۆڤ. بەبڕوای

«مۆنتسکیۆ» دانیشتووانی ناوچە ساردەکان، کەم هەست و سۆزن، حەزو ئارەزوویان کەمەو بێ باکن، و لە رووی جەستەوە بەهێز و ئازاترن. لە بەرانبەر ئەمەدا خەڵکی ناوچە گەرمەکان، شەهوانی، هەستیار، پلەوپایەخوازو تەماعکارن هەروەها لەرووی جەستەوە لاوازترن.

ئەو زانایانەی کە بڕوایان بە رەسەنایەتی جوگرافیا (Geographism) هەبوو گشت قۆناغەکانی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و گۆڕانکاریی شارستانییەتەکانیان بەم هۆکارەوە دەبەستەوە. ئەوان وەیاندەزانی کە شارستانییەتە گەورەکانی سەردەمی کۆن وەک میسرو نێوان دووزێ(بين النهرين) لە قەراغ رووبارە گەورەکاندا هاتوونەتەکایەوە، و بەپێچەوانەوە لە ناوچە زۆر ساردەکاندا هەرگیز شارستانییەتی گەورە گەشەیان نەکردووە.

گونجان لەگەڵ ژینگەی سروشتیدا حاڵەتێکی مۆرفۆلۆژیک، فیزیۆلۆژیک و کولتووریی هەیە. هۆکاری دەستنیشانکەر لە ژینگەی سروشتیدا تەنیا پلەی گەرمی نییە، بەڵکو لە چەندین هۆکاری وەک شێ، بەرزی (لە ئاست دەریاوە)، با و خاک پێکهاتووە [٦٦/ ١٠]. یەکێک لە کارتێکردنەکان لەڕێی تیشکی خۆرەوەیە، و وەک دەزانین سەرەکیترین بنەمای رەگەزەکان خانە رەنگاوڕەنگەکان پێستە کە لەژێر کاریگەری رووناکیی خۆردایە. رووناکیی خۆر تیشکی سەروو وەنەوشەیی تێدایە کە ئەگەر بڕەکەی زیاد بکات خانەکان لەناو دەبات و سووتان دروست دەکات، بەڵام بڕێکی کەمی بۆ ئۆرگانیزم پێویستە.

هەموو ساڵێک کرداری پێکهاتە رووناکی (Photosynthesis) - کە بەهۆی وزەی خۆرەوە دێتە ئاراوە - نزیکەی ٨٣ ملیارد تەن مادەی ئۆرگانی دروست دەکات. دارستانەکان گرنگترین بەرهەمهێنەری رووی زەوین. کشتوکاڵ تەنیا نزیکەی لە ١٠ ٪ی رووی زەوی (دەرەوەی ناوچە ئاوییەکان) دادەگرێت و لەم زەویانەشدا رێژەیەکی زۆر مادەی خۆراکی بەرهەم دەهێنرێت کە نیوەی راستەوخۆ وەک خۆراک لەلایەن مرۆڤەوە بەکاردەبرێت و نیوەکەی تری لەلایەن گیانلەبەرانەوە بەکاردەبرێت یان لە پیشەسازیدا بەکاردەهێنرێت و بەگشتیش بەشێکی لەناودەچێت [٨٨/٦٥]. مرۆڤ پێویستی بەکەڵک وەرگرتنە لە خۆراکی گیایی و ئاژەڵی و لەو رووەوە نیشتەجێبوونی لەسەر رووی زەویدا بەشێوەیەکی رێژەیی بەندە بەم بارودۆخەوە، چونکە ئاساییە کە ژیان لەو ناوچانەدا کە تواناو ئیمکانی پێویست بۆ روانی رووەک پەروەردەکردنی ئاژەڵ لە ئارادا نەبێت، نەشیاوە. سەرەڕای ئەوەش

پەیوەندییەک لە نێوان رژێمی رووەکی و ژیانی ئاژەڵان و هەروەها ژیانی مرۆڤیشدا هەیە [٦٧/٢٤١-٢٤٥].

لە مێژووی وڵاتاندا بەڵگەو نیشانەی زۆر لەمەڕ گۆڕانکاریی هۆکارە سروشتییەکان و کاریگەرییان لەسەر ژیانی کۆمەڵایەتیدا بەرچاودەکەون. جوگرافیناسی ئەمریکی «ئیلسورت هانتینگتۆن» (E. Huntington) بڕوای وابوو کە گۆڕانکاریی خێراو دووبارە بووەوە لە ئاووهەوادا رادەو توانای چالاکیی تاکەکەسان کەم دەکاتەوە، چونکە شارستانییەتە هەرە گەورەکان لەناوچە هەوا مامناوەندییەکاندا سەریانهەڵداوە. ئەگەر بۆچوونەکەی هانتینگتۆن قبووڵ بکەین ئەم پرسیارە دێتە ئاراوە کە بۆ نموونە بۆچی سوورپێستەکانی نیشتەجێی ناوچەکانی کالیفۆرنیا کە ئاووهەوایەکی لەبارو گونجاویان هەبووە لە ریزی دواکەوتووترین سوورپێستانی ئەمریکادا بوون. زۆرێک لە کۆمەڵگا مرۆییەکان کە لەیەک ناوچەی جوگرافیدا دەژین بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووریی جیاوازیان هەیە. بۆنموونە سوورپێستانی «هۆپی» (Hopi) لە باشووری رۆژئاوای ئەمریکا بەکشتوکاڵەوە خەریکن و لە خانووی چەند نهۆمیدا ژیان بەسەر دەبەن، بەڵام سوورپێستانی «ناڤاهۆ» (Navaho) لە هەمان ناوچەدا بە ئاژەڵدارییەوە خەریکن و لە خانووی یەک نهۆمیدا نیشتەجێن [٧٠/ ٨١-٨٨].

ژینگەیەکی جوگرافی دەتوانێت ببێتە جێگەی سەرهەڵدانی چەندین شارستانییەتی جۆراوجۆر. نموونەی سەرنجڕاکێشی جیاوازی نێوان رەوشی ژیان لە نێوان «ئەسکیمۆ» کان، «چوکچی» (Chuckchee) یەکان و «کۆریاک»ەکان (Koryak)دا دیارە.. لەبەرئەوەی «ئەسکیمۆکان» هەمیشە لەناو بەفردان، ناچارن خانووەکانیان لەناو بەفردا دروست بکەن و خۆیان لەسەرما بپارێزن، لەکاتێکدا کە لە تەنگەی «برینگ»دا کە میللەتانی «چوکچی» و «کۆریاک» لە هەمان بارودۆخی هەرێمیدا دەژین خانووی بەفرینی لێ نییە. ئەوانە لێرەو لەوێ خێوەتی گەورە هەڵدەدەن کە بەهۆی سنگی لە داردروستکراوەوە بەزەوییەوە بەستراوەتەوە. لەبەرئەوەی بەهۆی کۆچکردنی زۆرەوە، بەبەردەوامی خانووەکانیان لەگەڵ خۆیاندا دەبەن، کەمتر هەوڵدەدەن شێوەی خانوو دروستکردنیان بگۆڕن. جگە لەمە گاکێوی کە گیانلەبەرێکی ناوچە ساردەکانە لەلایەن «چوکچی»ەکان و «کۆریاک»ەکان کەوی (ماڵی) کراوەو بۆ باروگواستنەوە بەکاردەهێنرێت، لەکاتێکدا کە لەنێو ئەسکیمۆکاندا ئەم ئاژەڵە تەنیا بۆ خواردن سوودی لێوەردەگیرێت و باروگواستنەوە

بەهۆی سەگەوە ئەنجام دەدرێت [٧٠/ ٨١-٨٨]. سەرەکیترین کەرەستەی بارگواستنەوە لەنێو ئەسکیمۆکاندا - بەتایبەت ئەو گرووپانەی کە هێشتا لە بەندی سروشتدا دەژین (بەسەرنجدان لە داپۆشرانی زەوی بە بەفرو سەهۆڵەوە) «گاری»یە کە لە ئێسقانی گیانلەبەران دروست دەکرێت و چەند سەگێکی بەهێز بەخێرایی رایدەکێشن. لەو ساڵانەی دواییدا بینراوە کە لە هەندێ حاڵەتدا بەهۆی پەیوەندیکردنی زیاتر بە ژیانی نوێوە لە جیاتی کەڵک وەرگرتن لە سەگ، گارییەکان بەهۆی ماتۆڕەوە ئیش پێ دەکەن.

خۆ گونجاندنی بوونەوەران لەگەڵ ژینگەکەیاندا لەوانەیە کەموکورت یان تەواوبێت و دەشێ چەندین جۆری جیاواز هەبێ: تاکی و کۆمەڵی یان کاتی و هەمیشەیی [١٦/ ٢٢]. مرۆڤ وەک ئاژەڵ پێویستی بەوە نییە کە هەمیشە خۆی لەگەڵ سروشتدا بگونجێنێت، بەڵکو تارادەیەکی زۆر دەتوانێت سروشت لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی خۆیدا بگۆڕێت و ڕێگەچارە بۆ کارتێکردنەکانی سروشت بدۆزێتەوە. سەرەڕای ئەوەی کە ڕێگرتن لە سەرهەڵدانی لافاو، ڕەشەباو بوومەلەرزە لەم سەردەمەدا کارێکی نەشیاوە یان لەوانەیە زۆر سەخت بێت، بەڵام مرۆڤ دەتوانێت بەپانابردنە بەر تەکنۆلۆژیا دژی بوەستێتەوە. هۆکارە جوگرافییەکان لەرووی تواناکانەوە سنوورو بارودۆخێکی تایبەت دێننەکایەوەو خۆتێهەڵقورتاندن لە ژیان لە هەندێ حاڵەتدا بەرتەسک دەکرێتەوە. هەرچەندی پێشکەوتنە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان قووڵتر بن، توانای هۆکارە جوگرافییەکان کەمتر دەبێتەوە [١٧٦/ ٢٦]. مرۆڤ دەتوانێت تارادەیەک بەسەر هۆکاری سروشتیدا زاڵ بێت، یان بۆ پێداویستییەکانی خۆی سوودی لێوەربگرێت. لە درێژەی مێژوودا بینیومانە کە ئەسکیمۆکان، خانووەکانیان لەبەفر دروست کردووە، خەڵکی لاپاڵە سەوزەکان بە ئاژەڵدارییەوە خەریک بوونە، خەڵکی کوێستانەکان سوودیان لە ئەشکەوتەکان وەرگرتووەو ئامرازی بەردینیان دروست کردووە، خەڵکی دورگەی «ساموا» (Samoa) جلوبەرگیان لە توێکڵی دارەکان دروستکردووەو هەروەها حوشتر و خورماش لە ژیانی عەرەبە بەدەوییەکاندا سەرەکیترین ئیمکاناتی ژیان بووە. چاوخشاندنێک بەمێژووی کۆمەڵایەتیی جیهان دەریدەخات کە ئەگەرچی هۆکاری سروشتی لە ژیانی ئادەمیزاددا کاریگەرە، بەڵام لەگەڵ پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیدا، مرۆڤ دەتوانێت لە تواناو دەسەڵاتی ئەم هۆکارە کەم بکاتەوە. زۆربەی ناوچە پێشکەوتووەکانی ئەمڕۆ لە کۆندا شارستانییەتێکی درەوشاوەیان نەبووە (بۆ نموونە

دانیمارک، سوید، نەرویج و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا)و لە کاتێکدا کە بارودۆخی هەرێمایەتی و ئاووهەوا گۆڕانکارییەکی ئەوتۆی بەسەردا نەهاتووە.

ئادەمیزاد ناچارە لە پێناوی هێنانەدیی پەیوەندییەکی گونجاو لەگەڵ خۆی و ژینگەی جوگرافیدا ڕێوشوێن دابڕێژێت. بۆ ئەم مەبەستە خانووی گونجاو لەگەڵ هەلومەرجی هەرێمایەتیدا دروست دەکات، پۆشاکی وەرزی ئامادە دەکات، پیشەسازیگەلێکی تایبەت لە پێناوی بەرەنگاربوونەوەی هۆکاری سروشتی دەخاتەکار (کارگەی سەهۆڵ، فێنککەرەوە). لەو شوێنانەدا کە دەتوانرێت تەحەممولی ئاووهەوا بکرێت مرۆڤەکان پەرشوبڵاو بوونەتەوە.

زاڵبوونی مرۆڤی ئەمڕۆ بەسەر سروشتدا لەرادەبەدەر زیادی کردووە، چونکە مرۆڤ: هەڵدەستێ بەشیرینکردنی ئاوی دەریا، هەوڵی کشتوکاڵکردن لە ژێر دەریاکان دەدات، لەسەر مانگ دەزگای پەیوەندیکردن دادەمەزرێنێت، دارستانەکان لە ماوەیەکی کورتدا لەناو دەبات، دەستکاری ژیانی رووەکەکان دەکات و بەپێی ئارەزووی خۆی گەشەکردنەکانیان ڕێکدەخات، لە جەمسەری باکووردا بینایە دروست دەکات، بارانی دەستکرد سازدەکات، ڕێڕەوی رووبارەکان دەگۆڕێت، دەریاکان بەیەکترەوە دەبەستێتەوە، پێچ و پەناو کێوە بەرزەکان بەرێگر لەبەردەمی خۆی نازانێت، بەپێی بەرژەوەندییەکانی خۆی دەریاچەو زەلکاوەکان پڕ لە ئاو یان وشک دەکات، و لە ڕێی داهێنانی مانگە دەستکردەکانی راگەیاندن و جۆرەها ئامرازی پێکگەیاندنەوە ناوچە جیاجیاکانی دنیا لە یەک کات و شوێندا کۆ دەکاتەوەو بەیەکتریان دەبەستێتەوە. لە ماوەی ئەو بیست ساڵەی دواییدا، گەشەکردنی خێرای تۆڕی زانیارییە تەکنۆلۆژییە نوێیەکان پەیوەندیی نێوان «بۆشایی/ پانتایی»و «کات»ی بەتەواوی گۆڕیوە. هەواڵی وێنەیی لە ئاستی جیهاندا لە کورتترین ماوەدا و دوورییە جوگرافییەکانی بەگشتی لە ئیعتیباری پێشوو خستووەو چەمکی «مرۆڤ لە هەموو شوێنێک ئامادەیە»ی هێناوەتە ئاراوە [٢٠٥/ ٩٥]، و تۆڕی زانیارییەکانی «ئینتەرنێت» خەڵکانێکی زۆری لە گۆشەو کەنارەکانی دنیادا بەیەکەوە بەستۆتەوە.

مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی و کۆمەڵگا

لە دەقە کلاسیکەکانی کۆمەڵناسیدا چەمکی «مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی (Social Morphology) سەرەتا بۆ ئەوە بەکارهێنرا کە هەندێ لە دیاردە

کۆمەڵایەتییەکان لە رووی تایبەتمەندییەکانیانەوە بخەنە بەرانبەر دەستەیەکی ترەوە کە بە «فیزیۆلۆژیای کۆمەڵایەتی» (Social Physiology) ناو دەبران. بەم پێیە خێزان، ئایین، ئابووری و هی تر لە دەستەی فیزیۆلۆژیای کۆمەڵایەتی حسێب دەکران و خانوو، شێوەی دابەشبوونی دانیشتووان لە شوێنێکدا، شێوەی کۆبوونەوە مرۆییەکان (لادێ – شار)، تۆڕی پێکگەیاندنەکان (رێگاکان) بە مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی ناودەبران. بەم شێوەیە دیاردەکان بەهۆی هەبوونی رواڵەتی مادی یان دەرەکییەوە خرانەریزی گرووپی مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتییەوە.

زاراوەی مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی بەو شێوەیەی کە «مۆریس هالبواکس» ئاماژەی بۆ دەکات [١١/٧١] یەکەمجار لەلایەن «ئەمیل دورکهایم» لە «ساڵنامەی کۆمەڵناسی»دا بەکارهێنراوە. «هالبواکس» رادەگەیەنێت کە لە بواری زانستە سروشتییەکاندا دەتوانین چەند شتێکی وەک کانزاکان، جێگیریی چینە جیۆلۆجییەکان، هەمەجۆریی رووەک و بوونەوەرەکان، و بونیادی ئۆرگانەکان و پێکهاتەکان بەنموونە گەلێکی دیاردە مۆرفۆلۆژییەکان لە قەڵەم بدەین. ئەو دەڵێت دابەشبوونی دانیشتووان لەسەر زەویدا دیاردەیەکی بەرواڵەت سروشتییە کە ئەنجامی پەیوەندیی نێوان فەزای هەیی و بارودۆخی ناوچەییە، پەیوەندییەک کە دەتوانین لە نێوان دەرکەوتەی دەرەکیی ژیانی گرووپێک و سەقامگیربوونی لە دورگەیەکدا، کۆبوونەوەی دانیشتووان لە دەوری دەریاچەیەکدا یان پەرشوبڵاوبوونەوەی لە دۆڵێکدا بەدی بکەین. ناوەندی کۆبوونەوەی شارنشینی وەکو کۆمەڵە شتێکی کەڵەکەبوو وایە کە توخمەکانی بەرەو ناوکێک رێدەکەن و پانتاییەکی نیمچە جێگیریان هەیە. کۆمەڵگا مرۆییەکان تەنیا لەرێی شتومەکەوە پەیوەندییان بەیەکترەوە نییە، بەڵکو وەکو کۆمەڵە شتێکی زیندوو و مادی وان. ئەم کۆمەڵگانە لە بوونەوەرگەلێک پێکهاتوون کە لە کەشوهەوایەکی نیمچە کەڵەکەبوو و لێک نزیکدا دامەزراون و وەکو گشت بوونەوەرە هەستەوەرەکان خاوەنی رووبەر، قەبارە، شێوە، و تەنانەت چڕین. ئەم کۆمەڵانە دەتوانن گەشە بکەن یان لە گەشەکردنیان کەم بێتەوە. بەهۆی مردنەوە هەمیشە هەندێ لە توخمەکان خۆیان لە دەست دەدەن و لە رێی زاوزێوە جێگەیان پڕ دەکەنەوە. یەکێک لە تایبەتمەندییەکانیان بریتییە لە توانای جموجوڵ، و هەندێ کاتیش بەشێوەیەکی کۆمەڵی دەگۆڕێن، وەک عەشیرەتەکان یان سوپاکان کە هەمیشە لە جموجوڵدان. هەرچۆنێک بێت بەشەکانی ئەم کۆمەڵانە کەم تا زۆر حاڵەتێکی گۆڕاو

(ناجێگیر)یان هەیە. لەم گرووپانەدا دەتوانین گۆڕانکارییە ناوخۆییەکان و پرۆسەکانی هاتن و چوونی دانیشتووان دەستنیشان بکەین.

بەبڕوای «هالبواکس» مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی بەندە بە رواڵەتەکانی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە و لەبەر ئەوە بایەخێکی تایبەت بە رواڵەتە مادییەکان دەدات، بۆ ئەوەی لەبەر رۆشناییدا بتوانێت گۆشەیەک لە دەروونناسیی کۆمەڵایەتی پیشان بدات. کۆمەڵگا لە کەشوهەوایەکی پابەند بەرواڵەتە مادییەکانەوە تواوەتەوەو پێویستە بیروڕای گرووپی لەناو رواڵەتە مادییەکانی هەڵقوڵاوی بارودۆخی شوێنی (الظروف المكانی) لێی بکۆڵدرێتەوە، بارودۆخێک کە «رێکخستن» و «سەقامگیری» بەسەریدا زاڵە [١١/٧١].

هیچ کۆمەڵگایەک نییە کە پێگەی شوێنیی خۆی لە کەشوهەوایەکی تایبەتدا رێکنەخات و لە هەمان کاتدا خودان وابەستەییەکی مادی نەبێت، و زەرورەتی هەر جۆرە چالاکییەکی گرووپی گونجانە لەگەڵ بارودۆخی سروشتیدا. سیاسەتمەدارێک، زانایەکی ئایینی، یان پیشەکارێک پێویستە لانی کەمی زانیاریگەلێکی لە بارەی بارودۆخی دەوروبەرو ژمارەی ئەوکەسانەی مامەڵەیان لەگەڵدا دەکات، لەبەردەستدا بێت. گشت چالاکییە کۆمەڵایەتییەکان (هەرجۆرێک بن) خودان لایەنێکی مۆرفۆلۆژین. «هالبواکس» لە کتێبی «مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی»دا لایەنە جۆراوجۆرەکانی ئەم دیاردەیەی دابەشکردووە کە بریتین لە ئایینی، سیاسی، ئابووری و دیمۆگرافی و بەتێروتەسەلی لەسەر یەکە یەکەیان دواوە.

جموجوڵی دانیشتووان و کۆمەڵگا

دەتوانین لەرووی دانیشتووان و جموجوڵییەوە لە کۆمەڵگا مرۆییەکان بکۆڵینەوە. لێکۆڵینەوە لە جموجوڵی دانیشتووان پێکهاتووە لە ناسینی هۆکارو لەهەمان کاتدا ئەنجامەکانی گۆڕانکارییە دیمۆگرافییەکان و چەند بابەتێکی وەک ژمارە، پێکهاتەو دابەشبوونی دانیشتووانیش دەگرێتەوە. پێویستە بزانین چ هۆکارێک دەبێتە هۆی گۆڕانی بونیاد، پێکهاتە، و جموجوڵی دانیشتووان، و ئەم گۆڕانکارییانە چ کاریگەرییەکیان هەیە [٧٠٩/٧٢].

بایەخدان بە دانیشتووان و گۆڕانی لە جیهاندا رابردوویەکی زۆر کۆنی هەیە. ئەگەر لەسەردەمی نوێدا رادەی گەشەکردنی دانیشتووانی زۆربەی دەوڵەتەکان لە ئاستێکی بەرزدابێت، بەزۆری لەبەر ئەوەیە کە لەم سەردەمەدا رێژەی مردن کەمتر

بۆتەوەو ئەم دیاردەیە بەشێوەیەکی جیاو سەربەخۆ لە گۆڕانکارییەکانی تر کە دەیتوانی لە شێوەی ژیانی تەقلیدیدا دەربکەوێت، هاتۆتە ئاراوە.

بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە خواست و ئاواتی گشت تاکەکەسان ئەوەیە لە تەندروستییەکی باش دابن و ماوەیەکی درێژ بژین، دامودەزگا تەندروستییەکانیش وەکو تاکەکەسان هەمیشە ئامانج و بەرنامەگەلێکیان پەسندو پشتیوانی لێکردووە کە دەبنە هۆی دواخستنی مردن.

جۆرەها کوتان، ئەنتی بیوتیکەکان، مەگەز کوژەکان و دەرمانە کیمیاوییەکان کە لە سەرەتای سەدەی بیستەوە پەیتا پەیتا لە ئاستێکی بەرفراواندا بەکارهێنراون. لەلایەکی ترەوە سوود وەرگرتن لەم شتانە، کە هاوڕێک بوو لەگەڵ پەرەسەندنی تەندروستی و گەشەکردنی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان بووە هۆی کەمبوونەوەی لە ناکاو خێرای ڕێژەی مردن لە هەموو دنیادا، بێ ئەوەی ڕێژەی پیتین (خصوبة) لە گشت شوێنەکاندا کەم ببێتەوە [٧٣/١١-١٧].

قۆناغ	ڕێژەی لە دایکبوون	ڕێژەی مردن	دانیشتووان
پێش پیشەسازی	بەرز	بەرز	وەستاو
سەرەتای سەردەمی پیشەسازی	بەرز	بەرەو نزمی	گەشەکردنی خێرا
سەردەمی پیشەسازی	نزم	نزم	وەستاو

تیۆری گواستنەوەی دانیشتووان [٧٢/٤٣٢]

کاتێک باس لە گەشەکردنی خێرای دانیشتووان لە دنیای ئەمڕۆدا دەکرێت، لە بنەڕەتدا وتوێژەکان لە دەوری ڕێژەی زیادبوونی لەدایکبوون و خێزانی گەورە لە وڵاتانی تازە پەرەسەندوودا چەقدەبەستێت و بەزۆری ئەم پرسیارە دەکرێت کە خێزانی گەورە چ کاریگەرییەکی هەیە؟ بەزۆری لە سێ ئاستی تەندروستیی دایک، خێزان و کۆمەڵگا (کۆمەڵی خۆجێیی و دەوڵەت)دا لەم کاریگەرییانە دەکۆڵنەوە [٧٢/٧٠٩-٧١٥].

ڕێژەی لە دایکبوون، بەبەراورد لەگەڵ ڕێژەی مردندا، بەخێراییەکی کەمتر بەرەو کەمبوونەوە دەڕوات. بڕیارە کۆمەڵی و دەوڵەتییەکان دەتوانن بەڕێژەیەکی بەرچاو کاربکەنە سەر مردن، بەڵام بۆ هێنانەدیی گۆڕان لە پیتێندا، ئەم مەسەلەیە بەندە بەڕازیبوونی هەزاران ژن و مێرد. لەڕاستیدا لە هەندێ وڵاتانی تازە پەرەسەندوودا

جیاوازییەکی زۆر لە نێوان «ئاستی نزم و بێ وێنەی مردنی» و.. ڕێژەی بەرزی لە دایکبوونیدا هەیە کە دەتوانێت گەشەکردنی بەرچاوی دانیشتووان نیشان بدات [٧٦/٧-٩].

جۆرەکانی کۆمەڵگا مرۆییەکان

چەشنناسی (Typology)ی کۆمەڵگا مرۆییەکان لەلایەن توێژەرانەوە، بەزۆری بەپێی دانانی هۆکارێکی باڵادەست وەک پێوەرێک بووە. هەندێ بایەخیان بەهۆکاری دانیشتووان داوە (وەک مالتۆس و تارادەیەک زیمەرمان)، هەندێکی تر بەهۆکاری تەکنیکی (بەرد، کانزا، ئامێر و هی تر)، هەندێکی تر بەسیستمی پەیوەندییەکان و گەیاندن (وەکو ماک لوهان)، هەندێکی تر بەمیتۆدە مەعریفییەکان (وەک ئۆگست کۆنت) یان سیستمی ئابووری (وەکو مارکس). ئەوەی بەزۆری دەبینرێت تایپۆلۆژیاکانی ئەو گۆڕانکارییەیە کە جەخت لەسەر جیاوازیی قۆناغە جۆراوجۆرەکان لە ڕەوتی مێژوویی کۆمەڵگاکاندا دەکات [٧٤/٨٠-٨٤].

بیروڕای توێژەرە کۆمەڵایەتییەکان لە بارەی ڕەوتی وەرچەرخانی کۆمەڵگا مرۆییەکان لە درێژەی مێژوودا و لە پەیوەندیی بە بارودۆخی ئێستایانەوە جیاوازە، و بەسەختی دەتوانرێت ئەنجامێکی روون و ئاشکرا لەم تیۆرانە هەڵبهێنجرێت. بۆ نموونە «ماکسیم کۆڤالۆفسکی» (M. Kovalowsky) ڕەوتی گۆڕانکاریی کۆمەڵگا مرۆییەکان بەم شێوەیەی خوارەوە دیاردەکات:

أ - خێزانی نیمچە پێکهاتوو، کە تیایدا سیستمی ڕەچەڵەکی دایک هەیە.

ب- خێڵ، کە تیایدا پێوەری ناسینی تاکەکەسان دەگۆڕێت و ڕەچەڵەکێتی لەڕێی باوکەوە باوە.

پ- سیستمی کاست کە بنچینەکەی لەسەر حکوومەتی توێژە جۆراوجۆرەکان دامەزراوە و ماوەیەکی زۆر لە دنیادا باوبوو.

ت- کۆمەڵگای دیموکراتیک کە سیستمێکە لەسەر یەکسانی و ئازادی دامەزراوە.

پێوەری«خواجە نەسیرەددین تووسی» فەیلەسووف و سیاسەتمەداری ئێرانی لە پۆلێنکردنی کۆمەڵگا مرۆییەکاندا پێوەرێکی ئەخلاقی بووە [٧٥/٢٥٣].

نەسیرەددین تووسی کۆمەڵگاکانی بۆ دوو جۆری سەرەکی دابەش دەکرد: شاری ئاکارباش (المدنیة الفاینة)و شاری ئاکار خراپ (المدینة الغیر الفاضلة).

لە باسی «شاری ئاکار خراپ»دا «خواجە نەسیرەددین تووسی» ناوی سێ

کۆمەڵگای جیاوازی بردووە، کە هەرسێکیان لە جۆری لاڕێیوو حسێب دەکرێن، کە بریتین لە: شاری نەفامی (الجاهلة)، شاری بەدڕەوشت (الفاسقة) شاری گومڕابوو (ضالة). بەڕای ئەم فەیلەسووفە ئەم جۆرانەی سەرەوە حاڵەتێکی نەگۆڕیان نییەو لەبەر هۆی جۆراوجۆر لەوانەیە شاری ئاکارباش بگۆڕێت بۆ شاری ئاکار خراپ.

«جۆرج گۆرڤیچ» (G. Gur Vitch) کۆمەڵناسی فەڕەنسی کۆمەڵگا مرۆییەکان بۆ چەندین جۆر دابەش دەکات کە بریتین لە : کۆمەڵگای یەزدانی (تیۆلۆژی)، باوکسالاری، فیۆدالی، دەوڵەتە شار، ئیستبدادیی ئارام، لیبراڵ دیموکرات، سەرمایەداری گەشەسەندوو، فاشیزم و بەرنامە بۆ داڕێژراو (مبرمج)، کە بۆ هەندێکیشیان چەند جۆرێکی تر دەستنیشان دەکات و نموونە بۆ هەریەکێکیان دێنێتەوە [٧٤/ ٨٠-٨٤].

بۆ ئاسانکردنی لێکۆڵینەوەی چەشنە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگا مرۆییەکان، کۆمەڵناسان چەندین دابەشکردنیان کردووەو ناویان هێناون وەک: کۆمەڵگای نەریتی، پیشەسازی، سەروو پیشەسازی، یان: خێڵەکی، لادێیی و شارنشینی، یاخود کۆن و نوێ، کە لە بەشەکانی داهاتووی ئەم کتێبەدا لە هەندێ لەم چەمکانەدا دەدوێین.

کورتەی بەش

١- کۆمەڵگا ئاڵۆزترین و گەورەترین بونیادی کۆمەڵایەتییەو ناوکە سەرەکییەی بریتییە لە خەڵک.
٢- کۆمەڵگا لەرووی قەبارەوە دەشێ زۆر بچووک یان زۆر گەورە بێت.
٣- کۆمەڵگە بەواتا گشتییەکەی چەندەها جۆری جیاوازی بوونەوەران دەگرێتەخۆ.
٤- کۆمەڵگا مرۆییەکان لەسێ شێوازی جیاوازدا، واتە: کۆمەڵە تاکەکەسێک، گەورەترین گرووپ، و سیستمی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا دیراسەکراون.
٥- تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی کۆمەڵگای مرۆیی بریتین لە: رێکخستنی ژیانی کۆمەڵایەتی، بەردەوامیدان بەژیان، سەربەخۆیی کارکردن لە گێڕانی رۆڵ و ئەرکەکاندا، بوونی جیاوازی لە رۆڵ و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و هەروەها بەشداریکردنی هۆشیارانەی تاکەکەسان.
٦- پێداویستییەکانی ئەرکە کۆمەڵایەتییە مرۆییەکان بریتین لە: بوونی سیستمی پەیوەندیکردن یان پێکگەیشتن (نظام الاتصالات)، بەرهەمهێنان، دابەشکردن،

بەرگریکردن، لەجیاتی دانان، و کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی.
٧- هۆکارە بایۆلۆژی - دەروونییەکان کاریگەرییان هەیە لە دروستبوونی دیاردە و رەفتارە کۆمەڵایەتییەکان، و پێویستە رۆڵی ئەوانە لە پەیوەندی بەهۆکاری کۆمەڵایەتییەوە تاووتوێ بکەین.
٨- بوونی غەریزە و ئارەزووگەلێکی رەفتاریی نەگۆڕ لە کۆمەڵگای هاوچەرخدا، ئێستا بەپێچەوانەی جاران خراوەتە بەرگومانەوە.
٩- «مازلۆ» پێداویستییە مرۆییەکانی دابەشکرد بۆ پێنج کۆمەڵە: فیزیۆلۆژی، ئاسایش، پەیوەست بوون (خۆشەویستی)، رێزگرتن، و پەروەردەکردنی تاکەکەسی، و پێی وابوو دابینکردنی ئەم پێداویستییانە بەیەکەوە بەستراونەتەوە.
١٠- ئەمڕۆ تیۆری حەتمییەتی جوگرافی لایەنگری زۆری نین.
١١- ئیکۆسیستم لە شتی گیاندار و بێ گیان لەناو یەک سیستمی ژینگەیی تایبەتدا دروست دەبێت.
١٢- پێویستە رۆڵی هۆکاری سروشتی لە رووی پلەی گەشەکردنی کولتووری و تەکنیکی شیبکرێتەوە.
١٣- گونجان لەگەڵ ژینگەی سروشتیدا رەهەندی مۆرفۆلۆژی، فیزیۆلۆژی و کولتووریی هەیە.
١٤- یەک ژینگەی سروشتی دەتوانێت ببێتە شوێنی گەشەکردنی کۆمەڵگاکان بەشارستانییەتی جیاوازەوە.
١٥- تەکنۆلۆژیای نوێی پێکگەیشتن پەیوەندی نێوان «پانتایی» و «کات»ی گۆڕیوە.
١٦- مۆرفۆلۆژیای کۆمەڵایەتی رواڵەتی ژیانی کۆمەڵایەتی (بەتایبەت دابەشبوون و جموجۆڵی دانیشتووان) بەهۆکاری ژینگەی سروشتییەوە دەبەستێتەوە.
١٧- پێویستە زۆربوونی خێرای دانیشتووان لە وڵاتە تازە پەرەسەندووەکاندا لەرووی کەمبوونەوەی رێژەی مردن و نەگۆڕیی رێژەیی رادەی پیتێن (الخصوبة) لە بەرچاو بگیرێت.
١٨- لە تیۆری جموجۆڵی دانیشتوواندا رێژەی لە دایکبوون و مردن بە قۆناغە جیاجیاکانی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی لە درێژایی مێژوودا دەبەستریتەوە.
١٩- دەتوانین کۆمەڵگا مرۆییەکان بەپێی چەند هۆکارێکی وەک دانیشتووان،

بەشی چوارەم

کولتووورو کۆمەڵگا

تەکنۆلۆژیا، سیستەمی گەیاندن، بونیادی سیاسی، میتۆدە مەعریفییەکان، و سیستەمی ئابووری و هەروەها گشت پێوەرەکان پۆلێن بکەین.

٢٠– ئەو تیۆرانەی کە لە بارەی ڕەوتی وەرچەرخانی کۆمەڵگا مرۆییەکاندا خراونەتە ڕوو هەمەجۆرن و زۆربەیان داکۆکی لەسەر پەرەسەندنی کۆمەڵگاکان لە سادەوە بۆ ئاڵۆز دەکەن.

چەمک و تایبەتمەندییەکانی کولتوور

کولتوور (Culture) تەنیا کۆمەڵێکی کەڵەکەبوو لە دابونەریت و شێوە جیاوازەکانی ژیان نییە، بەڵکو سیستەمێکی ڕێکخراوە لە ڕەفتارەکان، یان شێوەی گشتیی ژیانی گرووپێک یان چەند گرووپێکە لە خەڵک. ڕەگەزەکانی کولتوور، وەکو دابونەریت و بیروباوەڕەکان هەروەها بەهاو و بیروڕا هاوبەشەکان، مرۆڤەکان بەیەکەوە دەبەستێتەوەو ناسنامەی کۆمەڵایەتییان پێ دەبەخشێت [٣٤/١].

چەندین پێناسە بۆ کولتوور کراوە کە زۆربەشیان، لەلایەن کەسانی ترەوە ڕەخنەیان لێگیراوە[١٠٧-١٠١/٧٧]. یەکێک لە یەکەمین پێناسەکانی کە بۆ کولتوور کراون و تارادەیەک گشتگیر بێت لەلایەن «تایلۆر» (E. B. Taylor)ـەوە بووە لە ساڵی ١٨٧١ زایینیدا. ئەم مرۆڤناسە بەریتانییە لەو باوەڕەدابوو کە کولتوور بریتییە لە گشتێکی ئاڵۆز لە زانست و زانیاری و هونەرو، هزرو بیروباوەڕو یاساو دیسپلین و دابونەریت و، ترادیسیۆنەکان، بەکورتی گشت ئەو فێربوون و عادەتانەی کە مرۆڤێک وەکو ئەندامێکی کۆمەڵگا وەریدەگرێت[١٨/٢٥]. بەڕای «سامنێر» کۆمەڵناسی ئەمریکی کولتوور بریتییە: لە کۆمەڵێک دابونەریت و ترادیسیۆن و دامەزراوەی کۆمەڵایەتی. «سپنسەر» لەکتێبی «بنەماکانی کۆمەڵناسی»دا کولتووری وەکو کایەی «سەرو جەستەیی» (Superorganic) مرۆڤ ناودەبردو مەبەستی جیاکردنەوەی کولتوور بوو لە هۆکارە جەستەیی و سروشتییەکان. ئەو لەو باوەڕەدابوو کە کایەی «سەرو جەستەیی» تایبەتە بەمرۆڤ. ئەمە لەکاتێکدا کە مرۆڤ لەلایەنی دوو کایەکەی دیکەوە (سروشتی و جەستەیی) لە گیانلەبەر دەچێت[٢٠٤/٢٦]. دەتوانرێت کولتوور وەها پێناسە بکرێت کە بریتییە لە کۆمەڵێک لە ڕەفتارو شێوازی کۆمەڵایەتی کە لەناو کۆمەڵگادا دێنەکایەوەو دەگوازرێنەوە، هەروەها ڕەگەزەکانی وەک زمان و ڕێوڕەسم و ترادیسیۆن و جلوبەرگ و خانوو، پیشەو هونەرو زانستەکان، بنەماکانی کولتوور پێکدەهێنن

[٧٨/٤٠].

هەندێ جار مرۆڤناسە کۆمەڵایەتییەکان کولتووریان لەبەرامبەر سروشت داناوە. لەم حاڵەتەدا دەتوانرێت ئەم پرسیارە بکرێت کە ئایا کولتوور بریتییە لەو شتانەی کە فێرکردن (بەواتای گشتی) لە سروشتدا زیادی دەکات یان ئەو شتانە دەگرێتەوە کە فێرکردن بۆ تاک بەرهەمی دێنێت؟

فێربوونی کولتوور لە ڕێگای مرۆڤەکانی ترەوە دەبێت. فێرکردنیشی بەهۆی پەیوەندییە بەرامبەرەکان لە نێوان مرۆڤەکاندا شێوە وەردەگرێت. کولتوور بە ڕێگای بۆماوەیی ناگوازرێتەوە بەڵکو بەرهەمێکی کۆمەڵایەتییە. کولتوور بەرهەمی پاشماوەی کۆمەڵایەتییەو لە دروستبوونیدا چەند هۆکاری وەکو ئەو زانیاری و زانستانەی کە لەناو کۆمەڵگادا هەن، گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان، پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، هۆکارەکانی پێکگەیشتنی دەستەجەمعیی دەور دەبینن.

کولتوور کۆمەڵێک ڕەگەزە: لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر دەگوازرێتەوە، ڕەگەزەکانی بەسەریەکەوە کەڵەکە دەبن، لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر بڵاودەبێتەوە، دەست بە هەڵبژاردن دەکات و دەتوانێت ڕەهەندی پسپۆڕی وەدەستبێنێت، و دابەش دەبێت بۆ هەندێ جۆرو دواجار تووشی قەیران دەبێت. کولتوور چەند ئەرکێکی تایبەتی هەیە کە بە «ئەخلاقی مرۆڤ» ناو براون. کولتوور ئەوە دیاریدەکات کە پێویستە خێزان چ پێکهاتەیەکی هەبێت. پیاوێک دەتوانێت چەند ژن بهێنێت و ئایا پەیوەندیی پێش هاوسەرگرتن قۆناغێکە بۆ خۆ ئامادەکردن بۆ پێکهێنانی خێزان یاخود کردەیەکی دژ بەئاکار دادەنرێت. کولتوور هەندێ دیسپلین بەدیدەهێنێت لە پێناو بەکۆمەڵایەتی کردن و چاودێری منداڵان: چ کاتێک دەبێ منداڵ لە شیرخواردن بکەینەوە، پەروەردەکردنیان دەبێت چۆن بێت، تا چ ڕادەیەک کولتوور شێوەیەکی خۆییان بدرێتێ. کولتوور سیستەمی فێرکردنە (نەک تەنها فێرکردنی ڕەسمی)، ئەوەش دیاری دەکات کە منداڵ پێویستە چی بزانێت و چی بکات. کولتوور بەدیهێنەری بەهاکانە بۆ ئەوەی منداڵ ڕاستی لە هەڵە جیا بکاتەوە، هەندێ ... بۆ خۆی هەڵبژێرێت.

هەندێک لە تایبەتمەندی و ئەرکەکانی کولتوور [٨/٧٥]

– لە پەسندکردن و ...

– ماهیەتێکی ئاڵۆزی هەیە

– نۆرمەکان و دابونەریت.

– بیروباوەڕەکان.

– سیستەمی ژیانی خێزانی.

سەرەنجام هەندێ لە ئەزموونەکان لە تەواوی کولتوورەکاندا هاوبەشن. لە هەموو شوێنێکی جیهاندا چاودێریی منداڵان دەکرێت و خواردنیان بۆ دابین دەکرێت، لەناو گرووپە مرۆییەکاندا دەژین. لەرێی زمانەوە شێوازی بەرقەرارکردنی پەیوەندییەکان فێر دەبن. جۆرەها سزاو پاداشت تاقی دەکەنەوە، و لە زۆر لە ئەزموونەکانی تردا لەگەڵ هەموو مرۆڤایەتیدا هاوبەشن.

هەر کۆمەڵگایەک گشت تاکەکانی رووبەرووی ئەو تاقیکردنەوانە دەکاتەوە کە تایبەتن بەخودی ئەو کۆمەڵگایەوە. کولتوور بەدیهێنەری ئەو قارەمانانەیە کە بۆ ئەوانی تر دەبن بەسەرمەشق. سەرەنجام ئەوەیە کە سنووری ئەرکەکانی کولتوور زۆر فراوانەو سەرەڕای ئەوەی کە گوترا بابەتەکانی وەکو دیاریکردنی پێویستییە ئابوورییەکان، دابینکردنی هۆیەکانی چاودێریی کۆمەڵایەتی و رێکخستنی پەیوەندی نێوان مرۆڤ و هۆکارە میتافیزیکییەکانیش لە خۆوە دەگرێت[٨٤/٧].

کولتوورو کەسێتی

کەسێتی (Personality) پێکهاتەیەکە لەبۆماوەی بایۆلۆژی، ژینگەی فیزیکی، کولتوور، ئەزموونی گرووپی و ئەزموونی تاکەکان.

لەگەڵ ئەوەی کە هەموو تاکەکان دان بەوە دادەنێن کە بۆماوەی ژیانیی و پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوون، هەردووکیان لە گەشەکردنی کەسێتی مرۆییدا رۆڵی سەرەکییان هەیە، بەڵام ئەو خاڵەی کە هەموویان لەسەری کۆک نین گرنگی رێژەیی ئەو هۆکارانەیە. ئەم رێکنەکەوتنەش بووەتە هۆی ئەوەی کە کۆمەڵێک باس لە «سروشت» بکەن لە بەرامبەر «ژینگە»دا (یان بۆماوە لە بەرامبەر ژینگەدا). زۆر جار ئەستەمە - سەختە دەست نیشانی ئەوە بکەین کە کام یەک لە هۆکارە کۆمەڵایەتیی و ژیانییەکان کاریگەرتر بووە لەسەر گەشەکردنی کەسێتی مرۆیی. بۆ نموونە پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوون وا دەکات کە کەسێک فارسی یان چینی نووسین فێربێت، بەڵام ئایا دەتوانرێ بەهەمان رادەی وردی و بنەبڕ بگوترێ کە بەهۆی

پرۆسەی بەکۆمەڵایەتی بوونەوە بلیمەتی وەکو حافزو سەعدی و شکسپیرو... هتد هاتوونەتە کایەوە؟ لە هەمان کاتدا کۆمەڵناسەکان لەسەر ئەم خاڵەش رێککەوتوون کە زۆربەی جار بۆماوەو ژینگە لەگەڵ یەکتردا پەیوەندیی دوولایەنەیان هەیە.

هەموو تاکێک لە رێگای بەشداریکردنی کۆمەڵایەتییەوە وێنەیەکی خۆی بەدەست دێنێ. هەندێ کەس لەبەر رەوش و بارودۆخی خۆیان هەست بە لەخۆباییبوون و شانازی دەکەن، لە هەمان کاتیشدا تامەزرۆی بەدەستهێنانی تاقیکردنەوە نوێیەکانن، و لە بەرامبەر ئەمانەشدا هەندێکی تر خۆیان لە وێنەی کەسانی نەزان (گێل)، توورە (عصبی)، لێنەهاتوو، و پڕ لە شێواوی و نائارامدا دەبیننەوە.، ئەم جۆرە هەستانە کاریگەرییەکی زۆریان هەیە لەسەر رەفتاری مرۆڤەکان.

کاتێ کە دەبیستین دەڵێن «فلان کەس کەسێتییەکی زۆرباشی هەیە» لەوانەیە مەبەست ئەوەبێت کە ئەو کەسە، کەسێکی سەنگین و بەئەدەبە. هەڵبەت لێرەدا لەرووی زانستییەوە زاراوەی «کەسێتی» وەک چەمکێکی راست و تەواو بەکار نەهاتووە، چونکە کەسێتی تاکێک هەموو تایبەتمەندییە رەفتارییەکانی ئەم تاکە دەگرێتەوە. بەشێوەیەکی دروستتر بڵێین، کەسێتی هیچ تاکێک زیاتر نییە لە تاکێکی تر بەڵکو کەسێتی هەر تاکێک جیاوازە لەگەڵ ئەوی تردا. لەراستیدا کەسێتی، تەواوی رەفتارەکانی تاکێکە لەگەڵ سیستمێکی تایبەت لە ئارەزوو بۆ کردار لە بارودۆخ و هەلومەرجی دیاریکراودا. «سیستمێکی تایبەت لە ئارەزووەکان» بەو واتایەیە کە هەر تاکێک شێوازێکی تایبەتی هەیە لە رەفتاردا. کاتێک دەڵێین (بەرهەم) کەسێتییەکی وەکو دلێری نییە مانای ئەوەیە کە تایبەتمەندییە رەفتارییەکانیان جیاوازن لەگەڵ یەکتردا.

بەم پێوەرە هەندێ خەڵک لەو باوەڕەدان کە مرۆڤە قەڵەوەکان کەسانی شادو بەزەوقن، کەسانی نێوچەوان درێژ زاناو زیرەکن و ئەو کەسانەی کە شەویلگەی درێژیان هەیە زۆر بەهێزن. هەرچەندە تۆژینەوە زانستییەکان نادروستی زۆربەی ئەو بیروباوەڕە گشتییانەیان سەلماندووە، لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانین بڵێین کە ئەم جۆرە چەمکانە لەراستیدا پێناسەی کۆمەڵایەتی و کولتوورین بۆ تایبەتمەندییە فیزیکییەکانی تاکەکان.

وشەی کۆمەڵگا، بەو شێوەیەی ئاماژەی پێکرا نیشاندەری بوونی یەکێتییە لە نێوان هەندێ لە تاکەکان و هەروەها کولتووریش گێڕەرەوەی نموونە رەفتارییەکانی

فێربوو و هاوبەشی ئەندامانی کۆمەڵگاییکە. لەگەڵ ئەوەشدا کە کەسێتی بەرهەمی ڕەفتارە، بەڵام جیاوازە لەگەڵ ڕەفتار خۆیدا. کەسێتی لەودیوی ڕەفتارەوە خۆی حەشارداوە لەناخی تاکدا جێی گرتووە. ئەو هێزانەی لە کەسێتییەوە هەڵقوڵاون وەکو ئامادەبوونن بۆ وەڵامدانەوە. بێجگە لەمەش چەمکی کەسێتی هەڵگری ئەو ڕاستییە کە ئەم ئامادەبوونانە لە چوارچێوەی جۆرە یەکگرتنێکدا حاڵەتێکی ڕێکخراویان هەیە. کەسێتی لە پەیوەندی دایە لەگەڵ ئامادەییە ڕێکخراوەکانی تاک بۆ ئەنجامدان، وەرگرتن، بیرکردنەوە، و هەستکردن بەجۆرێکی تایبەت لە بارەی کەس یان شتێک[٥٨/٧٨].

لەو ڕووەوە کە کەسێتی وەکو چەمکی کۆمەڵگاو کولتوور لەواقعیەتێکی بابەتییەوە (تاکەکان و ڕفتارەکانیان) وەرگیراوە، پەیوەندییە ڕووبەڕووەکان (بەرامبەرەکان) لە نێوان ئەم سێ چەمکەدا زۆر ئاڵۆزن. هەروەک «ڕالف لینتون» ئاماژەی پێکردووە[٢٩/٧٩]. کۆمەڵگاو کولتوورو کەسێتی پەیوەندییەکی وایان لەگەڵ یەکتردا هەیە کەوا دێتە بەرچاو کە توێژەرەکان تووشی هەڵە دەبن کاتێک کە هەوڵ دەدەن لە یەکتریان جیابکەنەوە.

لەگەڵ ئەمەشدا هەریەک لەم سێ چەمکانە سیفەتی تایبەتی خۆیان هەیەو ڕۆڵێکی دیاریکراویان لە دروستکردنی ڕەفتاردا هەیە.

زۆربەی ئەو شتانەی کە لە ڕابردوودا دەدرانە پاڵ ڕەگەز یان بۆماوە، ئێستا بەئەنجامی (بەرهەمی) فێرکردنی کولتووری لە قەڵەم دەدرێت. کولتوور مۆرکێکی دیاریکراوی تایبەت لە کەسێتی تاکەکان دەدات. تاڕادەیەک وەک ئەوەی کە دەبینین لەسەر هەندێ کاڵای پیشەسازی بۆ نموونە دەنووسرێت «دروستکراوی ئێران». هەڵبەت ئەم خاڵە بەو واتایە نییە کە لەناو کولتوورێکی یەکگرتوودا هەموو تاکەکان وەکو یەکن، چونکە هەر تاکێک لەڕووی بۆماوە و ئەزموونە کولتوورییەکان و ئەزموونە خێزانییەکان و، لە دواییشدا ئەو پێشینانەی کە تایبەتن بەتاک، هەڵومەرجی تایبەتی خۆی هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەزموونە گشتییەکانی پەروەردەبوون لەناو کولتوورێکی دیاریکراودا، کاریگەری خۆیان لەسەر کەسێتی تاک دەسەپێنن، بەجۆرێک کە بۆ نموونە ئەگەر منداڵێکی بەڕەچەڵەک هیندی لە ئێران گەورە بێت وەکو ئێرانییەک خۆی دەنوێنێت. لەگەڵ ئەوەی کە مرۆڤەکان داهێنەری کولتوورن، بەڵام هێشتا دەتوانرێ لافی ئەوە لێبدرێ کە کولتووریش گەشە بەمرۆڤەکان دەدات [٦٧/٨].

هەمیشە بینیومانە کە جیاوازییە کولتوورییەکان زۆرجار لە زمانی ئەو بێگانانەی کە لەگەڵ خەڵکی وڵاتێک پەیوەندییان هەبووە بەچەند جۆرێکی جیاواز دەربڕاون.

پێکگەیشتن - کولتوور و زمان

پێکگەیشتن یان پەیوەندیکردن (Communication) پرۆسەیەکە کە بەهۆیەوە، «هەواڵەکان» بەبێ ڕەچاوکردنی ماهییەتەکەیان و ئەو هۆکارەی کە بەکاردەهێندرێت لەتاکێکەوە دەگوازرێتەوە بۆ تاکێکی ترو بەم شێوەیە کردەی کارلێکی کۆمەڵایەتی (Social Interaction) بواری ئەنجامدانی بۆ دەڕەخسێت [٢٢/١]. دەتوانین ئەو کۆمەڵە هەلومەرجانەی کە زاڵن لەسەر کاری پێکگەیشتن چڕو کورت بکەینەوە لە: ڕەهەندە فیزیکییەکان (ژینگەی دروستکردنی پێکگەیشتن وەکو هۆڵ (قاعە) پۆل و هتد...)، ڕەهەندە کولتوورییەکان (شێوەی ژیان، بیروباوەڕەکان، بەهاکان هتد...) ڕەهەندە دەروونی - کۆمەڵایەتییەکان (پایەی کۆمەڵایەتی تاکەکان، ڕێسا کولتوورییە زاڵەکان بەسەر کۆمەڵگادا، ڕەسمی یاخود ناڕەسمی بوونی هەلومەرجەکان و هتد...)، هەروەها ڕەهەندی کاتی (کاتی پێکگەیشتن) [٢٠٢/٧].

لە ماوەی چەند دەیەی ڕابردوودا، کە زانست و تەکنۆلۆژیا زۆر گەشەی کردووە، چەمکی پێکگەیشتن زۆر فراوان بووەو ڕەهەندە جیاوازەکانیشی ئەمڕۆ بریتین لە: ڕێگاو هۆکارەکانی پێکگەیشتن، گواستنەوەی هەواڵەکان و بەڵگەنامەکان، پێکگەیشتنە زانستی و کارگێڕییەکان، پێکگەیشتنە گفتوگۆیی و تەلەفۆنییەکان، تەکنیکەکانی گەیاندن، پێکگەیشتنی نێوان تاکەکان، پێکگەیشتنی نێوان دەزگا کۆمەڵایەتییەکان، پێکگەیشتنی پشت ئەستوور بە هۆکارەکانی پێکگەیشتنی دەستەجەمعی، پێکگەیشتنە ڕامیارییەکان، پێکگەیشتنی نێوان حکوومەت و خەڵک و هتد....

زمان سەرەکیترین هۆیە کە مرۆڤەکان هەیانەو سوودی لێوەردەگرن بۆ دروستکردنی پێکگەیشتنی ناو کۆمەڵگا. بەم پێیە زمان وەک سیستمێک وایە کە بوار بۆ بەیانکردنی گوتارێکی دیاریکراو لەناو کۆمەڵێکی دیاریکراو لە مرۆڤەکاندا

دەرەخسێنێت. زمان بەشێوەیەکی راستەوخۆ نابینرێت، بەڵکو خاوەن تایبەتمەندیگەلێکی ئەو قسانەیە کە دەکەونە پێش ئەوەوە. ئەگەر زمان بابەتی سەرەکی زمانناسی بێت زمانەکان بەلەبەرچاوگرتنی ئەو جۆر بەجۆرییەی کە هەیانە، لە روانگەی کۆمەڵایەتییەوە دەربڕی سێمبولیانەی کردارە زمانییەکانن، لەبەر ئەوەشە کە فارسی و ئینگلیزی دوو زمانی لە یەکتر جیاوازن و لە وڵاتانی وەکو سوریاو مەغریب، خەڵک بەزمانێکی یەکگرتوو قسە دەکەن. لەگەڵ ئەوەشدا زمانی ئاخاوتنی خەڵکی سوریاو مەغریب لێک جیاوازن. لە نێوان زمانەکان، زارەکان، دەربڕینەکان و رەهەندەکانی قسەکردن جیاوازی هەیەو ئەوەی کە پێی دەگوترێ زمان لە نێوان بێژەرەکان و لەسەردەمە جیاوازەکاندا وەکو یەک نییە. [٥٨/٣-٥].

مرۆڤ وشەکان وەکو ئامرازێک بەکاردەهێنێت بۆ کۆنترۆڵکردنی رەفتاری خۆی و کەسانی تر، و وشەکان گرنگییەکی زۆریان هەیە لە ژیانی مرۆڤەکاندا (زمانی درێژ سەری خاوەنی دەخوات). تایبەتمەندیی سەرەکی ئەم ئامرازە گوتارییە، ماهیەتە کۆمەڵایەتییەکەیەتی، چونکە لە رێگای قسەکردن و زمانەوەیە کە مرۆڤەکان دەتوانن هزرەکان، هەستەکان، و مەبەستەکانی خۆیان بگوازنەوە بۆ کەسانی تر. گوتوویانە کە وشە وەک «سێمبول» (رەمز) وایە، شتێکە بەکاردەهێندرێت بۆ باسکردنی شتێکی جیاواز لە خۆی. روون و ئاشکرایە کە وشەی «مار» هیچ لێکچوونێکی لەگەڵ «ماری» راستەقینەدا نییە، بەڵام لەبەرئەوەی کەوا وشەی «مار» لە مێشکی تاکەکاندا زەینیەتێکی تایبەت دروست دەکات لەبەر ئەوەیە کە بەشێوەی پەیمانێک ئەم وشەیە بۆ ماری واقیعی پەسەند کراوە، بەڵام بەمەرجێک کە واتاکەی بزانن یان توانای خوێندنەوەیان هەبێت (چیرۆکی کۆنی نووسینی وشەی مارو کێشانی وێنەکەی بەبیر خۆت بێنەرەوە). ئەوەی کە بەهۆی وشەیەک دەخرێتەڕوو لەوانەیە شتێک یان بوونەوەرێکی بابەتی و واقیعی (وەکو مار)بێت، یان چەمکێک یان حاڵەتێکی دەروونی و هەستی بێت (وەکو ددان ئێشان). بێجگە لەمانەش لەناو زۆر لە زانستەکان و بەشەکاندا هێماکان واتای ئیتیفاق لەسەر کراویان هەیە، و وەکو رەش وان (وەکو نیشانەی یەکسان = لە ماتماتیکدا). لەراستیدا وشە بۆ وەسفکردنی ئەو شتەیە کە ئێمە لەسەری رێککەوتووین و پێویست نییە کە سەدا سەد پەیوەندییەک هەبێت لە نێوان وشەو شتداو ئەگەر پەیوەندیش هەبێت لەسەر بنەمای پەیمانی کۆمەڵایەتی دەبێت [٨٤/٢٧٣-٢٧٦].

باسکردنی ئەو چەمکە کە شێوازی قسەکردنی کەسێک نیشانەی کەسێتیی

ئەوە، لە جیهاندا رەگوریشەی کۆنی هەیە. ئەوەمان بیستووە کە گوتوویانە: تا پیاو قسە نەکات کەموکورتی و هونەرەکانی بەشاراوەیی دەمێننەوە.

ئاخاوتنی مرۆڤەکان دەربڕی ئەو چەمک و ناوەڕۆکانەیە کە مرۆڤەکان حەز دەکەن وابێت یاخود زاڵە بەسەر زەینیاندا. بەهەمان رێژە کە لەناو عەرەبە کۆنەکاندا بۆ ناولێنانی «حوشتر» وشەی جۆربەجۆریان هەبوو، لەناو ئەسکیمۆییەکانیشدا بۆ ناولێنانی «بەفر» وشەی جۆراوجۆریان هەبوو. جۆرەکان و حاڵەتی زۆر جیاوازی «حوشتر»و «بەفر» لە کاتێکدا کە ئەم دووانە دەورێکی گرنگییان هەیە لە ژیانداو بۆ کۆمەڵگا بە بەشێکی زۆر پێویست دەژمێردرێت، و بۆ وردتر وەسفکردنیان دەبێت وشەی جیاجیا بەکاربهێنرێت. گرنگی زمان لە ناساندنی کولتووردا بەرادەیەکە کە گوتراوە زمانی نەتەوەیەک کلیلێکە کە بەهۆیەوە دەتوانرێت کولتووری ئەو نەتەوەیە بناسرێت.

بوونی زمانە تایبەتییەکان لە گشت کۆمەڵگاکاندا شتێکی دیارە، ئەو زمانانەی کە لەناو زمانی سەرەکی و بەیارمەتی ئەوەوە دروست دەبن. تۆژینەوەکانی زمانناسان ئەوەیان دەرخستووە کە ئەم زمانانە بەدرێژایی مێژوو هەمیشە بوونیان هەبووە. ئەو زمانە تایبەتییانەی کە لەناو چین و توێژەکان و گرووپەکان و دەستە جیاجیاکانی کۆمەڵگایەکدا دەبینرێن هەروەکو زمانی سەرەکیی کۆمەڵگا بەرهەمی ئەزموونە هاوبەشەکانی ئەندامانی گرووپ و نیشاندەری ئەو زەمینەو مەسەلانەیە کە حەزیان لێیە بەئارەزووی ئەوانە. زمانی تایبەتی گرووپێک لەلایەکەوە پەیوەندی و پێکگەیشتنەکان لە بوارگەلێکی هاوبەش و یان ئەو بوارانەی ئارەزوویان لێیەتی. ئاسان دەکات و لەلایەکی تریشەوە هەستی هەماهەنگی گرووپی، بەهێز دەکات[٨٤/٢٩٢].

جۆرناسی کولتووری

بەسەرنجدان لە جیاوازی ناوەڕۆکی کولتوور لە کۆمەڵگا جیاجیاکانداو هەروەها گۆڕانی بەدرێژایی مێژوو هەوڵی جیاجیا بۆ پۆلێن کردنی جۆرە جیاجیاکانی کولتووری لەلای کۆمەڵناسەکان و مرۆڤناسە کۆمەڵایەتییەکاندا ئەنجام دراون، بەڵام ئەوەی دەبێتە هۆی ناکۆکی لە نێوانیاندا جیاوازی ئەو پێوەرانەیە کە سوودی لێوەردەگرن. جۆراوجۆرێتی کولتووریی لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە مرۆڤەکان بۆ بەدەستهێنانی پێویستییە کۆمەڵایەتی، دەروونی، و ژیانییەکانی خۆیان سوود لە

شێوازو هۆکارە جۆراوجۆرەکان وەردەگرن.

پۆلبەند کردنی کولتوور بۆ هەردوو جۆری مادی و مەعنەوی پۆلینێکی کۆنە. لەسەر ئەو بنەمایە کولتووری مادی ئەو رەگەزە کولتوورییانە لە خۆ دەگرێت کە حاڵەتی شت بوونیان هەیە، هەروەها هەندێ شتی وەکو هۆیەکانی گواستنەوەو گەیاندن، خانوو، ئامێرو کەرەستەکانی کارو ژیان و جلوبەرگ و شتی لەو جۆرە دەگرێتە خۆی. لەبەرامبەر ئەمەشدا رووکارەکانی کولتووری مەعنەوی راستەوخۆ لەواقعیدا دەرناکەون، وەکو ئایدیۆلۆژیا، ئایین، فەلسەفە، بیروباوەڕەکان، باوەڕ پێ هێنراوەکان و بەها کۆمەڵایەتییەکان. «راس بێنێدێکت – R. Benedict» مرۆڤناسی ئەمریکی بەپێی لێکۆڵینەوەکانی خۆی و لە روانگەی رەفتارگەرایانەوە کە دەکرێ لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا بخرێتە روو. کولتوورەکانی دابەش کردووە بۆ دوو جۆری «فەلسەفی» و «پاڵەوانی». «جۆرناسییەکەی» لەسەر ئەم گریمانەیە بیناکراوە کە هەر کولتوورێک لەناو توانا رەفتارییە جۆراوجۆرەکاندا هەندێک جۆری رەفتارەکان هەڵدەبژێرێت. لەناو کولتووری فەلسەفیدا حاڵەتەکانی وەکو قەناعەت، ئاشتیخوازی، میانڕەوی، یەکسانی، و ئارەزوو بۆ ژیانی هاوبەش، بەئاشکرا زاڵە، و لەکاتێکدا لەناو کولتووری پاڵەوانیدا رەفتارەکان پشت بەشەڕخوازی، ناکۆکی و بەربەرەکانی، ململانێ، سەربەخۆییخوازی، و پلەو پایەخوازی دەبەستن.

بەگوێرەی روانگەی «رەفتارگەرایانە»، «دێیڤید ریزمەن» سێ جۆری جیاواز لە کولتوور دیاری دەکات. جۆری یەکەم ئەو کولتوورەیە کە تاکەکان تیایدا خاوەن «توانای داهێنان»ن و بۆ گەیشتن بە ئامانجە تایبەتییەکان هەوڵ دەدەن. لە جۆری دووەمی کولتووردا، رەفتاری تاکەکانی کۆمەڵگا لەژێر کاریگەری سەرچاوەی زۆر جیاوازدایەو ئەوان توانای گونجانێکی زۆریان هەیە لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی دەوروبەردا، (وەکو کۆمەڵگا پیشەسازییەکان) و بەکورتی کەسێتی تاکەکان حاڵەتێکی کارتێکراوانی هەیە. لە سێیەمین جۆری کولتووردا، پەیڕەویکردنی بێ ئەم لاو ئەولا لە دابونەریت و ترادیسیۆنەکان شتێکی زاڵە، مردووەکان بەزەقی (بەعەمەلی) دەسەڵاتی راستەوخۆیان بەسەر کۆمەڵگادا هەیە. بەکورتی دابونەریت بەهۆکاری سەرەکی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی (Social Control) دەژمێردرێت.

ئەو چەمکانەی کە بەدرێژایی ئەم ساڵانەی دوایی بەتایبەتی کۆمەڵناسە فەرەنسایییەکان سوودیان لێوەرگرتوون، چەمکی «کولتووری تەکنیکی» (Techno Culture)یە، کە بەکارهێنانەکەی زیاتر بۆ روونکردنەوەی ئەو جیهانبینییە بووە کە

لەسەر کولتووری تەکنیکی یان تەکنۆلۆژی بیناکراوە. ئەوان دەڵێن: ئەم جیهانبینییە پشت ئەستوورە بەهەندێ بەهای نوێ، کە هەوڵیداوە بۆ هێنانیان بۆ ناو بەها کۆنەکان، سیفەتە سەرەکییەکانی بریتین لە: دووپاتکردنەوەی «خود» وەکو تاکێکی سەربەخۆ و لەهەمان کاتدا ئارەزوو بەرەو توانەوە لەناو کۆمەڵەیەکی دیاریکراودا (گرووپ یان رێکخراو) – زاڵبوون بەسەر سروشتدا و رێزگرتنی – مەعریفەی بیناکراو لەسەر ئەقڵ و لۆژیک- رکابەرایەتی و هاوکاری – و لە کۆتاییدا بەچەندێتی کردنی راستی و شتەکان.

پێکەوە بەستنی جۆرەکانی کولتوور لە رێگای لێکۆڵینەوەی کاریگەری دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی زاڵ بەسەریاندا لەوانەیە لە یەکەمین هەوڵەکان بن کە بۆ ناسینی جۆرەکانی کولتوور دراون، بۆ نموونە هەندێ کولتوور هەن کە دەتوانرێت بە کولتووری بازرگانی یاخود پیشەسازی ناوبنرێن، چونکە لەناو ئەوانەدا دامەزراوە ئابوورییەکان گرنگییەکی زیاتریان هەیە هەندێ کولتووری تر حاڵەتێکی خێزانییان هەیە، وەکو کولتووری وڵاتی چین لە سەردەمی پێش جەنگدا دەتوانرێت نموونەیەک لە زاڵبوونی دامەزراوەی سیاسەت لە رۆمانی کۆندا بینرێت [١٠/١٧٥]. جۆرناسی کولتووری بەوەندەی کە باسکرا سنووردار ناکرێت و هەمیشە کۆمەڵناسەکان بەسوود وەرگرتن لە دیسپلینە جۆربەجۆرەکان جۆری جیاوازیان خستۆتەڕوو کە بەهۆی جیاوازی سەرەکی لە تێڕوانینەکاندا پەسەندکردنی یەکێک و فڕێدانی ئەویتر نە تەنیا ئاسان نییە، بەڵکو کردەییش نییە.

چەمکی وردە کولتوور

لەهەر کۆمەڵگایەکدا، تاک پەیوەندی بە کولتوورە تایبەتییەکانی ئەو گرووپە تایبەتییانەوە هەیە کە لەگەڵیاندا دەژی، لەبەر ئەوە ناوی گرووپ بەکاردێنین چونکە لە کۆمەڵگا گەورەکاندا ژمارەی ئەو گرووپانە زۆرن کە تاک ئەندامە تیایاندا لەو رووەوە کە هەمووماں ئێرانین لە کولتووریشدا هەمووماں لەگەڵ یەکتردا هاوبەشین، بەڵام لە ناوەوەی ئەم کۆمەڵگا گەورەیەدا، هەروەها ئەندامی بەشی بچووکترین کۆمەڵگا بن، لە هەندێک لایەنەوە گرووپە ناسەرەکییەکانی، ناوچەیی، چینایەتی، نەتەوەیی و رەگەزی بەڵگەن بۆ جۆراوجۆرێتی کولتووری ئەم گرووپانە. تەنیا لەرووی سیفەتێک یان دوو سیفەتی تایبەتییەوە ئەم گرووپانە جیاوازنین بەڵکو لە زۆر لایەنەوە چەند سیستمێکی کولتووری تایبەت پێکدەهێنن. ئەم «بەشە

کولتوورانە» «Subculture» لەراستیدا چەند جیهانێکن لە چوارچێوەی کولتووری نەتەوەییماندا.

زۆربەی خێزانە ئێرانییەکان لە هەندێ لایەنەوە هاوبەشیان هەیەو قوتابخانە، رادیۆو تەلەفزیۆن و کتێبەکانی منداڵان زۆربەی منداڵان دەخەنە بەر بزوێنەری کولتووریی وەکو یەکەوە. لەگەڵ ئەمەشدا زۆربەی ئەو رەگەزە کولتوورییانەی کە کاریگەرن لەسەر منداڵێکی لادێنشین هیچ کاتێک لەلایەن منداڵێکی شارنشینەوە تاقی ناکرێنەوە.

جیاوازی کولتووری لە نێوان پەیڕەوانی ئایینە جۆراوجۆرەکانیشدا جێگای سەرنجدانە تاکێک لەیەک کاتدا دەتوانێت ئەندامی چەندین وردە کولتوور بێت. ئەو وردە کولتوورانە تاکێک پەیوەستە پێیانەوە. ئەو شتانەی کە منداڵێکی چینی خوارەوەی کۆمەڵگا فێریان دەبێت جیاوازن لەگەڵ ناوەڕۆکی ئەو شتانەی کە منداڵێکی چینی ناوەندی کۆمەڵگا فێریان دەبێت. بەم پێوەرە ئەو بەهاو حەزو ئارەزووانەی کە منداڵێکی جوولەکە فێریان دەبێت جیاوازن لەگەڵ ئەو شتانەی منداڵێکی مەسیحی فێریان دەبێت، بەڵام لە هەمان کاتیشدا ئەم کەسانە دەتوانن لەناو گرووپ یان دەستەیەکی تایبەت (وەکو پارتێکی سیاسی یان کۆمەڵەیەک)یشدا ئەندامێتیان هەبێت. لەسەر ئەو بنەمایە گەنجەکان، گرووپە نەتەوەییەکان، یان گرووپە پیشەییەکان و هاوشێوەکانیان، دەتوانن خاوەن کولتوورێکی تایبەتی بن. بەواتایێکی تر وردە کولتوور بریتییە لە «کولتوورێکی بچووکتر لەناو کولتوورێکی گەورەتردا، کە سەرەڕای تایبەتمەندییەکانی، وەکو بەشێک لە سیستمێکی کولتووریی بەرفراوان دەژمێردرێت». هەڵبەت ئەم چەمکە پێوەری زۆر وردی نییە. ئایا ئەندامانی هۆزێکی بچووک و لاپەڕی ئێرانی خاوەن کولتوورێکی تایبەتین (وردە کولتوور)، هەرچەندە کە پەیڕەوی لە یاساکانی وڵات دەکەن و سەر بەئێرانن و، باج دەدەن بەحکومەت؟ لەگەڵ ئەمەشدا ئەگەر مانایەکی تر بدەین بە زاراوەی بەشە کولتوور باس لە وردە کولتووری لادێیی یان وردە کولتووری شاری بکەین، پێوەرەکان دەگۆڕێن.

هەندێک لە پیشەکان دەبنە هۆی دروستبوونی وردە کولتووری تایبەت. بۆ نموونە پزیشکەکان خاوەن کولتوورێکی تایبەتین کە کاریگەریی هەیە لەسەر رەفتاری ئەندامانی گرووپی پزیشکان و ئەوان لە کەسانی تر جیا دەکاتەوە لەڕووی بەهاکان، باوەڕەکان، رەفتارە نۆرماڵەکان، گفتوگۆ، جل پۆشین، نووسین و بیرکردنەوە.

گشتگیریی ئەم رەفتارانە بەڕادەیێکە کە هەندێ جار دەبێتە هۆی ئەوەی کە ئەو کەسانەی لەناو گرووپێکی پیشەییدا پەیڕەوی لە نموونە باوەکانی ئەم گرووپە ناکەن حاڵەتێکی «پەنجە بۆ راکێشراو»یان دەبێت، لەناو مامۆستایانی زانکۆشدا جۆرێک لە وردە کولتوور دەبینرێت[٦٦/٥٩-٦٠].

سەرەڕای ئەم حاڵەتانە لەناو کۆمەڵگا نوێیەکاندا هەندێ گرووپی وا هەن کە لەڕووی تایبەتمەندییەکانەوە لەگەڵ بەشی تری کۆمەڵگادا گونجاونین. بۆ نموونە گرووپە کۆچکەرەکان تێکەڵەیەک لە کولتووری کۆمەڵگای خانەخوێ و وڵاتی خۆیان لەگەڵ یەکتر پێکەوە دەبەستن و گەشەیان پێدەدەن، و شێوەی ژیانی کۆچکەرە دەوڵەمەندەکانیش جیاوازە لەگەڵ هەژارەکاندا. کولتووری تازە پێگەیشتووان لە هەندێ وڵاتی پیشەسازیدا دروستکەری هەندێک شێوەی تایبەتییە لەڕووی رەفتار، بیرکردنەوە، جلوبەرگ و تەنانەت زمانیش (بەتایبەت ئەو وشانەی بەکاریان دێنن).

هەموو وردە کولتوورێک خاوەنی کۆمەڵێک وشەی تایبەت بەخۆیەتی، کە رۆڵی پتەوکردنی جیهانی تایبەتی ئەوان لە بەرامبەر بێگانەکاندا لە ئەستۆ دەگرێت. دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان بەرهەمهێنەری ئەو جۆرە نموونە رەفتاریانەن کە لە دەرەوەی ئەم کۆمەڵە دامەزراوەیەدا کەمتر بەرچاو دەکەون و زاراوەکانی وەکو «کولتووری قوتابخانە»، «کولتووری کارگە» «ژیانی سەربازی» و «بورجی عاج» دەربڕی وێنەگەلێکی کۆمەڵە کولتوورییە تایبەتەکان [٧/٦٤-٦٥].

وردە کولتوورەکان

دەتوانین جۆرە سەرەکییەکانی چەمکی وردە کولتوور بەم شێوەیەی خوارەوە بژمێرین [٧٨/٦١-٦٨].

١- وردە کولتوورە ناوچەییەکان لەسەر بنەمای جۆراوجۆریتی رەفتارەکان و پەیوەندیی لەگەڵ ناوچە جیاجیاکانی وڵاتێکدا دەناسرێتەوە.

٢- وردە کولتووری لادێیی و شاری کە بەتایبەت لە رابردوودا دەبوونە هۆی پەروەردەکردنی هەندێک کەس بەشێوازی هەستکردن، کردەوەو مەعریفەیی. هەڵبەت لە ساڵانی دواییدا لە زۆر شوێنی جیهاندا لەگەڵ هاتنی رادیۆو تەلەفزیۆن و ئۆتۆمبێل و دروستکردنی رێگا، قوتابخانە، کارەباو... هتد زۆربەی جیاوازییە کولتوورییەکانی نێوان شارو لادێ کەم بوونەتەوە.

٣- وردە کولتوورەکانی بیناکراو لەسەر چینە کۆمەڵایەتییەکان کە هەرچەندە ئەم

چەمکە ناوەڕۆکی تەقلیدیی خۆی تارادەیەکی زۆر لەدەست داوە، بەڵام کەسانی خاوەن پلەو پایەی جیاجیای کۆمەڵایەتی، شێوازی رەفتاری جیاوازیان هەیە، کە ماهیەتێکی تایبەتییان پێدەبەخشێت. ئەم وردە کولتوورانە لەناو ئەو کۆمەڵگایانەی کە لەناویاندا جیاوازیی چینایەتییان هەیە چاکتر دەردەکەون.

٤- ئەندام بوون لەناو وردە کولتووره رەگەزییەکاندا دەبێتە هۆی پەیدابوونی ئاراستەی کولتووریی و ئامادەبوون بۆ وەڵامدانەوە لە بەرامبەر هەلومەرجە جیاوازەکاندا دەگۆڕێت.

٥- وردە کولتووره نەتەوەیی یاخود ئەتنییەکان کە زۆربەی جار بەهۆی کۆچکردنی کەسانێک لەوڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی ترو لە نێوان نەتەوە جیاجیاکانی دانیشتوونی وڵاتێکدا هەن.

٦- وردە کولتووره ئاینییەکان سەرچاوەیەکی گرنگی دیکەن لەڕووی جۆراوجۆرێتی رەفتارە نۆرماڵە کۆمەڵایەتییەکان کە کاریگەرن لەسەر رەفتار. لەم بارەیەوە نابێت گرنگی گرووپە ئاینییەکان کە لە چوارچێوەی ئاینێکدا دروست دەبن لە بەرچاو نەگیرێت.

٧- وردە کولتووره پیشەییەکانیش دەتوانن بەهۆی ئەو ماهیەتە تایبەتییەی کە هەرکام لە کۆمەڵە پیشەییەکان هەیانە رەنگ و رووییەکی تایبەت بەرەفتارە مرۆییەکان بدەن.

٨- وردە کولتووره گرووپییەکان. ئەم جۆرە کولتوورانە دەشێ لەناو هەر کۆمەڵگایێکدا هەبن و وردە کولتووری وا دروست بن کە دەقاودەق هاوشێوە نەبێت لەگەڵ گرووپە لێکچووەکانی خۆی لەناو کۆمەڵگایەکی دیکەدا. وەکو نمونەیەک: لە ئێراندا دەستەی «لمپن»ەکان یان بەمانای دیاریکراوەکەی لە زمانی فارسیدا «نەزانەکان» هەمیشە خاوەن وردە کولتووری تایبەتی خۆیان بوونە کە ئەمانی لەڕووی رەفتارییەوە لەوانی تر جیاکردۆتەوە. (خێزان - گەشتوگوزار - جل پۆشین - ئاخاوتن - پیاسەکردن - پیشە - شوێنی نیشتەجێ بوون-پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و... هتد). لە کتێبی «لمپنیزم»دا دەخوێنینەوە کە «لمپن»ەکان زاری تایبەت بەخۆیان هەیەو سوود لەو قسە نەستەق و داستانانە وەردەگرن کە سیمبولی ژیانیانە. تا چەند ساڵ لەمەوبەر چاکەت و شەرواڵی رەش لەگەڵ کڵاوێکی مەخمەری هاوڕەنگ و پێڵاوی رەشی بەسەر پێوەکراو و بزمار رێژکراو و کراسی یەخەکراوەو بێجامەی درێژی خەت

خەت (کە زۆرجار لە شەرواڵ دێتە دەرەوە)و فانیلەی ئاوریشمیی نیوقۆڵ، جلوبەرگی رەسمیی «لمپن»ەکان بوو. «لمپن» حەزی لە پاڵتۆی (بارانی) و چەتر نەبوو چونکە پاڵتۆی (بارانی) و چەتر لەم سنوورەدا بەیاری ژیگول (جۆرە یارییەکی تایبەتە) دادەنرێت.. لەشی پڕ لە کوتان و خاڵ و زۆربەی کوتانەکانیشی وێنەی ژن، ئەژدیها، فریشتەکان و شێری لەسەربوو.. دەڵێن شێر ئیمپراتۆری دارستانەو «لمپن» حەز دەکات کە زلهێزی دەستوەشێنی دارستانی «لمپن»ەکان بێت و چونکە لە کردەوەدا سەرکەوتوو نابێت لە زەینی خۆی و لەسەر سینگی خۆی جێبەجێی دەکات. هەندێک لەو کەسانە بەناوی زێدەکەیان نازناو وەردەگرن وەکو عەلی یەزدی، غولام مەحەڵڵاتی، محەممەد تورکێ... مەڵبەندە گرنگ و پلە یەکەکانی نیشتەجێ بوونیان بریتییە لە شەقامی مەولەوی، مەیدانی گومروک، پردی ئیمامزادە مەعسووم، ئیمامزادە حەسەن، باغی فیردەوس، سابوونی پەزخانە، خانی ئاباد، دەروازەی غار، دەروازەی قەزوین، مەیدانی غار، سەرچەشمە، پامنار، بازارچەی مەروی، بازارچەی قەوامولدەولە و.. هتد. قسەکردنی ئاسایی «لمپن» جنێودان و قسەی بێ مانایەو لە هەموو شوێن و بۆ هەمووکەس بەکاری دەبات، بەڵام توندی و لاوازیی هەیە. گاڵتەکردن و قسەی خۆش و گفتوگۆی جنێو ئامێز لە شوێنی کارکردنی «لمپن»ەکاندا زۆر باو و ئاساییە. دەبێ ئەوەش بڵێین کە لەناو کۆمەڵگادا کولتووری «لمپن»ەکان لە حاڵی حازردا بەرەو لەناوچوونە، بەڵام سەرەڕای ئەمەش بەدرێژایی مێژوو لەوانەیە هەندێک لە رووکارەکانی ژیانی کولتووری ئەوان بچێتە ناو توێژەکانی دیکەی کۆمەڵگاوە [٨٧/٥٢-٦٨].

٩- وردە کولتووره لادەرەکان. جۆرەکانی وردە کولتووره تەنیا بریتی نین لە ئاینیی، قەومی، چینایەتی و... هتد. هەندێک جۆری وردە کولتوورەکان لە دەوروبەری هەندێک گرووپی وەکو ئەوانەی خوویان بە مادە بێهۆشکەرەکان گرتووە. (معتادین)، لادەرە سێکسییەکان، زیندانیان، مەشروبییەکان، گرووپە سیاسییە توندڕەوەکان، تاوانباران، و سۆزانییەکانیش دروست دەبن[٢٢].

دژە کولتوور

ئەو بەشە کولتوورانەی کەوا لەگەڵ کولتووری زاڵدا لەناکۆکییەکی چالاکانە (ئەکتیڤ)دان، بە دژە کولتوور (Contera Culture) ناودەبردرێن. بۆ نمونە

گرووپێکی تایبەت لە تاوانباران گرووپێک نین کە هیچ ستانداردێکیان نەبێت، بەڵام یەکەم: بەها زاڵەکان بەسەر ئەندامانیدا حاڵەتێکی زۆر دیاریکراو و پێناسەکراویان نییە. دووەم: جیاوازییان هەیە لەگەڵ نموونە پەسەندکراوەکانی چینی ناوەندی کۆمەڵگادا، ئەو گەنجانەی کە لەناو ئەم کولتوورەدا پەروەردە دەبن حاڵەتێکی پێچەوانەی بەهاکانی کولتووری زاڵ بەخۆیانەوە دەگرن و لەم رووەوە ئەو کەسانەی کە حاڵەتێکی لاسارییان هەیە بەدژە کولتووریش ناو دەبرێن [٧/٦٤-٦٥] دەبێ ئەوەش بزانێن کە دژە کولتوورێک هەمیشە هەندێک لە رەفتارە نۆرماڵەکانی کولتووری زاڵ لە خۆیەوە بەدوور دەخات نەک هەمووی.

لەسەرەتادا کۆمەڵناسە ئەمریکییەکان و هەروەها ئەوانەی ناکۆک بوون لەگەڵ قوتابخانەی پزیشکی دەروونیدا لە ئینگلتەرا (لە ساڵانی ١٩٦٠) ئەم زاراوەیان بەکارهێنا بۆ ئاراستەکردنی خۆپیشاندانە گشتییەکانی چەند گرووپێک لە خەڵک و بەتایبەت گەنجەکان و رۆشنبیران لە وڵاتە پیشەسازییە پێشکەوتووەکاندا [٤٠/٧٤-٧٥]. ئامانجی ئەم گرووپانە هێنانەدیی شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی و گۆڕانی زۆرخێراو تەواوی کۆمەڵەی کولتووری زاڵ بەسەر وڵاتە پێشکەوتووەکاندا بوو. یەکێک لە کۆمەڵناسە هاوچەرخەکان بەناوی «پول گودمان» (P. Goodman) لەو کەسانەبوو کە ئەو گەنجانەی هاندەدا کە ناکۆک بوون لەگەڵ رەوشە باوەکانی ناو ژیانی کولتووریی کۆمەڵگا پێشکەوتووەکان بۆ هەنگاونان بەرەو بەدیهێنانیی کۆمەڵگایەک کە بیناکراون بەشێوەی خێڵە سووررپێستەکان و یان شارە یۆتۆپیا نوێیەکان. لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا بابەتی وەکو بزاڤە دژە ئەکادیمییەکان، شانۆییە ئازادەکان، سینەما نهێنییەکان، رادیۆ ئازادەکان، گرووپەکانی لایەنگری ئازادیی سێکسی، لایەنگرانی ژیان بە رووتی لەناو کۆمەڵگادا، رۆژنامە نهێنییەکان و... هتد هەموویان لە دیاردە دژ کولتوورییەکانن.

سەرمایەی کولتووری

زاراوەی سەرمایەی کولتووری کە لەم ساڵانەی دواییدا باوبووە لە رێگای بەراوردکردن لەگەڵ سەرمایەی داراییدا جێی باس بووە. لەلایەکی ترەوە، سەرمایەی کۆمەڵایەتی پێکدێت لەو کۆمەڵە پەیوەندی و مەعریفانەی کە تاکێک دەتوانێت بەمەبەستی خۆ ئامادەکردن بۆ بەرگری کردن لە خۆی یان زاڵبوون بەسەر هەڵەکاندا لە کۆمەڵگادا بەدییانبهێنێت. دەتوانین هاوسەرگرتن وەکو هۆکارێکی زیادکردنی

سەرمایەی کۆمەڵایەتی دابنێین، بەهەمان شێوە کە کۆمەڵە جۆراوجۆرە خۆبەخشەکان (وەکو هاوپۆلانی رابردوو، دانیشتووانی شارێک و...) ئاوها رۆڵێکیان هەیە. لەسەر ئەم بنەمایە سەرمایەی کولتووری لەو کۆمەڵە هۆکارو توانایانە پێکدێت کە بەشێوەیەکی بەردەوام توانای ئەوە بەتاک دەدات تاوەکو بەکاربەرو لەوانەشە وەک بەرهەمهێنەریش دەستی بەکاڵا کولتوورییەکان بگات [٤٠/٥٨-٥٩].

چەمکی سەرمایەی کولتووری بەرفراوانترە لە چەمکی سەرمایەی مرۆیی کە هەمیشە لەلایەن ئابووریناسەکانەوە بەتایبەت پسپۆرەکانی ئابووریی پەروەردەو فێرکردن سوودی لێوەردەگیرێت. ئەم گرووپە لەو باوەڕەدان کە هۆشیارییە تیۆری و هونەرییەکان کە لەلایەن قوتابییەکانی قوتابخانەکان و زانکۆکانی وڵاتێک وەردەگیرێن، وەک سەرمایە وان و دەبێت وەکو سەرمایەیەکی ماددی ئەویش بەهۆکاری بەرهەمهێنان لە قەڵەم بدرێت. هەوڵدانی حکومەتێک لە بواری پەروەردەو فێرکردن جا چ لە بواری پەروەردەکردنی بنچینەیی یان پەروەردەکردنی بەردەوام دابێت، دەبێت بەسەرمایەگوزاری بژمێردرێت. دەتوانین جۆرەکانی سەرمایەی کولتووری بکەین بەسێ دەستە: لە دەستەی یەکەمدا واتە حاڵەتی زەینی و خوودی (مەعنەوی) سەرمایەی کولتووری بەهۆی کتێب خوێندنەوە، راهێنان و پەروەردەی کردەیی کەڵەکە دەبێت. ئەم سەرمایە بێجگە لە رێگای فێرکردنی راستەوخۆ (لە ئاستێکی سنووردارا) ناتوانرێت بگوازرێتەوە بۆ کەسێکی تر، لەگەڵ ئەو کەسەی هەڵگریەتی لەناو دەچێت و لە کولتوورێکەوە هەڵقوڵاوە کە لەناخی مرۆڤدا کۆدەبێتەوە. لە دەستەی دووەمدا واتە سەرمایەی بابەتی و دەرەکی (ماددی) سەرمایەی کولتووری بریتییە لە کۆمەڵێک کاڵای کولتووری، وەکو بەرهەمە هونەرییەکان، ئۆتمبیلەکان، راپۆرتە زانستییەکان، کتێبەکان، و... هتد. ئەم سەرمایەیە دەتوانرێت بگوازرێتەوە، (کڕین، فرۆشتن، فێرکردن، پێ سپاردن و... هتد)، بەڵام سیفەتە تایبەتییەکەی لەوەدایە کە لە ژێر کاریگەریی پەروەردەو (فێرکردنی) هەڵگرەکانییەتی. لە کۆمەڵی سێیەمدا، واتە سەرمایەی دامەزراوەیی و رێکخراو، سەرمایەی کولتووری لە رێگای بەڵگەنامە رەسمییەکان و بەڵگەنامەکانی خوێندن ئاراستە دەکرێت. وەکو دیپلۆمێکی دواناوەندی یاخود ئیمتیازی دۆزینەوەو داهێنان [٤٠/٥٨-٥٩].

لەم بوارەدا ئەوەی کە لەڕووی کۆمەڵناسییەوە گرنگییەکی زیاتری هەیە شیکردنەوەو راڤەکردنی چۆنیەتی گۆڕینی جۆرێکی سەرمایەیە بۆ جۆرێکی تری

سەرمایە. بۆ نموونە کاتێک کە سەرمایەی ئابووری دەگۆڕێت بۆ سەرمایەی کولتووری و لە ڕێگای پلەکانی خوێندنی و ئەکادیمیاوە پشتگیری لێدەکرێت. هەڵبەتە لەوانەیە ئەم گۆڕانە ئیمتیازاتی تایبەتی بۆ چینی خۆشگوزەران بێنێتە کایەوە، بەتایبەت لەو بوارانەی کە مەسەلەی سەرمایەی ئابووری لە ئاستی کۆمەڵگادا رووبەڕووی دەسەڵات یان دەست تێوەردانی گرووپەکان یاخود چینە تایبەتییەکان دەبێتەوە. لەگەڵ ئەوەی کە جەماوەر زۆر هەست بە بوونی سەرمایەی کولتووری لەناو کۆمەڵگادا ناکەن، بەڵام دەتوانن ببنە هۆی زیندووکردنەوەی دووبارەی سەرمایەی ئابووری، چونکە توانای چوونە نێو چەند جۆرێک پیشەی دیاریکراو بۆ چەند کەسێکی تایبەت دابین دەکات.

گواستنەوەو بڵاوبوونەوەی کولتووری

کولتوور لە ڕێگای زمان و هێماکانی ترەوە دەگوازرێتەوە. لەگەڵ ئەوەی کە لەناو هەندێ جۆری گیانلەبەرەکاندا، دەنگ بەهۆکارێکی پێکگەیشتن دەژمێردرێت، بەڵام دەنگەکان رۆڵێکی کاریگەریان نییە لە گواستنەوەی کولتووردا. مرۆڤ لە ڕێگای زمانەوە، رابردوو و ئێستاو داهاتوو بەیەکەوە دەبەستێت. زمان دەبێتە هۆی کەڵەکەبوونی زانستەکان لە رابردووەوە تائێستاو داهاتووش، و بواری دەست گەیشتن بەم زانستانە لە جێگاکانی تریش دەڕەخسێنێتەوە. کاتێک کە زمان بێجگە لە حاڵەتی قسەکردن، شێوەی نووسینیش وەردەگرێت، توانای نوێ بۆ کەڵەکەکردنی کولتووری دێتەکایەوەو پرۆسەی گەشەسەندنی کولتووری خێرایی زیاتر بەخۆیەوە دەبینێت. بەدرێژایی مێژوو، کولتوور، هونەرەکان، هزرەکان، بەرهەم و لێهاتووییەکانی زیاتر خەزن دەکات، و هەمیشە هەرچەند کولتوورێک ناوەرۆکی پڕتر بێت توندو تۆڵییەکەی زیاترە. لە حاڵێکدا کە ڕەگەزی نوێ بۆ کولتوور زیاد دەکرێن، هەندێک ڕەگەز کە کارامەیی خۆیان لە دەست دەدەن بەبەشە ناچالاکەکانی مێژووی کۆمەڵگا دەسپێردرێن.

کاتێک کە نۆارێک (ابداع) لەلایەن ئەندامانی کۆمەڵگایەکی تر پەسەند دەکرێت یاخود فێری دەبن ئەمە خۆی کاری بڵاوبوونەوە یان گواستنەوەی دیاردە کولتوورییەکانە، گومانی تێدانییە کە ئەگەر داهێنان لە شوێنێکدا شێوە وەرنەگرێت بڵاوبوونەوەی کولتووریش نابێت، بەڵام دەزانین کە کۆمەڵگا زێتر ڕەگەزە کولتوورییەکانی خۆی لە ڕێگای بڵاوبوونەوەوە بەدەست دەهێنێت نەک داهێنانی

(توانای ئەفراندنی) ناوەخۆیی ئەندامانی ئەو کۆمەڵگایە. بڵاوبوونەوەی کولتووری تەنانەت لەناو ئەو کۆمەڵگا سەرەتاییانەی کە دەگەڕێنەوە بۆ هەزاران ساڵ پێش هەر هەبووە. لە جیهانی رابردوودا، بەسەرنجدان لەسەرەتایی بوونی شێوازەکانی گەشتیاری، گواستنەوەی هزرەکان و پیشە دەستییەکان زۆر لەسەرخۆ بووە [٧٨/٥١]. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕێگای چالاکییەکانی وەکو بازرگانی، شەڕ یاخود کۆچکردن، پەیوەندی نێوان خێڵەکان بەو رادەیە بووە کە هۆکارەکانی گواستنەوەی نۆار لە کۆمەڵگایەک بۆ کۆمەڵگایەکی تر دابین بکات. بێگومان ئاسانکارییە نوێیەکان لە گەشتیاری و پەیوەندییەکاندا بۆتە هۆی ئەوەی کە بڵاوبوونەوەی کولتووری لە هەندێک شوێن خێراتر ئەنجام بدرێت وەک لە شوێنەکانی تر. لەگەڵ ئەوەی کە زانیارییەکانمان ناتەواون لە بارەی ڕێگا مومکینەکانی گواستنەوەی کولتووری زۆرێک لە رواڵەتەکانی ژیانی کولتووری لە چاخە مێژووییەکاندا، بەڵام کاتێک کە ئێمە ساتەوەختی سەرەتای بەدیارکەوتنی یەکێک لە ڕەگەزە کولتوورییەکان لە شوێنێکی جیهاندا بزانین، دەتوانین ڕێگاکانی بڵاوبوونەوەی ئەو ڕەگەزە دەستنیشان بکەین. لەم بارەیەوە پرسیارێک دێتە پێشەوە کە ئایا دەتوانرێت داهێنانێک بەشێوەیەکی سەربەخۆ لە شوێنە جیاجیاکانی جیهاندا شێوە وەرگرێت و ئایا بوونی هەندێک رواڵەتی کولتووریی لە شوێنێکدا بەو مانایەیە کە ئەم داهێنانە لەسەرەتادا لە شوێنێکەوە سەری هەڵداوەو لە شوێنەکانی تریشدا بڵاوبووەتەوە؟ وەڵامی ئەم پرسیارە لەوانەیە ئەوە بێت کە هەندێک لە داهێنانەکان (بۆ نموونە پیتەکانی ئەلف و بێ) تەنیا لە شوێنێکدا شێوەی وەرگرتووە، بەڵام هەندێکی تر (بۆ نموونە پەروەردەکردنی رووەکەکان) شوێنەکانی سەرهەڵدانی زۆرن. لەڕاستیدا بەپشت بەستن بەو بەڵگانەی لەبەردەستدان هەندێ جار قبوولکردنی گریمانەی بەدیارکەوتنی داهێنانێک لە چەند شوێنێکی جیهاندا زیاتر جێگای قبوولکردنە لە گریمانەی بڵاوبوونەوەی کولتووری. مێژووی زانست و داهێنانەکان پیشان دەدات کە داهێنانێک تەنانەت لە زۆر حاڵەتدا بەشێوەیەکی هاوکات لەلایەن دوو یان چەند کەسن بەشێوەیەکی سەربەخۆ لە شوێنە جیاجیاکاندا شێوەی وەرگرتووە. راستی ئەوەیە کە شارستانییەت لە قۆناغە پێشکەوتووەکانیدا بەند نەبووە بەدەرکەوتنی یەک یان چەند «کەڵە پیاوێک». ئایا ئەگەر «ئەدیسۆن» لە منداڵیدا لەناوچووبایە کەسانی تر پەیدا نەدەبوون کە هەمان داهێنان ئەنجام بدەن؟.

لەگەڵ ئەوەشدا بوونی بەڵگەی زۆر کە ئاماژە بەداهێنانی دوو هێندە دەکەن، حەقیقەتی بڵاوبوونەوەی کولتووری لە ئیعتیبار ناخەن، لەگەڵ ئەوەی کە کولتووری زۆرێک لە نەتەوە سەرەتاییەکان کە لە شوێنە دوورکەوتووەکاندا دەژین رواڵەتی کولتووری زۆریان بە نەتەوەکانی تر نەبەخشیوە، بەڵام زۆربەی کولتوورە بەئەزموونە ئاڵۆزەکانی جیهانی ئێستا، لە شارێگاکانی جیهانیدا کە توانای بەیەکگەیشتنی کولتووری زیاترو بەرفراوانتر بووە، گەشەیان کردووە [٥١/٧٨].

هزرەکان و نڤارە کولتوورییەکان نەتەنیا بەسەریەکەوە کەڵەکە دەبن، بەڵکو بڵاویش دەبنەوە، واتە لە شوێنێک دەچن بۆ شوێنێکی تر. لە چاخەکانی بەردینی ناوەڕاست و بەردینی نوێدا زانستی سوود وەرگرتن لە تیروکەوان بێجگە لە ئوستراليا - لە هەموو ناوچەکانی جیهاندا بڵاوبووەوە پیتەکانی ئەلف و بێ کە لەلایەن فینیقییەکانەوە نووسراون یۆنانییەکان و رۆمییەکان سوودیان لێوەرگرت و لەلایەن ئەم دوو نەتەوەیەو ئەوانی دیکەشەوە شێوەی ئەم پیتانە گۆڕان و چوون بە زۆر شوێنی دیکەی جیهان. نموونەی وەک ئەمە لە مێژوودا زۆرن. کاتێک کە نڤاری کۆمەڵگایەک ئەندامانی کۆمەڵگایەکی تر فێری دەبن و پەسندی دەکەن - واتە هەندێک لە رەگەزە کولتوورییەکان دەگوازرێنەوە - مەسەلەی بڵاوبوونەوەی کولتووری دێتە ئاراوە. بڵاوبوونەوە لە کۆنترین چاخەکانداو لەناو سەرەتاییترین کۆمەڵگاکاندا هەمیشە هەبووە، بەڵام گومان لەوەدا نییە کە لە حاڵەتی کەمیی هاتوچۆو گەشتیاریدا، بڵاوبوونەوەی هزرە نوێیەکان رووبەرێکی زۆر سنوورداری هەبووە [٥١/٧٨]. لەگەڵ ئەوەی کە نەبوونی پەیوەندییە جوگرافیاییەکان و گەشت نەکردن کۆسپێکی سەرەکی بووە لە بەردەم بڵاوکردنەوەدا، بەڵام هەندێ جار، سەرەڕای ئەمەش، رەگەزە کولتوورییەکان مەودایەکی زۆریان بڕیوە بۆ نموونە هەندێ لە ئەفسانەکانی «کتێبی پیرۆز» وەکو «بورجی بابل» چووەتە زۆر شوێنی جیهان (هەڵبەت بەکەمێک گۆڕانکارییەوە). بڵاوبوونەوەی رەگەزە جیاجیاکانی کولتووری وابەستەی هەلومەرج و یاسا تایبەتییەکانە. وادێتە بەرچاو کە هەندێک لە رەگەزە کولتوورییەکان، بەپێچەوانەی هەندێکی تر لە پەیوەندی لەگەڵ کولتوورێکی دیاریکراودا تەبابن. سنوورداربوون لە بواری بڵاوبوونەوەی کولتووریدا لەوانەیە لە کۆمەڵێک هۆکاری وەکو ترس، دوودڵی و گومان بەرانبەر بێگانەکان و هزرەکانیانەوە سەرچاوە بگرێت. گۆشەگیری فیزیکیش لە هۆکارە زۆر گرنگەکانە. ئەو مرۆڤانەی بەدوور لە خەڵکی دەژیان کەمتر توانای ئەوەیان هەبووە کە رەگەزە

کولتوورییەکان لەوانی تر وەربگرن. نموونەی زۆر بەرچاو لەم گرووپە ئەسکیمۆیەکانی دانیشتووی «گرینلەند»ن کەتا چاخی دۆزینەوەیان لە سەدەی نۆزدەیەمدا لەگەڵ هەموو جۆرەکانی تری ژیاندا نامۆ بوون. بەگشتی ئەوەندەی گۆشەگیری زیاتربێت کۆمەڵگا حاڵەتێکی سەرەتاییتری دەبێت و چەندیش کۆمەڵگا زیاتر دەست بداتە «خواستنی کولتووری». حاڵەتێکی چالاکتری دەبێت. تەنانەت لەناو کۆمەڵگا پێشکەوتووە نوێیەکانیشدا ئەو گرووپانەی کە گۆشەگیرترن، پێشکەوتنێکی کۆمەڵایەتی هێواشتریان هەیە.

دواکەوتنی کولتووری

کولتوور هەمیشە لە حاڵەتی گۆڕاندایە، تەنانەت لەناو ئەو کۆمەڵگایانەش کەوەستاوو کەم جووڵە دێنە بەرچاو. لەبەر ئەوەی کە نموونە کولتوورییەکانی کۆمەڵگایەک پێکهاتووە لە شێوازە رەفتارییەکان، دەزگاکان و رەگەزە بەیەکەوە بەستراوەکانی تر، گۆڕان لە بەشێکی کولتووردا (داهێنان، زۆربوونی رێژەی دانیشتووان، یاخود سەرهەڵدانی هەرشتێکی نوێ یان جیاواز) دەبێتە هۆی دروستبوونی گۆڕانکاری و ململانێ و گوشار لەناو بەشەکانی تریشدا. لەم حاڵەتەدا زەروورەت و پێویستیی گونجان و دووبارە رێکخستنەوەی، کە دەبێتە هۆی ئەوەی کولتوور بە هاوسەنگییەکی نوێ بگات، لەوانەیە گۆڕانکاریی هاوشێوەبوون دروست بکات، بەڵام زۆرجار ئەم پرۆسە هاوسەنگییە زۆرخێرا دەرناکەوێت و لەوانەیە کاتێکی زۆری بوێت بۆ ئەوەی بەشێکی دواکەوتووی کولتوور بتوانێت بگاتەوە بە بەشەکانی ترو یەکبوونی کولتووری بەرهەم بێت. بۆ نموونە دوای هاتنی ئۆتمبیل بۆ ناو کۆمەڵگا بەرەبەرە حکوومەتەکان لە وڵاتە جیاجیاکاندا بیریان لە دروستکردنی شەقامی گونجاو و رێگای گەورە کردەوە. هەروەها نیشانە چەقاندن کە شەقامەکان و دانانی گڵۆپی سوور لە زۆر لەڕێڕەوە گشتییەکانداو بەرەبەرە پاش زۆربوونی ژمارەی ئۆتمبیلەکان شێوەی وەرگرت. باری دیسپلینەکانی هاتووچۆو و دروستکردنی گەراج نموونەیەکی ترە لەم بوارەدا. سەرەڕای ئەو هەوڵانەی لە ئاستی جیهانیدا لەم بارەیەوە دراون، مەودای نێوان زۆربوونی ژمارەی ئۆتمبیلەکان لەلایێکەوەو لەلایەکی تریشەوە هۆکارو تواناکانی پەیوەست پێیانەوە بەشێوەیەکی ئاشکرا لەزۆر شوێنەکانی جیهاندا دەبینرێت، هەرچەند هەنگاونانی زۆر بۆ بەیەکەوە گونجاندنی هەلومەرجەکان لەئارادابوو. لە دەیەکانی دواییدا، گەشەسەندنی بەربڵاوی خزمەتگوزارییەکان و

کەرەستە کۆمپیوتەرییەکان بەرەبەرە بووەتە هۆی گۆڕانکاری زۆر لە زۆربەی بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا. یەکێک لەم ڕەهەندانە کە هەمیشە درەنگ و پاش ڕوودانی سەرپێچیکردنەکان یان کێشەی زۆر شێوە وەردەگرێت. پەسەند کردنی چەند یاسایەکی تایبەتی پێویستە لەم بوارەدا کە ئەوانیش بەخێرایی کارایی خۆیان لە دەست دەدەن، چونکە خێرایی گۆڕان لە سیستمی یاسایی حکومەتەکاندا، هەمیشە کەمترە لە خێرایی گۆڕانە تەکنۆلۆژییەکان (بۆ نموونە: ئەلیکترۆنیک و ئامرازی پەیوەندیکردن وەک تەلەفۆن و فاکس).

بەتایبەت لەسەردەمی نوێدا، زۆربەی نڤارەکان بارودۆخێکی ئەوهایان هەیە[٥٤/٧٨]. کۆمەڵناسەکان ئەم حاڵەتە بە «دواکەوتنی کولتووری» (Cultural Lag) ناو دەبەن. بۆ یەکەمجار ئەم چەمکە لەلایەن «ویلیام ئۆگبێرن» (W.Ogburn) کۆمەڵناسی ئەمریکی خراوەتەڕوو. بەبۆچوونی ئەو، گۆڕانکارییە خێراکانی سەردەمی ئێمە سازگاری و گونجانی کۆمەڵایەتییان سەخت کردووە، مەبەست لەوەش حاڵەتەکانی وەکو: گونجانی مرۆڤ لەگەڵ کولتوورو هەماهەنگی و گونجانی نێوان بەشە جیاجیاکانی کولتوورێکە. بەڵام ئەوەی کە «ئۆگبێرن» مەبەستییەتی لە چەمکی دواکەوتنی کولتووریدا پەیوەندی هەیە لەگەڵ حاڵەتی دووەم (هەماهەنگی)دا. تەواوی بەشەکانی کولتوورێک پێکەوە ناگۆڕێن. هەندێک لە ڕەگەزە کولتوورییەکان خێراتر لەلایەنەکانی تر بەرەوپێشەوە دەچن و ئەوانی تر کەمتر گەشە دەکەن، ئاکامی ئەم کارە دواکەوتنی کولتوورییە، و دەشێ هەلومەرجی دەرکەوتنی قەیران لەناو کولتووردا بڕەخسێنێت. [٨٦/٧١-٧٩]

ئۆگبێرن چەمکی دواکەوتنی کولتووری لە ڕێگای لێکۆڵینەوەی کاریگەرییە تەکنۆلۆژییەکان و کاریگەریی نڤارەکان بەسەر گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکاندا خستۆتەڕوو. بەڕای ئەو ئەگەر گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان دەبنە هۆی دروستبوونی ململانێ لەبەرئەوەیە کە بۆ گونجانی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان یاخود تاکەکان (کە بەهۆی کولتووری خۆیانەوە لە پەراوێزدان) لەگەڵ پێشکەوتنە تەکنیکییەکان و دۆزینەوە زانستییەکاندا ڕوودانی کەمێک دواکەوتن بەدوور نازانرێت [٢٨/٥١].

دژایەتییەکان و قەیرانە کولتوورییەکان

هیچ کولتوورێکی زیندوو لەحاڵەتی وەستاندا نییە. نە کەمی ژمارەی تاکەکان،

نە گۆشەگیریی جوگرافیایی و نەسەرەتایی بوونی هۆکارو کەرەستەکان، هیچ یەکێکیان نابنە هۆی وەستانی تەواو لە هەلومەرجی ژیانی مرۆڤەکاندا، لەوانەیە لە کۆمەڵگاییێکدا شێوازو دیسپلینە تەقلیدییەکان زۆر توند بن و پێویست بێت جێبەجێ بکرێت و، سزادانی توند هەبێت و تاکەکانیش بەتەواوی لەژێر چاودێریی گوشارە کۆمەڵایەتییەکاندا بن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر چاودێرێکی ئاسایی - تەنانەت لە کۆمەڵگایەکیشدا کە تا ئەوپەڕی پارێزگارە - پاش ماوەیەک گۆڕانکاریی (هەرچەندە سنووردارو کاریگەرییان کەم بێت) لە ژیانی کولتووریدا دەبینێت. [٨٨/ ١٧٠]

کۆمەڵگا نوێیەکان هەندێک دژایەتی لە بەرامبەر بەهاکان و نۆرمە کولتوورییەکاندا بەخۆیانەوە دەبینن، کە لە ئاستی تاکەکان و وردە کولتوورەکاندا بەرچاو دەکەوێت، چ ئەوەی بتوانین ئەوانە لەریزی دژە کولتوور دابنێین یان ئەو هەلومەرجانە بوونیان نەبێت. [٨٩/ ١٥-١٨] کولتوورە نوێیەکان بەهۆی بوونی گرووپە دانیشتووانییە ناتەباکان کە خواست، دیدگا، سەرقاڵی و هەلومەرجی جیاوازیان لەڕووی چینی کۆمەڵایەتییەوە هەیە، حاڵەتێکی ئاڵۆزو پڕ لە ناکۆکی دروست دەکات. لە زۆربەی کۆمەڵگا نوێیەکاندا بوونی گرووپە نەتەوەیی، ڕەگەزیی، زمانی و ئایینییە جیاجیاکان، بەشێوەیەکی وا جۆراوجۆرێتی بەکولتوور دەدەن کە هەندێ جار تەنانەت گەیشتن بە پێناسەیەکی سادە بۆ تایبەتمەندییە کولتوورییەکانی ئەو کۆمەڵگایەش ڕوبەڕووی کۆسپ و تەگەرە دەبێت. بەها کولتوورییەکانی گرووپی زۆرینە، هەمیشە هاوواتا نییە لەگەڵ بەها کولتوورییە تایبەتییەکانی وردە کولتوورە جیاجیاکان [٩٠/ ٦٠-٦٦].

لە هەلومەرجی کۆلۆنیالیزمدا، پەسەندکردنی کولتوور لە زۆر باردا حاڵەتێکی پاسۆلۆژی (زیانناسی) بەخۆوە دەگرێت «ویلیام ریڤێرس» (W. Rivers) لێکۆڵەری بەریتانی لەو باوەڕەدا بوو (ساڵی ١٩٢٢) کە بەهۆی ئاکامەکانی دژایەتی نێوان کولتووری ڕۆژئاواو کولتووری خۆجێیی لەناو هەندێک خێڵدا (کە لەحاڵەتی سەرەتاییدا دەژیان) «تامی ژیان نەماوە» بەم پێیە «لە کولتوور رامالین» کە بەهۆیەوە تاک ئەو پێوەرانە لە دەست دەدات کە وای لێدەکرد پشت بەرەفتاری خۆی ببەستێت، دەبێتە هۆی بەدیارکەوتنی هەندێک کێشەی کۆمەڵایەتی. کێشەی وەک خواردنەوە، بەکاربردنی کەرەستە بێهۆشکەرەکان، بڵاوبوونەوەی داوێن پیسی، زۆربوونی تاوانکاری، و خۆکوشتن. لە بەرامبەر ئەمەشدا ڕەتکردنەوەی کۆلۆنیالیزم

دەتوانێت ببێتە هۆی فرێدانی تەواوی رەگەزە کولتوورییەکانی کۆمەڵگای کۆلۆنیالیست و گەڕانەوە بۆ بەها کۆن و میللییەکان یان پێکهاتە تەقلیدییەکان. لەناو هەندێک لە وڵاتە ئەفریقییەکان لە پاش نەمانی هێزی کۆلۆنیالیستی هەمووییان وازیان لە گشت دیاردەکانی ژیانی رۆژئاوایی هێنا (وەکو زمان، جلوبەرگ، کاتژمێری دەستی و...)

«جەلالی ئال ئەحمەد» بە ئاماژەپێدانێکی هۆشمەندانە لە بارەی رۆڵی هەندێک لە هۆکارە کاریگەرەکان لەسەر مەسەلەی رۆژئاواگەرایی رۆشنبیران لەناو کۆمەڵگای ئێرانیدا دەنووسێت [٩٣/٤٠]: «خۆرئاواو قوتابخانە خۆرئاواناسەکانی ئێمە گەنجەکان پەروەردە دەکەن بۆ ژیان لەناو ژینگەی رۆژئاوایی (میتروپول) و پاشان لەناو مەیدانە کۆمەڵایەتییە تەقلیدییەکانی دیلی کۆلۆنیالیزمدا ئازادیان دەکەن بەرهەمی ئەم گرفتە یەکەم، کۆچکردنی ئەقڵەکانە (هجرة العقول) - رووبەڕووبوونەوەیە لەگەڵ بیروباوەڕە تەقلیدییەکان - لە ئاکامدا، ئازادبوونی خەڵکە بەحاڵ و رەوشی خۆیانەوە ئەگەر رۆشنبیرێکیش لەناو ئەم ژینگە تەقلیدییانەدا بمێنێتەوە زیاتر وەکو هۆکارێکی کۆلۆنیالیستییە یان وەرگێڕیانە، نەک ئەندامێکی شوێنگرتوو لە کۆمەڵگای تەقلیدیدا».

هەندێک لە کۆمەڵناسەکان ویستوویانە وەسفی ئەو ناهەماهەنگییە بکەن کە لەنێوان تاک و کۆمەڵگاو کولتووردا هەیە. لە کۆمەڵگایەکدا کە لەسەر هەلومەرجی ئاڵۆز بیناکراوە، تاک دەگۆڕێت بۆ یەکێک لە ئەندامە زۆرەکانی کۆمەڵگا. تاکێک کە لە کۆمەڵگایەکی ئارام و بچووکدا ریشەکێش دەکرێت و لە ژینگەیەکی شاریدا کە لەسەر پەیوەندییە ناتایبەتییەکان دامەزراوە جێگیر دەبێت، بەلای کەمەوە لە قۆناغەکانی سەرەتاییدا حاڵەتێکی نالەبار لەگەڵ ئەوانی تردا وەردەگرێت. بەها تەقلیدییەکان و بیروباوەڕە کۆنەکان لە ژینگەیەکدا کە لە حاڵی گۆڕاندایە بەخێرایی ئیعتیبارو مانای خۆی دەدۆڕێنێت، و لەم حاڵەتەدا مرۆڤ رووبەڕووی تەنیایی و نامۆبوون دەبێتەوە. لە بەرامبەر ئەمەدا، کۆمەڵێکی تر لە کۆمەڵناسان ئەم جۆرە روونکردنەوانە بۆ کێشە کۆمەڵایەتییەکان رەتدەکەنەوەو دەڵێن لە کۆمەڵگا پیشەسازییە نوێیەکاندا، جۆراوجۆرێتی ئەنجوومەنە ئازادو خۆبەخشەکان ئەو توانایە بەتاکەکان دەدەن خۆیان بەگرووپەکان و سیستمێکی نوێ لە بەها کۆمەڵایەتییەکان ببەستنەوە [٥٢/٢٢-٢٥].

ئەندازیاری کولتووری

لەو باسە نوێیانەی کە بەدرێژایی دەیەی ئەم دواییە لە ئاستی وڵاتە پیشەسازییەکاندا خراوەتەڕوو چەمکی «ئەندازیاریی کولتوورییە» (Cultural Engineering)، کە بریتییە لەزانست و هونەرو توانای وەڵامدانەوەی گونجاو لەڕووی چۆنیەتی، گوژمەو کات بەو داخوازیانەی کە لەلایەن پسپۆڕەکانی بواری کولتووری بۆ وەدەست هێنانی ئامانجە کولتوورییەکان، ئەنجامدانی بەرنامەکان، دابینکردنی سەرمایە بۆ بەرنامەکان، و بەدەست هێنانی هونەری بەرنامەکان دەکرێت [٣/ ٢٠٣]. کەرەستەی سەرەکی ئەندازیاریی کولتووری بۆ گەیشتن بە ئامانجی خۆی سوود وەرگرتن لە خوێندنەوەو بەکارهێنانی شێوازە تایبەتییەکانی شیکردنەوەو چۆنیەتی کارکردن بۆ ئەنجامدانی پیلانە کولتوورییەکانە، بۆ ئەوەی بتوانرێت ئەو دیسپلینە ئەقڵگەرایانەی بەڕێوەبەرایەتیکردن لەگەڵ چەمکی ئەفراندنی کولتووریدا بگونجێت. هەڵبەتە ئەم تێڕوانینە بۆ کولتوور جیاوازە لەگەڵ چەمکی گشتیی کولتووردا کە لەم بەشەدا ئاماژەمان پێکرد. ئەندازیاریی کولتووری لەو رووەوە کە بە لقێکی پراکتیکی دەژمێردرێت توێژی کولتوورییە لە سیستمی کولتووریدا کورت دەکاتەوەو لە چوار بەشدا ڕیزیان دەکات:

١- بەرهەمهێنەرانی کولتوور واتە: نووسەران، هونەرمەندان، شاعیران، دەرهێنەران و..هتد.

٢- موخاتەبەکان، واتە: موخاتەبە پیشەییەکان، موخاتەبە ئاساییەکان، جەماوەری خەڵک، بەکاربەرەکانی کاڵا کولتوورییەکان و.. هتد.

٣- بڕیاردەرەکان، واتە: حکوومەت و رێکخراوە حکوومییەکان، رێکخراوە داراییەکان، بانکەکان، دامەزراوە گەورە ئابوورییەکان و بەرهەمهێنەران و..هتد.

٤- نێوبژیکەران، واتە: رەخنەگران، رۆژنامەنووسان، رۆشنبیران و هتد.

لەسەر ئەم بنەمایە «بەرهەمهێنەرە کولتوورییەکان» لە ناوەڕاستی سیستمی کولتووریدان، چونکە لە رێگای ئەوانەوەیە کە بەرهەم و مۆدیل و رووداوەکان بڵاودەبنەوە. وزەو روحیەت لەوانەوە سەرچاوە دەگرێت. کات، توانایی، و حەز دەبێت لەلایەن موخاتەبەکان پێشکەش بکرێن. بڕیاردەرەکان، دراو، کارو کەرەستەکان دەخەنەڕوو، لە کۆتاییدا ناوبژیکەران رەخنە، ئەندێشەو روئیاو هزر لە مەیدانی کولتووریدا دەجووڵێنن [١٣/٢٠٣] ئەندازیارانی کولتووری هەر لەوانەی کە لە بەشی حکوومیدا چالاکن، یاخود لە بەشی تایبەتیدا (سەرەڕای ئەو

گرنگییەی کە ئەم بەشە هەیەتی هەمیشە کەمتر باسی لێوە دەکرێت) لە یەکە جیاجیاکانی بەرهەم هێنانی کولتووریدا کە لە ئاستی کۆمەڵگادا بڵاوبوونەتەوە چالاکیان هەیە. لە باسکردنی ئەندازیاریی کولتووری دوولایەن کە بەدرێژایی ساڵانی دوایی جێگای باس بوونە بریتین لە: دامەزراوە کولتوورییەکان و دیاردە کولتوورییەکان.

دامەزراوە کولتوورییەکان ئەو دامەزراوانەن کە هەمیشە ئامانجیان قازانج کردن نییەو، بەرهەمی داهێنەرە کولتوورییەکان لەگەڵ موخاتەبەکانی یاخود خەڵکدا دەخەنە پەیوەندییەوە تا بتوانن یارمەتیی بدەن بۆ پاراستنی کەلەپووری کولتووری، ئەفراندن و داهێنانی هونەری، و بڵاوکردنەوەی ئەم بەرهەمانە. ئەم چالاکییانە هەمیشە لەو مەڵبەندە تایبەتییانەی کە بۆ ئەم مەبەستە دروست دەبن ئەنجام دەدرێن. دەتوانین دامەزراوە کولتوورییەکان لەڕووی ڕەهەندی چالاکییەکان (بودجە ،سەرمایە گوزاری و چالاکی)، ناوەدرکردن (چۆنیەتی کارکردن)، ئەرکەکان (مۆزخانە، بینایەی مێژوویی، کتێبخانە، پیشانگا) بۆ چەندین جۆری جیاجیا دابەش دەکەین.

دیاردە یان ڕووداوە کولتوورییەکان بەو کۆمەڵە چالاکییە کولتووریانە دەوترێت کە ماهیەتێکی کاتیان هەیەو لەوانیش شانۆگەرییەکان، کونسێرتەکان، پیشانگاکان و.. هتد. پسپۆڕی کولتووری ئەم کۆمەڵە چالاکییانە لە بەرامبەر چالاکییە هەمیشەییەکاندا وەکو (کتێبخانەکان، مۆزەخانەکان، بینایە مێژووییەکان) دادەنێین[١٤-١٢/٩٤] ئەوەی کە جیاکردنەوەی ڕووداوە کولتوورییەکان لە چالاکییە هەمیشەییەکاندا (بەتایبەت لە ئاستی دامەزراوە کولتوورییەکاندا) وەزەحمەت دەخات پەیوەندی ڕوو لە زیادی دامەزراوەکانی هەر کۆمەڵێک لە چالاکییە هەمیشەییەکان و کاتییەکان (بۆ نموونە ئەو کتێبخانانەی کە لە ماوەی ساڵێکدا چەند جار هەڵدەستن بە سازدانی پیشانگای جیاجیا). دیاردە کولتوورییەکان لە سێ گرووپی خوارەوەدا پۆلین دەکرێن:

أ- شانۆ وەکو (شانۆگەری، کۆنسێرت، ئۆپێراو...هتد).

ب- پیشانگاکان کە وەک باوە لە شوێنە جێگیرەکاندا سازدەدرێن و لایەنی پسپۆڕیی لە بەشە جیاوازەکاندا هەیە.

ج- فیستیڤاڵەکان لە بەشە جیاوازەکانی مۆسیقا، هونەرو.. هتد.

کورتەی بەش

١- کولتوور چەند گرووپێک لە خەڵک بەیەکەوە دەبەستێتەوە و یەکیان دەخات و بیروباوەڕ، ترادیسیون، دابونەریت، بەهاو فێربووەکانیان دەگرێتەخۆ.

٢- کولتوور جەوهەری تایبەتیی خۆی لەسەر کەسایەتی ئەو مرۆڤانەی پەیوەستن پێیەوەو وێنا دەکات.

٣- کولتوور بەرهەمێکی کۆمەڵایەتییەو خاوەن ئەرکگەلێکی تایبەتە.

٤- سەرەڕای ئەوەی کە چەمکەکانی کۆمەڵگا، کولتوورو کەسێتی هەریەکێکیان ناوەڕۆکێکی تایبەتیان هەیە، بەڵام بەتەواوی لە یەکتر جیاناکرێنەوە.

٥- پێککگەیشتن پرۆسەیەکە لەڕێیەوە پەیامەکان لە تاکێکەوە بۆ تاکێکی تر دەگوازرێنەوە.

٦- پێککگەیشتن خاوەن ڕەهەندی فیزیایی، کولتووری، دەروونی-کۆمەڵایەتی و زەمەنییە.

٧- چەمکی پێککگەیشتن زۆر بەرفراوانە و دیاردەی جیاواز لە خۆ دەگرێت.

٨- زمان وەک سیستمێک وایە کە گوتارێکی دیاریکراو لە کۆمەڵگایەکی دیاریکراو لە مرۆڤەکان دەربڕێت.

٩- وشەکان لە گواستنەوەی زانیارییەکاندا وەک سیمبۆلی کولتووری وان. پەیمانی کۆمەڵایەتی پەیوەندی نێوان وشەو شت (شیء) دیاریدەکات.

١٠- زمان و سیمبۆڵەکانی لە گرنگترین هۆکارەکانی گواستنەوەو بڵاوبوونەوەی کولتوورین.

١١- گۆشەگیریی جوگرافیایی لە ئاستەنگە گرنگەکانی بڵاوبوونەوەی کولتوورییە.

١٢- گۆڕانی کولتوورەکان لەژێر کاریگەری دووهۆکاری ئافراندن (داهێنان) و بڵاوبوونەوەدایە.

١٣- دەتوانین سەرمایە کولتوورییەکان دابەش کەینە سەر سێ دەستەی زەینی و ناوەکی، بابەتی و دەرەکی، و دامەزراوەیی و ڕێکخراوی کە دەتوانن لە نێوان خۆشیاندا بگۆڕێن بۆ یەکتری.

١٤- جۆرناسیی کولتوورەکان بەسەرنجدان لە دیسپلینی جۆراوجۆرەوە ئەنجام دەدرێت، و بەزەحمەت دەتوانرێ جۆرێکی جۆرناسیی لەویتریان بەباشتر دابنرێ.

١٥- وردە کولتوور، کولتوورێکە لە چوارچێوەی کولتوورێکی گشتی ترداو دەتوانێت ڕەهەندی جیاوازی وەک ئایینی، نەتەوەیی، ناوچەیی، ڕەفتاری و

پیشەیی هەبێت.
١٦- تاکێک لە یەک کاتدا دەتوانێ ئەندامی چەند وردە کولتوورێک بێت.
١٧- دژەکولتوور خاوەن ناوەڕۆکێکە لە ئاراستەی دژ بەرەهەندگەلێکی تایبەتی کولتووری زاڵ.
١٨- تیۆری دواکەوتنی کولتووری لەسەر گەشەی ناهەماهەنگی توخمە جیاوازەکانی بیناکراوە.
١٩- لەوانەیە کولتوورەکان لە ژێر کاریگەری گۆڕان یاخود هاتنە ناوەوەی توخمە ناهاوڕەگەزەکاندا رووبەڕووی دژایەتی ببنەوە.
٢٠- دەتوانین ئەندازیاریی کولتووری بە زانست و تەکنیک و توانای وەڵامدانەوەی گونجاو بەداخوازییە کولتوورییەکان پێناسە بکەین.
٢١- ئەندازیایی کولتووری پێکدێت لە چوار بەش: داهێنەرە کولتوورییەکان، موخاتەبەکان، بڕیاردەرەکان و هۆکارەکان (نێوبژیکەران).
٢٢- دوو شێوەی بەرچاو لە چالاکییەکانی ئەندازیاریی کولتووری بریتین لە دامەزراوە کولتوورییەکان و رووداوە کولتوورییەکان.
٢٣- رووداوە کولتوورییەکان جەوهەرێکی کاتییان هەیە.

بەکۆمەڵایەتیبوون

چەمکی بەکۆمەڵایەتیبوون

چەمکی بەکۆمەڵایەتیبوون (Socialization) رەنگدەرەوەی هەموو ئەو ئەزموونانەیە کە لە رێگەیانەوە ئەندامانی گەنج و منداڵی کۆمەڵگا فێری کولتووری کۆمەڵگاکەی خۆیان دەبن، ئەمە لەکاتێکدا کە لە روانگەیەکی کۆمەڵییەوە دەڕوانینە ئەم چەمکە. بەڵام لە روانگەی تاکەکەسییەوە (فردی) مرۆڤ لە رێگەی پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونەوە ئامادەیی هەڵسوکەوتی ناو ژیانی کۆمەڵی تێدا پەیدا دەبێت.

بە دەربڕینێکی تر بەکۆمەڵایەتیبوون پرۆسەیەکە مرۆڤەکان لەو رێگایەوە بیروباوەڕو مەیل و بەهاو پێوەرو دابونەریتەکان لە کولتووری کۆمەڵگاکەیان وەردەگرن. هەروەها ئەم پرۆسەیە یارمەتی تاک دەدات، تا کەسایەتییەکی تایبەتی وەدەست بێنێت، ئاشکرایە کە نموونە کولتوورییەکانی هەر کۆمەڵگایەک لەلایەن هەموو تاکەکانەوە بەیەک ئەندازەو یەک شێوە وەرناگیرێن.

تاک لە رێگای پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونەوە شارەزای کولتوور دەبێت (گوێزانەوەی کولتوور). هەموو کەسێک لەم رێگەیەوە زانیاری و بیروباوەڕو بەهاو پێوەرو چاوەڕوانییەکانی کۆمەڵگاکەی خۆی وەدەست دێنێت. لە رێگەی فێربوون وەرگرتنی کولتوورەوە مرۆڤ دەتوانێ ناسنامەیەک بۆ خۆی بەدەست بێنێت. لە دوو توێی کامڵبوونی کۆمەڵایەتیی پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوون تاک دەتوانێ ببێتە بوونەوەرێکی مرۆیی. لە ئەنجامی ئەم پرۆسەیەشدا مرۆڤ دەبێتە خاوەنی «خود»یان هەستکردن بەناسنامەی خۆی [١٩/٥٢].

رەنگە هەر کولتوورێک لە هەڵومەرجێکدا رێگەی هەڵبژاردنی شێوازی کاریش پێشکەش بەتاکەکانی بکات، ئەمەش لە چەند رێگایەکی جۆراوجۆرەوە کاریگەری دەبێت بەسەر پرۆسەی پێگەیاندنەوە. بۆ نموونە دەتوانرێ منداڵان بەشیری قوتو یان شیری دایک (یان تێکەڵەیەک لە هەردووکیان) گەورەبکرێن. هەروەها کاتەکانی

شیرپێدانی منداڵ لە رۆژێکدا دەکرێ نەگۆڕبێت یان بەگوێرەی داواکاری منداڵەکە بێت. هەڵبژاردنی هەر لایەک لەم لایەنانەی رەنگە کاریگەری جیاوازی هەبێت بۆ سەر کەسایەتی.

هۆکارە جیاجیاکانی بەکۆمەڵایەتیبوون وەکو قوتابخانە، خێزان، هاوەڵانی، هەموو ئەمانە هەماهەنگ نابنەوە لەگەڵ ئەو شتانەی کە تاک پێویستە فێری بێت. پەیڕەوی نەکردن لە کۆی خەڵکی و دەرکەوتنی «تاکێتی» (الفردیة) (سەرەڕای هەوڵەکانی فاکتەرەکانی بەکۆمەڵایەتیکردن) رەنگە بۆ گرووپێکی تایبەتی وەکو بەهایەکی کۆمەڵایەتی وابێت [١٢/٢٠٦].

لەبەر ئەوەی کە پێکهاتەو بونیادی بایۆلۆژی کەسەکان لێکجیایە، هەندێ کەس چەند بەشێکی گرنگتر، یان رێژەیەکی زیاتر لە رەگەزەکانی کولتوور فێر دەبن. بەهۆی ئەزموونە تایبەتییەکان هەرکەسێک چەند شتێکی جیا فێر دەبێت. ئەزموونە لێکجیاکان رەنگێکی تایبەتی دەبەخشن بەکاردانەوەی مرۆڤەکان لە رەوتی بەکۆمەڵایەتیبووندا، لە ئەنجامدا کەسەکان لە ئاست وروژێنەرێکی دیاریکراودا بە چەند شێوازێکی جیاجیا کاردانەوە دەنوێنن. لەلایەکی دیکەوە کولتووریش دەگۆڕێت و تاکەکان لە قۆناغە زەمەنییە جیاجیاکاندا چەند شتێکی جیاجیا فێر دەبن. لەناو خێزاندا کەسێکی بەساڵداچوو بەبەراورد لەگەڵ گەنجێک بەجۆرێکی جیاواز بەپرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبووندا تێدەپەڕێت، چونکە دایک و باوک خۆیشیان دەگۆڕێن. ئەم راستییە - دیارە لە چەند رووپەکی جیاجیاوە - مەسەلەی «نێوانی نەوەکان» دەردەخات. ئەو دایک و باوکانەی کە لەسەردەمی قەیرانی ئابووری یان شەڕوشۆڕدا گەورە بوون ئەزموونێکی زۆر جیاوازیان هەیە لەچاو رۆڵەکانیان (کە رەنگە ئەمان ئەو پرۆسە بەرایییەی بەکۆمەڵایەتیبوونی خۆیان لەسەردەمی ئاسوودەیی رێژەیی و خۆشگوزەرانیدا بەسەربردبێ). سەرەڕای ئەمەش هەموو کەسەکان بەیەک ئەندازە بەهۆکارەکانی بەکۆمەڵایەتیبوونەوە نابەسترێنەوە. لەکاتێکدا کە کەسێک لە زانکۆ دەردەچێت چەندان کەسی دیکەش هەن کە لەبەر هۆی جۆراوجۆر ناتوانن قۆناغی سەرەتاییش تەواو بکەن.

لە کۆتاییدا چاوەڕوانییەکانی کۆمەڵگا لە تاک کە لە رێگەی پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونەوە فێر دەکرێت و لە چەند بەشێک پێکدێت کە بریتین لە:

١- بنەماکانی تایبەت بەسیستم و رێکخستنی رۆژانە کە چەند شارەزاییەکی بنەڕەتین بۆ ژیان لەناو کۆمەڵگادا (شێوازەکانی خۆشۆردن، شێوەکانی خواردن و

خواردنەوە و هتد..).
٢- ئارەزووەکان کە بەهاو ئامانجە پەسەندکراوەکانی کۆمەڵگا دەگرێتەوە (پاڵنەرەکان، سەرکەوتن، دەوڵەمەندبوون و هتد...).
٣- شارەزاییەکان، بریتین لەو جۆرە زانیارییانەی کە بەهۆیانەوە دەتوانین بگەین بەئامانج و ئارەزووەکان وەکو خەریک بوون بەمامەڵەکردنی گەورە گەورەو دەوڵەمەند بوون).
٤- رۆڵەکان، بریتین لەو نموونە رەفتارییانەی کە بۆ بەدەستهێنان و پاراستنی پێگە کۆمەڵایەتییەکان پێویستە رەچاو بکرێن.

رەنگە لە هەندێ باردا بەکۆمەڵایەتیبوون سەرکەوتوو نەبێت. بۆ نموونە ئایا لەو کاتانەدا کە تاکەکان ئامادەیی هەماهەنگییان نییە لەگەڵ نۆرمەکانی کۆمەڵگادا، دەبێ پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوون بە شکست خواردوو یان سەرنەکەوتوو بزانین؟ هەندێ جار وا رێکدەکەوێت کە ئەو کەسانە لە قۆناغی لە پێشتربن لە کۆمەڵگاو خاوەنی بیرکردنەوەی نوێ لە ئایندەدا کۆمەڵگا وەکو قارەمان سەیریان بکات. بەڵام بەشێوەیەکی گشتی ئەو جۆرە نەکردنە بەکۆمەڵایەتیبوونە بەهۆیەوە کەسەکان روو دەکەنە تاوانکاری و خواردنەوەو تریاکخۆری یان رەفتاری لادەرانەی دیکە.

هەشت قۆناغەی ژیان لە روانگەی (ئەریکسون)ەوە [٩٩/٧] و [٨١/٥]

منداڵی	پشت بەستن/ پشت نەبەستن	خێزان	هیوا
بچووکی بەرایی (٢-٣)	سەربەخۆیی/ شەرم و ترس	خێزان	ویست
قۆناغی یاریکردن (٤-٥)	دۆزینەوە/ کەتن	خێزان	ئامانج
تەمەنی قوتابخانە (٦-١١)	هەوڵ/ کینە	دراوسێ/ قوتابخانە	شارەزایی
هەرزەکاری (١٢-١٨)	خۆناسین/ شاراوەیی	گرووپی برادەران	وەفاداری
پێگەیشتن و گەورەیی بەرایی (١٩-٣٠)	دۆستایەتی/ گۆشەگیری	گرووپی برادەران	خۆشەویستی
پێگەیشتن و گەورەیی ناوەندی (٣١-٥٠)	بەرهەمهێنان/ تەمبەڵی	خێزانی نوێ/ کار	چاودێریکردن
پیری و بەساڵدا چوون (٥١ بۆ زیاتر)	کامڵبوون/ بێئومێدی	خانەنشینی	عەقڵ

هۆکارەکانی بەکۆمەڵایەتیبوون

ئەو ناوەندانەی کۆمەڵگا کە بەدرێژایی قۆناغەکانی پێگەیشتنی مرۆڤ

شێوازەکانی ژیان و بەگشتی کولتوور دەگوێزنەوە بە«هۆکارەکانی بەکۆمەڵایەتیبوون» ناو دەبرێن. گرنگترین ئەو هۆکارانەش بریتین لە خێزان، هاوەڵان، برادەران، قوتابخانەو هۆیەکانی پەیوەندی کۆمەڵی. ئەم هۆکارانە هەمیشە کۆمەڵە رێنومایەک ـ نەگە ـ فت ـ کەسەکان ناکەن، بەڵکە هە ـ کەسێک لە هە ـ هۆکارێکەوە شتی ... ـەرەڕای ناوەرۆک ... ـەمانەش جیاواز...

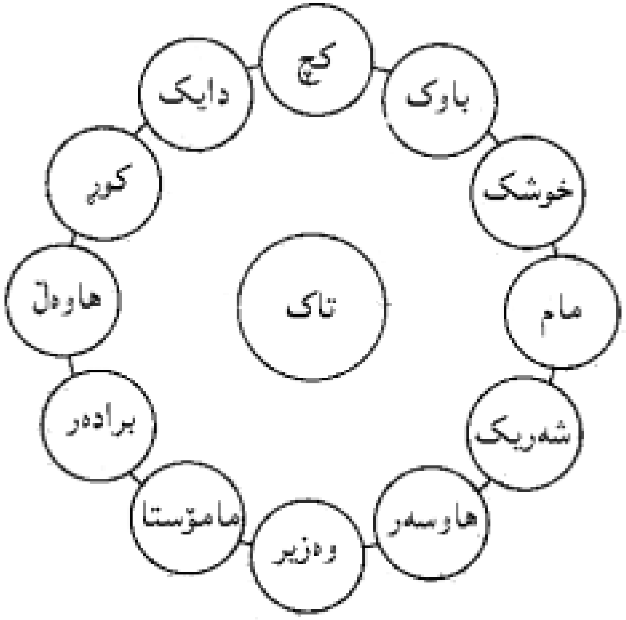

تۆڕی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان

بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین سەرلەبەری کۆمەڵگا بەهۆکاری بەکۆمەڵایەتیبوون دابنێین. چەندین دەستەی بچووک لەنێوان کۆمەڵگا (بەمانایەکی گشتی) و تاکدا رۆڵی نێوانگیر دەبینن و لەراستیشدا ئەم گرووپانە هۆکارە بنەڕەتییەکانی بەکۆمەڵایەتیبوون. سەبارەت بەمنداڵ ئەم پرۆسەیە لە خێزانەوە دەست پێدەکات و هاوکات لەگەڵ گەورە بووندا دەگۆڕێت [٣٩/١٠] کەسایەتی مرۆیی لە خۆوەو لە چوارچێوەی چەند توانایەکی زۆر بەرچاوو پێشتر دیاریکراودا پێناگات. هەرچەندە بۆ

پێگەیشتنی هەندێک شارەزایی، پێویستە مرۆڤ بگات بە ئاستێکی جەستەیی و دەروونیی دیاریکراو. بەڵام پێگەیشتن یان پێنەگەیشتنی شارەزاییە مرۆییەکان و پاشان پێگەیاندن پەیوەستە بەکارلێکی مرۆڤ لەگەڵ کەسانی دیکەو ئاشنابوون بەزمان و دواتر ئامادەیی سۆزداری (عاطفی) مرۆڤ. ئەو هۆکارانەی سەرەوە (واتە هۆکارەکانی بەکۆمەڵایەتیبوون) لە قۆناغەکانی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی و فیزیکیدا پەیوەندییان پێکەوە دەبێت. لە ڕێگای کارلێکی کۆمەڵایەتییەوە مرۆڤ نموونە ڕەفتارییە گونجاوەکان فێر دەبێت و بەماف و ئەرک و بەڵێنەکانی خۆی ئاشنا دەبێت و پەی بەوە دەبات کامە کار قەدەغەیەو کام کار ڕێگە پێدراوە. لەلایەکی دیکەوە وەرگرتنی ڕەگەزە کولتوورییەکان لە ڕێگای زمان و سەرجەم ڕەمزو زناکەکانی پەیوەندیکردنەوە بە ئەنجام دەگات. «سیمبول» بریتییە لەو شتەی کە لە بواری مەعریفی و لێکدانەوەدا دەبێت بەشتێکی دیکە. وشەکان و جوولەکان و نیشانەکان، ئاڵاکان، ئەڵقەی مارەیی، جلوبەرگی ڕەش، نیشانەکانی هاتووچۆ ئەمانە هەموو جۆرەکانی «سیمبول»ن. ئاشنابوونی مرۆڤ لەگەڵ کولتوور دەبێتە هۆی دەرککردنی چەمکی «سیمبول»و وشەکانیش لە گرنگترین سیمبولەکانی کولتوورن [٢٠٧/٥٦-٥٧]

لە بەرئەوەی کە بەهۆی پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونەوە، کەسەکان بەها کولتوورییەکانی کۆمەڵگای خۆیان وەردەگرن و فێری دەبن، هەر کولتوورێک لەهەوڵی ئەوە دایە منداڵانی لەسەر بناغەی نۆرمە تایبەتییەکانی خۆی پێبگەیەنێت. لە کۆمەڵگایەکی تەقلیدیدا نموونەکانی بەکۆمەڵایەتیبوونی منداڵان چەند حاڵەتێکی زۆر لێکجیایان هەیە.

کولتووری زاڵ بەردەوام هەوڵدەدات بەها تایبەتییەکانی خۆی وەکو تاکە بەهای بایەخدار بەسەر سەرجەم ئەندامانی کۆمەڵگادا بسەپێنێ. لەبەرئەوە پارێزگاران بەردەوام حەزدەکەن کەمترین ئەندازەی گۆڕان بەدابونەریتەکانەوە بنێن. لیبرالەکان بەزۆری لایەنگری بەدیهێنانی گۆڕانکاری هێواش و سنووردارن و لە بەرامبەر ئەواندا ڕادیکاڵەکان بەردەوام لە خەمی بەدیهێنانی گۆڕانکاریی بنەڕەتیدان.

بەکۆمەڵایەتیکردنی سەرەتایی

منداڵ وەک بوونەوەرێکی ئۆرگانی بچووک کە بەندی پێویستییە سروشتییەکانی خۆیەتی، هەر کە پێ دەخاتە ئەم جیهانەوە بەرە بەرە دەگۆڕێ بۆ بوونەوەرێک کە

خاوەنی، مەیل و بەهاو دۆستایەتی و دوژمنایەتی و ئامانج و ئارەزوو و میکانیزمی بەرگری لەخۆکردن و چەندین خاسیەتی دیکەیە [٢٠/١٠١]. منداڵ هەرزوو هەست بە سنوورەکانی جەستەیی خۆی دەکات و تێدەگات کە لەکوێدا جەستەی کۆتایی پێدێت و شتەکانی تر دەست پێدەکەن. منداڵ بەرە بەرە فێر دەبێت کەسانی دیکە بناسێت و خێرا ڕوودەکاتە ناولێنانی تایبەتی (کە هۆکاری لێکجیاکردنەوەی کەسەکانە). لە سنووری تەمەنی (١٨) مانگی تا دوو ساڵی منداڵ دەست دەکات بەبەکارهێنانی و[illegible] ڕووداوەش نیشانە[illegible]یە» [١٠١/٢٠]

دوو شێوازی جیاوازی بەکۆمەڵایەتیبوون [illegible]

شێوازی سەرکوتکەرانە	شێوازی هاوبەشێکارانە
وریاکردنەوە [illegible]	[illegible]ڕەفتاری چاک
پاداشتی ماددی و تەمبێکردن	پاداشتی ڕەمزی و ئاگادارکردنەوە
گوێڕایەڵی منداڵ	سەربەخۆیی منداڵ
پەیوەندی ناقسەیی	ئاڵوگۆڕی قسەکردن
پێگەیشتن وەک ڕێو شوێن	پێگەیشتن وەک هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتی
بەکۆمەڵایەتیکردنی پشتبەستوو بەدایک و باوک	بەکۆمەڵایەتیکردنی پشتبەستوو بەمنداڵان
مەیلی منداڵ بەرەو خواستەکانی باوانی	مەیلی باوان بەرەو پێویستییەکانی منداڵ

بەکۆمەڵایەتیبوونی لاوەکی لە نەوجەوانییەوە تا بەساڵاداچوون

قۆناغی نەوجەوانی و هەرزەکاری لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا بوونی نییە. لەو کۆمەڵگایانەدا منداڵان یەکسەر باڵق دەبن. ئەم قۆناغە بەشێوەیەکی گشتی لە کۆمەڵگا نوێیەکاندا پەیدا دەبێت چونکە کۆمەڵگا پێویستی بەهێزی کاری شارەزا هەیە. چەندە ماوەی فێرکردن درێژ ببێتەوە هێندە ژمارەی ئەوکەسانە زیاد دەکات کە دەکەونە قۆناغی بەر لە گەورەیی یان (گەنجێتی). لەم قۆناغەدا کەسەکان بۆ لە ئەستۆ گرتنی بەرپرسیارێتی کۆمەڵایەتی ئامادە دەکرێن. لەڕاستیدا بەکۆمەڵایەتیبوون لە قۆناغی نەوجەوانیدا پردێکە لەنێوان ئێستاو داهاتوودا. قۆناغێکە لەنێوان منداڵی و گەورەییدا، وابەستەیی و سەربەخۆیی. لە زۆر شوێندا

کەسەکان لە قۆناغی نەوجەوانیدا ئامادە دەکرێن بۆ هەندێک رۆڵ کە دەبێ بەدرێژایی (٥٠ تا ٦٠) ساڵی ژیانیان لە ئایندەدا لە ئەستۆی بگرن (دیارە لەو وڵاتانەدا کە لاوەکی «معدل» تەمەن درێژترە).

بەکۆمەڵایەتیبوون لە تەمەنێکی دیاریکراودا کۆتایی نایەت، بەڵکو پرۆسەیەکی بەردەوامە کە بەدرێژایی ژیان بەردەوامە. یەکێک لە گرنگترین جۆرەکانی بەکۆمەڵایەتیبوون فێربوونە بۆ کامڵبوونی لە کۆمەڵگاداو گەیشتنە بەژیانێکی باشتر. هەروەک چۆن ساوایەکان پێویستە فێری چۆنیەتی ژیانی ناو کۆمەڵگا بن، لە قۆناغەکانی دواتریشدا دەبێ فێربن کە چۆن چۆنی نەوجەوانی و گەنجێتی و گەورەیی و پیری بەرێبکەن. لەسەرجەم ئەم قۆناغانەدا سەرەڕای پێگەیشتن و گۆڕانکاریی بایۆلۆژی هۆکارێکی دیکەش لە ئارادایە ئەویش پێگەیشتنی کۆمەڵایەتییە. پێگەیشتنی کۆمەڵایەتی پرۆسەیەکە تیایدا تاک لە هەر قۆناغ و هەلومەرجێکی کۆمەڵایەتیدا بێت کۆمەڵێک رۆڵی کولتووری پەسەند کراو وەردەگرێت و فێریان دەبێت. هەندێ جار بیستوومانە هەندێ بەساڵداچووان وەکو نەوەکانیان جلوبەرگ لەبەر دەکەن! ئەو بیروباوەڕە لە کۆمەڵگادا هەیە کە پێویستە هەر کەس بەگوێرەی تەمەنی خۆی رەفتار بکات. بیستوومانە کە بەهەرزەکاران گوتراوە «ئیدی تۆ منداڵ نیت». ئێمە هەموومان کە تەمەنمان زیاد دەکات یەکسەر ناگەین بە پێگەیشتنی کۆمەڵایەتی. پێگەیشتنی کۆمەڵایەتی شتێکە فێری دەبین.

هەرچەندە لەو باوەڕەداین کە بەکۆمەڵایەتیبوون لەسەردەمی منداڵیدا گرنگترین بەشی بەکۆمەڵایەتیبوونە، بەڵام هەموو کەسێک بەدرێژایی ژیانی خەریکی فێربوونە، هەرچەندە ئەندازەی ئەو فێربوونە هاوشان لەگەڵ بەتەمەنداچوون (بەتایبەتی لە قۆناغی بەساڵداچووندا) بەرەو کەمبوونەوە دەڕوات. جگە لە خێزان هۆکارە سەرەکییەکانی بەکۆمەڵایەتیبوون (وەکو دەستەی هاوەڵان، قوتابخانە، هۆیەکانی پێگەیشتنی کۆمەڵی) هەر ئەمانەن بەتەمەنەکانیش وەکو منداڵ بەرەگەزەکانی کولتوور ئاشنا دەکەن. ماهیەتی ژیانی نوێ کە پڕیەتی لە گۆڕانکاریی خێرا بەکۆمەڵایەتیبوون بۆ بەساڵداچووانیش بەشتێکی زەرووری دەزانێت. لەکاتێکدا کە تاک رۆڵی کۆمەڵایەتی خۆی دەگۆڕێتەوە بەرۆڵێکی دیکە، رەنگە بەکۆمەڵاتیبوون سەردەمی منداڵی بەس نەبێت یان لەبار نەبێت بۆ ئامادەکردنی ئەو تاکە بۆ قبووڵکردنی ئەو شوێنگە نوێیە. پێویستیی فێربوونی شتی تازەتر بەزۆری وەختێک هەست پێدەکرێت کە پێویستیی راهاتنی تاک لەگەڵ باروزرووفێکی نوێ دێتە

ئاراوە (وەک: هاوسەرگری، لەدایک بوونی یەکەم منداڵ، لات بوون و....هتد)، رەنگە پەڕینەوە لە رۆڵێکەوە بۆ یەکێکی تر لەناکاو نەبێت و بە هێواشی رووبدات، ئەمەش کاتێک دەبێ کە تاک بتوانێ خۆی لە رۆڵێکدا ببینێتەوە کە لە ئایندەدا پەیدای دەکات (واتە زوو بەکۆمەڵایەتیبوون). کاتێک کە گۆڕانکارییەکی بنەڕەتی دابڕاو لەو شتانەی پێشتر فێریان بووە دێتە ئاراوە، حاڵەتێک پەیدادەبێت کە دەتوانین ناوی بنێین (بەکۆمەڵایەتیبوونەوە سەرلەنوێ). بۆ نموونە کاتێک گەنجێک دەچێت بۆ ئەنجامدانی خزمەتی سەربازی هەست بەجیابوونەوە دەکات لە گرووپە کۆمەڵایەتییەکانی پێشووی و ئەزموونەکانی ژیانی. ئەو دەبێ فێری شارەزایی تازە بێت لە مانەش گرنگتر بزانێت چۆن چۆنی دوژمن لە نێو ببات و خۆشی نەکوژرێت. لە راستیدا زەروورەت وادەخوازێ کە سیستمێکی نوێی بەهاکان بێتە ئاراوە، ئەو بەهایانەی کە کوشتنی دوژمن رێزی بۆ پەیدابکات و لە کاتێکدا کە پێشتر پێیان گوتووە بەکوشتنی خەڵکی بە گوێرەی یاساکانی سزادان بە تاوان دادەنرێت و قەدەغەیە. چەند مرۆڤ بە تەمەنتر بێت بەکۆمەڵایەتیبوون سەختتر دەبێت.

بەکۆمەڵایەتیبوونی ئۆرگانی (Organizational Socialization) جۆرێکە لە بەکۆمەڵایەتیبوونی لاوەکی (ثانوي) کە بەو گوێرەیە رێکخراو کارمەندی نوێ کێشدەکات بۆ ناو کولتووری خۆی و دەتوانین پێناسەی بکەین بە گواستنەوەی کولتوور لە کارمەندانی کۆنەوە بۆ کارمەندانی نوێ. ئەمەش پرۆسەیەکە کە بەهۆیەوە زانیاری کۆمەڵایەتی و شارەزایی پێویست بۆ بەجێگەیاندنی سەرکەوتووانەی رۆڵ و کارە رێکخراوەییەکان بەدەست دەهێنرێت [٣١٦/٨١].

ئەنجامە چاوەڕوانکراوەکانی پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونی لاوەکی لە بواری پیشەییدا [٣١٨/٨١].

رووکارەکانی بەکۆمەڵایەتیبوونی نیونجیی سەرکەوتووانە	**رووکارەکانی بەکۆمەڵایەتیبوونی نیونجیی سەرنەکەوتووانە**
رۆڵی ئاشکرا	نارۆشنی لە رۆڵ و ناکۆکی تێیدا
پاڵنەری زۆرتر بۆ کارکردن	کەمی پاڵنەری کارکردن
هاوکاری پیشەیی زۆر	هاوکاریی پیشەیی کەمتر
بەڵێندان لەبەرامبەر رێکخراو	بێ بەڵێنی بەرانبەر رێکخراو
ئامادەیی رێکوپێک لە شوێنی کار	ئامادەنەبوون- هەڵاتن لەکار
بەرهەمهێنانی زۆرتر	بەرهەمهێنانی کەمتر
بوونی چەند بەهایەکی وەرگیراو	وەلانانی بەهاکان

پێگەیاندنی تایبەتی: مێشک شوشتنەوە

زاراوەی «مێشک شوشتنەوە» ئەوکاتە بەکاردەهێنرێت کە بەکۆمەڵایەتیبوون سەر لە نوێ حاڵەتێکی قووڵ و زیادەڕەوانەو مەبەستداری هەبێت. سەرەڕای ئەوەی کە ئەم زاراوەیە لە رووی مێژووییەوە کۆنەو بەکارهێنانی بەشێوەیەکی بەرفراوان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمەی کە کۆمۆنیستەکانی چین هەوڵیان دەدا بەچەند شێوازێکی تایبەتی دەستە جیاجیاکانی خەڵکی چین و بەتایبەتی بەندکراوە سیاسییەکان لە رووی سیاسییەوە ناچاربکەن بە بیروباوەڕی ئەوان رازی بن و بەواتایەکی دیکە واتە سەر لەنوێ فێر بکرێنەوە. ئەو شێوازانەی بۆ مێشک شوشتنەوە لە ماوەی چەند ساڵی رابردوو لە وڵاتە جۆراوجۆرەکاندا بەکارهاتوون بریتین لەمانە:

١- جیاکردنەوەی بەندکراوەکان لە کەس و کارو هاوەڵانیان و بەگشتی لە سەرجەم سەرچاوەکانی زانیاری.

٢- سەرجەم هەڵسوکەوت و رەفتاری رۆژانەی بەندییەکان دەخرێتە ژێر چەند رێساو یاسایەکی زۆر ورد (وەک خواردن، خەوتن، خۆشوشتن و..هتد).

٣- سەپاندنی چەندین جۆر فشاری فیزیکی و تەمبێکردن (وەکو رێگەنەدان بە نووستن و خواردن و پشوودان) بەچەندین بەهانەی جۆراوجۆر لەوانە بە بەهانەی هاوکاری نەکردن.

٤- خولقاندنی بارودۆخێکی ئەوتۆ بەهۆیەوە بەندکراو واهەست بکات کە ئازادییەکەی بەستراوەتەوە بە گۆڕینی بیرکردنەوەو تێڕوانینەوە.

٥- سەپاندنی فشاری دەروونی لە رێگەی بەشداری پێکردنی زیندانی لە گفتوگۆی دووردرێژ (لەگەڵ توندوتیژی و سووکایەتی پێکردن). هەندێجار لەم جۆرە گفتوگۆیانەدا هەموو بەندکراوە کۆنەکانیش ئامادە دەکرێن و داوا لە زیندانییە کە دەکرێت کە لەرێی نووسینێکەوە گۆڕانی بیروڕاکانی خۆی رابگەیێنێت.

٦- پێکهێنانی چەند دەستەیەکی توێژینەوە لە ژێر چاودێریدا کە تیایدا گفتوگۆ دەربارەی بیروباوەڕی سەپێنراو دەکرێت، لەو دانیشتنانەدا کە بۆ ئەم مەبەستانە ساز دەکرێن سەرەتا چەند کتێب و بڵاوکراوەیەکی دیاریکراو دەخوێنرێتەوە پاشان

لەلایەن ئامادە بووانەوە تاوتوێدەکرێن.

چەندین لێکۆڵینەوە ئاشکرایان کردووە کە چەسپاندنی «بیروباوەڕی نوێباو» لە پرۆسەی مێشک شوشتنەوەدا بە یارمەتی ئەم چوار هونەرەی خوارەوە دێتەدی [٧٧/٢٠٨]:

١- سوود وەرگرتن لە پاڵنەرە نیمچە غەریزییەکان لە رێگەی بەستنەوەی مەرجی تێرکردنی پێویستییە بەراییەکانەوە (پشوودان، برسێتی، تینوویەتی) بە پێشاندان و راگەیاندنی بیروباوەڕو بۆچوونی جێگەی مەبەست.

٢- داباراندنی دروشمەکان (دووبارەکردنەوەی بەردەوامی چەند فۆرمۆلێکی سادە لەمەڕ بیروبۆچوونی جێمەبەست).

٣- بەکارهێنانی رەتاندن و فشاری بەکۆمەڵی بۆ هاودەنگکردن و باوەڕپێهێنان بەتاکەکەسەکان.

٤- بەدیهێنانی ژینگەیەکی تازە بەمەبەستی ئاسانکردن و بەردەوامی و وەکویەک لێکردنی کەسەکان.

چەند تیۆرێک

«دێڤید رەیزمان» (D. Reisman) کەلەم بەشەدا ئاماژە بە تیۆرەکەی ئەو دەکەین دەربارەی نموونە کولتوورییەکان، چەند مەسەلەیەکی تاوتوێ و شیکردۆتەوە لەمەڕ جۆرەکانی کەسێتی و نموونەکانی کۆمەڵایەتیبوون [٢٢/٨٣-٢٥]. ئەو باس لەوە دەکات کە پرۆسەی وەرگرتنی نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان لە رێگەی کەسانی ترەوە لە کولتووره جیاجیاکاندا دەشێ بەچەند شێوازێکی جۆراوجۆر روویدات. هەندێک کۆمەڵگا هەیە تیایدا هەموو کەسەکان وەکو یەک هەڵسوکەوت دەکەن، بە جۆرێک کە میکانیزمی وەرگرتنی پێوەرەکان تەنها لەسەر لاساییکردنەوەی دابونەریت نەوەستاوە. رەیزمان دەڵێ: بۆ نموونە ئەگەر گوندێکی بچووکی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا یان لەمڕۆدا شوێنێکی دوورە دەستی وەکو هیندستان لەبەرچاوبگرین لەم کۆمەڵگایانەدا ناکۆکی بیروباوەڕی و ناکامی لە ئەنجامی باری کارکردن زۆر بەرتەسک بۆتەوە. هەموو شتێک لە رێگەی نەریتەوە فێردەبن بەو مانایە رێپیشاندەری ئەم جۆرە کۆمەڵگانە نەریتە. لەبەرامبەر ئەوەدا لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا، لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەمریکییەکان وەکو سەرجەم خەڵکی دنیا چەند دابونەریتێکیان هەیە، بەڵام بەڕادەیەکی زۆر جۆراوجۆری لە ئارادایە،

بەجۆرێک کە تاکە ڕێپیشاندەری کەسەکان لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا بەتەنها نەریت نییە. لەگەڵ بەسەرچوونی کات و فراوانبوونی شارنشینی و سیستمی فێرکردن و پەروەردەی ئاڵۆزو نوێ، پرۆسەی فێربوون، پێوەرو شێوەکانی کەسایەتی کە لەوانەوە سەرچاوەی گرتووە، گۆڕاوە. مرۆڤی نوێ دەتوانێ نیشانەو ئاماژە جۆراوجۆرەکان لە سەرجەم خەڵکی کە لە دەوروبەریدا دەژین وەربگرێت. بە بڕوای «ڕەیزمان» مرۆڤی نوێ فێر دەبێت کە لەگەڵ خەڵکانی دیکە بەرەو پێشەوە بڕوات و دەبێتە خاوەنی کەسایەتییەک کە بەرەو کەسانی دیکە ڕێنومایی کراوە (ئەمەش لەبەرامبەر حاڵەتی ڕێنۆمایی رووەو ناوخۆ لە کۆمەڵگای تەقلیدیدا).

لەم زەمینەی سەرەوەدا وادەخوازێ کە ئاماژە بە دوو تیۆری تریش بکەین لە بواری بەکۆمەڵایەتیبوون واتە تیۆرییەکانی هەردوو کۆمەڵناسی ئەمریکی «چارلز هۆرتون کوولی» (C. H. Cooly) و «جۆرج هێربەرت مید». کوولی پێی وایە کە سروشتی کۆمەڵایەتی مرۆڤ بە هۆی پەیوەندی و پێکگەیشتنی بەردەوامی لەگەڵ کەسانی دیکەدا دروست دەبێت. ئەو لەڕێی توێژینەوەی تایبەتی لەمەڕ پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونی منداڵان، ئەو کەسانەی کە وردە وردە دێنەناو جیهانی منداڵەوە دابەشدەکات بۆ دوودەستە: «خێزان و هاوەڵان»و «کەسەکانی تر». منداڵ لە میانەی پەیوەندی لەگەڵ کەسانی دەستەی یەکەمدا «خێزان و هاوەڵان» هەست بەبوونی خۆی دەکات. ئەمەش بەهۆی ئەو گرنگییەی کە بەرەفتاری منداڵان دەدەن، دێتەکایەوە. پاشان منداڵ بۆچوونی کەسەکانی دەستەی دووەم «ئەوانی تر» دەربارەی خۆی دەزانێت و پەی بەوە دەبات کە کەسانی تر چۆن دەڕواننە ئەو. لەم ڕێگەوە منداڵ بۆچوونێکی تایبەتی لەبارەی خۆیەوە پەیدادەکات. منداڵ ناتوانێ وێنەیەکی ڕاستەقینەی خۆی «وەک ئەوەی هەیە» ببینێ، بەڵکو پێوەندگی کاری ئەو لە باش و خراپیی ڕەفتارەکانی خۆی ئەوەیە کە بۆچوونی کەسانی دیکە لەبارەی خۆیەوە بزانێت [٢٢٧/٢٦].

«جۆرج هێربەرت مید» لە بواری بەکۆمەڵاتیبووندا دەستی داوەتە شیکردنەوەو یەکالاکردنەوەی چۆنیەتی پێگەیشتنی کەسایەتی لە قۆناغی «یاری منداڵانەوە» بەرەو سەر. لە قۆناغە بەراییەکانی «گاڵتەویاریدا» منداڵ سەرنج دەدات و هەوڵدەدات رۆڵی گەورەکان ببینێ و لەم حاڵەتەدا بەرە بەرە لەگەڵ ئەم ڕۆڵانەدا فێری هەندێک جۆری تێڕوانین دەبێت بۆ نموونە کچۆڵە وەکو دایکی بایەخ بەمنداڵ دەدات.

یەکەمین تێڕوانین لەمەڕ منداڵی باش یان خەراپ لەم قۆناغەدا وردە وردە بە هۆی پەیوەندی و یاریکردن لەگەڵ منداڵاندا پێکدێت. لەم قۆناغەدا ڕۆڵە تایبەتمەندییەکانی کچ و کوڕ لە زەینی منداڵدا دەچەسپێ و دەکەوێتە ناخیەوە. لە قۆناغەکانی دواتری پێگەیشتندا، منداڵ هاوشان لە ئەندامێتی لە دەستەی یاریکردندا چەند ڕۆڵێکی جیاجیاو ڕاستەقینەتر (کە لە هەمان کاتدا بەشداری چالاکانەی لەگەڵدایە) لەگەڵ ڕۆڵ و تێگەیشتنی تایبەتی لەمەڕ زۆر شتی جۆراوجۆردا فێردەبێت. ئەم قۆناغەش گرنگترین لایەنی وەرگرتنی نۆرمە کۆمەڵایەتییەکانە و لێرەوە ڕەفتاری کەسانی تر بەگشتی(تعمیم) دەکرێت.

بەکۆمەڵایەتیبوون و دووری لە کۆمەڵگا

بەو پێیەی کەلە پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبووندا باوان ڕۆڵی سەرەکی دەبینن، لێرەوە ئەو پرسیارە دێتە گۆڕێ: ئەگەر باوان لە ئارادا نەبن چارەنووسی منداڵ بەکوێ دەگات؟ ڕەنگە یەکێ لە ڕێگاکانی وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە لێکۆڵینەوەی باری ئەو منداڵانە بێ کە بەبێ هیچ شێوە پەیوەندییەک لەگەڵ باواندا پێگەیشتوون [٩/٢٠٩-١٢].

ئاوڕدانەوەیەک لە شوێنەوارەکانی دوورکەوتنەوە لە کۆمەڵگاکەیان هەڵاتن لە کۆمەڵگا بە گەڕانەوە بۆ چەند حاڵەتێکی تایبەتی- دەشێ ڕۆڵی بەکۆمەڵایەتیبوون لە پەروەردەکردنی کەسایەتی مرۆڤدا زیاتر ئاشکرابکات. لەم بارەیەوە با لەسەرەتاوە ڕوو بکەینە لێکۆڵینەوەکانی «کینگزلی دێڤیس» (K. DAVIS) لەمەڕ ڕەفتاری ئەو منداڵە کێویانەی کە دوور لە کۆمەڵگا پێگەیشتوون. ئەو زانایە لە ڕەفتارو هەڵسوکەوتی دوو منداڵی بەناوی (کەمالا) و (ئامالا) کۆڵیوەتەوە کە ناوی لێناون «گورگەئادەمی». ئەم دوو منداڵە کاتێ کە لە دارستانەکانی هیندستاندا دۆزرانەوە زیاتر بەو کێویانە دەچوون کە لە دارستاندا دەژیان نەک بەمرۆڤ. وەک ئاژەڵان لەسەر چوار پەل دەجووڵانەوە، قسەکردنیان نەدەزانی چەند جووڵە و نیشانەیەکی نارۆشنیان دەردەخست، هەست و سۆزی ناو کۆمەڵگای مرۆییان نەبوو، گۆشتی خاویان دەخوارد. هەروەها ئەم توێژەرە لێکۆڵینەوەی لەسەر منداڵێکی دیکەش ئەنجامدا بەناوی «ئیزابیل» کە قۆناغە سەرەتاییەکانی منداڵیی بەدابڕاویی لە کۆمەڵگا بەسەربردبوو. ئەو دەڵێ لەبەرئەوەی «ئیزابیل» منداڵێکی ناشەرعی بوو و دایکی کەڕو لاڵ بوو لە شوێنێکی لاتەریکەوە بە خێوی دەکرد، منداڵە کە دۆزرایەوە

شەش ساڵان بوو. تا ئەو کاتە قسەی نەکردبوو و تەنیا بە چەند جووڵەو ئاماژەیەک لەگەڵ دایکی هەڵسوکەوتی دەکرد. بەهۆی چەند ناتەواوییەکی تەندروستییەوە (دووری لە تیشکی خۆر و بەدخۆراکی) چەند نەخۆشییەکی جەستەیی هەبوو و لەکاتی رووبەڕوو بوونەوەی کەسانی نەناسراودا تووڕە دەبوو و توندوتیژی دەنواند [١٥/٢٠].

دەتوانین لەم بارەیەوە ئاماژە بە حاڵەتێکی دیکەش بکەین کە لەساڵی ١٩٧٠دا لە گوندی «باباکلو»ی سەر بە «گەچساران»ی ئێران بەرچاوکەوتووە. رۆژنامەی «کەیهان» بڵاوی کردۆتەوە کە پیرەمێردێکی «٧١» ساڵی دوای چەندین ساڵی ژیانی لە دارستان، گەڕاوەتەوە گوندەکەی خۆی، بەڵام بەهۆی لەبیرچوونەوەی وشەکانەوە نەیدەتوانی قسەبکات و بە چەند دەنگێکی سەیر مەبەستەکانی خۆی دەردەبڕی، دوای گەڕانەوەشی بۆ ناو خێزانەکەی ئامادە نەبوو جل و بەرگ لەبەربکات و سەرماو گەرما کاری تێنەدەکرد. شەوانە لە دەرەوە دەخەوت. ئەو پیرەمێردە «٦٠» ساڵ پێشتر لە تەمەنی «١١» ساڵیدا بەبێ ئاگاداری کەس و کاری لە گوند دەرچووبوو رووی کردبووە دارستان لەو ماوەیەدا وەک ئاژەڵە کێوییەکان لە ناو دارو درەخت و پەنای تاشەبەردان دەژیاو، تەنانەت چەند جارێک کە تووشی ئادەمیزادان ببوو لەناو دارستاندا لێیان هەڵات بوو و لە ناو دارو درەختەکاندا ون ببوو [٨٣].

کورتەی بەش

١- لە رێگەی بەکۆمەڵایەتیبوونی ئەندامانی کۆمەڵگایەکەوە کولتوور دەگوێزرێتەوە. مرۆڤەکان کولتوور وەردەگرن و لە دووتوێی قۆناغەکانی پێگەیشتنندا ئاشنای رەگەزە جۆراو جۆرەکانی کولتوور دەبن.

٢- کەسایەتی، پێکهاتەیەکە لە بۆماوەی بایۆلۆژی و ژینگەی فیزیکی، کولتوور، ئەزموونی کۆمەڵی و کۆمەڵێک ئەزموونی تاکەکەسی.

٣- مرۆڤ لە رێگای بەشداریکردن لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا وێنەی کۆمەڵایەتیی خۆی دەدۆزێتەوە.

٤- «ئەریکسۆن» قۆناغەکانی ژیانی بۆ هەشت بەش دابەشکردووە: کۆرپەلەیی، منداڵیی (منداڵی، بچووکی بەرایی،، قۆناغی یاریکردن، تەمەنی قوتابخانە، مێرمنداڵی پێگەیشتووی، پێگەیشتوویی مامناوەندی، پیری.

٥- گرنگترین هۆکارەکانی بەکۆمەڵایەتیبوون بریتین لە (خێزان، هاوەڵان و برادەران، قوتابخانە هۆکارەکانی پێکگەیشتنی کۆمەڵی).

٦- بەکۆمەڵایەتیبوون لە قۆناغی نەوجەوانیدا قۆناغێکە لە نێوان منداڵی و پێگەیشتووییدا.

٧- بەکۆمەڵایەتیبوون بە درێژایی ژیانی مرۆڤ بەردەوامە.

٨- پێگەیشتنی کۆمەڵایەتی شتێکە مرۆڤ فێری دەبێت و وەریدەگرێت.

٩- بەها کولتوورییەکان لە رێگەی پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونەوە وەردەگیرێن.

١٠- چاوەڕوانییەکانی کۆمەڵگا لە رەوتی پێگەیاندندا بریتین لە: بنەماکانی رێکخستنی ژیانی رۆژانە، ئارەزوو، شارەزایی و رۆڵەکان.

١١- لە میانەی پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوونی ئۆرگانیکدا ئۆرگان کارمەندی نوێ بۆ ناو کولتووری خۆی کێشدەکات و ئەوانیش زانیاری و شارەزایی وەردەگرن.

١٢- دەشێ بەکۆمەڵایەتیبوونی لاوەکی سەرکەوتوو یان ناسەرکەوتوو بێت.

١٣- دەتوانین مێشک شوشتنەوە بە یەکێک لە شێوازە توندڕەوەکانی بەکۆمەڵایەتیبوون دابنێین.

١٤- مێشک شوشتنەوە بەچەند شێوازێکی جیاجیا ئەنجام دەدرێت.

١٥- «دێڤید رەیزمان» دوو جۆرە نموونەی بەکۆمەڵایەتیبوون دیاردەکات: پێگەیاندن لەسەر دابونەریت، رێنماییکراو بەرەو کەسانی تر.

١٦- کولی بەکۆمەڵایەتیبوونی منداڵان لەسەر بنەمای دوو دەستە تاوتوێدەکات «خێزان و هاوەڵان» (کۆی کەسەکانی تر).

١٧- جۆرج هێربەرت مید جەخت دەکاتە سەر رۆڵە کۆمەڵایەتییەکان لە پەروەردەکردنی منداڵاندا.

١٨- دوورکەوتنەوەی درێژ خایەن لە کۆمەڵگا کاردەکاتە سەر پێگەیشتنی کەسایەتی.

١٩- پرۆسەی بەکۆمەڵایەتیبوون لەبەر چەندین هۆ رەنگە تووشی هەندێک ناکامی یان هۆکاری پاشخستن ببێتەوە.

بەشی شەشەم

گرووپی کۆمەڵایەتی

پێشەکی

ئەندامەکانی تیپێکی تۆپی پێ، قوتابییانی یەکێک لە هۆبەکانی کۆلیج، ئەو مندالآنەی پێکەوە لە گەڕەکێک یاری دەکەن، ئەندامانی دەستەیەکی سیاسیی نهێنی، کارمەندانی هۆبەی ژمێریاری وەزارەتێک و هتد.... هەموویان گرووپی کۆمەڵایەتی (Social Group)یان پێ دەگوترێ: لە کۆمەڵگا هاوچەرخەکاندا کە تاکگەرایی بەسەر پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا زاڵە یاخود نەریتی تاکگەرایی لە حاڵەتی دروستبووندایە، لەوانەیە هەندێک خەڵک پێیان سەیر بێت کە بۆچی کۆمەڵناسان لەجیاتی «تاکەکەس» لە گرووپەکان دەکۆڵنەوە. رەنگە هۆی ئەم بۆچوونە ئەوە بێت کە ئێمە حەزدەکەین تاکەکان بە بیرو هزری تایبەتی خۆیانەوە لەبەرچاو بگرین، و ئەو چەمکانە رەتبکەینەوە کە باس لە تەبایی و گونجانی ئێمە لەگەڵ شتەکانی دیکەی جگە لە خۆمان دەکەن. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو روانگەو بەهایانەی کە کاریگەرییان لەسەر ئێمە هەیە لەژێر نفووزی خێزان دان، فۆرمە تایبەتییەکانی گرووپی برادەرانمان لە قۆناغی منداڵی و ئێستاش کاریگەرییان لەسەرمان هەبووەو هەیە، و لەهەمان کاتیشدا ئەو دادوەرییانەی کە لەلایەن هاوسێ و خزم و هاوکارانەوە دەکرێن هەستمان دەبزوێنن. ئێمە چاوەڕوانی پارێزگاری مەعنەوی و ماددی لە برادەرو خزمانمان دەکەین، و تەنیا ئەو کاتە ئامانجەکانمان لە ژیاندا بە لۆجیکی و بەنرخ لە قەڵەم دەدرێن کە لەلایەن ئەو گرووپەی کە وابەستەین پێیەوە پارێزگارییان لێ بکرێت، و ڕێزیان لێ بگیرێت. گوشارە گرووپییەکان یارمەتیمان دەدەن، کە لە زۆربەی حاڵەتەکاندا گوێڕایەڵی یاسابین، بەڵام لەهەمان کاتدا ئەندامبوونمان لە گرووپە لاسارەکاندا دەتوانێت هانمان بدات بۆ گوێڕایەڵی نەکردن. گوشارە گرووپییەکان دەتوانن بمانگۆڕن بۆ تاکی پابەندو گوێڕایەڵ و لە هەندێ هەلومەرجدا بمانکەنە پاڵەوان کە تەنانەت ژیانی خۆشمان قوربانی ئامانجەکانی گرووپ بکەین. لە توانای گرووپدایە شێوازە چەوسێنەرەکانی خۆی بەسەرماندا بسەپێنێت، بەڵام لە هەمان کاتدا پارێزگاریشمان لێ بکات [٨/ ٣٥-

٣٩].

دوورە لە واقع ئەگەر سەرەتای سەرنجدان لە دیاردەی گرووپ و بەتایبەتی گرووپە بچووکەکان، بۆ نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم و بەرەنجامی لێکۆڵینەوەکانی کۆمەڵناسە ئەمریکییەکان بگێڕینەوە. لە کتێبی «کۆمار»ی «ئەفلاتون»و «سیاسەت»ی «ئەرستۆ» ڕووبەڕووی کۆمەڵێک هزرو بیرو راڤەکردن و شەن و کەوکردنی پێکهاتەو گۆڕانی ئەو دیاردانەی کە گرووپین، دەبینەوە. لەگەڵ ئەوەشدا گومانمان نییە لەوەی کە لێکۆڵینەوە لە گرووپ و پەیوەندییە مرۆییەکان، تا سەرەتای سەدەی بیست شێوازێکی ئەزموونگەرییانەی نەبووە. تا ئەو کاتە هەموو ئەو بابەتانەی لەم بارەیەوە نووسراون پشت ئەستوور بوون بە شێوازە تیۆرییەکان یاخود لەسەر بنچینەی شاری یوتوپیایی دامەزرابوون. هەندێک لەم بیروبۆچوونانە یان ماهییەتێکی عەقلانییان هەیە یاخود پشت ئەستوورن بە حەزو خەیاڵچنییە سۆزاوی و ئانارشیستییەکان، رووخساری هاوبەشیان ئەوەیە کە نموونەیەکی ئایدیاڵی دەخەنەڕوو [٩٥/ ل١١-١٤].

«ئەمیل دورکهایم» لە لێکۆڵینەوەکانیدا لەمەڕ گرووپ، بایەخی بە گرووپە تایبەتییەکانی وەک خێزان، هاوپۆلەکان و سەندیکاکان داوە. تیۆرەکانی ئەو لەبارەی گونجانی کۆمەڵایەتی، بێ نۆرمی و دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان رۆڵێکی کاریگەریان لە بایەخدان بە پرۆسە دەستەجەمعییەکان لە ئاستە جیاوازەکاندا هەیە.

دەستەو گرووپە جیاجیاکانی کۆمەڵگای مرۆیی [٨/ ٤٣]

گرووپ (Group)
بایەخپێدانی هاوبەش
زەمینەی پەیوەندیی ڕووبەڕووی کۆمەڵایەتی (هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتی)
پەیوەندییەکانی کۆمەڵەکان

کۆمەڵە (Association)
بایەخپێدانی لێکچوو
ئامانجە سنووردارو تایبەتییەکان

دامەزراوە (Institution)
قاڵبی شێوە گرتووی رەفتاری

درێژەدان بە خۆشگوزەرانیی کۆمەڵایەتی
پارێزەری شێوەی کۆمەڵگا

کۆمەڵگا (Society)
گەورەترین گرووپ کە تاک پەیوەستە پێیەوە
زۆربەی جار یەکسانە بە نەتەوە

دەستە (Category)
کۆمەڵی پەراگەندە
تایبەتمەندییە لێکچوو یاخود هاوبەشەکان

کۆبوونەوە (Aggregation)
لە یەکتر کۆبوونەوە لە شوێنێک
جێگیربوون بەبێ پەیوەندییەکی پێناسەکراو و تایبەت

زیندانییەکانی ناو یەک ژوور ـــــــــ زیندانییەکان ـــــــــ زیندان
(گرووپ) (دەستە)
(کۆبوونەوە)

گرووپی کۆمەڵایەتی چییە

ئەمڕۆ زاراوەی «گرووپی کۆمەڵایەتی» زۆر بەکاردەهێنرێت و مانایەکی بە رواڵەت ئاشکرا، بەڵام تا رادەیەک شاراوەی هەیە. وشەی گرووپ کۆمەڵەیەک دەگرێتەوە کە لە رووی پانتایی و پێکهاتەوە زۆر جۆراوجۆرە، هەر لە کۆمەڵگاکان لە ئاستی نەتەوەییەوە بگرە تاکو دەستەبەندییە سست و نابەردەوامەکان دەگرێتەوە، رەنگە تاکە تایبەتمەندی هاوبەش لە نێوان هەموو ئەم کۆمەڵانە لە پەیوەستەیی و گونجانی دیار یاخود نادیاری تاکەکاندا کورت بکرێتەوە. لەم دیدگایەوە لەوانەیە زمانی عامەی خەڵک تا رادەیەک یارمەتیمان بدات بۆ تێگەیشتن لە مەسەلەکە، چونکە وشەی «ئەندام» کە بەو تاکانە دەوترێت کە گرووپ پێکدەهێنن، وێنەی «دەستەیەک» پیشاندەدات کە تاکەکان بەشەکانی ئەو دەستەیەن، ئەو بەشانەی کە

لە هەمان کاتدا وابەستەو ئەکتیڤن. هەروەهاپەیڤی گرووپ کۆمەڵە هەنگاونانێک دەگرێتەوە کە هەریەک لە تاکەکان دەتوانێت بە بەشداری لەگەڵ یەکتر بەئەنجامیان بگەیەنن.

لەلایەکی ترەوە گرووپ پەیوەندی بە چەمکی «هێز»ەوە هەیە. ئەندامەتی لە گرووپدا باس لە حەزی بەهێزبوونی پەیوەستەیی هاوبەشی تاکەکان دەکات، کە لە حاڵەتی تەنیاییدا هەست بەبێ دەسەڵاتی دەکەن. لەهەمان کاتدا ئەم دەسەڵاتە دەستەجەمعییە لە توانای دایە پەرچەکردارگەلێکی نادیار بخاتەڕوو، چونکە لە هەمان دڵنەواییکردنیدا هەڕەشەکەرە. لە هەموو حاڵەتێکداو بەپێی تایبەتمەندییە تایبەتییەکان، تاک خوازیاری قبووڵکردن و پشتیوانیکردنی گرووپە یاخود ترسی لەناوچوون، بایەخپێنەدان یاخود دەرکردنی لێدەکات.

ئەو حاڵەتانەی کە باسمان کردن ئاڵۆزی چەمکی گرووپ پیشان ئەدەن. هەروەها لەلایەکی ترەوە جۆراوجۆری ئەو وشانەی بۆ وەسفکردنی گرووپ بەکاردەبرێن لە شاراوەیی مەسەلەکە زیاد دەکەن. ئەگەر بمانەوێت ماهییەتی گرووپێک دەستنیشان بکەین پێویستە سەرنج بدەینە هەندێک لە دیسپلینەکان، لەوانە: پلەی رێکخستی گرووپ، ئەرکەکەی، پەیوەندییە رووبەڕووە کۆمەڵایەتییەکان، دابەشکردنی رۆڵەکان و.... [٩٥/ ١١-١٤]. لەلایەکی ترەوە، گرووپەکان لەدایک دەبن، گەشە دەکەن، لەناودەچن، دیاردەکەون یاخود ون دەبن. هەریەکێک لەوان مێژوویەکی تایبەتی هەیە، هەریەکێکیان پرۆگرامێکی هەیە، سنووری کاری تایبەتی هەیە، سەرگوزشتەی تایبەتی هەیە و رابەریان لەناودا هەیە. ئەم پرۆسانە هەموویان لە رێگەی هەندێ پرسیارەوە لەلایەن توێژەرانەوە لێیان دەکۆڵرێتەوە: لە کوێ؟ لەگەڵ کێ؟ بۆچی و چۆن گرووپێک دروست بووە؟

ئەو کاتەی کە خەسڵەتی کۆمەڵایەتیش بۆ گرووپ زیاد بکەین، لەوحاڵەتەدا «گرووپی کۆمەڵایەتی» دەبێتە خاوەنی مانایەکی پسپۆڕی. ئەم گرووپە، لە کۆمەڵێک تاکەکەس پێکهاتووە کە حەزی هاوبەش و پەیوەندیی رووبەڕووی کۆمەڵایەتییان لە نێوانیدا هەن. ئەگەری بوونی پەیوەندیی رووبەڕوو یەکێکە لە رەگەزە سەرەکییەکانی یان گرووپی کۆمەڵایەتی. خێزان، گرووپە برادەرییەکان، و گرووپە هاوسێکان، هەموویان گرووپی کۆمەڵایەتیی. تۆڕی گەیاندن و پەیوەندیی رووبەڕووی نێوان تاکەکانی ئەم گرووپانە بە زۆری تا چەند ماوەیەک بەردەوامن [٨٦/٤٦].

هەندێک جۆری تری دەستەبەندیی هەن کە ناتوانین بە گرووپی کۆمەڵایەتییان ناو ببەین. نموونەیەکی دیاری ئەم حاڵەتە، گرووپە بە واتا ئامارییەکەی، کە نموونەکانی وەک «هەموو تاکە تەمەن پەنجا ساڵییەکان و سەرووتر» یاخود «هەموو خێزانە دەوڵەمەندەکان» دەگرێتەوە. رووخساری هاوبەشی تاکەکان لە گرووپی ئاماریدا، بەلای کەمەوە بوونی «خەسڵەتێکی هاوبەشە» (پەنجا ساڵ و سەرووتر- خێزانی دەوڵەمەند). لە گرووپی ئاماریدا بوونی پەیوەندیی رەسمی یاخود نارەسمی لە نێوان تاکەکاندا لە ئارادانییە. بۆ نموونە چەند کەسێک بە شەقامێکدا تێدەپەڕن یاخود لە پارکێکی گشتیدا دەسووڕێنەوە گرووپێکی ئاماری پێکدەهێنن، بەڵام هێزێک نییە لە نێوانیاندا کە بەیەکەوەیان ببەستێتەوە. بە پێچەوانەوە لە گرووپێکی کۆمەڵایەتی وەک ئەندامانی خێزانێک یاخود ئەو قوتابییانەی کە لە پۆلێکدا دەخوێنن، یاخود ئەو منداڵانەی کە لە گەڕەکدا گرووپی یاری پێکدەهێنن، پەیوەندیی، هێز، بیروباوەڕ، هەست و سۆز هەن [٢٦/ ٢٥٤].

کۆمەڵناسان پێناسەی جۆراوجۆریان بۆ گرووپی کۆمەڵایەتی کردووە کە هەر یەکێکیان تایبەتمەندی گەلێکی دیاریکراوی گرووپی کۆمەڵایەتی دەگرێتەوەو، لە هەندێک حاڵەتدا چەند خەسڵەت یاخود تایبەتمەندییەک وەک مەرجی سەرەکی دەخەنەڕوو کە لە سەقامگیربوونی هەندێک لەو پێناسانە کەمدەکەنەوە. «ئەلبیون سمۆل» (A. Small) لە کتێبی «کۆمەڵناسیی گشتی»دا گرووپی کۆمەڵایەتی بە ژمارەیەکی تاکەکان پێناسە دەکات کە پەیوەندییان لە نێواندا هەیە لە ئەنجامدا ژیان لەتەک یەکتردا دەبەنە سەر. لەبارەی ئەم پێناسەیەوە پێویستە بڵێین کە «مەرجی ژیان لەتەک یەک» چەمکی گرووپ سنووردارییی دەکاتەوە کە لە هەندێک حاڵەتدا ناچەسپێت. کۆمەڵناسێکی تر «هۆمانز» (G.G. Homans) پێی وایە گرووپی کۆمەڵایەتی لە ژمارەیەکی کەمی تاکەکان پێکدێت کە ماوەیەکی تا رادەیەک درێژ لەگەڵ یەکتر لە پەیوەندیدان و جۆرە پەیوەندییەکی رووبەڕوو لە نێوانیاندا هەیەو ئەم پەیوەندییە بە شێوەیەکی راستەوخۆو بەبێ واسیتەی تاکەکانی ترە.

وەک پێناسەی پێشتر، خستنەڕووی چەند خەسڵەتێکی وەکو ماوەیەکی درێژ، ژمارەیەکی کەم، پەیوەندی رووبەڕوو و راستەوخۆ، گرووپی کۆمەڵایەتی رووبەڕووی کەموکورتی دەکاتەوە کە لەگەڵ ئەو ئەزموونانەی لە چەشنە جیاجیاکانی ئەم جۆرە گرووپە بەدەستهاتووە تێکناکاتەوە. [٩٦/ ١٠٢].

«مۆلکم»و «هولدا نۆلز» (M. and H. Knowles) لەو بڕوایەدان کە گرووپی

کۆمەڵایەتی، کۆمەڵێکی تاکەکانە خاوەن تایبەتمەندییەکانی وەک: «ئەندامێتییەکی پێناسەکرا، هۆشیاری و تێگەیشتن، هەبوونی ئامانجی هاوبەش، پشت پێک بەستن بە مەبەستی دابینکردنی پێویستییەکان، پەیوەندییە رووبەڕووە کۆمەڵایەتییەکان، و رەفتارکردن وەک ئەندامێک بن» [٩٧/ ٥٤].

کۆمەڵناسی ئەمریکی «پیتریم سۆرۆکین» (Pitrim Sorokin) هەندێ لە گرنگترین ئەو هەلومەرجانەی کە تیایاندا تاکەکان بەدوای حەزو ئارەزووەکانیاندا دەگەڕێن و دەبن بە ئەندامی گرووپی کۆمەڵایەتی (یاخود بە دەستەواژەیەکی تر ئەو هۆکارانەی وادەکات تاک ببێتە ئەندامی گرووپی کۆمەڵایەتی) بەم شێوەیە کورت دەکاتەوە: خزمایەتی فیسیۆلۆجی و هاوبەشی لە خوێن یاخود رەگەز، هاوسەرێتی، لێکچوونی لە ئایین و بیروباوەڕو سرووتە جادووییەکان، پێکچوون لە رووی زمانی خۆجێیی و دابونەریتەکان، بەشداریکردن لە خاوەندارێتی و سوودوەرگرتن لە زەوی و زار، هاوسێیەتی، بەشداریکردن لە بەرپرسیارێتی، پێکچوون لە حەزە پیشەییەکاندا بەشداریکردن لە جۆرە جیاوازەکانی گرنگیدانە ئابوورییەکان، گوێڕایەڵیکردنی سەرپەرشت یاخود کەسی خاوەن کار، وابەستەیی ئازاد یاخود ئیجباری بە دامەزراوە یاخود رێکخراوێکی کۆمەڵایەتی وەک پۆلیس، حزبی سیاسی، یەکەی سەربازی، نەخۆشخانە، بەرگریی هاوبەش لە دژی دوژمن یاخود مەترسیی هاوبەش، هاوکاری و هەرەوەزی هاوبەش، ئەرکە بە کۆمەڵەکان [٧٨/ ١٣٠].

بە سەرنجدان لەم پێوەرو پێناسانە، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کەوا: گرووپی کۆمەڵایەتی لە چەند تاکێک پێکدێت کە لە نێوانیاندا پەیوەندیی هەبێت و تاکەکان لەژێر کاریگەری ئەو هێزەی پێکەوەیان دەبەستێتەوە بە جۆرێک لە جۆرەکان تەبایی یان هاوبەندییان هەبێت.

بنەماکانی تایپۆلۆجیای گرووپە کۆمەڵایەتییەکان

کۆمەڵناسی فەڕەنسی جۆرج گورڤیچ (G. Gurvitch)، یەکێکە لەو کەسانەی کە هەوڵیان داوە چەند دیسپلینێک بۆ پۆلین کردنی گرووپە کۆمەڵایەتییەکان بخەنەڕوو [٩٨/٣٠٨-٣١١].

ئەو پانزە دیسپلینە بریتین لە: ئاستی یەکێتی، جۆری باڵادەستی، شێوەی کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی، پەیوەندیی بە گرووپەکانی ترەوە، پەیوەندی لەگەڵ کۆمەڵگا بەگشتی، قەبارە، بەردەوامی، ناوەڕۆک، شێوەی چالاکی، رادەی نزیکیی نێوان

ئەندامەکان، بنەمای دروستبوون، توانای چوونە ناو گرووپ، ئاستی ڕێکخستن، ئەرک، و هەڵوێست وەرگرتن [٩٩/١٠٤-١١٦]. بەبێ ئەوەی پێویست بێت ئاماژە بە جۆرەکانی تری ئەم دیسپلینانە بکەین، لە خوارەوە ئاماژە بە گرنگترین ئەو پێوەرانە دەکەین کە لەم بوارەدا بەکارهێنراون و لە کردەوەدا توانای بەکارهێنانیان زیاترە.

١- ڕەهەندەکانی گرووپ: دەتوانین گرووپەکان لە ڕووی فراوانی و ڕەهەندەکانیانەوە دابەش بکەین: گرووپە بچووکەکان، وەک خێزان بە تایبەتی خێزانی ناووکی و گرووپە گەورەکان، وەک کۆمەڵەو کۆڕو کۆبوونەوە سیاسی، کۆمەڵایەتی، زانستی و ئەدەبییەکان. ئەوکاتەی کە گرووپ لە ڕووی ژمارەی ئەندامییەوە زیاد دەبێت ئەو ئاراستەیە دێتە ئاراوە کە سەر دەستە بچووکەکاندا دابەش ببێت. تەنیا لە گرووپە بچووکەکاندایە کە هەرکەسێک دەتوانێت لەگەڵ ئەوانی تر وتووێژی دۆستانەو نزیکی هەبێت.

٢- توانای بوونە ئەندام لە گرووپدا: دەزانین کە چوونە نێو هەندێ لە گرووپەکان ئازادەو چوونە نێو هەندێکی تر مەرجدارەو لە هەندێک حاڵەتدا نهێنی هەیە هەمیشە تاکەکان ڕووبەڕووی یەکێک لەم حاڵەتانە دەبنەوە.

٣- پلەی ڕێکخستن: هەموو گرووپەکان لە ڕووی پلەی ڕێکخستن و پەیوەندییە ناوەکانی ناو گرووپ، وەکو یەک نین. هەندێک لەم گرووپانە خاوەنی ڕێکخستنی نوسراو و دیاریکراون و پەیوەندییە لە پێشدا حسێب بۆ کراوەکانیان تیادا هەیە (وەکو دابەشکردنی نیمچە عەسکەری و یەکە پەیوەستەکان پێیییەوە). هەندێکی تر دەتوانین بە نیمچە ڕێکخراو دابنێین وەکو گرووپی خزمایەتی. جۆری دیکەی گرووپیش هەن کە هیچ جۆرە ڕێکخستنێکی نووسراوو دیاریکراویان نییە، وەک گرووپی یاری لە کۆڵانێکدا.

٤- ئەرک: دەتوانین گرووپەکان بەپێی جۆری چالاکی دابەش بکەین، وەک تیپە وەرزشییەکان، سەندیکاکان و دەزگا کە زۆر جۆریان هەیە. مەبەست لەم دابەشکردنە دیاریکردنی جۆری ئەو بەرنامەو چالاکییەیە کە گرووپ لە پێناویدا دروست بووە [٩٣/٢١٠].

٥- ڕادەی دڵسۆزی: لە هەریەکێک لە گرووپە کۆمەڵایەتییەکاندا ڕادەی دڵسۆزی و نارەسمیبوونی پەیوەندییەکان جیاوازە. لە هەندێک جۆری گرووپە کۆمەڵایەتییەکاندا هاودڵی و دڵسۆزی لە نێوان تاکەکاندا زاڵە و ئەندامانی

گرووپەکە کەمتر هەڵسوکەوتی ڕەسمی و تەشریفاتییان هەیە. لە جۆرەکانی تردا پەیوەندییەکان، ڕەسمی، حیساب بۆکراو، هەڵسەنگێنراو و پشت ئەستوورن بە قازانج و زیان. چەند کەسێک کە لە فەرمانگەیەکدا پێکەوە لە ژوورێکدا کاردەکەن لەوانەیە لە دەرەوەی پەیوەندییە ڕەسمییە ئیدارییەکاندا، پەیوەندی دڵسۆزانەو تەنانەت خێزانیشیان هەبێت.

سەرەڕای ئەوە گرووپە کۆمەڵایەتییەکان دەشێ زۆر جۆراوجۆربن، دەتوانین لەیەکتریی جیابکەینەوە کە لەم بەشەدا بە کورتی لە گرنگترینیان دەکۆڵینەوە.

گرووپی سەرەتایی

کۆمەڵناسی ئەمریکی «چارلس هورتن کولی» لە ساڵی ١٩٠٩، زاراوەی «گرووپە سەرەتاییەکان» (Primary Groups)ی بۆ وەسفکردنی گرووپەکانی وەک خێزان، هاوسێیەتی و گرووپی منداڵە یاریکەرەکان بەکارهێنا. بە بڕوای کولی لەناو ئەم گرووپانەدا ئەندامان فێرە هەست و سۆزی وەک بەڵێن نەشکاندن، دڵسۆزی، و پەیوەستەیی بە ئەوانی ترەوە دەبن. خەسڵەتە هاوبەشەکانی گرووپە سەرەتاییەکان بریتین لە پەیوەندی ڕوو بە ڕوو (Face to face)، وەفاداری، پەیوەستەیی سۆزاوی، هاوکاریی نزیک، پەیوەندیی برادەرایەتی.

لە ڕوانگەی «کولی»یەوە هەریەکێک لەم خەسڵەتانە لە گرووپە سەرەتاییەکاندا «ئامانج»ن نەک «هۆ». گرووپی سەرەتایی تا ڕادەیەک بچووکە، بەڵام ئەو هەست و سۆزانەی کە لەنێوان تاکەکانیدا هەن گرنگن. گرووپی سەرەتایی بنچینە سەرەتاییەکانی مەعریفەی ژیانی مرۆیی پێشکەش بەتاک دەکات. بەم وەسفەش گرووپە سەرەتاییەکان بە سەرچاوەیەکی گرنگی هەستی دڵنیایی و ئارامی دەروونی تاک لە ڕووی سۆزییەوە دادەنرێن. ئەم گرووپە بۆ منداڵەکان وەک قوتابخانە وایە کە فێرە ڕێگاکانی بەرقەرارکردنی پەیوەندییە ڕووبەڕووە مرۆیی و پەیوەندییەکانی پەیوەست بە یاری و کارەوە دەبن. پەیوەندییە سۆزاوییەکان لە نێوان ئەو تاکانەی کە ئەندامی ئەم گرووپانەن تۆکمە و پتەون. لەوانەیە لە نێوانیاندا دەمەتەقێ (مجادلة) دروست ببێت و تەنانەت لەوانەیە تاکەکان هەندێ جار لە هەست و سۆزو پەیوەندییەکانی خۆیان لەگەڵ ئەوانی دیکەدا ئازاریان پێ بگات، بەڵام ئەوەی کە نامومکینە گرنگی پێنەدانە. زۆرجار ڕووی داوە کە ئێمە لە قۆناغەکانی منداڵیدا بە هاویاری یاخود برا یان خوشکی خۆمان گوتووە: «من ئیتر قسەت لەگەڵ ناکەم»و لە

پاش کاتژمێرێک لەگەڵی ئاشت بووینەتەوە.

«کولی» بەو ئەنجامە دەگات کە خەسڵەتە چاک و باشەکانی مرۆڤ لە خێزان، گرووپی هاوسێییەتی، و گرووپە هاوپارییەکانەوە گەشە دەکەن، لە بەرامبەردا بێزاری و دوژمنایەتی، دەمارگیری، و دانبەخۆدانەگرتن بە رادەیەکی زۆر لەوەی سەرهەڵدەدەن کە هەست و سۆزە باش و چاکەکان بۆ نێو ئەو کایانەی کە لەم گرووپە بچووکانە باڵاترن دزە ناکەن [٨/ ٤٤].

ژمارەیەکی کۆمەڵناسان ئاماژە بە گرووپە برادەرییەکان (Peer Group) دەکەن کە لە راستیدا دەتوانین وەک حاڵەتێک لە حاڵەتەکانی گرووپە سەرەتاییەکان لەقەڵەم بدرێن، هەڵبەت ئەگەر چەمکی سەرەتایی بتوانێت بە هەمان شێوە بشێ بەکارببرێت. بەپێی بۆچوونی کۆمەڵناسی ئەمریکی «ویلیام گۆد» (W. Goode) یەکسانیی ئەندامەکان لە رووی تەمەن و چینی کۆمەڵایەتییەوە یەکێکە لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی گرووپە برادەرییەکان، کە دەشێ شێوەی جۆراوجۆری هەبێت. گرووپی ئەو هاوکارە ئیدارییانەی کە لە دەرەوەی فەرمانگەش یەکتری دەبینن لەو دەستەیە دەژمێردرێن. بێگومان مەرجی یەکسانی ئەندامەکانی بەو مانایە نییە کە لە نێو گرووپدا کەسێک یاخود کەسانێک لە رووی نفووزی کۆمەڵایەتییەوە نین بەسەر ئەوانی ترەوە باڵادەست. لەنێو گرووپێکی قوتابییاندا کە لە دەرەوەی کاتەکانی وانەخوێندن لە زانکۆ، لە دەرەوەش لەگەڵ یەکتری دەسووڕێنەوە، لەوانەیە نفووزی کۆمەڵایەتی هەندێکیان، لە هەندێکی تریان زیاتر بێت. سەرەڕای ئەم لایەنە، گرووپ ماهیەتێکی نارەسمیی هەیە، و ئەگەر سەرۆک یاخود کەسێک هەبێت رێنمایی بکات، حاڵەتی ئیرادییانەی نییەو تاکەکان تا رادەیەک لەگەڵ یەکتر (بەلای کەمەوە لە بازنەی برادەرایەتی خۆیان) هەست بە یەکسانی دەکەن [٦٧/ ١٨٠].

تاک	گرووپە واسیتەکان	ڕێکخراوە گەورەکان
ژنی ماڵەوە	ناسیاوانی خێزانی	گرووپی ئایینی/ سیاسییەکان
		ڕێکخراوەکانی فێرکردن
کارمەند	هاوکارانی فەرمانگە	فەرمانگە/ کارگە
سەرباز	نەفەرەکانی ناو یەک شەمەندەفەر	سوپا

گرووپە سەرەتاییەکانی واسیتە[٨/ ١٤٨]

گرووپە سەرەتاییەکان لە رووی سنووری کاریگەری لە تۆڕی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا، لە چوارچێوەی خۆیاندا نامێننەوە، و کاریگەرییەکەیان لەوانەیە بگاتە رێکخراوە کۆمەڵایەتی یاخود گرووپە ناسەرەکییەکانیش (ئەو بابەتەی کە ئێستا ئاماژەی پێ دەکەین). لەم حاڵەتەدا ئەم گرووپانە رۆڵی نێوانگیر (واسط) وەردەگرن.

گرووپی لاوەکی

گرووپە لاوەکییەکان (Secondary Group) یاخود دووەمینەکان جۆرگەلێکی گرووپە کۆمەڵایەتییەکانن کە «کولی» وەک چەشنێک لە بەرامبەر گرووپە سەرەتاییەکاندا باسیان لێوەدەکات. بە بڕوای «کولی» گرووپە لاوەکییەکان حاڵەتی رەسمییان هەیە، و پەیوەندی نێوان تاکەکان تیایاندا کەمتر پشت ئەستوورە بە هەست و سۆز. ئەو قوتابییانەی کە لە کۆلیجێکدا دەخوێنن، یاخود ئەو کارمەندانەی لە وەزارەتێکدا کاردەکەن بە ئەندامی گرووپە لاوەکییەکان لەقەڵەم دەدرێن. گرووپە لاوەکییەکان هەستی دڵسۆزی و هاوبەندیی بەرادەیەکی زۆر پێشکەش بە تاکەکان ناکەن. بۆ ئەوەی تاکەکان لە کارکردن لە دەزگایەکدا هەست بە لەخۆبایی بوون بکەن وهەست بکەن کە ئەندامی ئەو رێکخراوەن، پێویستە زۆر تێبکۆشن. ئەم هەست و سۆزە بە هیچ شێوەیەک لەگەڵ هەست و سۆزی گرووپی یەکەم بەراورد ناکرێت. لە وەزارەتێکی زۆر گەورەدا، کارمەندێکی ئاسایی بە زۆری وا هەست دەکات کە بوونی ئەو لەو رێکخراوە گەورەیەدا ون بووە تەنانەت هەندێ جار هەستی بێ ریشەیی و نامۆبوون بەسەریدا زاڵ دەبێت.

لە وڵاتە پیشەسازییە پێشکەوتووەکاندا، لەم ساڵانەی دواییدا خەڵک زیاتر روو لە گرووپە لاوەکییەکان دەکەن. لە هەندێک حاڵەتدا مەسەلەکە بەم شێوەیە خراوەتەڕوو کە ئەگەر رۆژێک رێکخراوە گەورەکان لە جۆری لاوەکی شوێنی گرووپە یەکەمینەکان بگرنەوە، ئایا مرۆڤەکان رووبەڕووی شەرمەزاری یاخود نامۆبوون نابنەوە؟ خزمەتی سەربازی ئەرکی تاک لە خێزان، برادەرو دراوسێیەکانی جیادەکاتەوە. خوێندن هۆی برین یاخود لاوازکردنی پەیوەندیی تاکە بە گرووپە

سەرەتاییەکان کە لە زانکۆیەکی گەورەدا بەرەڵڵایدەکات، و لە کۆتاییشدا کارکردن لەوانەیە ببێتە هۆی ئەوەی کە تاک لە ژینگەی خێزانیی خۆی دووربکەوێتەوە [٤٦/٨].

بەراوردێک لە نێوان گرووپە سەرەتایی و لاوەکییەکان

لە بارەی دابەشکردنی گرووپە کۆمەڵایەتییەکان بۆ دوو جۆری سەرەتایی و لاوەکی، پێویستە ئاماژە بە دوو خاڵ بکەین. یەکەم، لە راستیدا ئەم دوو جۆرانە چەشنی نموونەیی (Ideal type) و لەوانەیە بە شێوەیەک لێیان کۆڵرابێتەوە کە وەک بلێین دەکەونە دوو جەمسەری دژبەیەکەوە. لە بارودۆخی ئاسایی ژیانی کۆمەڵایەتیدا، رووبەڕووی زۆر جۆرە گرووپ دەبینەوە کە ناتوانین بە وردی بە سەرەتایی یاخود لاوەکییەکان دابنێین، چونکە پەیوەندی ئەندامەکان خەسڵەت گەلێکی هەردوو جۆرەکەی تێدایە. گریمان یەکێک لە کارمەندە حکومییەکان کە لە وەزارەتێکی گەورە لە تەهران کاردەکات، بۆ یەکەیەکی سەر بەو وەزارەتە لە یەکێ لە شارە بچووکەکان (کە رێکخراوێکی ئیداریی بچووکە) بگوازرێتەوە. لەم بارودۆخەدا، ئەو کارمەندە لەوانەیە لەگەڵ خۆیدا ئەندامەکانی خێزانەکەیشی بباتە ئەو شارە، لەپاش جێگیربوون لەو شوێنە، لە تۆڕی پەیوەندییە گرووپییەکانیدا لە پەیوەندیدا لەگەڵ رێکخراوی ئیداری، گرووپە هاوسێیەکان، خێزانی هاوکاران و هەروەها خێزانەکەی تێکەڵەیەک لە پەیوەندییە گرووپییەکانی جۆری سەرەتایی و لاوەکی بەدی دەکەین. هەر تەنیا ئەو رێکخراوەی کە شوێنی کارەکەیەتی زۆر لە تایبەتمەندییەکانی گرووپە سەرەتاییەکانی تێدایە.

دووەمین خاڵ کە پێویستە لەم بوارەدا (جیاوازی گرووپە سەرەتایی و لاوەکییەکان لەبەرچاوی بگرین ئەوەیە کە لە زۆر حاڵەتدا گرووپە سەرەتاییەکان لەوانەیە لە بنەڕەتدا لە چوارچێوەی گرووپە لاوەکییەکاندا لەدایک ببن، بۆ نموونە کارمەندێکی وەزارەتێکی گەورە لەوانەیە لەگەڵ ژمارەیەک لە هاوکارە نزیکەکانی پەیوەندیی زۆر دڵسۆزانە بەرقەراربکات، لەهەمان کاتدا کە ئەمانە هەموویان لە پێکهاتەی گشتیی رێکخراودا بێگانەبن، وەک یەکێک لە ئەکتەرێکی لاوەکی لەقەڵەم بدرێن، و هەروەها رێکخراویش پێکهاتە (هیکل)یەکی رەسمی هەبێت و تۆڕی پەیوەندییەکان پشت ئەستووربێت بە شێوازە گرێبەستییەکان (عقدی). لە زۆربەی زانکۆ گەورەکاندا بازنە گەلێک لە برادەرانی دڵسۆز دروست دەبن کە

لەسنووری زانکۆش دەچنە دەرەوە و هەندێ جار تا دواساتی ژیانی ئەندامەکانی بەردەوام دەبێت، هەرچەندە ئەم زانکۆیە بە بەراورد لەگەڵ قوتابخانەی سەرەتایی لادێ وێنەیەکی زۆر وشک و نادڵسۆزانە بەرجەستە دەکات. هەڵبەت هەندێ جاریش بینیومانە کە لە نێو رێکخراوە گەورەکاندا چەند کەسێک بەهەمان شێوە بە تەنیا ماونەتەوە.

گرووپی ژێدەر

گرووپی ژێدەر (Reference Group) ئەو گرووپەیە کە لە کاتی دادوەریکردندا بۆی «دەگەڕێینەوە». گرووپێک کە بیروڕاکانی، بەلای کەمەوە لە حاڵەتێکی تایبەتیدا وەکو ئەو دادوەرانەیە کە ئێمە پشتگیرییان لێدەکەین [٧/ ١٩١]. جیاوازی نێوان ئەو گرووپەی کە تاکەکەس ئەندامە تیایداو ئەو گرووپەی کە بۆ تاک حاڵەتی ژێدەری هەیە لێکۆڵینەوەی زۆری لەسەر ئەنجام دراوە. ئەو کاتەی کە لە ئاراستە سیاسییەکان و بزاڤە کۆمەڵایەتییەکان دەکۆڵرێتەوە، سەرنجدان لە گرووپە ژێدەرەکان وا دەکات، کە ئەو هێزە کۆمەڵایەتییە شاراوانەی سەرووی ئەو رەفتارانەی کە رووخسارێکی نهێنییانەیان هەیە، بدۆزینەوە [٤٠ / ١٠٨- ١٠٩].

زاراوەی گرووپی ژێدەر یەکەمین جار لە ساڵی **١٩٤٢** بەهۆی یەکێک لە کۆمەڵناسە ئەمریکییەکان بەناوی «هیمان» (Hyman) خراوەتەڕوو. ئەو بە لێکۆڵینەوەکانی خۆی پیشانی دا کە پێگەی زەینی تاکێک مەرج نییە لەگەڵ پێگە کۆمەڵایەتی ئابوورییەکە بگونجێت (بە شێوەیەک کە لە رێگەی هۆکارە بابەتییەکانی وەک داهات و ئاستی خوێندن دەستنیشان دەکرێت). ئەو دیسپلینانەی کە بۆ هەڵسەنگاندنی بارودۆخی تاک لەم رووەوە بەکاردەبرێت مەرجە پەیوەست بێت بەو گرووپە کۆمەڵایەتییەی کە تاک وابەستەیە پێیەوە، لەوانەیە رەفتارەکان لە گرووپێکەوە سەرهەڵدەن کە تاکەکەس ئەندام نەبێت تیایدا بەڵام بۆ ئەو حاڵەتی سیاق و چوارچێوەی دادوەریکردنی هەبێت (گرووپی ژێدەر).

«روبێرت مێرتن» چەمکی گرووپە ژێدەرەکانی پوختەتر خستەڕوو و گرووپە ژێدەرە پۆزەتیڤەکان (ئەو گرووپانەی کە نۆرمەکانیان پەسەند دەکرێن)و نێگەتیڤەکان (ئەو گرووپانەی کە نۆرمەکانیان رەت دەکرێنەوە)ی لەیەکتر جیاکردنەوە. ئەو لەو بڕوایەدایە کە چەمکی گرووپی ژێدەری نێگەتیڤ بە

کەرەستەیەکی بەسوود دادەنرێت بۆ لێکۆڵینەوە لە وردە کولتوور (Subculture)ی تاوانباران. لەوانەیە بۆ ئەندامەکانی گرووپێک، گرووپێکی تر گرووپی ژێدەری نێگەتیڤ بێت. گرنگی ئەم جۆرە حوکمدانە لە بارەی ئەو گرووپانەی کە لەوانەیە لەژێر کاریگەری چەند ئایدیۆلۆجیایەکی سیاسی (حزبە ڕاستە توندڕەوەکان لە بەرامبەر چەپە توندڕەوەکان) دابن بەئاشکرا دەبینرێت.

هەموو گرووپە کۆمەڵایەتییەکان بە شێوەیەکی یەکسان لەلایەن تاک و گرووپەکانەوە سەرنجیان لێنادرێت. پەیوەندییەکان هەر لە بایەخ پێنەدانی تەواوەوە تا پەیوەستەیی هاودەم لەگەڵ تامەزرۆییەوە هەن. گرنگی گرووپە ژێدەرییەکان لەوەدایە کە ڕفتارەکان، هۆشیاری، ئایدیۆلۆجی، و یاخود بیروڕای دیاریکراو دەگەیەنن بە تاکەکان. زۆر لە تاکەکان، گرووپە ژێدەرییەکان بە نموونە دادەنێن. گرووپی ژێدەر ئەو گرووپەیە کە بیروبڕوا، کارو ڕەفتارەکانی جێگەی سەرنج و پشت پێ بەستنن و کاری ئەندامەکان یاخود هەموو ئەو کەسانەیە کە لەوانەیە ئەندامیش نەبن لەو گرووپەدا. بۆ ئەوانەی کە بڕوایان بە ئایینێکی دیاریکراو هەیە، پێشەوا ئایینییەکان بە گرووپی ژێدەر دادەنرێن.

تەنانەت لەوانەیە لەم سەردەمەدا گرووپی ژێدەر بوونی نەبێت. مەرجی سەرەکی پەیڕەویکردن لە ڕەفتارەکانی گرووپی ژێدەر ئەندامێتی نییە تیایدا، چونکە لە هەندێک حاڵەتدا تاک ئەندام نییە لە گرووپی ژێدەردا بەڵام بایەخ بە ڕەفتارەکانی دەدات یاخود بە هیوای بە ئەندام بوونە تیایدا. شوێنی گرووپی ژێدەر لە هیرارکییەتی کۆمەڵایەتیدا بە کردەوە ئاستی ئەو ئارەزوویە تاکەکەسییانە دیاردەکات کە بایەخیان پێدەدات، لەم بوارەدا پێویستە ئەوەش بڵێین کە بەگوێرەی هەڵسوکەوت یاخود لەکاتی باسکردنی شوێنگە تایبەتییەکاندا، لەوانەیە تاکەکەسێک بە ڕیزبەسوو لە چەند گرووپێک وەک ژێدەر وەربگرێت.

پەیوەندییە گرووپییەکان و جۆری کۆمەڵەکان [/ ٥]

جۆری گرووپەکان	گرووپی سەرەتایی (تیۆری کولی)	گرووپی لاوەکی (تیۆری کولی)
	نموونەکان:	**نموونەکان:**
	خێزان	سەندیکا
	گرووپە هاویارییەکان	زانکۆ
	گرووپە هاوسێییەکان	سوپا
	تایبەتمەندییەکان:	**تایبەتمەندییەکان:**
	ڕووبەڕووبوونەوەی سۆزاوی	ناسۆزاوی
	هاوکاریی نزیک	ڕکابەری
	پەیوەندیی ڕووبەڕوو	کەمتر برادەرانەیە
	ناسین	ناسینی کەمتر
	ئارامی دەروونی	کاریگەریی ئابووری
	خۆی لەخۆیدا ئامانجە	ئامرازە بۆ ئامانجێک
جۆری کۆمەڵەکان (هاوشێوە)	**تیۆری تونیس:**	**تیۆری تونیس:**
	کۆمەڵ	کۆمەڵگا
	(میحوەرییەتی تاکەکەسی)	(میحوەرییەتی کاروکاسبی)
	تیۆری دورکهایم:	**تیۆری دورکهایم**
	هاوبەستەیی میکانیکی	هاوبەستەیی ئۆرگانی
	(لێکچوونی ئەندامەکان)	(جیاوازیی ئەندامەکان)
	(پەیوەستەیی میکانیکی)	(پەیوەستەیی بەپێی وابەستەیی گرێبەستی)

گرووپی گوشار

گرووپی گوشار (Pressure Group) بە گرووپێک دەگوترێت کە هەوڵدەدات بەگوێرەی بایەخپێدان و ئاراستەکانی خۆی یان جەماوەر (کە خۆی بە نوێنەریی دەزانێت) کاریکاتە سەر ئەو هێزانەی بڕیار لەسەر یاساکان دەدەن یاخود ڕێکخراوە حکومییەکان (پەرلەمان، دەستەی حکومەت، وەزارەت و دامودەزگاکان) و هەروەها گۆڕانکاریی پێویست بهێنێتە ئاراوە. هەرچەندە، ئەم جۆرە گرووپانە لە کۆنەوە هەر هەبوونە، بەڵام لە کۆمەڵگا نوێیەکاندا گرووپی نوێ سەریانهەڵداوە کە ئامانجیان گوشارخستنە لەسەر ڕێکخراوەکان، کاربەدەستەکان، گرووپەکان، دەوڵەتەکان، و ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکان، و هتد...، بەقازانجی بەرژەوەندییە یان ئاراستە

تایبەتییەکان. گرووپەکانی گوشار لەوانەیە پایەیەکی رەسمییان هەبێت یان بەپێچەوانەوە. کۆمەڵناسان، گرووپەکانی وەک سەندیکا، کارتێل، کۆمەڵەکانی پارێزگاری کردن لە بەرهەمهێنان یاخود بەکاربەران، کۆمەڵەی دایکان و باوکان لە ڕیزی گرووپەکانی گۆشار لەقەڵەم دەدەن. بە زۆری حزبە سیاسییەکان لەبەرئەوە لە جۆری گرووپەکانی گوشار ناژمێرن چونکە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و ئاشکرا هەوڵی گەیشتن بەدەسەڵات دەدەن.

لە وڵاتە پیشەسازییەکاندا، گرووپە گەورە ئابوورییەکان بەشێکی دیاریکراو لە پیشەسازی و بازرگانی (وەک بانکداری، تەونکاری) پێکەوە دەبەستێت. ئەم کۆکردنەوەیە دەبێتە هۆی ئەوەی کە یەکەی مۆنۆپۆلکراوی بەرفراوان سەرهەڵدەن و ئەم گرووپە بەهێزانە ڕۆڵی گەورە بگێڕن لە هەڵبژاردنی ئاراستە ئابووری و جاروبار سیاسییەکانی حکومەتەکان. بۆ نموونە کاتێک ئینگلتەرا چووە نێو بازاڕی هاوبەشی ئەوروپاوە لەلایەن گرووپی جۆراوجۆرەوە گوشار خرایە سەر حکومەتی ئینگلتەرا بۆ ئەوەی ئەم کارە نەکات.

بەرگری کردن لە کاروبارو مەسەلە ئەخلاقی، مرۆڤدۆستی یاخود ئایدیۆلۆجییەکانیش دەشێ گرووپی گوشاری لێ پێک بێت. ئەم گرووپانە بۆ پەسەندکردنی یاخود نەهێشتنی هەندێک لە بڕیارو یاساکان، خۆیان بەهێزدەکەن. هەڵوێست وەرگرتنی گرووپە جیاوازەکان لە پەیوەندیدا لەگەڵ مەسەلەکانی وەک جۆری ئەو ئامرازانەی ڕێگە لە زک پڕی دەگرن، تەلاق، لەباربردنی کۆرپەلە لە وڵاتە جیاوازەکاندا دەتوانین لەم بوارەدا بە نموونە بهێنینەوە. گرووپێکی گوشار لە وڵاتێک کە چالاکی دەنوێنێت خۆی ڕێکدەخات و پێگەیەکی تایبەتی بەدەست دەهێنێت. لەوانەیە لە هەندێک حاڵەتدا ئەم گرووپانە کەسایەتی یاساییان نەبێت. هەندێک لە گرووپە ڕەسمییەکان ڕەنگە نفووزێکی زۆریان لە چالاکییە هەنووکەییەکانی ڕێکخراوە ڕەسمییەکاندا هەبێت. شێوەی کاری گرووپەکانی گوشار بەپێی جەوهەرو پلەی گرنگیی ئەو گرووپانە دەشێ هەمەجۆر بێت. لە هەندێک حاڵەتدا لەوانەیە گرووپەکانی گوشار بگەڕێنەوە بۆ ڕای گشتی و لە ڕێگەی هۆیەکانی گەیاندنی گشتی چالاکی بنوێنن [٤٠ / ١٠٦-١٠٧].

دەتوانین گرووپەکانی گوشار لە رووی باڵندەی کارکردنەوە دابەشی سەر دوو دەستە بکەین: دەستەیەکیان ئەوانەن کە لە هەوڵی پاراستنی بەرژەوەندیی ئەندامەکانیاندان و دەستەی دووەم ئەو گرووپەیە کە هەوڵدەدات پەرە بە بابەتێک

یاخود هزرێکی دیاریکراو بدات و بڵاوی بکاتەوە. هەڵبەت دەستەبەندی هەموو گرووپەکانی گوشار بەپێی دوو دیسپلینی «پارێزگاری» یان «پەرەدان و بڵاوکردنەوە» هەمیشە بێ گیروگازی نییە.

گرووپەکانی گوشار لە رووی فراوانی، دەسەڵات، و میتۆدەکانی کاریشەوە جۆراوجۆرن. زۆریی ژمارەی ئەندام هەمیشە مەرج نییە بتوانێت سەرکەوتن مسۆگەر بکات. زۆربەی ئەو گرووپانەی ئەندامیان زۆرە، گرووپی بچووکن. لەگەڵ ئەوەی گرووپەکانی گوشار شێوەی کاری جیاوازیان هەیە، وێڕای ئەوەش چەکی سەرەکییان «باوەڕپێهێنان»ە و «گرووپی ئامانجی» ئەوان «بڕیاردەران»ن. لە زۆربەی وڵاتانی جیهاندا نوێنەرانی پەرلەمان، کاربەدەستە پایە بەرزە حکومییەکان و وەزیرەکان، لە رووی گرووپەکانی گوشارەوە هاوپەیمانی بەسوودن. لەهەندێک بواردا کە گرووپەکانی گوشار نەتوانن نفووزیان لەسەر بنکەکانی بڕیاردان پیادە بکەن بە زۆری هەوڵدەدەن ڕای گشتی بخەنە ژێر کاریگەریی [٨/ ١٥٩- ١٦٠].

گرووپی نهێنی

گرووپی نهێنی ئەو گرووپانەن کە پشت بە ئەندام وەرگرتن، بەرنامەدانان، بڕیاردان و کاری شاراوە دەبەستن. ئەندامبوون لەم گرووپانەدا سنووردارییی خۆی هەیە و هەلومەرج و بڕیاری تا رادەیەک سەخت زاڵن بەسەر چۆنایەتی ئەندام وەرگرتن تیایاندا. لەگەڵ ئەوەی بەهۆی جۆراوجۆری زۆری ئەم گرووپانە ناتوانین تایبەتمەندییە هاوبەشەکانیان بە ئاسانی دەستنیشان بکەین، بەم پێیەش ئەو تایبەتمەندییانەی بە شێوەیەکی ئاسایی لەم گرووپانەدا دەبینرێن بریتین لە: شاردنەوەی چالاکی، ئاشکرانەکردنی ناوی ئەندامەکان، ئاراستە وەرگرتن لە پەراوێزی ڕێکخراوە رەسمییەکاندا، چالاکی لەپێناوی یاخود دژی دەسەڵاتی فەرمانڕەوا، و لە کۆتایشدا ئەوەی کە لە چەند بوارێکدا حاڵەتی نهێنی هەیە مەراسیم و ئاداب و رسوومی گرووپی یاخود بەلای کەمەوە واتا رەمزییەکەیان «سیمبولییانە». لەوێوە کە چوونە ناو زۆر لەم گرووپانە هاوکاتە لەگەڵ رەسمیات، بارودۆخ و ئاداب و رسوومی ئاڵۆزو لە رووی دەروونییەوە بۆ تاک ئەندامبوون لە گرووپدا هاوکاتە بە حاڵەتی «ئەهلی هونەر». ئەم پرۆسەی «گۆڕانە» لەوانەیە هاوکات بێت لەگەڵ هەندێک کرداری سیمبولی، ئەزموونی ئەخلاقی یان تەنانەت لەشییەکانیش و بۆ کەس ئەو هەستەی لا دروست بکات کە بۆ «سەر لە نوێ

لەدایک بوون» «دەمرێت» ئەو حاڵەتەی کە لە هەندێک لە گرووپەکاندا بە لەدایک بوونی ناسەرەکی ناودەنێن [١٠٠ / ٦-٧].

ئەم گرووپانە ژیانێکی گرووپیی سنووردار بە خولێکی دیاریکراویان هەیەو ئەم ژیانە بە زۆری تا ئەو کاتەیە کە ئەندامەکانی گرووپ بتوانن بگەن بە ئامانجەکەیان. ئەم گرووپانە دەتوانن خاوەنی جەوهەرە جیاوازە سیاسی و ناسیاسییەکان بن و مێژووی مرۆیی لە رابردوویەکی زۆر زووەوە تاکو ئێستا لە کۆمەڵی جیاوازدا بینیویەتی. لە سەردەمەکەماندا گرووپەکانی وەک هەندێک لە تاقمی پارتیزانە رزگارکەرەکان، گرووپە لایەنگرەکانی باشترییە نەژادی و نەتەوەییەکان، مافیا، فرماسونەری، و نازییە نوێیەکان دەتوانین لە ریزی گرووپە نهێنییەکان حسێب بکەین.

لە ساڵی ١٨٦٦ لە وڵاتە یەکگرتووەکان گرووپێکی شاراوەی تیرۆرستی بە ناوی «کوکلوکس کلان» (Kuklux Klan) بە بەشداری گرووپێکی سپی پێستە ئەمریکییەکانی پەیڕەوی ئایینزای پروتستان بە مەبەستی دژایەتی کەلەشەقانەو لەناوبردنی گرووپەکانی تر، و بە تایبەتی رەشپێست، جولەکەو کاسولیکەکان هاتە ئاراوە. زۆربەی چالاکییەکانی ئەم گرووپە لە دژی رەشپێستەکان بوون و کەمتەرخەمییان لە کوشتن و بریندارکردنیان نەدەکرد. ئەوان لە کاتی ئەنجامدانی عەمەلیاتەکان جلی تایبەتی خۆیان دەپۆشی. ئەم گرووپە لە ساڵی ١٩١٥دا دووبارە رێکخراوەکەیان بونیاتناوەو پەڕەیان بە سنووری چالاکییەکانیان دا.

«ئیسماعیل رائین» لە کتێبی «فەرامۆشخانەو فراماسونەری لە ئێراندا» دەنووسێت: «سەدان ساڵە رێکخراوە نهێنییەکان بە ناوی «پارێزەرانی ئازاد» لە زۆر لە وڵاتانی جیهاندا لە پەناوەو بە شاراوەیی چالاکی دەنوێنن... خاوەنی ئەم رێکخراوە هێشتا لە پەردەیەکی ئەستوور لە نهێنییەکان کارەکانیان ئەنجامدەدەن. ئەوان کەسانی بێگانەو تاکە «ناماسون»ەکان بۆ ناولوژەکانی خۆیاندا پەسەند ناکەن و بە کەسێک کە «ماسون» نەبێت دەڵێن «بێگانە»، «ماسونەکان» وەڵامی گوتە، رەخنە تەنانەت جنێوی رکابەرەکانیشیان نادەنەوەو بە کرپییەکی رەها نیەت و ئامانجەکانیان دەبەنە پێشەوە. هەمان نووسەر زیاد دەکات کە: ئەو کەسەی کە دەیویست بچێتە ناو تاقمی ماسونییەکان لە پاش برینی تاقیکردنەوە سەختەکان، مامۆستای گەورە جامە ئاوێکی بەتام دەداتە دەستی کە پێی دەڵێن: ئاوی فەرامۆشی، و ئەو موکەلەفە ئاوەکە بخواتەوە لە دوای ئەوە هەرچییەکی لە

تاقمەکەیدا بینیوە فەرامۆشی بکات و هیچ شتێک بە زۆر دەرنەکات و وا پیشان بدات کە هەموو شتێکی فەرامۆش کردووە [١١/٣٦، ٤٩٩].

گردبوونەوە

مەبەست لە گردبوونەوە یاخود ئاپۆرەی خەڵک (Crawd) کۆبوونەوەی کۆمەڵە کەسێکە لە شوێنێکی دیاریکراودا لە ئەنجامی سەرهەڵدانی رووداو یاخود هۆیەکی تایبەت. چەند کەسێک کە بۆ بینینی رووداوێک لە شوێنێک کۆدەبنەوە یاخود لە خۆپیشاندانە کۆمەڵایەتی و سیاسییە دیاریکراوەکاندا بەشداری دەکەن «گردبوونەوە» دروست دەکەن. گردبوونەوە سەرەتاییترین و نابەردەوامترین گرووپی کۆمەڵایەتییەو گرنگترین تایبەتمەندییەکانی بریتین لە:

١- بوونی پەیوەندیی کاتی و قابیلی پچڕان لە نێوان تاکەکاندا.

٢- گرووپ شێوە یاخود رێکخراوێکی تایبەتی نییە.

٣- تاکەکان زۆر پەیوەستن بە هەست و سۆزو هەڵچوونە ساتەوەختییەکانەوە.

٤- لە هەندێک حاڵەتدا ئەقڵ و لۆجیکی کافی و ئاسایی زاڵ نییە بەسەر ئاپۆرەی خەڵکدا.

٥- هەڵچوون و هەست و سۆزەکان خێراییەکی زۆریان هەیەو توانای سەرتاپاگیرییان هەیە.

٦- تاکەکان لەم بارودۆخەدا دەرفەتی خوێندنەوەو بیرکردنەوەی تەواویان لە بارەی ئەو شتەوە نییە کە ئەنجامی دەدەن.

٧- تاکەکان لە دوای پەیوەندیکردنیان بە گرووپەوە تا رادەیەک کەسایەتی و پایە کەسییەکەیان لە بیردەکەن.

لە کۆی ئەم تایبەتمەندییانەدا دەتوانین بگەینە ئەو ئەنجامەی کە یەکەم ئەوانەی گردبوونەتەوە لە کات و شوێنێکدا لە دەوری یەکتر کۆدەبنەوە. دووەم، جۆرێک ئاراستە، هزر، یاخود روانگەیەکی تایبەتی هاوبەش لە نێوانیاندا هەیە کە بەرەو کارە تاکەکەسی یاخود دەستەجەمعییەکانیان دەبات و ئەمەش لەبەر هاوسێیەتی فیزیاییە کە لە نێوان تاکەکاندا هەیە. بە سەرنجدان لەو جۆراوجۆرییەی کە لە گردبوونەوەدا هەیە دەتوانین بە شێوەیەکی گشتی بۆ چەند دەستەیەک لە خوارەوە پۆلینی بکەین. هەرچەندە کە لە نێوانیاندا سنووری بنەبڕ نین:

١- رێکەوت: ئەم جۆرەی گردبوونەوە لەبەر رووداو یاخود بارێکی تایبەتی دێتە

ئاراوه، حاڵەتێکی ڕێکخراوی نییەو هاوسێیەتی شوێنی هۆکاری پەیوەندی تاکەکانە، وەکو ئەو کەسانەی کە لەبەر ڕووداوێک لە شوێنێک رادەوستن و خۆیان لە ڕووداوەکە هەڵدەقورتێنن.

٢- گرێبەستی (عقدی): ئەم جۆرە گرووپانە لە پێناو ئامانجێکی تایبەتیدا لەیەکتر کۆدەبنەوەو ئەندامەکانی ڕەفتارگەلێکی تایبەتییان هەیە پەیڕەوی لە دیسپلین دەکەن، وەک ئەو کەسانەی کە لە هۆڵێکی وەرزشیدا بۆ دیتنی یارییەک خڕدەبنەوە، یاخود دەچنە هۆڵێکی سینەما یاخود شانۆ، یان کۆڕێک و... بێگومان لە هەندێک باردا ڕەفتارە گرووپییەکان دەبنە هۆی سەرهەڵدانی حاڵەتی تایبەتی و لە هەندێک باریشدا زێدەڕوو و توندڕەوانە لەم ناوەندانەدا (هەڵچوونی جۆراوجۆر).

٣- ئامانجدار: هۆی سەرەکی بەشداریکردن لەم گردبوونەوانەدا بە تەواوی ڕاگەیاندنی پەیوەستبوونی تاکە بە گردبوونەوەوە. چالاکی نواندن لە گردبوونەوەدا خۆی لە خۆیدا ئامانجە. تاکەکان لەبەر ئەوە بەشداری لەم گردبوونەوەدا دەکەن تاکو هەست و سۆزەکانیان لە حاڵەتێکی دیاریکراودا دەربڕن و پەیوەستەیی خۆیان بە کۆمەڵەوە بسەلمێنن، وەکو کەسانێک کە لە یەکێک لە خۆپیشاندانەکانی سەر شەقام، ڕێپێوان یاخود میتینگەکاندا بەشداری دەکەن.

٤- هەنگاونەر: لەم گردبوونەوانەدا ئەو تاکانەی بەشدارییان کردووە، لە حاڵەتی ئاسایی خڕبوونەوە یاخود ڕێپێوان و دەربڕینی سادەی هەست و سۆزو باوەڕەکان دەردەچن و بەپێی حاڵەتەکە هەڵدەستن بە هەنگاوی جیاواز لەوانیش ڕاووڕووت، ڕاپەڕین، تێکدان، ئازارو ئەشکەنجە، کوشتار، خۆپیشاندانە توندوتیژەکان، فڕێدانی شتە جیاوازەکان و هەندێک شتی خراپکەرو... لە زۆربەی بارەکاندا لەگەڵ هێزەکانی حکومەت ڕووبەڕوو دەبنەوە.

ناوگرووپ و دەرەوەی گرووپ، مەرکەزییەتی ئێتنی

دوو زاراوەی «ناوگرووپ» (In-group)و «دەرەوەی گرووپ» (Out-group) بۆ یەکەمجار لەلایەن «سامنێر» بەکاربراون. ئەو گوروپانەی کە ئێمە ئەندامین تیایاندا بۆ ئێمە وەکو «ناو گرووپ»وان و بە پێچەوانەوە ئەوکاتە باس لە چەمکی دەرەوەی گرووپ دەکرێت کە لە گرووپێکدا ئەندام نەبین، بە تایبەتی ئەو کاتەی کە بە جۆرە دەمارگیرییەک باس لە پەیوەندیی گرووپی بکەین. ئەو کاتەی باس و خواس لە گرووپێکی تاوانباران دێتە ئاراوە ئەم دیاردەیە لە پێوەرێکی بچووکدا خراوەتەڕوو و

ئەو کاتەی کە سەرنج بدەینە شەڕی نێوان وڵاتەکان، بابەتەکەمان بە پێوەرێکی فراوانتر خستۆتەڕوو [٨/ ٥٠].

ئەو گرووپانەی کە بە پاشگری «م» دەستنیشانیان دەکەین بۆ ئێمە حاڵەتی ناوگرووپییان هەیە (هاوکارانم، برادەرانم، هاوگەمەکانم)، چونکە هەست دەکەین کە پەیوەستین پێیانەوە. هەڵبەت لە نێوان هەموو ئەو تاکانەی کە پەیوەندیی ناو گرووپییان پێکەوە هەیە، هەمیشە ئاستێکی یەکسان لە پەیوەندیی یاخود پەیوەندیی گرووپی نابینین و جۆرە «دوورییەکی کۆمەڵایەتی» دیارە، کە بە بینینی پەیوەندیی تاکەکان لە گرووپدا شیاوی لێتۆژینەوەیە [١٩١/٧].

لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا بە زۆری ئەو هۆکارەی کە دەرەوەی گرووپ یان ناوگرووپ بوونی تاک دیاری دەکات گرووپی خزمایەتییە. لە خێڵەکانی ئێراندا زۆر لە تاکەکان لە کاتی خۆناساندنیان لە جیاتی هێنانی ناوی کەسییان، ناوی خێڵ یاخود هۆزی خۆیان دەهێنن (گرووپی ئێتنی)و لە لادێکاندا بە ناوی باوک یاخود تەنانەت باپیر بانگی لاوەکان دەکەن (گرووپی خێزانی).

چەمکی ناوگرووپ پەیوەندییەکی زۆری بە دیاردەی «ئێتنۆسێنتەریزم یاخود مەرکەزییەتی گرووپییەوە» (Ethnocentrism) هەیە، کە ماناکەی لە ڕووی زمانەوانییەوە چەقبەستن و وابەستەیی توندە بە کولتوورێکی تایبەتییەوە، و پشت بەو تەسەورە دەبەستێت کە ئەو گرووپەی کە تاک پەیوەستە پێیەوە، لە هەمووان باشترە. مرۆڤ دەتوانێت سەبارەت بە کۆمەڵگای خۆجێیی، وڵات، گرووپی کۆمەڵایەتی، چینی کۆمەڵایەتی و یاخود نەژادی، «ئێتنۆسێنتەریست» بێت، ئەم چەمکە شوێنگەی کەسانێک پیشاندەدات کە لەو باوەڕەدان شێوەی تایبەتی ڕەفتار، ژیان، هەنگاونان یاخود بیرکردنەوەیان پێویستە لە هەموو شێوەکانی تر بە باشتر دابنرێت [٢/ ٤٩].

ئێتنۆسێنتەریزم حاڵەتێکە کە لەگەڵ حەزە دەروونییەکانی تاک لە پەیوەندیدایەو شتێک نییە جگە لە شێوەی فرەوانی «مەرکەزییەتی خود» (ئیگۆسێنتەریزم). دەروونناسەکان پیشانیان داوە کە مەرکەزییەتی خود پەیوەندی بە قۆناغەی گەشەی منداڵەوە هەیە کە تیایدا منداڵان هەموو شتێک بە خودی خۆیانەوە دەبەستنەوە. هەر تاکێک پەیوەستە بە گرووپێکی مرۆیی، بە کولتوورێک و بە سیستمێکی جیاواز لە بەهاکان، بە جۆرێک لە کولتوورێکدا نوقمبووە کە ئاگای لێی نەماوە. لەم حاڵەتەدا، ئەو هەموو کۆمەڵگاو گرووپەکان بە کولتووری خۆی دەپێوێت. ئەو

کولتوورەی کە بە واقعی و راستەقینەی دەبینێت. بەم شێوەیەیە کە ئەتنۆگرافەکانی وەک لوسیان لیڤی بروهل (L. Levy Bruhl) لە سەدەی نۆزدەیەم کە باسی لە کولتووره ئەفریقی یاخود ئەمازونییەکان کرد، زاراوەی زەینییەتی سەرەتایی بەکارهێنا. کاری مژدەدەرانی ئایینی مەسیحی کە بانگەشە دەکەن ئایینی واقعی فێرە خەڵکی ئەمریکا یاخود سوورپێستەکان دەکەن یاخود ئەوەی کە ئەمڕۆ هەندێک لە شارنشینەکان، وا سەیری لادێیەکان دەکەن کە کولتوورێکی بچووکتریان هەیە، لەسەر هەمان رەوت بوو! بەو پێیە، نەتەوە تەوەری پشت ئەستووره بە نرخدانانی زێدەڕۆیانە سەبارەت بە هەندێک لە بەهاکان [٤٠/ ٩٨-٩٩].

چەند رواڵەتێکی ئێتنۆسێنتەریزم [١٠٢/ ٤٧٨]

هەڵوێستە ناوگرووپییەکان	هەڵوێستە دەرەوەی گرووپییەکان
بینینی خۆ لە ڕیزی کەسانی بەرزتر	بینینی ئەوانی تر وەک کەسانی بچووکتر
بەجیهانیکردنی بەهاکانی خۆی	رەتکردنەوەی بەهاکانی ئەوانی تر
خۆ بە بەهێز زانین	ئەوانی تر بە لاواز زانین
بەشداریکردن لەگەڵ ئەندامەکانی گرووپ	بەشدارینەکردن لەگەڵ ئەوانی تر
گوێڕایەڵی کردنی کاربەدەستان	نەبوونی گوێڕایەڵی
مەیل بۆ پاراستنی ئەندامەتی لە گرووپدا	رەتکردنی ئەندامەتی
حەزکردن لە مردن لەپێناو گرووپدا	حەزکردن بە لەناوچوونی ئەوانی تر

یەکێک لە هۆیەکانی بەردەوامی ئێتنۆسێنتەریزم ئەوەیە کە پێویستە کۆمەڵگا راستیی شێوەی رەفتارەکانی فێرە لاوەکان بکات و چەمکێک لە بەهایان بۆ بخاتەڕوو. لەو حاڵەتەدا ئەگەر شێوەی رەفتارەکانی ژیان لەم کۆمەڵگایەدا دروست بن، ناچار وادەردەکەوێت کە رێبازەکانی تر هەڵەبن. ئاراستە ئێتنۆسێنتەریزم لە زۆر لە حاڵەتەکاندا بوونەتە بنچینەی رەفتارە توندوتیژ ئامێزەکان، «سامنێر» لەو بڕوایەدایە کە تاکەکانی ناوگرووپ تایبەتمەندی لەو جۆرەیان هەیە:

١- پەیوەندیی تاکەکان بە شێوەیەکی گشتی پشت بە ئاشتەوایی و ئارامی

دەبەستێت.

٢- هەموو تاکەکان روحییەتی هاوکاری و یارمەتیدانی ئەوانی تریان هەیە.

٣- هاوکاری هاوبەش لە نێوان تاکەکاندا هەیە.

لەبەرامبەر ئەمەدا «سامنێر» بڕوای بەجۆرە دژایەتییەک هەیە سەبارەت بەو کەسانەی کە حاڵەتی دەرەوەی گرووپیان هەیە. لەم بوارەدا ئەو باس لە دەمارگیرییە نەژادی و ناکۆکییەکانیان دەکات، کە لە هەموو بارێکدا لە ئاست گرووپەکاندا سەرتاپاگیر نییە.

لە رووی زانستییەوە ئێتنۆسێنتەریزم بەرەو تەحریف دەچێت، لە هەندێک حاڵەتدا لەوانەیە بە دادوەریی تاک لایەنە و لە کۆتاییشدا هەڵەی گەورەی کۆتایی بێت. ئێتنۆسێنتەریزمی چینایەتی پروپاگەندە بۆ ئەو بەهایانەی پەیوەستن بە چینێکی تایبەتی کۆمەڵایەتییەوە (لە زۆربەی بارەکاندا چینی زاڵ) دەکات گرووپسێنتەریزمی هەروەها پیشەیی یان رۆشنبیرانە بەهایەکی جیهانی بە ئاراستەو بەرژەوەندییەکان گرووپێکی پیشەیی یاخود رۆشنبیری دەبەخشێت. ئەزموونی شەڕی ناوخۆییە چەندین ساڵە لە دەیەی ١٩٩٠ لە ئەفغانستان، یوگسلافیای جاران و هەندێک ناوچەی تر دیمەنگەلێکی دەردناکی ئێتنۆسێنتەریزم لە گۆڕەپانی سیاسیی جیهاندا نیشان دەدات.

بە سەرنجدان لەو گرنگییەی کە چەمکی میللەت (Ethnocity) بە درێژایی دەیەی ئەم دواییە لە ئاستی جیهانیدا وەریگرتووە (بە پێچەوانەی ئەوەی لە چەند دەیەی پێشتر تەسەور دەکرا) پسپۆڕەکانی لە سێ ئاستی تاکەکەسی یاخود بچووک، گرووپی یاخود لاوەکی و کۆمەڵگایی یاخود گەورە لێی دەکۆڵنەوە.[١٠٣ / ١٨-٢٥].

هاوبەندیی گرووپی

لە باسی لە تایبەتمەندییەکانی گرووپە بچووکەکان، چەمکی «هاوبەندیی گرووپی» (Cohesion) لەو لایەنانە بوو کە بایەخی پێدەدرا. ئەم پەیڤە لە زانستی فیزیاوە وەرگیراوەو بە مانای هێزێک دێن کە کۆی مولولەکانی جەستەیەک رادەگرێت.

واتا خوازراوەکەی لە زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا بریتییە لە پەیوەندی یاخود هێزی بەیەکەوە بەستنی تاکەکان لەناو گرووپێکدا. لەلایەکەوە چەمکێکی بێ

کاریگەرییەو لە توانای دایە هۆکارە تاکەکەسی و دەستەجەمعییەکان بگرێتەوە، و لەلایەکی ترەوە ئەم پەیڤە توانای پەسەندکردنی روانگە ئەزموونییەکانی هەیەو لەم رووەوە لەگەڵ بەکارهێنانی گشت ئەو چەمکانەی کە پەیوەندییان بەفیزیاوە هەیە وەک گوشار، پاڵەپەستۆ، و قەبارە دەتوانین سوودی لێ وەربگرین [٩٥/ ٢٤-٢٦].

لەگەڵ ئەوەی کە چەند پێناسەیەک بۆ هاوبەندیی گرووپی کراون لە هەندێک باردا جیاوازە، لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی ئەوانەی ئەو پێناسانەیان پێشکەش کردوون لەسەر ئەو خاڵە کۆکن کە مەبەست لە هاوبەندیی گرووپی تۆڕی ئەو پەیوەندییانەیە کە ئامانجیان پاراستنی پەیوەندیی ئەندامەکانی گرووپە بە مەبەستی رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ ئەو هێزانەی کە بەشبەشکەرن. لە هەمان کاتدا بۆچوونی هاوبەشەکان نێوان لێکۆڵەران لەسەر ئەم خاڵە، واتە ئەو شتەی کە هەندێ جار ناکۆکیی لەسەر هەیە، ئەوەیە کە هەندێک پشت بە لایەنەکانی ئەرکی کۆنترۆڵی گرووپ، نۆرمەگرووپییەکان و مەیل بۆ یەکێتی دەبەستن. هەندێکی تر زیاتر سەرنج دەدەنە هەست و سۆزە دەستە جەمعییەکان، و دروستبوونی هەستی هاوبەشی «ئێمە» لە نێوان ئەندامەکانی گرووپدا. هاوبەندیی گرووپی و ئەو رەفتارانەی لێیەوە سەرهەڵدەدەن لەژێر کاریگەری ئەو هۆکارانەدان کە گرنگترینیان بریتین لە:

١- هۆکارە کولتوورییەکان (خاڵە کولتوورییە هاوبەشەکان).
٢- رەهەندەکانی گرووپ (ژمارەی تاکەکان و تۆڕی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان).
٣- هۆکارە ئابوورییەکان (پێویستییەکانی مرۆڤ هۆکاری سەرەکین لە بەرقەرارکردنی پەیوەندییەکان لەگەڵ ئەوانی تردا).
٤- تەبایی گرووپ (کە کاریگەرییەکی بەرچاوی هەیە لەسەر پەیوەستەیی تاکەکان).

یەکێک لە مەسەلە گرنگەکان لە هەر گرووپێکدا پەیوەندیی نێوان تاکەکانیەتی، پێکگەیشتن تەنیا لە زمانی وتووێژو جۆرەها هۆکاری بیستن و بینین کە بۆ گواستنەوەی پەیامەکان سوودیان لێ وەردەگیرێت، کورت ناکرێتەوە. تەنانەت ئەگەر ئەو حاڵەتە گرنگیش بێت. پێکگەیشتن پەیوەندی بە ناسینی گرووپ و پەیوەندیی نێوان تاکەکانیشەوە هەیە. پێویستە هەموو گرووپێک بۆ ئەندامەکانی هۆکارگەلێک ئامادە بکات تاکو بتوانن زانیاریی لە نێوان خۆیاندا بگۆڕنەوە. دەزانین کە میتودی جۆراوجۆر بۆ رێکخستنی پرۆسەی پێگەیاندن هەن و بە زەروورەت هەموو ئەم

شێوازانە کاریگەرییەکیان نییە لەسەر کاری گرووپی و پەیوەندی نێوان ئەندامەکانی. پێگەیاندن کاریگەری لە رادەی رازیبوونی تاک لە گرووپدا زیاد دەکات و توانای ئەوەی پێدەدات کە بە ئارامی ئەو شتەی کە دەیەوێت دەرببڕێت و پەرچەکردارەکەی لەوانی ترەوە ببینێت. بە سەنتەرکردنی گەیاندنەکان سەرنجی تاکەکان بۆ بابەتێکی دیاریکراو رادەکێشێت و حاڵەتی سەنتەری بە هەوڵە گرووپییەکان دەبەخشێت و بەر بە پەراگەندەبوونیان دەگرێت [٢٠٢/ ١٤٤].

یەکێتی و گونجانی گرووپێک بە رادەیەکی زۆر پەیوەستە بە فراوانی، جۆراوجۆری، و چۆنایەتی سۆزاویبوونی پەیوەندییە رووبەڕووەکانی نێوان ئەندامەکانی. تا رادەیەک سروشتییە کە خێزانێک، گرووپێکی لاوان، کۆمەڵەیەکی قوتابییان، یاخود گرووپێکی ئایینی یەکێتی و تەباییەکی زۆری هەبێت، چۆنکە چەندین بایەخپێدان و ئارەزووی هاوبەش بە یەکتریان دەبەستنەوە. ئەوان لەگەڵ یەکتر پەیوەندیی کۆمەڵایەتی جۆراوجۆریان هەیەو چۆنایەتی سۆزاوی پەیوەندییە رووبەڕووەکانیان دەکەونە ئاستێکی باڵاتر لە وەفاداری و تامەزرۆیی پەرۆشی. لە کۆمەڵگا تەقلیدییەکاندا پەیوەندی رووبەڕووانەی تاکەکان گەشەیان سەندووە، بەبێ ئەوەی بۆ ئەم کارە بەرنامەرێژییەکی تایبەتی کرابێت. هۆیەکە ئەوەیە کە تاکەکان لە چوارچێوەی پەیوەندییە خێزانی یاخود ئێتنییەکاندا کە هەموو ئەزموونە کۆمەڵایەتییەکانیان دەگرنەوە، دێنە دنیاوە. بەڵام لە پەیوەندییە پسپۆری و گرێبەستییەکانی جیهانی نوێداو یەکێتی نێوان تاکەکان زیاتر لە رێگای هەوڵە هۆشیارەکانەوە دەپارێزرێت.

بە شێوەیەکی گشتی وا دێتە بەرچاو کە یەکێتیی سۆزاوی و ئەخلاقی لەناو چالاکییە گرووپییەکاندا ئەوەندە بەهێزبێت کە:

١- تاکەکان هەست بکەن پاراستنی گرووپ گرنگە بۆ خۆشگوزەرانیان.
٢- هەموو کەسێک وا هەست بکات لە گەیشتن بە ئامانجەکان لەگەڵ ئەوانی تر بەشدارە.
٣- پەیوەندیی نێوان تاکەکان ئەوەندە دڵسۆزانەو تاکەکەسی بێت کە وشەی دۆستانەو هاندەرانە لە نێوان تاکەکاندا ئاڵوگۆڕ بکرێن.
٤- گەیشتن بە ئامانجەکانی گرووپ هێندە بە ئاسانی مومکین نەبێت و بە کردەوە پێویستی بە هەوڵە بەشداری ئامێزەکانی تاکەکان بێت.
٥- ئارەزووی هاوبەشی تاکەکان لە رێگەی پەیوەندی هەبوون بە شێوەیەکی تایبەتی

مۆسیقا، ریتواڵ و سرووت، ناوە تایبەتییەکان، ناونیشانەکان، ئاماژەکان، دروشم و نیشانەکانی حاڵەتی سیمبولی بەخۆیانەوە بگرن.
٦- تاکەکان بەهۆی ئاگاداری لە نەریتی لەخۆبایی ئامێزانەی سەرکەوتنە گرووپییەکان ئاگادارین لە گرنگی و باشتری گرووپی خۆیان.

ئەم هۆکارانە بە شێوەیەکی سروشتی لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکان و هەروەها لەو گرووپانەدا کە بە درێژایی مێژوو پەرەیان سەندووە هەن، بەڵام لەو ڕێکخراوانەدا کە ڕادەی دەستکردیبوونیان زیاترە، سەرکردەکان لە بیری ئەوەدان کە چۆن دەکرێ پەرە بە ڕادەی وەفاداری لە ناخی ئەندامەکانی گرووپدا بدەن.

دینامیکییەتی گرووپ

«کرت لوین» ئەو کەسەیە کە چەمکی دینامیکییەتی گرووپ «Group Dynamics»ی هێناوەتە ئاراوە. ئەم زاراوەیە بۆ یەکەم جار لە ساڵی ١٩٤٤ لە یەکێک لە وتارەکانیدا لە بارەی پەیوەندی نێوان تیۆرو پراکتیک لە سۆسیۆسایکۆلۆجیدا دەرکەوت. دینامیکییەتی گرووپ بەواتا فراوانەکەی کۆی ئەو ڕەگەزو پرسانەیە کە لە ژیانی گرووپەکاندا، و بە تایبەتی گرووپە «ڕووبەڕووەکان» (Face to Face)دا باسیان لێوە دەکرێت، واتە ئەو تاکانەی کە پەیوەندیگەلێکیان لە جۆری وابەستەیی یاخود پەیوەندییە ڕووبەڕوو کۆمەڵایەتییەکاندا، بەلای کەمەوە بە شێوەیەکی مەعنەوی هەنە [٩٥/ ١٣]. لەم بارەدا، جگە لە ڕەهەندەکانی گرووپ، یاخود بوونی پەیوەندییە ڕووبەڕووەکان، دەتوانین چەند بوارێکی سەرەکی پەیوەندی بە ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی، پەیوەندی بە نۆرمە پەسەندکراوەکان، یاخود بە ئامانجە دەستەجەمعییەکانەوە دیاریکەین.

ماوەیەکی زۆر پسپۆران لە هەوڵی ئەوەدابوون کە بسەلمێنن گرووپ بوونێکی واقعی هەیەو تەنیا کۆمەڵە تاکێک نییە. بەو پێیە سەرنجدان لە هۆکارە تایبەتییەکان کە کاریگەرن لەسەر ئەرکی گرووپەکان دیاردەیەکی نوێیە. هۆکارێک کە زەرووڕەتی لێکۆڵینەوە لە گرووپەکانی زیاد لە جاران خستۆتەڕوو. داواکاری زۆربەی ڕێکخراوەکانە بە مەبەستی چارەکردنی مەسەلەکانیان. ڕێکخراوە حکوومی و تایبەتییەکان کە حەزدەکەن کارمەندەکانیان کاراتر بکەن تاکو باشتر پێویستییەکانی خەڵک جێبەجێ بکەن. هێزە عەسکەرییەکان بە مەبەستی گەیشتن بەو جۆرە ڕێکخراوە کە بتوانێت زیاترین ڕادەی سوود لە هێزی مرۆیی وەرگرێت بە

بەردەوامی سەرلەنوێ لە ڕێبازی خۆیان دەڕواننەوە. کارگەکانی بەرهەمهێنان بەردەوام بەدوای ئەو زانیارییانەدان کە بە لەبەرچاوگرتنیان بتوانن گوژمەکانیان کەم بکەنەوەو زۆرترین ڕادەی کارایی بەدەست بهێنن.

توێژینەوەکانی «کرت لوین» دەتوانێت بەڵگەیەکی دیاربێت لە بەکارهێنانی دینامیکییەتی گرووپ لە سیاسەتی ڕاپەڕاندندا. ئامانجی ئەم لێکۆڵەرە ئەوە بوو کە بزانێت بە چ شێوەیەک خەڵک هانبدات بۆ پەسەندکردنی ئەو شتانەی کە پەسەندیان ناکەن. لەوکاتەی کە لە ئەمریکا گۆشت کەم بوو (دەیەی سییەکانی ئەم سەدەیە) حکوومەت بۆ قەرەبووکردنەوەی کەمی گۆشت، گۆشتێکی تایبەتی خستەڕوو، بەڵام خەڵکی لەبەر ئەوەی ئاشنا نەبوون پێی، وادیاربوو کە نەدەخورا، و لە ئەنجامدا ئامادە نەبوون بیخۆن. لەم هەلومەرجەدا «لوین» دەستی کرد بە ئەزموونی سەرنج ڕاکێش کە لەو کاتەوە تاکو ئێستا زۆر لە پسپۆران پشتیان پێ بەستووە. لە سەرەتای کارەکەیدا هەوڵیدا بە پێشکەشکردنی سیمینارو نووسینی وتارە جیاوازەکان ژنەکانی ماڵەوە هانبدات کە بۆ ئامادەکردنی خواردن سوود لە گۆشتی نوێ وەرگرن. بەڵام توێژینەوەکانی دەریانخست کە ئەو دوو ڕێوشوێنەی ئەو بەکاری هێناون (سیمینارو نووسین) نەیانتوانیوە کار لە بیروڕاو هەست و سۆزی موخاتەبەکانی بکەن و ناچاریان بکەن بۆ سوود وەرگرتن لە گۆشتی نوێ. لەم کاتەدا «لوین» میتودێکی تری هەڵبژارد و پرۆگرامێکی ڕێکخست کە داوا لە کابانووەکان بکات پێکەوە لەناو گرووپدا لە بابەتەکە بکۆڵنەوەو لەبارەی بەکارهێنانی گۆشتی نوێ و سوودو زیانەکانی گفتوگۆ بکەن. بە ئەنجامدانی ئەم کارە، بەو ئەنجامە گەیشت کە زۆربەی ئەو کەسانەی لە دانیشتنەکاندا بەشدارییان کردبوو گۆشتی نوێیان بەکارهێنابوو لە ڕاستیدا گەیشتبوونە ئەو بڕوایەی کە شایانی سوود لێ وەرگرتنە. کاتێک تاکەکان لەیەکتر خڕدەبوونەوەو لەبارەی بابەتەکە دەدوان سەرنجیان لەم خاڵە دەدا کە ئەوانی تریش حەز دەکەن سوود لە گۆشتی نوێ وەرگرن [١٠٤/ ١٨٥-١٨٦].

کاتێک گرووپ وەکو ناوەندێکی پەیوەندییە ڕووبەڕووە کۆمەڵایەتییەکان لە ئارادابێت دەتوانێت بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ پشت بە ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی ببەستێت یاخود هۆیەکی پەیوەندی بێت بە مەبەستی هێنانەدی ئامانجێک یاخود پرۆگرامێکی تایبەتی. لە حاڵەتی یەکەمدا پێویستە ئەو گرووپە بە ڕێکخستوو (منظم) بزانین و لە حاڵەتی دووەمدا خۆبەخۆ (تلقائی). ئەو ڕێسایانەی کە بە

شێوەیەکی دیار یاخود نادیار لەلایەن تاکەکانی گرووپێکەوە جێ بەجێ دەکرێن، لەوانەیە لەپێش دروستبوونی گرووپدا بوونیان هەبێت یاخود بە تەریبی لەگەڵ دروستبوونی ژیانی گرووپی لە ڕێی تاکەکانییەوە بە قۆناغی جێ بەجێ کردن بگەن. بۆیە بەپێی حاڵەتەکەی بە گرووپی ڕەسمی یاخود نارەسمی ناودەنێن.

گرووپ دەشێ لەلایەن تاکەکانەوە وەکو ئامانجێک یاخود ئامرازێک سەیر بکرێت. کاتێک کە گرووپ کۆمەڵێکی پێکەوە بەستراو پێکدەهێنێت، ئەندامەکانی لە پەیوەندییان بە گرووپەوە حاڵەتێکی گونجاویان هەیە، و هۆکارە سۆزاوییەکان کاریگەرییان لەسەر پەیوەندییەکانیان هەیەو ئەو کاتەی باس لە مەسەلەی ئەنجامی کردەیی دەکرێت یاخود پێویست دەکات کە بڕیارێک وەربگرێت، ئەندامەکان دێنە ناو کایەی بڕیاردان و گرووپ لایەنێکی کردەیی بەخۆیەوە دەگرێت، کە دەتوانین لەم حاڵەتەدا بە گرووپی کار ناوی بنێین. بەڵام پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە ئەم رووخسارانەی جیاوازیش هێندە بنەبڕنین. بۆ نموونە گرووپێکی کار کە حاڵەتێکی دامەزراوی و ڕێکخراوی وەرگرتووە، لەهەمان کاتدا دەتوانێت ناوەندێک بێت بۆ بەرقەرارکردنی پەیوەندییە نارەسمییەکانی نێوان تاکەکان. تەنانەت لە هەندێک حاڵەتدا لەوانەیە گرووپێکی بە ڕێکەوت بتوانێت بە شێوەیەکی تەواو بنەبڕ ڕێکبخرێت، پەیوەندی تاکەکان تیایدا زۆر نزیک بن و ئەندامەکانی بەدوای ئامانجەکانی وەک دەسەڵات یاخود سەرکەوتندا بگەڕێن[٩٥/ ٤١].

لەوانەیە گرووپ بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی کەسێک یاخود دووکەس یاخود پشت ئەستوور بێت بە بەشداری هەموو تاکەکان. ڕەنگە سەرکردایەتی دیموکراتی یاخود دەسەڵاتخواز هەروەها سەقامگیر یاخود ناسەقامگیر بێت. لەوانەیە گرووپ هۆکاری سوودمەندی و چالاکی یاخود لەکارخەرەوەی بێت، کەش و هەوای گرووپ دەشێ زۆر ئارام و دۆستانە یاخود پەشۆکاوو پڕ لە دوژمنایەتی بێت. لەوانەیە گرووپ شوێنێک بێت بۆ خستنەڕووی ڕوانگە نوێیەکان سەبارەت بە مەسەلەکان یاخود چالاکییەکانی پشت ئەستووربن بە شێوازە کۆن و نەریتییەکان، کە هەڵبەت ئەم نموونانەو هەندێک جۆری تر بە زۆری بینراون. پرسیارێک کە لێرەدا دەکرێت ئەوەیە کە چ هۆکارێک حاڵەتەکانی ژیانی گرووپی دێنێتە ئاراوەو بە چ شێوەیەک دەتوانین ئەم هۆکارانە کۆنترۆڵ بکەین.

ڕەفتاری گرووپی

دەزانین بەشێوەیەکی گشتی هەرگرووپێکی کۆمەڵایەتی جۆرە ڕەفتارێکی کۆمەڵایەتی هەیە، گرنگترین شێوەی چالاکییەکان و ڕەفتارە گرووپییەکان بریتین لە:

١- هاوکاری، و مەبەست لێی یەکخستنی هەوڵی تاکەکانە بۆ ئامانجێک یاخود ئامانجگەلێکی هاوبەش.

٢- وەکیەکبوون، کە ماناکەی وەرگرتنی ئەخلاق و ڕەفتارو دابونەریتێکی تایبەتییە.

٣- ڕکابەری ،کە مەبەست گەیشتنە بە ئامانجێک کە ئەوانی تریش بایەخی پێدەدەن.

٤- کێشمەکێش، کە تیایدا دژایەتیی توند لەگەڵ ئەوانی تر دەبینرێت.

بێگومانە ناتوانین هەموو ڕەفتارەکان بەپێی ئەم پۆلینەی سەرەوە لەیەکتر جیابکەینەوە، چونکە گرووپەکان دەتوانن خاوەنی پێکهاتەیەک بن لە ڕەفتارە جۆراوجۆرەکان کە بە تەواوی لەیەکتر جیاناکرێنەوە [٥٢/ ٦٠].

چۆنایەتی پەیوەندییە گرووپییەکان لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا ڕەوشێکی تەواو جیاواز لەوەی لە کۆمەڵگا لادێییەکاندا هەیە. لە کۆمەڵگایەکدا کە پیشەسازی پێشکەوتووەو جۆراوجۆریی پیشەیی هەیە، دابەشکردنی کار زیاد دەکات پسپۆڕیی دێنێتە کایەوە.

ئەم پسپۆڕییە بەدوای خۆیدا جۆراوجۆری هزرو بیر دێنێتە ئاراوە، و ناهاوشێوەیی هزری تا رادەیەک دەبێتە هۆی سەربەخۆیی هزری. بەم شێوەیە بە گشتی بوار بۆ سەرهەڵدانی هزرە تاکەکەسییەکان و لە کۆتایشدا تاکڕەوی زیاتر گونجاو دەبێت.

جێگەی سەرسوڕمان نییە کە لەو بارەدا رادەی گەرم و گوڕی و دڵسۆزیی نێوان تاکەکان کەمدەبێتەوە. لەو ناوچانەدا کە تەکنەلۆجیا تا رادەیەکی باش پێشکەوتووە جۆرە هەستێکی تاکایەتی و دوورەپەرێزی زاڵە بەسەر کۆمەڵگادا.

لێکۆڵینەوەکانی «ئەمیل دورکهایم» لە بواری خۆکوژی لە فەرەنسادا دەریانخست کە لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا خۆکوژی زیاترە وەک لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان و رادەکەی لە نێوان زگورتی «ڕەبەن»یەکاندا زیاترە وەک لە نێو خواناسەکاندا. پانتایی پەیوەندییە گرووپییەکان پەیوەندیی بە خۆکوژییەوە هەیە. لە شارەکان و ناوچە پیشەسازییەکاندا هەستی تاکایەتی و دوورەپەرێزی، جیاوازی

بیروباوەڕو دژایەتی لەگەڵ ئەوانی تر کێشەی دیکەی لێدەکەوێتەوە، و زیادبوونی خۆکوژی لەم ناوچانەدا پەیوەندی بەم هۆکارانەوە هەیە. لە کۆمەڵگا لادێییەکاندا لەبەر سنووردارییی بواری چالاکییە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان ژمارەی کارەکان لە لادێکان کەمترەو بێگومان جۆراوجۆریی پسپۆڕیی لە ئارادا نییەو بواری هزری تاکەکان لە فەزایەکی سنووردارتردا دەخولێتەوە. ئەم شتە دەبێتە هۆی دروستبوونی لێکچوونی هزرو بیر لە نێوان خەڵکداو ئەم لێکچوونە سەرهەڵدانی جیاوازی بیروڕاکان کەمتر دەکاتەوە. لە ئەنجامی ئەم بارودۆخ و تێکەوتنی هۆکارەکانی تر گەرم و گوڕی و دڵسۆزیی تاکەکان زیاترەو بۆیە دانیشتوانی گوندێک بە چاوپۆشی لە کۆمەڵێک جیاوازی ئێتنیکی یاخود ئابووری چاوەڕوانکراو هەستی دڵسۆزی و یەکڕەنگی زیاتر دەکەن. لادێنشینەکان بە گشتی ئەندامن لە گرووپە سەرەتاییەکاندا گومانی تێدانییە هۆکارەکانی تری وەک تایبەتمەندییە کولتوورییەکان، داب و نەریت، پێشینە مێژووییەکان، توانا کۆمەڵایەتییەکان و لە کۆتاییدا بارودۆخە ئابوورییەکانیش بەشدارن.

رەفتارە گرووپییەکان لە چوارچێوەی شێوازە کولتوورییەکانی هەر کۆمەڵگایەکدا دێنە ئاراوەو شێوەیان دەگۆڕێت، و کولتووری هەر کۆمەڵگایەک رەفتارە گرووپییەکان لە سنوورگەلێکدا سنووردار دەکات، و رێگە بە ئەندامان دەدات کە لە ژێر کاریگەری بارودۆخی گشتی کۆمەڵگاو پێکهاتەی گرووپیدا رەفتاری تایبەتی بنوێنن. رەفتاری بە کۆمەڵ ئەو جۆرە رەفتارە کۆمەڵایەتییانەی مرۆڤ دەگرێتەوە کە لەبەر کاریگەری دیاردە یاخود پاڵنەری تایبەتی لە گرووپەکاندا دروست دەبێت. لەوانەیە ئەم رەفتارە بگوازرێتەوە بۆ ئەوانی تریش. لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا کارە گرووپییەکان هێندە جۆراوجۆرنین و هاوکارییەکان بە گشتی خۆبەخۆ و بە شێوەیەکی نا ئیرادیانە شێوە وەردەگرن. لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا هەرچەندە کە هاوکارییەکان بەرژەوەندیخوازانەو ئیرادین، بەڵام هۆشیارانەن.

سۆسیۆمەتری

سۆسیۆمەتری (Sociometry) بەدوای دوو ئامانجی جیاواز دا دەگەڕێت. لەلایەکەوە ئامانجی پێوانی پەیوەندیی تاکەکانە لەناو گرووپێکدا (کە پێکهاتەی پەیوەندییە تاکەکەسییەکانی دێنێتە ئاراوە)، و لەلایەکی ترەوە ئامانجەکەی

دەستکردنە بە تاقیکردنەوەو دروستکردنی گۆڕان لەناو گرووپدا.

سۆسیۆمەتری بە لێکۆڵینەوەکانی دەروونپزیشک و کۆمەڵناسی ئەمریکی، واتە «مۆرێنۆ» (J. Moreno) کە سەرەتا قوتابیی فرۆید بوو، هاتەکایەوە. ئامانجی «مۆرێنۆ» لە داهێنانی ئەم میتۆدە دەرخستنی پەیوەندییەکانی وەکو یەکێتی، هاوکاری، کێشمەکێش، رکابەری، دژایەتی و دیاردە پێکچووەکان لە گرووپدا بوو. ئەو تاکەکانی ناو گرووپەکانی بە شێوەی «ئەتۆمە کۆمەڵایەتییەکان» لەبەرچاو دەگرتن و لەو بڕوایەدا بوو کە لە نێوان ئەو کەسانەی کە دەکەونە ناو گرووپێکی تایبەتییەوە ئەو پەیوەندییانەی لە رووی رێکەوتن یاخود دژایەتی و شێوەکانی تر هەیە کە دەتوانین بە میتۆدەکانی سۆسیۆمەتری لەم پەیوەندییانە بکۆڵینەوە.

لە سۆسیۆمەتردا مەسەلەی هەڵبژاردن لە نێوان تاکەکانی گرووپەکان و شێوەی پەیوەندییەکانیان گرنگییەکی تایبەتی هەیە. بۆ نموونە کاتێک داوا لە کرێکارانی رێکخراوێک بکەین و بڵێین: حەز دەکەن لەگەڵ چ کەسانێک لە ژوورێکدا کار بکەن، حەز لە چ کەسانێک دەکەن، و... لە پاش خستنەڕووی ئەم پرسانە دەتوانین پەیوەندی تاکەکان لەم گرووپانەدا بە شێوەی هێڵکاری وێنە بکێشین و دیاربکەین کە ئەندامەکانی گرووپ لە رووی خۆشویستن یاخود بێزارییەوە چ رەوشێکیان هەیە، سەرکردایەتی لە نێوان ئەندامەکانی ئەم گرووپەدا بە چ شێوەیەکە، سەرکردەکان کامانەن و چ کەسانێک. [١٠٥/٢١٣-٢١٧].

بە کردەوە ئەزموونەکانی سۆسیۆمەتری لە تاقیکردنەوە جیاناکرێنەوە. لە ئەزموونی هەڵبژاردنی تاکەکەسیدا داوا لە ئەندامەکانی گرووپێکی تایبەتی (قوتابخانە، کارگە، یەکەی سەربازی و...) دەکرێت کە بەپێی رێزکردنی باشتری ئەو تاکانە دەستنیشان بکەن کە حەزدەکەن بەشدارییان لەگەڵ بکەن بۆ ئەنجامدانی چالاکییەکی دیاریکراو (کار، یاری، پێکەوە ژیان و...). بەم شێوەیە حاڵەتی وەک هەڵبژاردنە رووبەڕوو یاخود یەک لایەنییەکان، رەتکردنەوە، و خۆ دوورگرتن لە هەڵبژاردن دەردەکەون و دەتوانین پەیوەندییە رووبەڕووەکان لەسەر «سۆسیۆگرافی» نیشان بدەین. هەروەها دەتوانین ئەم تاقیکردنەوەیە بۆ دەستنیشانکردنی سەرۆکی گرووپێک، دیارکردنی پێگەی کۆمەڵایەتی تاکەکان، یاخود بوارەکانی تر بەکاربهێنین. لە وڵاتە پیشەسازییەکاندا بەکارهێنانی میتۆدەکانی سۆسیۆمەتری لە: پیشەسازی، سوپا، بازرگانی و کاسبی، و پەروەردەو فێرکردن زیاد بەکاردەهێنرێن [٤٠/ ١٦٨-١٦٩].

ئەنجامەکانی تۆژینەوەی گرووپ بە یارمەتی هەندێک نیشانەی گرێبەستەیی بە شێوەی هێڵکاری دەردەکەون. بۆ نموونە هەڵبژاردنی تاکەکان لەلایەن یەکترەوە لەناو گرووپێکدا دەتوانین بە شێوەی هێڵکاری بەرجەستە بکەین. ئەندامەکانی گرووپ بە ژمارە لەناو بازنەکاندا دەستنیشان کراون و پەیوەندییەکانیان (بەرامبەر یاخود یەک لایەنە) بە شێوەی (→) پیشان دراون [٤٣/ ٤٢٢-٤٢٣].

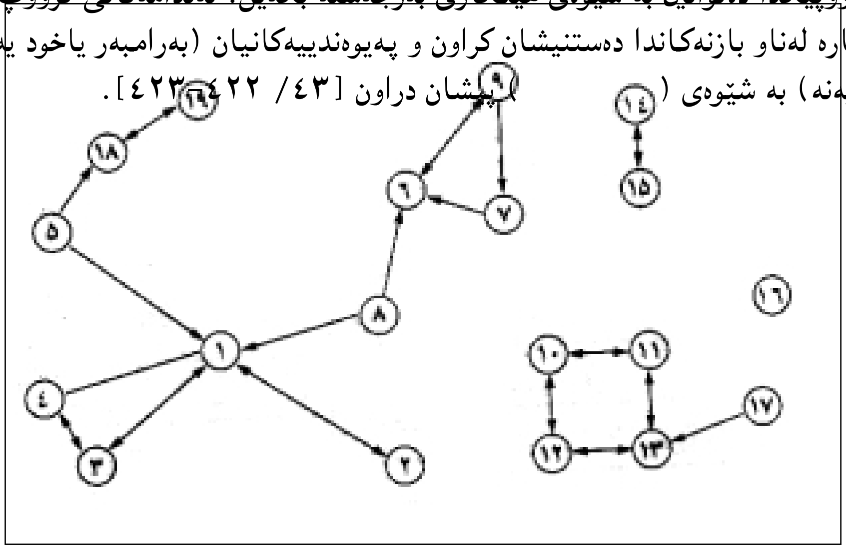

سۆسیۆگرافێکی گریمانەیی

سۆسیۆگرافەکە پیشان دەدات کە تاکی ژمارە (١) لە گرووپدا سەرکردەیە، چونکە زیاتر لەوانی تر هەڵبژێردراوە. بەهەمان شێوە کەسی ژمارە (٦) سەرکردەی دووەمە لە گرووپدا، کەسی ژمارە (٢) شوێنگەیەکی تایبەتی هەیە، چونکە لە رێی سەرکردەوە (کەسی ژمارە١) هەڵبژێردراوە، بەڵام تەنیا لە رێی ئەوەوە پەیام و زانیارییەکان دەتوانن لە گرووپدا بسوڕێنەوەو بگەن بەسەرکردە بەبێ ئەوەی کەسی ژمارە (٢) لێیان ئاگاداربێت، بۆ خۆیان پەیوەندییەکی دوو نەفەری تایبەتییان پێکهێناوە. کەسەکانی ژمارە «١٠، ١١، ١٢، ١٣» گرووپێکی لاوەکی تایبەتییان بەخۆوە هەیە. کەسی ژمارە (١٦) حاڵەتێکی تەواو تاکانەی هەیە.

رێکخستنی هەڵبژاردنیش لەناو گرووپدا گرنگییەکی زۆری هەیە. هەڵبژاردنی یەکەم گرنگییەکەی وەکو هەڵبژاردنی کۆتایی نییە. بەم شێوەیە هەڵبژاردن لەلایەن

سەرکردەوە لەگەڵ هەڵبژاردن لەلایەن کەسێکی گۆشەگیرەوە بەراورد ناکرێت [٤٣ / ٤٢٢-٤٢٣].

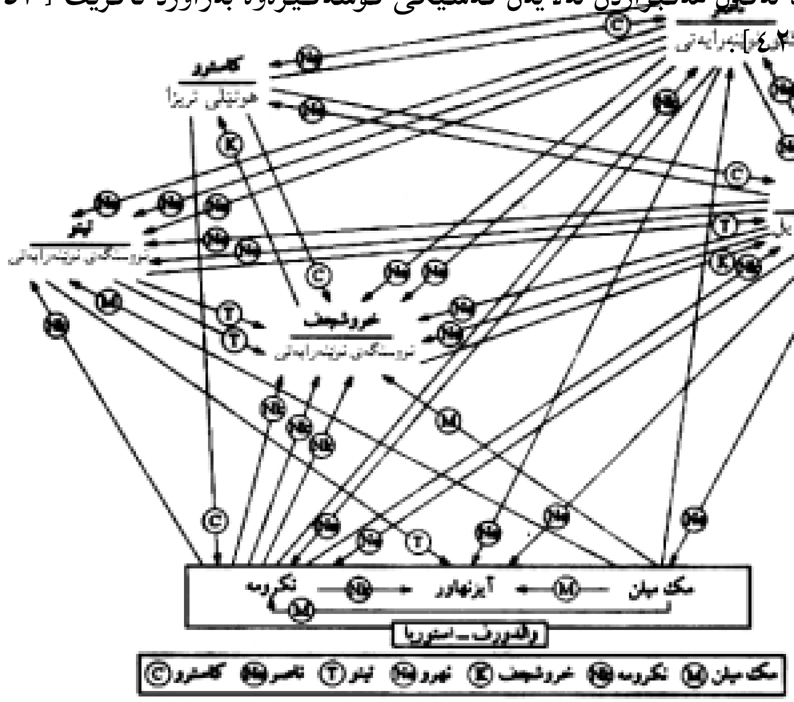

سۆسیۆگرافی پەیوەندی هەندێک لەسەرکردە سیاسییەکان بە ماوەی دوو هەفتە لە رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکاندا (١٩٦٠) [١٨].

ئەو سۆسیۆگرافەی کە لەم بەشەدا دەبینرێت لەسەر بنچینەی چاوپێکەوتنی سەرانی وڵاتەکان لە کاتی بەستنی دانیشتنە هاوبەشەکانی رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان و رێکخراوی تەندروستی جیهانی لە شوێنەکانی دانیشتن (هوتێلەکان)و نووسینگەی نوێنەرایەتییەکانیان وێنە کراوە. ئەم سۆسیۆگرافە رۆژنامەی ئەمریکی «نیویورک تایمز» لە ٢ی ئۆکتۆبەری ١٩٦٠ بڵاوی کردەوە [١٨/ ١٠٢-١١٨].

بەکارهێنانێکی تر کە «مورینۆ» لە سۆسیۆمەتری لەبەرچاوی گرتبوو «نمایشی دەروونی» (Psychodrama) یاخود «نمایشی کۆمەڵایەتی» (Sociodrama) بوو. سەرەتا هزری وروژاندنی گرووپ و گۆڕینی، لەلایەن «مورینۆ»و قوتابییەکانی بەکارهێنانێکی جیاوازی هەیە. بە بڕوای ئەو ئەم میتۆدە وادەکات کە دژایەتییەکانی خێزانی، گرفتەکانی خوێندن، کێشەی کارگەکان و تەنانەت ئەو گرفتانەی لە دژایەتییە چینایەتییەکانەوە سەرهەڵدەدەن چارەسەر بکرێن. ئەو هۆکارە چارەسەرییانەی کە سۆسیۆمەتری پێشنیاریان دەکات «نمایشی دەروونی» و «نمایشی کۆمەڵایەتی»یە. بەم شێوەیە لە هەندێک حاڵەتدا سوود لە ژوورە تایبەتییەکان وەردەگیرێت کە تەنیا لە دەرەوەڕا دەتوانن ناوەوەیان ببینن و لە توانای بینەراندا دەبێت کە پەیوەندی رووبەڕووانەی تاکەکان ببینن. لەم حاڵەتانەدا بێگومان چەند گرفتێک هەیە کە پێویستە چارە بکرێن. لەلایەکەوە گرووپەکان کەوتوونەتە ژێر کاریگەری ئەو رێکخراوەی پێیان بەخشرایەو لەلایەکی ترەوە کاریگەرن بە پێشینەی کولتووریی ئەندامەکانییان.

لە «نمایشی دەروونی» دا جێبەجێکردنی ڕواڵەتەکانی ژیانی دەروونی ئەو توانایە بە تاک دەبەخشێت کە حەزە تایبەتییەکانی خۆی دەربخات و ئەمەش لەبەر ڕۆڵ بینی هەلومەرجی تاکەکەسییە. داوا لە تاک دەکرێت کە لە ئەرکێکی خەیاڵیدا ڕۆڵی واقعی خۆی لە بەرامبەر بینەردا بگێڕێت، نمایشی کۆمەڵایەتی کە لە شێوەی کاردا ساز دەکرێت، بە بۆچوونی «مورینۆ» دەتوانێت جۆرە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان وەک بەڕێوەبەران، کارمەندان و کڕیاران یاخود راوێژکاران بگرێتەخۆو وێنەیەکی واقعی لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ئەو دژایەتییانەی لێیەوە سەرهەڵدەدەن بداتە دەست. مەبەست لەم هۆشیارکردنەوە بە کۆمەڵ چارەکردنی گرێ کۆمەڵایەتییەکانە.

کورتەی بەش

١- تاکەکان لەبەر ئەوەی لە کۆمەڵگادا دەژین لەژێر کاریگەریی نۆرمە گرووپییەکاندان.
٢- سەرنجدان لە دیاردەی گرووپ بە درێژایی مێژووی بیرکردنەوە مرۆییەکان رابردوویەکی دوور درێژی هەیە، بەڵام لێکۆڵینەوە لە رەفتارە گرووپییەکان بەشێوەیەکی ئەزموون لە سەرەتای سەدەی بیستەم دەستی پێکردووە.
٣- «سرۆکین» ئەو هۆکارانە دیاریدەکات کە کاردەکەنە سەر تاک بۆ بە ئەندامبوون

لە گرووپێکدا.
٤- گرووپی کۆمەڵایەتی بریتییە لە کۆمەڵە تاکەکەسێک کە پەیوەندییان لە نێواندا هەبێت، و هێزێک بەیەکتریان ببەستێتەوە.
٥- دەتوانین گرووپە کۆمەڵایەتییەکان لەلایەنی ئامانج، پێکهاتەی گرووپی، بارودۆخی دەروونی، رەفتارە گرووپییەکان، گەڕان و بەشداریکردنەوە لێیان بکۆڵینەوە.
٦- گرنگترین پێوەرەکانی پۆلین کردنی چینە کۆمەڵایەتییەکان بریتین لە: رەهەندەکانی گرووپ، ئیمکانی ئەندامبوون لە گرووپ، پلەی رێکخستن، ئەرک، و رادەی دڵسۆزی.
٧- گرووپە سەرەتاییەکان خاوەنی چەند خەسڵەتێکی هاوبەشن وەک: وەفاداری، پەیوەندییە رووبەڕووەکان، هاوکاریی نزیکی نێوان تاکەکان، پەیوەندییە برادەرییەکان و کەمی ژمارەی تاکەکان.
٨- رەهەندەکانی گرووپ کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر فرەیی و شێوەی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان هەیە.
٩- یەکێک لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی گرووپە برادەرییەکان یەکسانیی تاکەکانە لە رووی تەمەن و ئەرکی کۆمەڵایەتییەوە.
١٠- گرووپە سەرەتاییەکان لەوانەیە رۆڵی نێوانگرییان لە ئەستۆدا بێت.
١١- لە گرووپەکانی وەک خێزان، هاوسێیەتی، گرووپی منداڵە هاوگەمەکان (گرووپە سەرەتاییەکان) مەعریفەی سەرەتایی مرۆڤ لە ژیانی مرۆییەوە شێوە وەردەگرێت.
١٢- لە گرووپە لاوەکییەکان پیوەندیی تاکەکان گرێبەندیین و کەمتر پشت بە هەست و سۆز دەبەستن.
١٣- لە هەموو بارەکاندا ناتوانین گرووپە لاوەکییەکان بە ئاسانی لە گرووپە سەرەتاییەکان جیابکەینەوە. سەرەڕای ئەوە گرووپە لاوەکییەکان لەوانەیە بەدیهێنەری چەند جۆرێکی گرووپ بن.
١٤- رەفتارە تاکەکەسییەکان لەوانەیە لەو نموونانە سەرهەڵدەن کە گرووپەکان بایەخیان پێدەدەن کە [ئەگەر] تاک ئەندامیش نەبێت، تیایاندا، بەڵام وەکو مەرجێک وایە بۆی.
١٥- گرنگی گرووپە ژێدەرەکان زیاتر لە رووی ئیلقاکردنی هوشیاری، ئاراستە، و

رەفتارەکان بۆ تاکەکان سەردەکەوێت.

١٦- گرووپەکانی گوشار ئەو گرووپانەن کە ڕێکخراون و ئەندامەکانیان هەوڵدەدەن نفووزیان لەسەر هەموو ڕێکخراوەکانی تردا هەبێت و مەبەستیانە ئەو ڕێکخراوانە ناچاربکەن بۆ وەرگرتنی چەند کارسازییەک کە گونجاون لەگەڵ حەزەکانیان.

١٧- ئامانجگەلێکی وەک بەرگریکردن لە مافەکانی مرۆڤ، ئەخلاق، ئایین، ئایدۆلۆجی دەتوانن پاساوی بوونی گرووپەکانی گوشاربن. ئەم گرووپانە جۆریان زۆرە.

١٨- گرووپەکانی گوشار لەوانەیە خاوەنی دوو ئامانجی «پاراستن» و «گەشەسەندن و بڵاوکردنەوە» بن.

١٩- چەکی سەرەکی گرووپەکانی گوشار «باوەڕپێهێنان»ە.

٢٠- گرووپە نهێنییەکان ئەرکگەلێکی شاراوەیان هەیەو بە زۆری لە پەراوێزی ڕێکخراوە ڕەسمییەکاندا چالاکی دەنوێنن.

٢١- کۆمەڵەکان لە جۆری گرووپە ڕێکخراوەکانن کە بە مەبەستی ئەنجامدانی ئامانجە تایبەتییەکان هاتوونەتە ئاراوە. پەیوەندی تاکەکان لەم گرووپانەدا کاتی و ڕەسمین.

٢٢- لە گردبوونەوەدا پەیوەندیی نیوان تاکەکان، سست، نابەردەوام، پەشۆکاو، و بە زۆری ڕێکنەخراون.

٢٣- گردبوونەوە چەند جۆرێکی هەیە، وەک: ڕێکەوتانە، گرێبەندی، ئامانجدار، هەنگاونەر.

٢٤- هاوبەندیی گرووپی کۆی ئەو هێزانە دەگرێتەوە کە پەیوەندی لە نێوان تاکەکاندا بەرقەرار دەکەن و دەکەونە ژێر کاریگەری هۆکارە کولتووری، ئابووری، ڕەهەندەکانی گرووپ و گونجانی گرووپی.

٢٥- ئەو تاکەی ئەندامە لە گرووپێکدا، سەبارەت بەو گرووپە حاڵەتی ناو گرووپی هەیە، و لە بەرامبەردا گرووپەکانی تر کە تاک تیایاندا ئەندام نییە، بۆ ئەو وەک دەرەوەی گرووپ وان.

٢٦- لە حاڵەتی ناوگرووپدا لەوانەیە جیاوازیی کولتووری لە نێوان ئەندامەکاندا هەبێت.

٢٧- زۆربەی گرووپەکان شێوەی ژیانی خۆیان (شێوازە نەتەوەییەکان) وەک

نموونەیەک بۆ داوەری و هەڵسەنگاندنی هەموو گرووپەکانی تر لەقەڵەم دەدەن و ئەمە حاڵەتێکە کە بە نەتەوەتەوەری (گرووپ تەوەری) ناو دەنێن.

٢٨- ئێتنۆسێنتەریزم لە ڕووی ناوگرووپی و دەرەوەی گرووپیدا هەڵوێست گەلێکی تایبەتی هەیە.

٢٩- دینامیکییەتی گرووپی ئەو چەمکەیە کە دوورکەوتنەوەو پەیوەستەیی بەرامبەری پەیوەندییە دەروونی - کۆمەڵایەتییەکانی نێوان ئەندامەکانی گرووپ دەردەبڕن. تۆژینەوەی سیستماتیکی ئەو پەیوەندییانە بە دینامیکییەتی گرووپ ناو دەبەن.

٣٠- هاوکاری، وەکیەکبوون، ململانێ و کێشمەکێش لە گرنگترین شێوەکانی ڕەفتاری گرووپین.

٣١- چۆنایەتی و قووڵێ پەیوەندییە گرووپییەکان لە کۆمەڵگا تەقلیدی و پیشەسازییەکاندا جیاوازە.

٣٢- ڕەفتارە گرووپییەکان لە چوارچێوەی نموونە کولتوورییەکانی هەر کۆمەڵگایەکدا شێوە وەردەگرن و دەگۆڕێن.

٣٣- لە سۆسیۆمەتریدا پەیوەندیی بەرامبەری تاکەکان (هاوکاری، کێشمەکێش، ململانێ و دژایەتی) پێوانە دەکرێ.

٣٤- لە سۆسیۆمەتریدا تاکەکان وەکو ئەتۆمی کۆمەڵایەتین و پەیوەندیی نێوانیان دەکرێ لەسەر سۆسیۆگراف وێنە بکەین.

بەشی حەفتەم

دامەزراوەو ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان

چەمکی دامەزراوەی کۆمەڵایەتی

دامەزراوە(Institution) سیستمێک لەرێکخراو، بەها، شێوازە نەتەوەییەکان، دابونەریت و یاساکان دەگرێتەوە کە رۆڵەکەی جێگیرکردنی رەفتارە گونجاوەکانە بۆ راپەڕاندنی ئەرکە سەرەکییەکان لەکۆمەڵگایەکدا. ئەوەی کەگرنگە لە دامەزراوەیەکدا، رێکخستنی رەفتار یاخود شێوازەکانی ئەنجامدانی ئەو چالاکییانەیە کە لە پەیوەندیدا لەگەڵ پێویستییە گرنگەکان دەخرێنە ڕوو. پێکهاتە (بنیە)ی کۆمەڵایەتی یەکێکە لە لایەنە گرنگەکان لە تۆژینەوەی هەر دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتیدا و ئەم چەمکە سیستمی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، ئەرکە بەرامبەرەکان لە رۆڵە کۆمەڵایەتییەکاندا، و چاوەڕوانییەکان لە ئاستی کۆمەڵگادا و لە پەیوەندیدا بە پێویستییەکی دیاریکراوەوە دەگرێتە خۆی.

چەمکی دامەزراوەی کۆمەڵایەتی حاڵەتێکی ئەبستراکتی هەیە و جۆرە پرۆسەیەکە یاخود شێوەیەکی رێکخراوە کە لە یەکەم روانیندا لایەنی بابەتی نییە. بۆ نموونە خێزان دامەزراوەیەکە (وەک کۆمەڵەیەک بەها، پرۆسە، پەیوەندیی هاوبەش) کە نابینرێ، هەر چەندە دەزانین کەوا خێزانێکی دیاری کراو (گرووپێکی مرۆیی) دەتوانێت بوونی هەبێت. دامەزراوەکان بەهۆی رێکخستنی تاکەکان لە گرووپە کۆمەڵایەتییەکاندا خۆیان بەدەردەخەن. لەگەڵ ئەوەی کە گرووپە کۆمەڵایەتییەکان دەستیان هەیە لە دروستکردنی ئەو بەهایانەی کە پەیوەندییان بەدامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتییەوە هەیە، بەڵام ئەو وێنەیەی کە دەیخەنەڕوو پیشان نادات.

ئەرکی هەندێک لە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان[٨/ ١٠]

پەیوەستەیی یاخود جیاکردنەوەی نەوەکان	خێزان
دەرفەت یاخود بێبەشکردن	فێرکردن
یەکسانی یاخود چەوساندنەوە	ئابووری
دیموکراسی یاخود رێکخراوی گەورەی عەسکەری	سیاسەت

رێکەوتنێکی رێژەیی لە نێوان کۆمەڵناساندا هەیە لەو خاڵەدا کە پێویستییە سەرەکییەکانی مرۆڤ لە چوارچێوەی دامەزراوەکاندا کامانەن، و لەسەر ئەم بنچینەیە دامەزراوە سەرەکییە کۆمەڵایەتییەکان بریتین لە: پەروەردەو فێرکردن، ئایین، خێزان، حکوومەت و ئابووری، و لەم نێوەشدا لەبەشەکانی دواتردا دامەزراوەی خێزان بەشێوەیەکی سەرپێی دەخەینە بەرباس و لێکۆڵینەوە [٢١٢/٦٧].

لە بەرهەمەکانی «دورکایم»ی کۆمەڵناسی فەڕەنسیدا دووبارە رووبەڕووی ئەم بابەتە دەبینەوە کە کۆمەڵناسی لەبنەڕەتدا زانستی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانە، بەڵام پێویستە سەرنجمان دابێت، کە چەمکی دامەزراوە لەلای دورکایم ئەو هۆکارەیە کە بابەتییەتی دیاردەی کۆمەڵایەتی لە بەرامبەر ئەنگێزە جیاوازە تاکەکەسییەکاندا زامن دەکات [٤٣٢/١٠٦].

هیچ دامەزراوەیەک لە بۆشاییدا لەدایک نابێت. لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا، خێزان (ولەوانەیە کلان–Clan–) بەزۆری تاکە دامەزراوەی کۆمەڵایەتییە کە بوونی هەیە. کار لە رێگەی خێزانەوە رێکدەخرێت، منداڵان بەهۆی ئەندامەکانی خێزانەوە وانەیان پێ دەوترێت، کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی لەرێگەی خێزانەوە پیادەدەکرێت و تەنانەت جەنگەکانیش بەزۆری رووخسارێکی خێزانییان هەیە. لەوانەیە لە کۆمەڵگایەکی سەرەتاییدا دامەزراوەیەکی تری کۆمەڵایەتی پێویست نەبێت. بە ئاڵۆزبوونی هەلومەرجە کولتوورییەکان، کۆمەڵگا گەشەدەسەنێت ئەو ئەرکانە سەرهەڵدەدەن کە چیتر مومکین نییە بەهۆی خێزانەوە ئەنجام بدرێن. بازرگانی کردن، لەگەڵ هۆزەکانی تر دەبێتە هۆی هاتنە ئارای بازرگانە پیشەییەکان، و ئەوان ئەم ئەرکە بەرەبەرە نەک بەشێوەی یەکێک لە ئەرکە بنچینەییەکانی خێزان، بەڵکو وەک «تاک» ئەنجام دەدەن. بە دابەشکردنی بەرەبەرەی کار، لێهاتوویە پیشەییەکان حاڵەتی پسپۆری وەردەگرن، و رێکخستن و کۆنترۆڵی زۆربەی چالاکییە پیشەییەکان لە توانای خێزان دەردەچن و دەگوازرێنەوە بۆ دوکان و فەرمانگە.... بەم شێوەیە هەموو دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان پەرەدەسەنن(٧/ ٢١١–٢١٥).

هەرکاتێک بمانەوێت پێناسەیەکی رێکوپێک لەمەڕ دامەزراوە بدەینە دەست، دەتوانین بڵێین دامەزراوە سیستمێکی رێکخراوە لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان کە هەندێک لە بەهاو پرۆسە هاوبەشەکان دەگرێتەوەو بۆ وەڵامدانەوەی هەندێک لەپێویستییە بنچینەییەکانی کۆمەڵگا هاتووتە ئاراوە. لەم پێناسەیەدا، بەها هاوبەشەکان بە بەشداریکردن لە هزرو ئامانجەکاندا لە پەیوەندیدایە. پرۆسە

هاوبەشەکان، نموونە رەفتارییە ستانداردەکانن کە گرووپ بەدوایانەوەیە. سیستمی پەیوەندییەکانیش بریتییە لەتۆڕی ئەو رۆڵ و پێگانەی کە لە رێگەیانەوە رەفتار شێوە وەردەگرێت. بۆ نموونە خێزان خاوەنی کۆمەڵە بەهایەکی هاوبەشە (لەمەڕ خۆشەویستی و پەیوەندی، منداڵان، ژیانی خێزانی)، و خاوەنی کۆمەڵە پرۆسەیەکی هاوبەشە(خوازبێنی، چاودێری کردنی منداڵان، چالاکییە هەنووکەییەکانی خێزان) و لەکۆتایشدا تۆڕێکە لەپێگەو رۆڵەکان(مێرد، ژن، منداڵ، گەنج، دەسگیران) کە سیستمی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان (کە لەرێگەیەوە ژیانی خێزانی شێوە وەردەگرێت) پێک دەهێنن(٧/ ٢١١-٢١٥).

چەمکی دامەزراوە لە پەیوەندیدایە لەگەڵ دوو چەمکی تر واتە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و رێکخراوی کۆمەڵایەتی. لەکاتێکدا کە مەبەست لە رێکخراوەکان، ئەو سیستمە کۆمەڵایەتییانەن پشتیان بە چەند ئامانجێکی پێناسەکراو بەستووە، و مەبەست لە پێکهاتە، سیستمێکی کۆمەڵایەتی گونجاوە کە پرۆسە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر بنچینەکەی شێوە وەردەگرن، چەمکی دامەزراوە پەیوەستە بە شێوە یاخود هەلومەرجی رەفتار لە چەند حاڵەتێکی جۆراوجۆردا. بەدەستەواژەیەکی تر، دامەزراوە، هونەرو شێوازی ئەنجامدانی هەندێ شتە [٤٣٢/١٠٦]. دوو چەمکی دامەزراوەو کۆمەڵە(جمعیە) جیاوازن لە یەکترو لەهەمان کاتدا پەیوەستن بەیەکەوە، بەڵام دامەزراوە کۆمەڵە پەیوەندییەک و سیستمێکی رەفتارەکانە، و ئەمیش پێویستی بە بوونی تاکەکان هەیە.

هەرچەندە کە دامەزراوە لە نۆرم و پەیوەندییەکان پێکهاتووە، بەڵام ئەوانە تاکەکانن کە پەیوەندییەکان دروست دەکەن و بە نۆرماڵی کاردەکەن. خەڵکی خۆیان لە چوارچێوەی گرووپەکاندا رێکدەخەن و کۆمەڵەکان دەهێننە ئاراوە. کەواتە هەر دامەزراوەیەک چەند رێکخراوو کۆمەڵەیەکی لە دەوروبەری خۆی هەیە کە رەفتارە دامەزراوەییەکان رێنمایی دەکەن. مەبەستمان لە رەفتارە دامەزراوەییەکان پراکتیزەکردنی فۆرم و بەهاکانە. لە دامەزراوەی سیاسیدا دەتوانین بە دوای حزبە سیاسییەکان،سەندیکا پیشەییەکانی باجدەران، گرووپەکانی گوشار، یەکێتییە فەرمانبەری و کرێکارییەکان و ... دا بگەڕێین. چەمکەکانی دامەزراوە و کۆمەڵە و رێکخراو زۆر پەیوەستن بەیەکەوە، بەڵام نابێت تێکەڵ بەیەکتریان بکەین [٧/ ٢١١-٢١٥].

رۆڵی تاکەکەسی و رەفتاری دامەزراوەیی

رۆڵی دامەزراوەیی کۆمەڵەیەکە لەچاوەروانییە رەفتارییەکان کە هەلی هێندە بە دەرکەوتنی حەزومەیلە تاکەکەسییەکان نابەخشێت. بۆ نموونە هەموو دادوەرەکان لەو کاتەی کە لە دادگادان چەند رەفتارێکیان هەیە کە بەگشتی جیاوازن لەو رەفتارانەی لە کاتەکانی تردا ئەنجامیان دەدەن. ئەرک و جیاوگی تاکەکان لەژێر نفووزی تەواوی رۆڵە دامەزراوییەکەیاندایە و هەروەها لەوانەیە لادان لەم رۆڵانە هەندێک کات مەترسیداربێت بۆ تاک. تەنانەت سەرۆک کۆمارو سیاسەتمەدارانیش کە وەکو دیار زۆر بەهێزن، لەراستیدا لە ئازادی کارەکانیاندا رووبەڕووی گەلێک سنوورداری (لەهەندێک حاڵەتدا زۆر توند) دەبنەوە. هەر کاتێک نەیانتوانی بەپێی ئەو چاوەڕوانیانەی کە لە رۆڵەکانیان دەکرێن کاربکەن ئەوا بەرادەیەکی زۆر نفووزی خۆیان لەدەست دەدەن [٧/ ٢١٥].

دەتوانین نموونەیەکی سەرنج راکێش لە بەجێگیر مانەوەی رۆڵە دامەزراوەییەکانی وڵاتی ئینگلتەرا بدەینە دەست، لەپرۆسەی گواستنەوەی موڵکداری کانگاکانی رەژووی بەردی لە کەرتی تایبەتییەوە بۆ حکوومەت. لە قۆناغی موڵکداری تایبەتیدا، کرێکارەکانی کانگا لەژێر سەرپەرشتی بەڕێوەبەرێکدا بوون کە وەکو کرێکارێک لەلایەنی سەرمایەدارە خاوەندارەکانی کانگاوە لەوێ ئامادە بوو. بەڕێوەبەر لە رۆڵی خۆیدا بەدوای ئەوەوە بوو کە زۆرترین بەرهەم بەکەمترین گوژمەی مومکین بەدەست بهێنێت. کاتێک کانگاکان کەوتنە دەست حکوومەت هەندێک لەکرێکارانی کانگا لەو هزرەدا بوون کە ئەم گواستنەوەیە بەمانای کۆتایی هاتنی قۆناغی حکوومەتی یاساکان و بڕیارە ماندووکەرەکانە. لە هەلومەرجی نوێشدا بەڕێوەبەر بەهەمان شێوە بەردەوام بوو لە کارەکەیدا و خەریکی سەرپەرشتی کردن بوو لە کانگادا. لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناغەدا وەکو فەرمانبەرێکی حکوومەت کاری دەکرد، بەڵام بەهەمان شێوە لەهەوڵی ئەوەدا بوو کە بتوانێت لە کانگای حکوومی (خۆماڵی) بوونیدا زیاترین رادەی رەژووی بەردین بەکەمترین گوژمەی مومکین بەدەست بهێنێت. وێڕای ئەوەی کە خاوەن و لە هەندێک کاتدا ستافی کانگاکان گۆڕابوون، بەڵام سیستمی رۆڵەکان کە لە وەڵامی پێویستییە دامەزراوییەکاندا گەشەی سەندبوو تارادەیەک بەهەمان شێوە مایەوە.

بێگومان ئەوە راستە کە جیاوازییە تاکەکەسییەکان لەڕووی کەسایەتییەوە تارادەیەک کاریگەرن لەسەر رەفتاری دامەزراوەیی. لەوانەیە سەرکارێک مۆن و

یەکی تر رووخۆش بێت، رەنگە مامۆستاییێک قوتابییان لە پۆلدا بخاتە حاڵ و جەزبە و ئەوی تر توانای ئەو کارەی نەبێت. بەڵام گۆڕەپانی ئەم گۆڕانکارییانە لە ئاستی تاکەکەسیدا سنووردارەو لە بنەڕەتدا دەکەوێتە ژێر کاریگەری زەرورەتەکانی رۆڵ. ئەو دژایەتییانەی کە لە دامەزراوەیەکدا دروست دەبن،هەندێک کات لە گیروگرفتەکانی کەسایەتییەوە سەر هەڵدەدەن، بەڵام زۆربەی کاتەکان ئەم دژایەتییانە لە گیروگرفتی رۆڵە دامەزراوییەکانەوە سەرهەڵدەدەن. لەوانەیە سەرکار و پشکێنەری کار لەگەڵ یەکتر بکەونە گێرەو کێشەوە، چونکە سەرکار ناچارە کارێک بکات کە بەرهەمهێنان بەردەوامی بە پرۆسەی خۆی بدات و لەلایەکی ترەوە لەوانەیە پشکێنەری کاریش هەندێک کەم وکوڕی لەکارەکەدا ببینێت کە پێویستە نەمێنن، لە کۆمپانیایەکی بازرگانیدا لەوانەیە فرۆشیار نارەحەت بێت لەوەی کە بەڕێوەبەری فرۆشتن بە قست کەل وپەلەکان نەفرۆشێت. لەوانەیە ئەو مامۆستایەی کە دەیەوێت ئەو رەوتانەی کە دژی سیستەمی فەرمانڕەوان لە ژینگەی زانکۆدا باو بکات، تووشی رووبەڕووبوونەوە بێت لەگەڵ راگری کۆلیج یاخود سەرۆکی زانکۆ،چونکە نایانەوێت لەلایەن کاربەدەستەکانی وڵاتەوە رەخنەیان لێ بگیرێت. زۆربەی ئەو رووبەڕووبوونەوانە لەدەروونی پەیوەندییەکانی نێوان رۆڵەکانی دامەزراوەیەکدان ولێی جیانابنەوە[٧/٢١٥-٢٢١].

توێژینەوە لەچەند دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی لەڕووی ئەرک، پێگە، دامەزراوە ناسەرەکی و رووکارە دەرەکییەکانەوە(١٠٦/٤٣٢)

دامەزراوە	ئەرکەکان	پێگەکان	دامەزراوە ناسەرەکییەکان	رووکارە دەرەکییەکان
خێزان	منداڵبوون بەکۆمەڵایەتی بوونی سەرەتایی هەست کردن بەناسنامە	باوک دایک منداڵ	دەستگیرانی هاوسەرێتی میرات	خانوو و موبلمان پارەوپول ئەڵقەی هاوسەرێتی
ئابووری	بەرهەمهێنانی کاڵاکان قازانج دابەشکردنی کار	کارمەند کرێکار بەکاربەر	بازار دراو ئیعتیبار	کارگە بانک نیشانەی بازرگانی
حکومەت	یەکێتی نەتەوەیی سیاسەتی گشتی یاساکان	هاوڵاتی سیاسەتمەدار دەنگدەر	دەوڵەت حزب هەڵبژاردن	شەقام ئاڵا یاساکان
ئایین	باوەڕ ئارامی زەین روحییەتی هاوکاری	روحانی قەشە راهیبە(رەبەن)	دەستە نوێژی هەینی ئەوقاف	مزگەوت کەنیسە مەزار
پەروەردە وفێرکردن	فێربوون بەکۆمەڵایەتی بوون زانین(مەعریفە)	مامۆستا قوتابی راگری کۆلیج	ئەنجوومەنی کۆلیج خشتەی وانەکان بڵاوکراوەکان	دبلۆم کۆلیج کتێب

تایبەتمەندییەکانی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان

بەسەرنج دان لەزەرورەتی ئەنجام وەرگرتن لەو خاڵانەی کە لە سەرەوە ئاماژەیان پێکرا، دەتوانین تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان بەراڤەی خوارەوە کورت بکەینەوە:

١- دامەزراوە جێگیرو پایەدارە، و هەر لە کاتی دروستبوونەوە پلەیەکی لە بەردەوامی هەیە.

٢-لەبەرئەوەی کە دامەزراوەکان تاڕادەیەک هەمیشەیین، زۆربەی جاران گۆڕانەکانیان بەرەبەرەو لەسەرخۆن و خۆراگرییان بە بەراورد لەگەڵ گرووپە کۆمەڵایەتییەکان زیاترە لە بەرامبەر گۆڕانکارییەکانی سەردەم. لەگەڵ ئەوەی گۆڕان لەبنچینەدا کێشەیەک نییە، بەڵام لەوکاتەی کە چوارچێوەی گشتی دامەزراوەی کۆمەڵایەتی دەکەوێتە ژێر پرسیارەوە، بەزۆری وەک کێشە دەردەکەوێت. زۆربەی دامەزراوەکان گەلێک کۆنن و لەئەنجامدا باری پێداگرتن لەسەر دابونەریت و بیرو باوەڕە کۆنەکان و لەهەمان کاتدا ئەوانەی جێگەی سەرنج و بایەخن، لەئەستۆ دەگرن. هەوڵدان بۆ گۆڕینی ئەم دامەزراوانە بەزۆری هاوکات دەبێت لەگەڵ گومان و دوودڵی، ئاگاداری، و راگەیاندنی مەترسی.

٣- دامەزراوەکان بەگشتی پلانیان بۆ دانەڕێژراوە، بەڵام وەک وەڵامدەری هەندێ لە پێویستییە بنچینەییەکان کاردەکەن.

٤- دامەزراوەکان خاوەنی چەند سیمبولێکن کە بۆ پاراستن و وەفاداری و پەیوەستەیی ئەندامەکانیان بەکاردێن(وەک ئاڵای وڵاتێک یاخود نیشانەی خاچ بۆ مەسیحییەکان).

٥-دامەزراوەکان خاوەنی یاسا، دیسپلین، نۆرمی رەفتارەکانن کە لە رێگەیانەوە گێڕانی رۆڵەکان و رەفتاری ئەندامان دەست نیشان دەکرێن (وەک سوێندخواردنی پزیشکەکان، سوێندی وەفاداری ئەندامانی پەرلەمان، دیسپلینە ئەخلاقییەکان لە زانست و پەروەردەو فێرکردندا).

٦- دامەزراوەکان خاوەنی پلەی جیاوازن لەپێکهاتە. دەتوانین دامەزراوەکان دابەش بکەین بۆ پێکهاتە رەق و زبرەکان، یاخود ئەوانەی سست و قابیلی گۆڕانن.

لەحاڵەتی یەکەمدا نۆرمەکان دیارو ئاشکران لەکاتێکدا کە لە حاڵەتی دووەمدا ئیمکانی ئازادی کاری تاکە کەسی زیاترە. سوپا یاخود حکوومەتێکی بەهێزو چەقبەستوو نموونەی ئەو دامەزراوەن کە پێکهاتەکەی رەق و زبرە. لەبەرامبەر ئەوەشدا دەتوانین خێزانێکی چینی ناوەند کە لە ئەوروپای رۆژئاوا نیشتەجێیە وەک دامەزراوەیەک لەبەرچاو بگرین کە پێکهاتەیەکی سستی هەیە.

پەیوەندی نێوان رۆشنبیرو سیاسەتمەداران، یەکێکە لە گیروگرفتەکانی کاری دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان. لەکاتێکدا کە کاری رۆشنبیران گەڕانە بەدوای بنەما ئەقڵانی و رێنماییە زانستییەکاندا، و ئەوان هەندێ کات دەست دەکەن بە رەخنەگرتن و کەم و کورتییەکان دەخەنەڕوو، رۆڵی سیاسەتمەداران چالاکی نواندنە لە بواری رێکخستن و بەڕێوەبردنی دامەزراوەیەک، تاکو ئەو دامەزراوەیە بتوانێت ئەرکەکانی خۆی ئەنجام بدات. یەکێک لە شێوازەکانی گێڕانی رۆڵی ناوبراو ئەوەیە کە بەشێوەیەکی بنەبڕ، ئایدیۆلۆجیاو بڕیارو پرەنسیپەکانی دامەزراوە بە قۆناغی جێ بەجێ کردن بگەیەنێت. بەزۆری لێرەدا جیاوازی نێوان ئەو رۆشنبیرانەی کە لە هەوڵی گۆڕینی دامەزراوەو یاساکاندان، و ئەو سیاسەتمەدارانەی کە هەوڵدەدەن لەرێگەی هەماهەنگ کردنی پێکهاتە(ترکیب)ی هەیی (موجود) لەکارایی دامەزراوەکە زیاد بکەن، دەست پێدەکات.

٧- دامەزراوەکان لەکارەکانیاندا دەروەستن (ملتزم) بە ئەرکی جۆراوجۆر، و وەڵامی پێویستییە هاوبەشەکانی کۆمەڵە کەسانێک دەدەنەوە. ئەم ئەرکانە دابەشی سەر دوو دەستەی دیارو نادیار دەبن:

أ- ئەرکە دیارەکان ئەو چەند ئامانجانەی دامەزراوەیەکن کە راشکاوانە ناسراون و رێکەوتنێک لەبارەیانەوە هەیە، بۆ نموونە یەکێک لەئەرکەکانی پەروەردەو فێرکردن ئەوەیە کە خەڵکی فێر بکات، چۆن بیر بکەنەوە، یاخود فێرە کارە تایبەتییەکانیان بکەن.

ب- ئەرکە نادیارەکان بریتین لەو کۆمەڵە ئەنجامەی ئەرکە دامەزراوییەکان کە نەناسراون یاخود چاوەڕوانیان لێناکرێت. بۆ نموونە یەکێک لە ئەنجامەکانی گەشەسەندنی سیستمی زانکۆ لە ساڵەکانی دواییدا فێرکردنی چالاکی سیاسی یاخود خەباتگێڕییە لە کایەی کێشە کۆمەڵایەتی، سیاسی یاخود ئابوورییەکاندا، کە بەزۆری لە ریزی ئەرکە سەرەکییەکانی دامەزراوە دانانرێن.

دەتوانین هەندێک لە رەگەزو چالاکییەکانی دامەزراوەکان بە«خراپی ئەرکەکان»

(الاختلال الوضيفي) (Dysfunction) ناو ببەین کە دەبنە رێگر لە بەرامبەر بەدی هاتنی ئەو ئامانجانەی کە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان خەباتیان لەپێناو دا دەکەن. بۆ نموومە حکوومەتێک لەرێگەی رێکخراوە ئیدارییەکەیەوە بۆ ئەوە سەقامگیر بووە کە وەڵامی پێویستی ئەو تاکانە بداتەوە کە وابەستەن پێیەوە. بەڵام لەحاڵەتێکدا کە حکوومەت جەوهەرێکی دەسەڵاتخواز، توندوتیژ و نەگۆڕی هەبێت، بەکردەوە رێگایەکی گرتۆتەبەر کە بەرەو پشتگوێ خستنی پێویستییەکانی زۆرینە دەچێت. لەهەر دامەزراوەیەکدا هەندێک لە«خراپی ئەرکەکان» هەن، بەڵام زۆری کاریگەرییان لە پەیوەندیدا لەگەڵ لایەنە وەزیفەییەکانی دامەزراوەدا جیاواز دەبێت.

لەوانەیە دامەزراوەیەک چەند ئەرکێکی جیاجیای هەبێت. بۆ نموونە لە سیستمێکی سەرمایەداری ئازاددا، ئابووری دەروەستە بە هەندێک کاروباری وەک دەستەبەرکردنی کاڵا بۆ خەڵکی، سوود گەیاندن بە بازرگانان، هێنانەدی و دروستکردنی توانا تاکە کەسییەکان لەرێگەی کارەوە. هەروەها لەوانەیە ژمارەی ئەرکەکانی دامەزراوەیەک ناجێگیربێت یاخود دوو یان چەند ئەرکێکی لە دژایەتیدا بن لەگەڵ یەکتری، بۆ نموونە بۆی هەیە لەخوێندنی باڵادا یەکێک لە ئامانجە دیارەکانی سیستمی زانکۆیی کە خوێندن و فێرکردنی قوتابییانە لەگەڵ حەزی مامۆستا لە ئەنجامدانی چالاکییە لێکۆڵینەوەییەکان لە دژایەتیدا بێت.

لەوانەیە ئەرکەکانی دامەزراوەیەک لە کۆمەڵگایەکدا لەپەیوەندیدا بە بەشە جیاجیاکانی ئەو جیاوازبن، بۆ نموونە زۆربەی سیستمە ئابوورییە نوێیەکان ئەو کەرەستەو هۆکارانە دەستەبەر دەکەن کە خەڵکی پێویستیان پێیە، بەڵام لە هەمان کاتدا، تاکەکان کاڵاکان بەڕادەی جیاواز وەردەگرن. رەنگە گەشەسەندنی بەرهەمهێنانی خاوی نەتەوەیی هیچ کاریگەرییەکی نەبێت لەسەر ژیانی گرووپێک لەنیشتەجێییەکانی گەڕەکێکی هەژار نشین.

رەنگە ئەرکەکانی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان بەنێو یەکدا چوونیان لەگەڵ یەکتر هەبێت و ببێتە هۆی هاتنەدی وابەستەیی بەرامبەرو پارێزگاریی هاوبەش. بۆ نموونە لەو کاتەی کە ئایین بە مەبەستی پاراستنی خێزان کاربکات، لەتوانای خێزانیش دایە هۆکارێک بێت بۆ مەبەستی پارێزگاری کردن لە ئایین.

دەتوانین لەهەر دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتیدا دوو ئەرکی ئاشکرا جیابکەینەوە:

یەکەم: هەر دامەزراوەیەک کۆمەڵە ئامانجێکی هەیە.

دووەم: هەموو دامەزراوەیەک لەپێناو مانەوەو گەیشتن بەئامانجەکانی، هەروەها

بە مەبەستی پاراستن، گونجانی لەگەڵ ژینگەی دەوروبەری خۆیدا چالاکە. لەم ڕێگەیەوە مانەوەی دامەزراوە زامن دەبێت.

٨- دامەزراوە کۆمەڵایەتییە جیاجیاکان لە سیستمێک لە وابەستەیی دەروونی بەرامبەردا پێکەوە بەستراون. بۆ نموونە ڕێژەی هاوسەری و سەقامگیری ژیانی خێزانی کاریگەری لەسەر گەشەسەندنی دانیشتوان بەجێ دەهێڵێت و گەشەسەندنی دانیشتوانیش کاریگەری دەبێت بەسەر پێویستییەکانی پەروەردەو فێرکردن و ئابوورییەوە. لەلایەکی ترەوە ڕەوشی ئابووری و ژمارەی تاکەکان لەژێر سەرپەرشتی ڕێکخراوە پەروەردەییەکان دیار دەکات کە چ کەسێک لە چ تەمەنێکدا هاوسەر هەڵبژێرێت. لەگەڵ ئەمەشدا هەموو دامەزراوێک لە هەوڵی ئەوەدایە کە سەربەخۆیی کارەکەی بپارێزێت و نفووزەکەی لەسەر هەموو زمینە دامەزراوییەکان زیاد بکات [١٠/١٥٨-١٥٩].

ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی چییە؟

چەمکی «ڕێکخراو» (Organization) لەکۆمەڵناسیدا ڕووبەڕووی دوو گرفتی سەرەکی دەبێتەوە. یەکەم ئەم چەمکە لە زانستەکانی تریشدا (ئەندازیاری، ئابووری کۆمەڵایەتی، کارگێڕی) بەکاردەهێنرێت. گرفتەکەی دی لەبەوردی بەکارنەهێنانی لە کایەی زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا سەرهەڵدەدات. یەکەمین بەکارهێنانی کۆمەڵناسییانەی ڕێکخراو لە نووسینەکانی «هێربەرت سپنسەر»دا دەبینین، کە بێگومان ئەویش بە چەمکی«سیستم» (نظم) کاریگەر بوو کە «ئۆگست کۆنت» خستبوویە ڕوو. بەبڕوای سپنسەر لەتوانای لەیەکتر خڕبوونەوەی سادەی تاکەکان دا نییە کۆمەڵگا بهێنێتە ئاراوە. بۆ ئەوەی کۆمەڵگا دروست ببێت زەروورییە کە کۆبوونەوەی تاکەکان لەهەمان کاتدا ببێتە هۆی زیادبوونی هاوکاری نێوانیان، و بوونی ڕێکخراو مەرجی زەرووری دروست بوونی هاوکارییە. ئەو ئاماژە بەوە دەکات کە ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی یان لەهاوکاری بەرێکەوت و پشت ئەستوور بە زەروورەتە هەنوکەییەکان سەر هەڵدەدات و هیچ جۆرە مەبەستێکی پێناسەکراوی نییە، یاخود پشت بە مەبەست و ئەنجامە دیارو دەستنیشانکراوەکان دەبەستێت، کە بۆ نموونە لەوانەیە بۆ هەموو خەڵکی (لەڕێگەی ڕێکخراوی حکوومی) بەدوای ئامانجە ڕوون و ئاشکراکاندا بچێت، ئەنترۆپۆلۆجی کۆمەڵایەتی چەمکی ڕێکخراو لەپەیڤی «پێکهاتە»دا کورت دەکاتەوە کە لەگەڵ دیدگای کۆمەڵناساندا ناگونجێت

[١٠٧/١٧٧].

بەپێی تیۆرە کۆمەڵناسییەکان، ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی دیاردە پێکهاتە(ستراکچەر)یی و کولتوورییەکان (هەردوو) دەگرێتەوە. ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی بریتییە لە کۆمەڵێک یاخود پێکهاتە (ترکیب)یەک لە ڕەگەزە جیاوازەکان (بۆ نموونە تاک، یاخود گرووپ)،کە بوون یاخود جۆرە یەکێتییەکی قابیلی دەستنیشانکردن و زانینی هەیەو خاوەنی خەسڵەتی ڕەگەزە بەدی هێنەرەکانیەتی. لەگەڵ ئەوەی کە ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی دەتوانێت حاڵەتێکی گۆڕاوی هەبێت، بەڵام جەوهەرەکەی پێویست دەکات کە جێگیرو نەگۆڕ بێت.

پێویستە خەسڵەتە تایبەتییەکانی ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی لەپەیڤی «ڕێکخراو» لە چەمکی گشتیدا جیابکەینەوە. وشەی «ڕێکخراو» بەتەنیا پیشاندەری ئەرک و یەکە پێکهاتەییەکان، دروستبوونیان، و یاساکانی دەرکەوتنیانە. ڕێکخراو بەو چەمکە هێندە فرەوانەوە حاڵەتێکی بەتەواوی سەربەخۆ نییە لە ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی، بەڵکو ڕەهەندە تیۆرییەکانی فرەوانترن، و ڕووخسارێکی دیاریکراوتری هەیە. ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی هەموو لایەنە کۆمەڵایەتییەکان دەگرێتەوە، لەوانیش ئەرک یاخود ڕەهەندە پێکهاتەییەکان.

کۆمەڵناسان بەگشتی چەمکی ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی بەباشتر دەزانن لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی. ئەوان لەو بڕوایەدان کە زاراوەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی زۆر ورد نییە و هەمیشە مایەی ناکۆکی ئەو تیۆرانە بووە کە بەتەواوی دژی یەکترن. «جۆرج گوروڤیج» لەو بڕوایەدایە کە ڕێکخراوەکان لە حوکمی پلە جیاوازەکانی ڕاستی کۆمەڵایەتیدان، بەشێوەیەک کە گرووپ و کۆمەڵگا گەورەکان (وەک هۆزو نەتەوەکان) هیچ کاتێک بەتەواوی شێوەی دەرەکی وەرناگرن و بەبێ ئەوەی بەمانای تایبەتی وشە «ڕێکخراو»بن بەشێوەیەکی تەواو«پێکهاتەوەرگرتوون». پێکهاتە چەند جارێک زیاتر لەڕێکخراو ناسکترو ناجێگیرترەو بوونی پێکهاتەی دیاریکراو لەهەموو ڕێکخراوێکدا شتێکی نکوڵی لێ نەکراوە. ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی بەزۆری بووەتە بابەتی دوو جۆرە لێکۆڵینەوەی ماهییەت جیاواز. دەستەیەکی ئەم لێکۆڵینەوانە لە زەمینەی پۆلێن کردنی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر بنەمای جۆرە جیاوازەکانی ئەنجامیان وەرگرتووە و لە دەستەکەی تردا ڕوانگەی بنچینەیی ئەرکی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان بووە [٧٤/١٣-١٤].

زۆربەی تیۆریستەکان بەدوای پاساوێکدا دەگەڕان بۆ دروست بوونی ڕێکخراوی

کۆمەڵایەتی لەسەر بنەمای حاڵەتی بێ ڕێکخراوەیی(کە لە زۆربەی حاڵەتەکاندا گرووپە پەراگەندە مرۆییەکان یاخود حاڵەتەکانی بێ نەزمی و بەرەڵایی هەندێک لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکان گریمانە کراون). «دورکایم»، وەک ڕەگەزی سەرەتایی ناوی گرووپە مرۆییەکان دەبات، کەبە فراوانبوون و بوون بەپاشکۆی ڕەگەزە هاوشێوەکانیان یەکەمین کۆمەڵگا سادەکان بهێننە ئاراوە. بۆ نموونە کاتێک کە دوو «کلان» هۆزێک پێکبهێنن و لەبەر کاریگەری ئەو یەکێتییە بتوانن حاڵەتێکی هەماهەنگ و تەواوکەر بهێننە ئاراوە[٧٤/١٣-٨٤].

ڕێکخراوە ڕەسمی و ناڕەسمییەکان

ڕێکخراوە ڕەسمییەکان جۆرێکی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانن لەچەمکی گشتیدا، و هەروەها بینیمان کە ڕێکخراوی کۆمەڵایەتی وەک تۆڕێکی پەیوەندی نێوان تاک و گرووپەکانە کە بە کۆمەڵگایان دەبەستێتەوە. ڕێکخراوی ڕەسمی تەنیا جۆرێکی ڕێکخراوی کۆمەڵایەتییە هەروەها ڕێکخراوە ڕەسمییەکان لە گرووپە بچووکەکان (وەک گرووپە برادەرییەکان یاخود گرووپەکانی کار)وهەروەها لە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانیش جیاوازن.

گرووپی برادەری جۆرێکە لە ڕێکخراوی ناڕەسمی کە بەشێوەی ڕێکەوت دروست دەبێت و ئەرکەکەی وابەستە نییە بە یاسای دیاریکراوەوە و بەشێوەیەکی نادیار بەدوای هەندێک لە ئامانجە برادەرییەکانەوەیە. ڕێکخراوی ڕەسمی بەشێوەیەکی ئیرادی دروست دەبێت یاخود بەدوای چەند ئامانجێکی پێناسەکراو و دیاریکراوەوەیە. هەروەها ڕێکخراوە ناڕەسمییەکانیش گرووپی ڕێکخراون(منظم). هەموو گرووپە مرۆییەکان پێکهاتەیان هەیە، بەڵام پێکهاتەیەکی ڕەسمییان نییە. ئەم ڕێکخراوانە خاوەنی رابەروپەیرەون، هەروەها ڕێبازو قەدەغەکاریگەلێکیشیان تیادا هەیە، بەڵام، یاسا، ناونیشان و پایەکان نووسراو و تۆمارکراونین. بەزۆری ڕێکخراوە ناڕەسمییەکان هەمان گرووپە یەکەمینەکانن لەکاتێکدا ڕێکخراوە ڕەسمییەکان لەجۆری گرووپە ناسەرەکییەکانن، ڕێکخراوە ڕەسمییەکان وەک هەموو گرووپە ناسەرەکییەکان دابەشدەکرێن، بەڵام لەهەمان کاتدا دەتوانن لە دەروونی خۆیاندا گرووپە یەکەمینەکان یاخود کۆڕو کۆمەڵە برادەرییەکان لەخۆ بگرن. ڕێکخراوە ڕەسمییەکان ئەو کاتە سەرهەڵدەدەن کە گرووپێک هێندە فراوان دەبێت کە چیتر ناتوانێت کاروبارەکانی بەشێوەیەکی ناڕەسمی ڕێکبخات.

ڕێکخراوە ڕەسمییەکان لەو ڕووەوە لە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان جیاوازن کە ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان وەک چەند کۆمەڵەیەکن لە تاکەکان لەکاتێکدا دامەزراوەکان لە حوکمی چەند سیستمگەلێک نۆرم و بەهاکاندان. ڕێکخراوی ڕەسمی هۆکارێکە بۆ ڕێکخستنی ئەو چالاکییانەی پەیوەستن بە دامەزراوەیەکی کۆمەڵایەتی. دامەزراوەی پەروەردەو فێرکردن لەتوانای دایە چەند کۆمەڵەیەکی وەکو نووسەران، کۆمەڵەی دەستەی زانستی زانکۆکان، کۆمەڵەی دایک و باوک و ڕاهێنەران، یەکێتی قوتابخانە تایبەتییەکان، شێوەی جیاجیای تر لە گرووپ و دامەزراوەکان، (بەتایبەتی لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا) بگرێتەوە. ڕێکخراوە ڕەسمییەکان پێکهاتەیەکیان هەیە کە لەڕێگەیەوە زۆر لە ڕەفتارە دامەزراوییەکان لایەنی زانستی بەخۆوە دەگرن.

ڕێکخراوی ڕەسمی خاوەنی هەلومەرجی ئەندامەتی و بڕیاری تایبەتییە کە جیایدەکاتەوە لەبەشەکەی تری کۆمەڵگا (بقية المجتمع)، بەڵام لە پەیوەندی بەرامبەر و بەردەوامدایە لەگەڵ بەشەکەی تری کۆمەڵگا. چالاکییەکانی ڕێکخراوە ڕەسمییەکان داینەمۆی دۆزینەوەی وەڵامن لە کۆمەڵگادا، کە ئەم وەڵامە خۆی بۆ ڕێکخراوی ڕەسمی دەگەڕێتەوە و ئەرکەکەی دەگۆڕێت. بۆ نموونە بەرهەمهێنەرانی ئۆتمبیل زۆر کار دەکەنە سەر ژینگەی کۆمەڵگایەک و لە بەرامبەریش گوشارە گشتییەکان دەتوانن ببنە هۆی سەرهەڵدانی چەند گۆڕانکارییەک (هەندێ جار ناخۆش) بۆ پیشەسازی ئۆتمبیل. ئەو ئۆتمبیلانەی کە جێگەی پەسەندی گشت خەڵک نەبن و لەگەڵ هەلومەرجەکان گونجاو نەبن دەچنە لاوە. لەوڵاتەکانی وەک ئەمەریکا لەبەر هۆیە جیاوازەکان (لەوانیش بەرزبوونی نرخی نەوت) ئۆتمبیلە زەبەلاحەکان لەساڵەکانی دواییدا بەرەبەرە کەم دەبن و جۆری ئۆتمبیلە بچووکترەکان، بەگوێرەی داواکاری بەکاربەران، جێگەیان دەگرنەوە. سەرەڕای ئەوەش ئەو گۆڕانکارییانەی کە گوژمەی گەورەیان پێوستە بەسەر پیشەسازی ئۆتمبیلدا سەپێنراون لە بواری زیاد بوونی ئاسایش و کەمکردنی پیسبوونی هەوا لەگەڵ ئەوەی ڕێکخراوی ڕەسمی یەکەیەکی بەشی (جزئی) سەربەخۆیە بەڵام لەپەیوەندی بەرامبەردایە لەگەڵ بەشەکەی تری کۆمەڵگا[٦٧/ ٢١١-٢١٤].

«تالکوت پارسونز» چوار جۆری تایبەتی ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان لەیەکتر جیادەکاتەوە. کە بریتین لە: بەرهەمهێنانی ئابووری، دەسەڵاتی سیاسی، یەکدەستەیی کۆمەڵایەتی، وپاراستن و پارێزگاریکردنی سیمبولەکان. دامەزراوەکانی

بەرهەمهێنانی ئابووری چەند چالاکییەکیان لە ئەستۆیە کە لە نرخی بەرهەمەکان زیاد دەکەن و چەند خزمەتگوزارییەک پێشکەش دەکەن (سەندیکاکان، هەرەوەزییەکان) ڕێکخراوەکانی دەسەڵاتی سیاسی ئەوانەن کە نفووزیان لەسەر پێ سپاردن(تفویض)، و ئەرکی دەسەڵاتی سیاسی (حزبە سیاسییەکان گرووپە گوشارییە ڕێکخراوەکان-المنظمة-)هەیە. ڕێکخراوەکانی یەکدەستەیی کۆمەڵایەتی لە هەوڵی پاراستنی سیستەم و دەسەڵاتی کۆمەڵگادان بەهۆی چارەسەرکردنی دژایەتییەکان (هەندێ لە دادگاکان، کۆمەڵە چەکدارییە ئەخلاقییەکان). ڕێکخراوەکانی پاراستنی سیمبولەکان ئەوانەن کە کەناڵەکانی گواستنەوەی کولتووری دەخەنە ڕوو و کارەکەیان دەبێتە مایەی ئەوەی سیمبولە کولتوورییەکان لەنەوەیەکەوە بگوازرێنەوە بۆ نەوەیەکی تر (وەک قوتابخانە، مزگەوت).

پێکهاتەی ڕێکخراوی

بەپێی پێناسە، ڕێکخراوەکان پێکهاتەیان هەیە و پێکهاتەی ڕێکخراو کۆمەڵەیەکی هاوسەنگە لە نۆرم، چاوەڕوانی، بنەماو شێوازە نووسراو و نەنووسراوەکان یاخود ڕەسمی و نارەسمییەکان. پێکهاتەی پرسنەلێ (شەخسی) تۆڕێکە لە تاکە کەس، ڕۆڵ، پێگەکان کە لە ڕێگەیانەوە چالاکییەکانی ڕێکخراو بەقۆناغی جێبەجێ کردن دەگەن.

هەندێ ڕێکخراو پێکهاتەیان زۆر پتەوە، بەو شێوەیەی کە دەسەڵات زۆر چەقبەستوو، و شێوازەکان ستانداردن و ئیختیاری کاری گرووپ یاخود تاکەکان زۆر سنووردارە. ئەو ڕێکخراوانەی کە پێکهاتەیان زۆر پتەو نییە کەمتر حاڵەتی چەقبەستووییان هەیەو ئازادی کاری زیاتر دەدەن بە تاکەکان. لە ڕێکخراوەکانی جۆری یەکەمدا ڕۆڵەکان بەوردی پێناسەکراون، وتەنانەت لە ڕووبەڕوو بوونەوەدا لەگەڵ بارودۆخە زۆر تایبەتییەکان بڕیاری تایبەتی هەن، لەکاتێکدا کە لە جۆری دووەمی ڕێکخراوەکان (کە پێکهاتەیەکی پتەویان نییە) ڕۆڵەکان کەمتر پێناسەکراون و دەتوانین لەڕێگەی تاک یاخود گرووپەکانەوە بیانگونجێنین لەگەڵ هەلومەرجە گۆڕاوەکان. ڕێکخراوە عەسکەری و حکوومییەکان بەزۆری لە جۆری ئەو ڕێکخراوانەن کە پێکهاتەیان پتەوە و هەر ڕۆڵ و پێگەیەک تیایاندا بەوردی پێناسە کراوە و سیمبولەکانی ئەرکی ڕێکخراوی دیارن. دەتوانین ڕێکخراوە بازرگانییەکان بخەینە نێو گرووپی ئەو ڕێکخراوانەی کە پێکهاتەیان زۆر پتەو نییە. بەڕێوەبەرە

جیاوازەکانی یەکەیەکی بازرگانی بەزۆری ئەو ئازادییەیان هەیە کە پرۆگرامی لەپێوەندیدا لەگەڵ ڕەوش و هەلومەرجە هەنووکەییەکان ڕێکبخەن. لەئایینی مەسیحیدا ڕووبەڕووی هەردوو جۆری سیستمی ڕێکخراوەیی دەبینەوە. کەنیسەی کاسۆلیکی ڕێکخراوێکی زۆر پتەوی هەیە کە تیایدا دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێز هەیە، ڕێکخراوەکەی فرەوانەو بڕیارو شێوازەکانی زۆر دیاریکراون. لەبەرامبەریشدا کەنیسەیەکی پرۆتستانت و پێکهاتەیەکی زۆر پتەوی نییە. کۆمۆنیست و سۆشیالیستەکان وێڕای ئەوەی هەردووکیان ئایدۆلۆجیاکەیان لەسەر بناغەی نووسینەکانی «کارل مارکس» دادەنێن، بەڵام حزبە کۆمۆنیستەکان پشت ئەستوورن بەڕێکخراوێک کە پێکهاتەکەی پتەوە، لەکاتێکدا کە حزبە سوشیالیستەکان لە هەلومەرجی پشت ئەستوور بە پێکهاتەی ناپتەو چالاکی دەنوێنن، واتە شتێکی بەشێوەی کەنیسەی پرۆتستان[٢٠/١٥٢-١٥٤].

لە وەڵامی ئەو پرسیارەدا کە کارایی کام لەو دوو جۆرە ڕێکخراوانەی سەرەوە زیاتر، پێویستە بڵێین ئەمە پەیوەندی بە فرەوانی ڕێکخراوەکەو جەوهەری چالاکییەکانیەوە هەیە، سوپایەکی گەورە پێویستە تارادەیەک ڕێکخراوێکی پتەوی هەبێت و لەکاتێکدا یەکەیەکی بچووکی عەسکەری دەتوانێت ڕێکخراوێکی نیمچە پتەوی هەبێت. لەهەندێ بارودۆخدا ڕەنگە پێکهاتەی ناپتەوی گرووپە پارتیزانەکان ئەنجامەکانیان کاریگەرتربن لەکارەکانی سوپایەک. ئەو ڕێکخراوەی پێکهاتەکەی ناپتەوە دەتوانێت بەوەوە بنازێت کە کارەکانی پشت بەئازادی، نەرمی، و بەرپرسیارەتی تاکەکەسی دەبەستن. بەڵام لەهەمان کاتدا لەو بارەیەوە ڕەخنە لەو جۆرە ڕێکخراوانە دەگیرێت کە دەستەویەخەن لەگەڵ ناجێگیری، نەبوونی حەتمییەت، و لادانە ئایدیۆلۆجییەکان. ئەو ڕێکخراوەی کە پێکهاتەکەی پتەوە بەوەوە دەنازێت کە بەردەوامی و جێگیری ئایدیۆلۆجی هەیە و بەشەکانی بەتەواوی گونجاون لەگەڵ یەکتر. لەبەرامبەردا ئەو ڕێکخراوە لەو لایەنەوە دەکەوێتە بەر ڕەخنە کە دوگماگەرا، نەگۆڕ، و لائوبالییە (بێ بایەخە)سەبارەت بەکێشەکان، چونکە ئەو یەکانەی وابەستەن پێیەوە تاڕادەیەکی زۆر دوورن لە «ڕێکخراوی ناوەندی».

پێکهاتە ڕەسمی و نارەسمییەکان

لە ڕێکخراوێکدا کە پێکهاتەیەکی پتەو هەبێت، هێڵکاری ڕێکخراوەیی، پلەو پایەو ئەرکە تەواوەکانی هەر گرووپێکی هێزی مرۆیی پیشاندەدات و هەر

ئەندامێکی تازە هاتوو زوو فێر دەبێت کە پێویستە لەرێگەی «کەناڵەکانەوە» هەنگاو بنێت. ئەو بەردەوام دەگەڕێتەوە بۆ بەرپرسی پەیوەندیدار یاخود سەرپەرشت، بەبێ ئەوەی کە بۆ کاروبارە هەنووکەییەکان بۆ تاکەکانی سەرەوە بگەڕێتەوە. لەماوەیەکی کورتدا هەر کارمەندێکی وشیار تێدەگات کە هێڵکاری رێکخراوەیی بەڕاستی کاری رێکخراو پیشان نادات. ئەو درک بەو خاڵە دەکات کە هەندێک کات بەرپرسی بەشێک یاخود سکرتێرێک زیاتر دەستی لەبڕیارداندا هەیە تاکو بەڕێوەبەرێکی پلە بەرز. ئەگەر ئەو کارمەندە ماوەیەکی تر لە رێکخراودا بمێنێتەوە تێدەگات کە جۆرێک لە هێڵکاری رێکخراوی«سێبەر» هەیە کە لە هەر یەکێکیاندا پێکهاتە (ترکیب)کەی جیاوازەو حاڵەتێکی رەسمی و تۆمارکراوی نییە، و بۆ ئەوەی درێژە بە چالاکییە سەرکەوتووانەکەی بدات پێویستە بیناسێت. ئەم هێڵکاری «سێبەر»ە بریتییە لەپێرستی ئەو تاکانەی کە خاوەن نفوزن. هەندێ کات ئەم تاکانە ئەوانەن کە ناویان لە هێڵکاری رێکخراوەیی رەسمیدا هەیە و هەندێ کاتیش وانییە. تاکێک کە بتوانێت سیمبولی راستەقینەی دەسەڵات بناسێت دەتوانێت لەرێکخراودا بەرێکەوتن و گونجان بگات، و لەکاتێکدا کە کەسێکی تر کە تەنیا پشتی بە هێڵکاری رەسمی رێکخراوەیی بەستبێت بۆی هەیە دواکەوتن و بێ بەشبوونەکان تاقی بکاتەوە (٢٠/١٥٣-١٥٥)

بێگومان لەم باسەدا پێویستە جیاوازییەکی ورد لەنێوان دووچەمکی «پایە»و «نفووز»دا بکەین. دەسەڵات مافێکی رەسمییە کە دەبێتە هۆی وەرگرتن و راپەڕاندنی بڕیار لەکاتێکدا نفووز دەسەڵاتی کارتێکردنە لەسەر ئەوانی ترو مومکینە هەندێ جار هەبوونی پایە بۆ ئەنجامدانی ئەم کارە پێویست نەبێت.پایە لەپێگە سەرهەڵدەدات لەکاتێکدا کە نفووز لەبنەچەدا پشت بە خەسڵەتە کەسییەکان و هۆکارەکانی تر دەبەستێت. پایە پشت بەو پێگەیە دەبەستێت کە تاکەکان هەیانەو و لەبەرامبەریشدا نفووز لەو رێزگرتنە سەرهەڵدەدات کە لە کەس دەنرێت. مامۆستایەکی زانکۆ ئەو هێزەی پایەی هەیە کە ئەرکی ماڵەوە بەقوتابییان بدات و لە کۆتایی وانەکەدا نمرەیان پێبدات و دواجاریش نمرەی دەرچوون ببەخشێت. بەڵام نفووزەکەی لەسەر قوتابییان دەکرێ کەم یاخود زۆر بێت و پەیوەستە بە ئەوەوە کە قوتابییان چ هەستێکیان هەیە لەبەرامبەر ئەو. سەرپەرشتیارێک کە جێگەی رێزو دەستخۆشییە لە رێکخراوێکدا خاوەنی پایەو نفووزە لەکاتێکدا سەرپەرشتیارێکی نەخوازراو پایەی هەیە بەڵام نفووزێکی هێندەی نییە. لەلایەکی ترەوە کارمەندێکی

سادەی لێهاتوو و خۆشەویست لەوانەیە نفووزێکی زۆری هەبێت هەرچەند پایەیەکی وەهای لەرێکخراودا نەبێت.

پێکهاتەی نارەسمی هەر رێکخراوێک دەرەنجامی دووهۆکارە: یەکەم جیاوازی تاکەکان لەرووی کەسایەتی، پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، و هەلومەرجەکان و دووەم، ئەو راستییەی کە هیچ سیستمێکی رۆڵەکان لە رووبەڕووبوونەوەدا لەگەڵ هەموو پێویستییەکانی رێکخراو بەتەواوی سەرکەوتوو نییە. لەوانەیە کەسێک بۆ ئەنجامدانی کارەکان بەباشتر بزانێت کە رووبکاتە ئەو دیو کەناڵە ئاساییەکان و هاوکاری لەپێکهاتەی نارەسمی رێکخراو وەرگرێت. بێگومان دەزانین کە هەندێ کات ئەم پرۆسەیە مەترسیدارەو پێویستە لێزانانە سوودی لێوەربگیرێت تاکو ئەنجامی کارەکە لەنێو نەچێت. سەرەڕای مەترسییەکانی، دەزانین کە ئەم شێوەیەی کار لە جیهاندا زۆر سەرتاپاگیرە. بەبێ سوود وەرگرتن لە پێکهاتەو پرۆسە نارەسمییەکان زۆربەی کارەکان بەخێرایی و بە کارایی پێویست شێوە وەرناگرن.

بەبێ ناسینی پێکهاتەی نارەسمی رێکخراوێک، ناتوانین ئەرکە راستەقینەکەی درک بکەین. دەتوانین لە رێکخراوێکدا ئەو کەسانە بدۆزینەوە کە لەتوانایاندایە کارەکان لەدەرەوەی کەناڵە ئاساییەکان بەئەنجام بگەیەنین و پاراستنی ئەو کەسانە بەکارێکی بەنرخ دەبینرێت. هەروەها لەوانەیە لە رێکخراوێکدا برادەرو خزمانی کاربەدەستە پایەبەرزەکانیش کاربکەن، کە بەزۆری نفووزیان لەسەر ئەوان هەیە. لەتەک ئەم تاکانەدا لەوانەیە کارمەندی ئاساییش هەبن کە ببنە جێگەی رێزو دەستخۆشی هەمووان، و بەرپرسەکانی رێکخراویش لە هەندێ حاڵەتدا بە پێویست ببینن کە لەمەڕ کێشەکان پرسیان پێ بکەن. لەبەرامبەر ئەوەشدا رەنگە کەسێک هێندە بێزراو بێت کە بەرپرسەکانی رێکخراو هەست بکەن کە پێویستە خۆیان دووربگرن لە هەر جۆرە پشتیوانییەکی. ئەو پەیوەندییانەی کە لە نێوان کەسایەتییەکانی لەجۆری سەرو و خوارەوودا دروست دەبن کاریگەرییەکی زۆریان هەیە لەسەر ئەو بڕیارانەی کە کاربەدەستانی سەروو وەردەگرن و هەروەها ئەو راڤەو دەربڕینانەی کە لەمەڕ ئەوبڕیارانەوە دەکرێن (٥/١٠٧-١٠٩). پێویستە زیاد بکەین کە لەو بابەتانەی کە لەماوەی دوو دەیەی کۆتاییدا بوونەتە جێگەی سەرنج و بایەخپێدان لەجیهانی پیشەسازیدا، کولتوورە لەرێکخراوەکاندا (لەوانیش رێکخراوەکانی بەرهەمهێنان یاخود دام و دەزگا حکوومییەکان) کە سەرنجی تایبەتی لەچەمکەکانی وەک تایبەتمەندییە تاکە کەسییەکان، پەیوەندی نێوان تاکەکان،

پەیوەندییە نێو گرووپی و دەرەوەی گرووپییەکان بە ڕێکخراوەوە دەوروبەر دەدات [١١/١٠٨].

جەوهەری بیروکراسی

لەوکاتەی مرۆڤ بەدرێژایی ژیانی دەستی بەئەنجامدانی ئەو پلانانە کرد کەپێویستیان بەڕێکخستنی چالاکی مرۆیی بوو لەکایەکانی دەرەوەی ئەوەی کە خێزان یاخود «کلان» دەیتوانی فراهەم بکات، سەرەتا بیروکراتەکان دەرکەوتن. هەندێک لەلێکۆڵەران وەک«ڤیتفوگل» لەو بڕوایەدان کە لەوانەیە ئاودێری لەچاخی کۆن وپلانەکانی کۆنترۆڵکردنی لافاوەکان سەرەتا زەرووڕەتی دابەشبوونی کاری ڕێکوپێک و ڕێکخراویان خستبێتە ڕوو[٣/١٠٩]. بەڵام لەسەردەمی نوێدا بیروکراسی (Bureaucracy) بە جۆرە پلەو پایە (هیراکییەت)یەکی ڕێکخراوەیی پێناسە دەکەن کە بەمەبەستی هەماهەنگکردنی ئەو هەنگاوە تاکەکەسییانەی کە لە ڕێکخراوێکی گەورەدا دەنرێن هاتووتە ئاراوە. بە ئیلهام لە نووسینەکانی «ماکس ڤێبەر» دەکرێ بیروکراسی بەخاوەنی چوار خەسلەتی خوارەوە دابنێین:

١- پسپۆڕی،،مەبەست سپاردنی هەرکارێکە بەپسپۆڕێک.
٢- دامەزراندن لەسەر بنچینەی شایستەیی و لێهاتوویی پیشەیی، کە زامنی هێزی مرۆیی شایستە دەکات.
٣- ڕەسمییەت و ناکەسی بوون. مەبەست ڕاپەڕاندنی پرۆسەکانە بەشێوەیەکی بێلایەنانە.
٤- زنجیرەی ڕێساکان کە دەسەڵاتی هەموو کەسێک دیاردەکات.

«ماکس ڤێبەر» لەو بڕوایە دایە کە لە ڕوانگەی کۆمەڵناسییەوە ئەوەی کەپێویستە لە ڕێکخراوێکدا بایەخێکی تایبەتی پێبدرێت شەرعیەتی «دەسەڵات»ەو سێ جۆری تایبەتی لەدەسەڵات و لەکۆتاییشدا سێ جۆرە شەرعییەتی ڕێکخراوەیی دەستنیشان دەکات کە بریتین لە: پیرۆزمەندانە، تەقلیدی، و ئەقلانی. لەم سێ جۆرەی «دەسەڵات»دا شێوەی جیاوازی «گوێڕایەڵی» سەرهەڵدەدەن[٤١/١٠٩].

بیروکراسی بەشێوەیەکی نکۆڵی لێنەکراو لەهەموو ڕێکخراوە گەورەکاندا گەشە دەسەنێت، ڕێکخراوەکانی وەک وەزارەت، زانکۆ، کۆمەڵە گەورەکان و هەروەها دامەزراوە بازرگانییە گەورەکان[١٤٢/٤٥]. بۆ نموونە، گریمان بازاڕگایەک سێ کارمەندی هەبێت، ئەوان دەتوانن بەپێی بابەت و بەشێوەیەکی ناڕەسمی کارەکە

لەنێوان خۆیاندا دابەش بکەن. لەم بازاڕگایەدا هەموو کەسێک دەتوانێت دەرگای قەفەسێک بکاتەوە کە پێویستییەکانی نووسینی (قەڵەم، دەفتەر، کاغەز...) تێدانەو ئەوەی کە پێویستی پێیە هەڵگرێت. گریمان ژمارەی ئەوانەی لەم بازاڕگایەدا کاردەکەن لەبەر فرەوانبوونی بگاتە ٣٠٠٠ کەس. لەم حاڵەتەدا دروست کردنی سیستەمێکی دابەشبوونی کارو دەسەڵات کە کاروبارەکان لە ئەستۆ بگرێت دەبێتە زەرووڕەت. کۆمەڵە پرۆگرامێکی ڕەسمی دێنە ئاراوە کە پێویستییەکانی نووسین بەشێوەیەکی ڕێکوپێک بخەنە شوێنی خۆیان و هاوکات لەگەڵ ئەوە سیستەمی جەردکردنی مومتەلەکات و کۆنترۆڵ دەخاتە روو تا ئەو کەلوپەلانە لەکۆگادا کۆببنەوە و بەر بە فیڕۆ چوونیان بگیرێت. کەواتە بیروکراسی بەلایەنی کەمەوە سێ ریشەی هەیە کەبریتین لە :کارایی، هاوشێوەیی و، پێشگرتن لە گەندەڵی[١١٠/ ١١٦- ١٢١].

سەرەڕای هۆکارە ناوبراوەکان، زۆری ئاڵۆزی ڕێکخراوە نوێیەکان لەوانەیە ببێتە هۆی زۆربوونی کارمەندی ئیدارەکان. ئەو لێکۆڵینەوانەی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئەنجام دراون پیشاندەدەن کە بەڕادەی زۆر بوونی ژمارەی پسپۆڕەکان لەڕێکخراوەکاندا، ژمارەی سەرپەرشتیارانیش زیاد دەبێت. هەڵبەت ئەم زیاد بوونە لە کۆنترۆڵکردنی کارە هەنووکەییەکان سەرهەڵنادات. بەڵکو وەڵامی زەرووڕەتێکە لە بواری هەماهەنگی هۆشیارییە تەکنیکییەکاندا دەخرێتەڕوو. کارمەندی پسپۆڕ لەوانەیە حەزی لەوە بێت کە ئەرکەکانی بەبێ سەرپەرشتی بەردەوامی بەڕێوەبەر ئەنجام بدات، بەڵام هەماهەنگی کاری ئەم پسپۆرە لەگەڵ ئەوانی تر پێویستی بە پرۆسەیەکی ئاڵۆزە کە بەناچاری لەڕێگەی پەیوەندی بەردەوام و بەهۆی بیروکراتەکان شێوە وەردەگرێت[/١١/٤٢-٤٥]. بەم پێیەش بیروکراتەکان هەمیشە خۆشەویست نین. هەندێک خەڵک ڕاست یاخود هەڵە خۆیان بەکرێکاری بەرهەمهێن دەزانن و بەچاوی گومان و دوودڵییەوە لەبیروکراتەکان دەڕوانن و لەو بڕوایەدان کە بیروکراتەکان هیچ کارێکی واقعی ئەنجام نادەن، بەڵکو تەنیا کاری ئەوانی تر ڕێکدەخەن و ریکۆرد و کۆنترۆڵ دەکەن.

لەحاڵەتێکدا کە بیروکراتەکان کارەکانی حکومەتیان لەئاستێکی سنووردارا لە میسری کۆن، ڕۆمان و چیندا ڕێنمایی دەکردن. گەشەسەندنی خێراو نوێی حاڵەتی کارمەندی حکوومەتی سەردەمەکەمان بەرهەمی دووهۆکارە: زۆربوونی ئەرکەکانی حکوومەت و گەشەسەندنی تێگەیەکی نوێ لەمەڕ جەوهەری حکوومەت. حکوومەت

چیدی شتێک نییە کە لە خاوەنداریتی فەرمانڕەوایەکی میراتی یاخود سیاسەتمەدارێکی سەرکەوتوودا بێت، بەڵکو حکوومەت لەسەردەمەکەماندا گۆڕاوە بۆ خزمەتکاری خەڵکی. هەر لەم لایەنەوەیە کە حکوومەتەکانی ئەمڕۆ هەندێک ئەرکیان پەسەند کردوون کە لە رابردوودا ئەنجامیان نەدەدان. ئەمڕۆ کارمەندانی حکوومەت چیتر وەک دەروێشی وەفادارنین چونکە داوای مافە راستەقینەکانیان دەکەن، لەلایەکی ترەوە زەروورەت پێویست دەکات سیستمێک بێتە ئاراوە کە مافی ئەو کەسانەیان پێبدەن کە ئەرکەکانیان بەشێوەیەکی بێلایەنانەو لەسەر بناغەی لێهاتوویی ئەنجامدەدەن. بۆ ئامادەکردنی ئەو کارمەندانەیە کە یاسای بەکارهێنانی کارمەندە حکوومییەکان هەوڵی بێناسەکردنی تایبەتمەندییە پیشەییەکان، راڤەی ئەرکەکان، ئیختیارات و ماف و تایبەتمەندییەکانیان دەدات. کارمەندی حکوومی بەشێوەیەکی ئاسایی دەست دەکات بەبڕیار وەرگرتن، وئەم کارە نەک لەبەر بەخێر هاتنی بەڕێوەبەر یاخود حاکمە سیاسیەکان ئەنجامدەدات، و نە لەپێناو رازیکردنی حەزەکانی خۆی، بەڵکو بڕیاردانەکانی ئەو پشت ئەستوورن بە بنەما دیاریکراوەکان. مووچەی کارمەندی حکومەتیش لەسەر توانای کارمەندەکەی لەکۆکردنەوەی باج و کرییەکان دیاری دەکرێت و نە لەسەر بنچینەی سەخاوەت و دەستکراوەیی حکوومەت، بەڵکو موچە لەسەر بنچینەی پلەو پایەی پیشەیی دەدرێت. زۆربەی جاران کارکردنی کارمەندی حکوومەت بۆ هەمیشەییەو دەتوانێت لەسەر بنچینەی ساڵەکانی خزمەت یاخود زیاد بوونی ئاستی زانستی وهۆشیاری پیشەوە بچێت. دەرکردنیشی بەزۆری رەنگە لەبەر هۆکارەکانی وەک هەڵەی کار، دواکەوتن یاخود نەمانی کارایی بێت. سیستمی کارمەندی حکوومەت بەمەبەستی دروستکردن و پاراستنی هاوشێوەیی کارگێڕییە لەبارەی ئەو کارمەندانەی کە هەریەکێکیان شارەزاییەکی تایبەتی هەیە بۆ کارێکی دیاریکراو. لەگەڵ ئەوەی ئەو راستییە بۆوەتە هۆی سەرهەڵدانی رەخنەی زۆر، لە هەمان کاتدا چەند سەرکەوتنێکیشی هەیە لەگەیشتن بەئامانجەکانی [١١/ ٤٢-٤٥] .

رۆڵی بیروکراسی

بۆچی رێکخراوەکان لەرووی پانتایی و ژمارەوە گەشەدەسەنن؟ لەوانەیە وەڵامێکی سادە ئەوەبێت کە رێکخراوەکان جۆرێکن لە داهێنانە کۆمەڵایەتییەکان وەکو دابەشکردنی کار لەکارگەیەکدا. سیستمی دابەشکردنی کار ئەوە مومکین

دەکات کە لە یەکەیەکی بەرهەمهێناندا بەکاراییەکی زیاترو بەرهەمهێنان بەگوژمەیەکی کەمتر بگەین. جگە لەم شێوەیە ئێمە سیستمێکمان هەیە کە هەر کرێکارێک هەموو بەرهەمەکەی بەخۆی بەرهەم بهێنێت، ئەوشتەی کە ئەمڕۆ مومکین نییە تەسەور بکرێت. لەوانەیە لەسەردەمی ئێمەدا کەسێک نەبێت کە بتوانێت ئوتمبێل لەسەرەتاوە تا کۆتایی دروست بکات، چونکە هەر هەنگاوێکی ئەم بەرهەمهێنانە بۆ پرۆسەگەلێکی پسپۆری بچووکتر دەشکێتەوە کە لەم بوارانەدا ئیمکانی ئەوەی تاکەکان خێراتر بتوانن ببنە پسپۆر زیاترە. ئەگەر هەموو هەنگاوەکان کە بۆ دروست کردنی ئوتمبیلێک پێویستن دابەشی سەر ئەرکە بچوکترەکان بکەین، تاکە جیاوازەکان دەتوانن بەئاستێکی بەرزتر لە پسپۆرێتی بگەن و کارگەش دەتوانێت بە دامەزراندنی مەکینەی ئامێرە پسپۆرییەکان سوود لەوکرێکارانە وەرگرێت کە لە ئاستێکی نزمتردان لەپسپۆری بۆ زۆربەی کارەکانی. ئەمە هەمان ئەو کارەیە کە بیروکراسی دەتوانێت ئەنجامی بدات. لەسەر ئەم بنچینەیە دەتوانین بۆ کارە کارەباییەکان سوود لە پسپۆری کارەباو، پارە لە بانک و بروانامەی لێخورین لە بەڕێوەبەرایەتی هاتوچۆ وەرگرین، و... کەسانێک بە خوێندنێکی کەمتر دەتوانن فێرە کارگەلێک بن و باشترو خێراتر ئەنجامیان بدەن. کارایی سیستمی نوێی فەرمانڕەوا لەسەر جیهان زیاتر لەبەر ئەوەیە کە پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکەی هۆکارو رەگەزەکان بەشێوەیەکی بەسوودتر بەکاریان دەهێنێت،نەک ئەوەی کە تەنیا ماف و تاتیبەتمەندییە زیاترەکان بەو تاکانە دەبەخشێت کە زیاتر لێهاتوون[٦٧/ ٢١٤] .

هەموو ئەرک و چالاکییە جۆراوجۆرو جیاوازەکانی جیهانی هاوچەرخ پێویستیان بە رێکخستن و بەڕێوەبەرایەتی هەیە، بێگومان ئەمەش پێویستی بەگوژمەیە، بەڵام ئەگەر بیروکراسی پرۆسەیەکی لۆجیکی هەبێت، گوژمە بەسەر هەموو ئەرک و یەکە بەرهەمهێنەرەکان دابەشدەکرێت و کاڵاو خزمەتگوزارییەکان بەنرخێکی کەم تەواو دەبن. بەپێچەوانەوە لەو حاڵەتانەدا کە رۆڵ و ئەرکەکان زۆر تایبەتی و تاکەکەسی بن (بۆ نموونە هەر کاتێک کەسێک ویستی خواردنێک بەشێوەو چۆنایەتی تایبەتی و بەپێی سەلیقەی خۆی دروست بکات) ئەوا رێکخراوەکان کاراییان نییە[٥٧/ ٢٥٣-٢٥٥] .

لەبەر ئەو ماهییەتە تایبەتییەی کە رێکخراوە گەورەکان هەیانە ئەوا پێویستیان بە سەرمایەگوزاری لەلایەنی بەرنامەڕێژی، زامنکردنی هێزە مرۆییەکان،

هەماهەنگی،دروستکردنی ئاپارتمانەکان و ئامادە باشییەکان هەیە. لەئەنجامدا، ئەم ڕێکخراوانە لەو کۆمەڵگایانەدا گەشە دەسەنن کە سەرمایەی پێویستیان بۆ فەراهەمکردن و دروستکردنی ئەو هۆکارو ڕەگەزانەیان هەبێت. لە هەلومەرجی سەرمایەگوزاری و کۆبوونەوەی سەرچاوەکاندایە کە دەتوانێت بەرخوردار بێت لە لێهاتوویی پسپۆڕی، ڕێکخستن، و تەنانەت داهێنانەکان.

بەهەمان شێوە بیروکراسی لەحاڵەتێکدا کە لەگەڵ پێویستی، هەلومەرج، و ئەو ئەرکانەی کە پێویستن بۆی نەگونجێت، لەتوانای دایە گیروگرفت و کەموکورتییە هەبیە (موجود)کانی کۆمەڵگا زیاد بکات. لە زۆر لە وڵاتە گەشە سەندووەکاندا بیروکراسی لەبەر ئەوەی دەهێنرێت (استراد) و بێ ڕیشەیە هەمیشە کەتووتە بەر ڕەخنەی زۆرەوە. سەرەڕای ئەوەی لەسەرەوە هات لەو هەلومەرجانەدا کە پێکهاتەی ئیداری کۆمەڵگا ڕووبەڕووی «بێ نەزمی» دەبێتەوە، هەروەها دیسپلین، شێوازو قالبە ڕەفتارییە فەرمانڕەواکان لەسەر بیروکراسیش گۆڕانیان بەسەردابێت. تاکەکانیش ئەوە بەسوودتر دەزانن کە لەجیاتی هەڵسوکەوت کردن لەسەر بنچینەی «نۆرمەکان» لەسەر بنچینەی «فرتوفێڵ» و پەیوەندییەکان بجووڵێنەوە. لەکتێبی یادگاری تەممەندا دەخوێنینەوەکە [١١٢/١٤٣-١٤٤]: «لەکۆتاییەکانی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ لە لەندەن ڕۆژێکیان بەروخسەت وەرگرتن گەیشتم بەخزمەتی ناسر ئەلملەیک... پرسی کاتێک خوێندنی خۆت لە پاریس تەواوکردو گەڕایەوە ئێران چ دەکەی؟ وەڵامم داوە بڕوانامەی خوێندنم پێشکەش بە وەزیری کولتوور دەکەم تاکو کارێکی گونجاوم بداتێ. فەرمووی ئەگەر وابکەی چاوچنۆکەکان هەڵدەستن بەخراپەکاری و دوژمنایەتی کردنت، دەبنە کۆسپ لەبەرامبەر خزمەت و پێشکەوتنەکەت. پێویستە سەرەتا خۆت بێ زانست و زانیاری دەربخەی و کاتێک دامەزرای لەنێو کارەکەتدا سوود لەزانیارییەکانت وەرگری».

بەڕێوەبردن لە دوورەوە

بەدرێژایی چەند ساڵی ڕابردوو بۆ جیاکردنەوەی هۆکارە (وسائل) نوێیەکان کە بۆ سوود وەرگرتن یاخود ڕێنمایی کردن لەدوورەوە هاتونەتە ئاراوە چەند چەمکێکی نوێ سەریان هەڵداوە لەوانیش زامنکردنی ئاساییش لەدوورەوە، چاودێری کردن لە دوورەوە، چاودێری کردنی هونەری مەرکەزی، و یاخود بەڕێوەبردن لە دوورەوە.

لەلایەنی زمانەوانییەوە «بەڕێوەبردن لەدوورەوە» (Telegestion) کۆی ئەو

کۆمەڵە خزمەتگوزارییە بەڕێوەبەرایەتییانە دەگرێتەوە کە لە ڕێگەی دوورەوە زامن دەکرێن، بەڕێوەبەری بەرنامە دەتوانێت بەسوود وەرگرتن لەکۆمپیوتەر لەڕێگەی دوورەوە هەڵسێت بە فەرمانکردن، کۆنترۆڵ کردن، پێوانەکردن، ڕێکخستن، یاخود چاودێری کردنی دەزگا هونەرییەکان. بەڕێوەبردن لەڕێگەی دوورەوە ئەوە مومکین دەکات کە زانیارییە جۆراوجۆرەکان لەخاڵە جیاوازەکان وەرگرێت و بەپێی زەروورەت گۆڕانکاری پێویست لەم زانیارییانەدا بکات. بەرپرسەکانی ڕێنمایی کردنی ئەم سیستەمە لە خاڵەکان یاخود پایە تایبەتییەکاندا دەتوانن لەکاتێکدا کە مومکین نەبێت لەڕێگەی دوورەوە هەنگاو بنێن دەتوانن مەئموری خۆیان بنێرنە ئەو شوێنە. ئەم جۆرەی بەڕێوەبردن کە لە سەرەتادا لەو بوارانەی کە بەتەواوی هونەرین وەک ڕووناککردنی فەزای شارەکان، دابەشکردنی ئاوی خواردنەوە، ڕێکخستنی سیستەمەکانی گەرماو سەرما، گواستنەوەی وزەی کارەبا، و ... دەستی پێکرد. ئەمڕۆ بەشێکی بەرچاوی کەرتە بەڕێوەبردنەکانی لەبەشی خزمەتگوزارییەکانیش گرتووتەوە. لەو بەشانەی کە زیاتر لەهەموویان کەوتوونەتە ژێر کاریگەری ئەم پرۆسە نوێیە، خزمەتگوزارییە بازرگانییەکانن بەتایبەتی کاروبارەکانی داواکاری، کڕین، دابەشکردن، و فرۆشتن. ئەم سیستەمە نوێیە ئەنجامدانی چالاکییە ئیدارییەکانی لەماوەی کاژێرە ئیدارییەکانی تێپەڕاندووە، بەشێوەیەک کە بەرەبەرە زۆربەی چالاکییەکان لەماوەی ٢٤ کاژێردا مومکینن. لەلایەکی ترەوە بڵاوبوونەوەی زانستەکانی کۆمپیوتەرو ئاسانی پرۆسەی گەیشتنی هەمووان پێی، ئەنجامدانی ئەم خزمەتگوزارییانەی بەرێژەیەکی زیاد لەجاران لە دەستی پسپۆڕو تەکنیسینەکان دەرهێناوەو کردوونی بە «جەماوەری» [٢١١/٣-١٣]. دەتوانین لە داهاتوویەکی نزیکدا چاوەڕوانی سەرهەڵدانی «بەڕێوەبەرایەتییە بێ سنوورەکان» بکەین.

بەڕێوەبردن و حکومەتی ڕاپەڕێنەران

تاکو پێش سەدەی نۆزدەیەم لەزۆربەی وڵاتەکان زۆربەی گرووپەکان لەژێر نفووزی ڕابەرێکی بەهێزدا ڕێکخرابوون و باوەڕی باو ئەوەبوو کە چەند تاکێکی ئاقڵ و بەئەزموون و باشتریش ئەگەر لەخانەدانەکانبن، دەتوانن باشتر لە جەماوەری خەڵک کۆمەڵگا بەڕێوە ببەن. سەدەی نۆزدەیەم شایەدی سەرهەڵدانی ئەو گرووپ و کۆمەڵە جۆراوجۆرانە بوو کە باوەڕیان بە پرەنسیپێکی جیاواز هەبوو و ئەویش ئەوەبوو کە کۆنترۆڵی دیموکراتی لەسەر بڕیاری کاربەدەستان کارێکی زەروورییە، هەروەها

تەنانەت ئەو کۆمەڵانەی کە لایەنگری دیموکراسین لەو بڕوایەدابوون کە کۆنترۆڵی ڕێکخراوەکان پێویستە لەدەستی چەند کەسێک لەرابەرەکان دابێت. ئەم ڕەوتە زۆربەی جاران بەم شێوەیە لایەنی پراکتیکی پەیدا کرد کە یاخود گرووپێک لە کاربەدەستە تینوویەکانی دەسەڵات بەشێوەیەکی لێزانانە هەڵساون بە تەحریفکردنی ئامانجە دیموکراتییەکانی گرووپ و دەسەڵاتیان گرتووتە دەست یاخود ئەوەی بەو شێوەیە پاساو دەهێننەوە کە تاکە ئاساییەکان هێشتا نەیانتوانیوە خوێندن و ئەزموونی کافی بۆ بەڕێوەبردنی ڕێکخراو بەشێوەیەکی دیموکراتی بەدەست بهێنن.

پێش چەند دەیەیەک زانای کۆمەڵناسی ئەورووپی «رابرت مایکلز»(R. Mickels) بابەتی مانەوەی ئاراستە دەسەڵاتخوازەکان لەناو حزبی سوشیال دیموکراتی ئەڵمانیا دا واتە ئەو ڕێکخراوەی کە خۆی بە دوژمنی هەموو هێزە دیکتاتۆرەکان دادەنا کۆڵییەوە. گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە باڵادەستی گرووپێکی بچووکی رابەران نە پەیوەستە بەپێنەگەیشتوویی ئەندامان و نەدەسەڵاتخوازی رابەران بەڵکو زیاد لەهەر شتێک ئەنجامی چەند سیمبولێکە کە لە هەموو ڕێکخراوێکدا هەن. لەم بارەیەوە دەنووسێت:«ئەوە ڕێکخراوە کە باڵادەستی هەڵبژێردراوان لەسەر ئەوانەی هەڵدەبژێرن دەهێنێتە ئاراوە، کە پارێزەران بەسەر موەکیلەکان باڵادەست دەکات و نوێنەرانیش لەسەر دەنگدەران. ڕێکخراو واتە حکوومەتی تاکی ڕاپەڕێنەر» ، وئەو ئەم دیاردەیە بە یاسای ئاسنینی حکوومەتی ڕاپەڕێنەران ناو دەنێت.

حکوومەتی ڕاپەڕێنەران لە هەموو ڕێکخراوە ڕەسمییەکاندا بەچاوپۆشی لەرادەی فراوانییان گەشە دەسەنێت. تەنانەت لەرێکخراوە زۆر بچووکەکانیشدا ئەم ئاراستەیە دەخرێتە ڕوو کە بەڕێوەبردن لە گرووپێکی کەم و بچووک پێک بێت. حکوومەتی ڕاپەڕێنەران ڕاستەوخۆ لە سیمبولی بەشداری ئەندامە ئاساییەکانی گرووپ سەرچاوە دەگرێت. ئەم ئەندامانە بەزۆری بە نارێکوپێکی بەشداری لەدانیشتنەکاندا دەکەن و لەهەندێک حاڵەتدا هەندێکیان قەتاوقەت بەشداری ناکەن. ئاگادارییان لەمەڕ مەسەلەکانی ڕێکخراو یاخود گرووپ لاوازە، وئیمکانی ئەوەی کە بتوانن لەگەڵ ئەندامانی تر یەکگرن و کۆنترۆڵی واقعی کاری دامەزراوە بکەن، کەمە. لە بارودۆخی وادا چەند کەسێک لەو ئەندامانەی قابیلیەتیان هەیە و بیانەوێت کات وسەرنجی خۆیان لەسەر ئەو ئەرکانە دەربڕن کە پێیان ڕاسپێردراون دەتوانن بەئاسانی کۆنترۆڵ بگرنە دەست. ئەوان بەزۆر ئەو دەسەڵاتە لەوانی تر وەرناگرن بەڵکو بەهۆی تاکەکانی ترەوە کە نایانەوێت خۆیان بخەنە نێو سەر ئێشەوە

دەخرێتە بەر دەستیان.

لەڕێکخراوە گەورە ڕەسمییەکاندا، زەرورەتی بیروکراتییەتی ڕێکخراو، هەڵی ئایدیالی بۆ گەشەسەندنی حکوومەتی ڕاپەڕێنەران دەرەخسێنێت. هیچ ڕێکخراوێکی گەورە ناتوانێت بەبێ بیروکراسی کاربکات. بیروکراتەکان ئەو کەسانەن کە زانیاری زۆریان هەیە لەبارەی ڕێکخراو، سوود لە ئیمتیازی ناونیشان و مانشێتەکان وەردەگرن، پێشینەی چالاکییەکان و پێرستی ناوی ئەندامانی ڕێکخراویان لەبەر دەستە، بودجە، سەرمایە یاخود مافی ئەندامێتی (لەکۆمەڵەکاندا) لە کۆنترۆڵی ئەوان دایە. شۆڕشی سەرکەوتووانەی ئەندامەکان بەزۆری کاتێک ڕوودەدات کە درزێک بکەوێتە نێوان بەڕێوەبەرە ڕاپەڕێنەرەکان و پشتیوانی ئەندامانی بەدواوە بێت. ئەو شەپۆلەی دژایەتی یاخود شۆڕش، ڕاپەڕێنەرە نوێیەکان لە ڕێکخراودا جێگیردەکات، کە زۆربەی جاران لەماوەیەکی درێژدا لەوانەیە بەشێوەی دەستەی پێشتر کار بکەن. ئەو پرسیارەی لەوانەیە لێرەدا بێتە پێش ئەوەیە کە ئایا ئەمە بەزەرورەت یەکێکە لە ڕاستییەکانی هەموو ڕێکخراوێک یاخود ئەوەی کە تەنیا سیمبولێکە و ڕێکخراوێک دەتوانێت پەیڕەوی بکات. حکوومەتی ڕاپەڕێنەران بەزۆری لەکەمتەرخەمی ئەندامان سەرهەڵدەدات، کە ئیمکان دەڕەخسێنن دەسەڵات بکەوێتە دەست ئەو کەسانەی کە بیانەوێت کات و توانای خۆیان لەڕێکخراودا بەکاربەن[٦٧/ ٢١٢-٢١٤].

پێویستە لەم باسەدا بەبیر بهێنینەوە کە لەوڵاتە گەشەسندووەکاندا، یەکێک لەو ئاراستانەی کە دیارە خەریکبوونی تەکنوکراتەکانە بەچەندین کاری جیاوازەوە لەیەک کاتدا، ئەو دیاردەیەی کە سەرەڕای چەند هەمەوارکردنێکی جیاواز هێشتا بێ ئاکام ماوەتەوە، و هەڵبەت ئەمە کێشەیەکی نوێ نییە.

تەکنوکراسی و تەکنوکراتەکان

وشەی «تەکنوکراسی» (Technocracy) یاخود «هونەری سالاری» یەکەمین جار لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو لە دەوروبەری ساڵەکانی ١٩٣٠ بە هۆی گرووپێک لە پسپۆرە هونەرییەکان و ئابووریزانان کە رابەرایەتییان لە ئەستۆی «هوارد سکۆت» (H. Scott) بوو بەکارهێنرا. ئەم گرووپە کە خۆیان بەلایەنگری کۆمەڵناسی بەناوبانگ «ڤێبلن» (T. Veblen) دادەنا کە خوازیاری گرتنە دەستی بەڕێوەبەرایەتی ئابووری ئەمریکا بوو تاکو بتوانێت لە داهاتوودا بەر بە قەیرانە

ئابوورییەکان (وەک قەیرانی ئابووری ساڵی ١٩٢٩) بگرێت. بە بڕوای ئەوان پێویست بوو دەسەڵاتی سیاسی لە دەستی سیاسەتمەدارو بازرگانەکان دەربهێنرێت و بکەوێتە دەست ئابووریزان و ئەوانەی ئەهلی زانستن، چونکە تەنیا لە توانای ئەواندایە کە کۆمەڵگا بەپێی زەروورەتەکانی گەشەسەندنی تەکنەلۆجی بەڕێوە ببەن و ئابووری کۆمەڵگاش بەپێی توانا زانستییەکانیان ڕێکبخەن. ئەم هزرو بیرانە بوونە هۆی ئەوەی کە چەمکی «تەکنۆکراسی» باو ببێت [٤٠/١٨٤-١٨٥].

کاتێک ئەم چەمکە یەکەم جار لە کۆمەڵناسیدا بەکارهێنرا، یەکەم تارادەیەک دیقەتی وردیی خۆی لەلایەنی پێناسەوە لە دەست داو دووەم، بەکار هێنانێکی کینایییانەو ڕەخنەگرانەی بە خۆوەگرت. لە کۆمەڵناسیی ئەمڕۆدا بە کەسانێک دەڵێن تەکنوکرات کە خاوەنی زانیارییە هونەری، زانستی یاخود ئیدارییەکانن و لەبەر ئەو شوێنگەیەی کە هەیانە سەلاحییەتی دەسەڵاتی بڕیارە گرنگەکانیان هەیە، و ئەم هێزە جۆرە دەسەڵاتێکی سیاسیشیان پێدەبەخشێت. مەیلی ئەم گرووپە زیاتر ئەوەیە کە شوێنی سیاسەتمەدارە پیشەیییە کۆنەکان لە حکوومەتداو هەروەها جێگەی خاوەن دامەزراوە بەرهەمهێنەکان لە کارگەکاندا تایبەت بکەن بە خۆیانەوە. ئەو هۆکارەی کە ئەم پێشەوەچوونەیان بە پێشکەش پێدەبەخشێت سەلاحییەتی هونەری زانستیی ئەوانە.

کۆمەڵناسان لەبارەی پێگە کۆمەڵایەتییەکانی تەکنوکراتەکان تەبانین. «بورنهام» لە کتێبی «سەردەمی بەڕێوەبەران» دا ئەو حاڵەتە دەخاتەڕوو کە شۆڕشی کۆمەڵگای پیشەسازیی نوێ بێگومان بەرەو «شۆڕشێک لە بەڕێوەبەرایەتیدا» دەچێت، واتە دەسەڵات وەرگرتنی پسپۆڕانی هونەری و بەڕێوەبەرەکان لە قاڵبی «چینی بەڕێوەبەران»دا. لەلایەکی ترەوە «جۆرج گورڤیچ» (G. Gurvich) لە باسەکەیدا لە «بەپیشەسازیبوون و تەکنوکراسی» ئاماژەی بەوە کردووە کە ئەوان (تەکنوکراتەکان) بەرەبەرە چینێکی کۆمەڵایەتی خودموختار دێننە ئاراوە. «میترانی» (N. Mitrani) لەو بڕوایەدایە کەتەکنوکراتەکان چینێکی کۆمەڵایەتی نین، بەڵکو کەمایەتییەکی نێو نەتەوەیین.

ئەم ڕوانگانە بە هەر شێوەیەک بن، تەکنوکراسی جۆرە «حکوومەتێکی هونەرە»کە هەوڵدەدات سەربەخۆیی خۆی بەدەست بهێنێت. لە وڵاتە سۆشیالیستیەکانی جاران (بێگومان پێش ئەو گۆڕانکارییانەی ساڵی ١٩٩٠ بەدواوە روویان)دا تەکنوکراتەکان لەگەڵ سیاسەتمەدارەکانی حکوومەتی ناوەندی و لە وڵاتە

سەرمایەدارییەکاندا لەتەک دەسەڵاتە ئابوورییەکاندا قۆناغگەلێکی پڕ پێکدادان و دژایەتییان بڕیون. لە وڵاتە گەشەسەندووەکاندا گرفتی تەکنوکراتەکان لە پێکهاتەی تەقلیدی کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵگایانەو بوونی گرووپە تەقلیدییە دەسەڵاتدارەکان سەرهەڵدەدات کە دژی هەر جۆرە گۆڕانێکن. لەگەڵ ئەمەشدا لە هەموو خاڵەکانی جیهاندا تەکنوکراتەکان لە بەڕێوەبەرە پایەبەرزە حکوومی یاخود پیشەسازییەکان (حکوومی یاخود تایبەتی) پێکهاتوون و ئەم گرووپە بە زۆری پۆستە بەڕێوەبەرایەتییەکانیان داگیرکردوون [٤٠/١٨٤-١٨٥].

هەر چەندە تەکنوکراتەکان بایەخێکی هێندە بە «ئایدیالیستەکان»، «ڕۆشنبیران» و بەشێوەیەکی گشتی ڕەخنەگرەکان نادەن، و لە ڕاستیدا کاری خۆیان دەکەن، بەڵام پێویستە بەبیر بهێنینەوە کە تەکنوکراسی بە تایبەتی لە چەند دەیەی کۆتاییدا ڕووبەڕووی ڕەخنەی زۆر بووتەوە. لیبراڵەکان ڕەخنە لە تەکنوکراتەکان دەگرن و بە «کارمەندی نابەرپرسیار»یان ناودەنێن، ئەو کارمەندانەی کە لە ڕاستی دابڕاون و خاوەنی ئاراستە خەیاڵی و ئەبستراکتییەکانن. لە کۆتایشدا لەلایەکی ترەوە «مارکسیستەکان» بە «نۆکەرانی سەرمایە»یان ناودەنێن.

کۆمەڵە خۆبەخشەکان

کۆمەڵەکان (Association) ئەو گرووپانەن کە لە کۆبوونەوەی چەند تاکێک و بەمەبەستی ئانجامدانی ئەو مەبەستانە دروست دەبن کە تاڕادەیەک دیاریکراون، و تاکەکان بۆ ڕازیکردنی حەزە کۆمەڵایەتییەکانیان دەبن بە ئەندامیان. دەتوانین کۆمەڵە زانستی و پسپۆڕییەکان لە بوارە جیاوازەکاندا، یانەکان، ڕێکخراوە خەیری و خۆبەخشەکان، و هەندێک لە ڕێکخراوە بازرگانییەکان بە کۆمەڵە ناوزەد بکەین. لە ڕیزی ڕێکخراوە ناحکوومییەکان (NGO) (واتە: نۆن گۆڤەرمێنت ئۆرگانیزەیشن) دا دادەنێین.

هەر تاکەکەسێک لە دیدگای پەیوەندییە گرووپییەکاندا لەوانەیە سێ حاڵەتی جیاواز وەرگرێت. لە گرووپی یەکەمدا لە پەیوەندییەکی نزیکدایە لەگەڵ ئەوانی تر، لە گرووپی ناسەرەکی (ثانوی)دا پەیوەندییەکانی لە چوارچێوەی ڕێکخراوبەندییەکی تایبەتیدا ڕێکدەخرێن، بەڵام پەیوەندییەکانی لە کۆمەڵەدا ڕێکەوت و تێپەڕن. لە وڵاتە پیشەسازییەکاندا ئەو جیاوازییەی کە لە نێوان هاوسێیەتی شوێنی و هاوسێیەتی کۆمەڵایەتیدا هەیە، لە ڕاستیدا جیاوازییەکە کە لە جەوهەری جیاوازی

گرووپی کۆمەڵایەتی لەگەڵ گرووپی ناسەرەکیدا سەرهەڵدەدات. لە حاڵەتی یەکەم (هاوسێیەتی شوێنی)دا تاکەکان بەدەگمەن یەکتر دەناسن وپەیوەندییەکانیان لاوازن، لە حاڵەتی دووەم (هاوسێیەتی کۆمەڵایەتی)دا تاکەکان هەوڵدەدەن جۆرە ژیانێکی دەستەجەمعی بهێننە ئاراوە [٣٣/١١٣].

ئەم کۆمەڵانە جۆرێکی رێکخراوە رەسمییەکانن کە تیایاندا هەموو یاخود زۆربەی تاکەکان بەشێوەیەکی ئازادو کاتی کاردەکەن، و تەنیا هەندێ کات دەتوانین گرووپێکی تاکەکان لە نێو ئەم کۆمەڵانەدا بدۆزینەوە کە راپەڕاندنی کارە هەنووکەیی و رۆژانەییەکانیان لە ئەستۆیە. زۆربەی جۆرەکانی رێکخراوە خۆبەخشەکان لە ئاستی ناوخۆیی، نەتەوەیی، یاخود نێو نەتەوەییدا لە بوارە جیاوازەکانی وەک کۆمەڵە ئاینییەکان، کۆمەڵە زانستییەکان، یانە خۆشگوزەرانییەکان، یانە سینەماییەکان، و کۆمەڵە خۆجێیەکاندا چالاکی دەنوێنن و خاوەنی بەرپرسە خۆبەخشەکان، پرۆگرام، و بڕیار و شێوازەکانن، کە زۆربەی جاران توانای گۆڕانی زۆریان هەیە و هەندێک جار فەرامۆش دەکرێن یاخود پشت گوێ دەخرێن. لەو رێکخراوانەدا لایەنە نارەسمییەکان بەڕادەیەکی زۆر سێبەر لە رێکخراوی رەسمی دەکەن. هەروەها کاتێک ژمارەی ئەندامەکان تا ڕادەیەک کەم بێت و گونجانێکی گشتی لە زەمینەی ئامانجە سەرەتاییەکاندا هەبێت، ئەرکە نارەسمییەکان کارایییەکی زۆریان هەیە. لەم حاڵەتەدا، ئەو ئەرکانەی کە تاکەکان حەزیان لێدەکەن، بەکەمترین رادەی گرفتە ئیدارییەکان شێوە وەرگرن. کاتێک ژمارەی ئەندامەکان زۆربێت یاخود لە رووی جوگرافییەوە زۆر پەراگەندەبن، و بەتایبەتی ئەو کاتەی کە ئامانجەکان و پرۆگرامەکان جۆراوجۆربن، سروشتییە کە ئەو رێکخراوەی رەسمیترو وشکترە گەشە دەسەنێت. ئەوکاتەی کە کۆمەڵە فرەوان بێت و ئەندامەکانی لە ناوچە جیاوازەکانی ولاتێکدا یاخود جیهاندا پەراگەندەبن، پێویست دەکات کە ستافی هەمیشەیی لە شێوەی بیروکراسیەتێکدا چالاک بێت تا کاروبارە هەنووکەییەکان راپەڕێنێت و گرووپێکی هەڵبژێردراویش لە بەرێوەبەران هەڵسێت بەدەستنیشانکردنی پرۆگرامی گشتیی. لە زۆر لە حاڵەتەکاندا ئەرکی ئەندامەکانی دەستەیەکی بەرێوەبەری ئەم رێکخراوانە بەکردەوە سنووردار دەبن بەوەوە کە ئەو پرۆگرامانەی بەهۆی ئەندامە پسپۆڕو هەمیشەییەکان دیاری دەکرێن پشتگیریان لێ بکەن. لە حاڵەتێکدا کە وەکو دیارە ئەوان کۆنترۆڵکردنی رێکخراوو ئەندامەکانیان لە ئەستۆدایە، بەڵام بەکردەوە کۆنترۆڵی واقیعی لە ئەستۆی گرووپێکی بەرێوەبەرو ئەو پسپۆڕانە دایە کە

لەم رێکخراوانەدا کاردەکەن [٧/٢٠٢-٢٠٦].

دەتوانین کۆمەڵەکان لەرووی دیسپلینەکانی: بوونی ئامانجە دیاریکراوەکان، نۆرمە تایبەتییەکان، پرۆگرام، سیستمی دەسەڵات، ئەندام وەرگری، بوونی مومتەلەکات و دەزگاکان، ناو، ئارم و هەموو نیشانە دەشتنیشانکەرەکان، لە گرووپ و وێکخراوە نارەسمییەکان جیابکەینەوە.

کۆمەڵەو کۆمەڵگا

کار لە کۆمەڵەکاندا جەوهەرێکی خۆبەخشانەی هەیە، و خۆبەخش ئەو کەسەیە کە ئازادانە خۆی دەروەست دەبینێت بۆ راپەڕاندنی ئەو کاروبارو خزمەتگوزارییانەی لە ژێر رابەرایەتی کەسێکی تردا رێنمایی دەکرێن. بۆ ئەم هەنگاو نانە کرێ وەرناگرێت، لەلایەنی یاساییەوە مولزەم نییە، کارو هەنگاونانەکان لە دەرەوەی کاتەکانی پیشەیی و خێزانی ئەنجامدەدات. خۆبەخش مایەی سەرەکی کۆمەڵەیەو بەبێ ئامادەبوون و خزمەتگوزارییەکانی ئەوان کۆمەڵە ئامادەبییەکی راستەقینەو گونجاوی نییە. دەتوانین چالاکی کۆمەڵەکان لەلایەنی جیاوازەوە پۆلین بکەین و لە دیدگایەکی زۆر گشتیدا گرووپە سەرەکییەکانی ئەم کۆمەڵانە لەرووی بابەتییەوە بریتین لە: زانستی، فێرکردنی، پزیشکی، خێزانی، گرووپە تەمەنی و رەگەزییەکان، ئابووری (ئیشکردن، بەرهەمهێنان، بەکاربردن، دابەشکردن)، خۆشگوزەرانی، گوزاری، و وەرزشی [١١٤/٩٩-١٠١].

کۆمەڵگا نوێیەکان بەڕادەیەکی زۆر شایەدی دروستبوونی کۆمەڵە جیاوازەکانن و ئامارەکان لە زۆربەی وڵاتەکاندا زیاد بوونی بێ پێشینەیان پیشاندەدەن، هەروەها هەر چەندە لە هەندێ حاڵەتدا بەتایبەتیش لە وڵاتە گەشەسەندووەکاندا بوونی ئەوان لایەنێکی «وێنەیی»و بە دەربڕینێکی باوتر «تەنیا لەسەر کاغەزەکان» هەن و ژیانیان لە بوونی چەند تاکێک وەک ئەندام یاخود دەستەی بەرێوەبەرایەتیدا کورتدەکرێنەوە. لەو وڵاتانەدا کە «کاری گرووپی» زەحمەتە، کۆمەڵەکانیش ناتوانن زۆر چالاک بن، مەگەر لە هەلومەرجی تایبەتیدا [٦/٢٣٧-٢٣٨].

بێگومان بە شێوەی هەموو گرووپەندییە کۆمەڵایەتییەکان، کۆمەڵەکانیش بێ لە پێنەگەیشتن و کەموکوڕی یاخود لاساری نین و لە پەیوەندیدا لەگەڵ ئەوان مەسەلەکانی وەکو سازشکاری، گرووپچییەتی، خراپ بەکارهێنانی دەسەڵات، هەڵپەرێسی، گەندەڵی دارایی.... دەخرێنە روو.

کۆمەڵەکان لەگەڵ کۆمەڵگا دەگۆڕێن و تاڕادەیەک لە زۆربەی وڵاتەکاندا بە درێژایی سەدەی بیستەم (بەتایبەتی لە وڵاتە پێشکەوتووە پیشەسازییەکان) جۆراوجۆری و گەشەسەندنی زۆریان بە خۆوە بینیوە و ژمارەیەکیان هەر چەند کەسیش بن لە ئاستی نێونەتەوەییدا کار دەکەن، لە وڵاتە جیاوازەکان ئەندام وەردەگرن، ژمارەی ستافە ئیشکەرەکان تیایاندا رووەوزیاد بوونە. کۆمەڵەکان پەیوەندی زۆریان هەیە بە حکومەتەکانەوەو، حکوومەتەکان یارمەتی مادی و مەعنەوییان پێدەبەخشن و هەندێک جاریش سوودیان لێ وەردەگرن بەمەبەستی بەرەوپێش بردنی ئامانجەکانیان [٥/١١٤].

بەزۆری حکوومەتەکان لەبەر ئەوە نیگەرانن لە کۆمەڵەکان، چونکە کۆنترۆڵێکی زۆریان لەسەر کارەکانیان نییە. دەتوانین ریشە مێژووییەکانی ئەم ناکۆکییە لە ئەوروپاو شارستانییەتەکانی یۆنان و رۆمانی دێریندا ببینن [٢١/١١٤].

کۆمەڵەکان بەلەبەرچاوگرتنی ئەو جۆراوجۆرییە زۆرەی کە هەیانە، ئەو تاکانە لەیەکتر کۆدەکەنەوە کە هەنگاونانیان بەشێوەیەکی دەستەجەمعی هەڵبژاردووە. کۆمەڵەکان دەتوانن لەگەڵ هەموو کایەو ژینگە کۆمەڵایەتییەکان لەپەیوەندیدا بن. کۆمەڵەکان بە درێژایی مێژوو لە حووکمی جۆرە هەنگاونانێکی دەستەجەمعیدان کە لە پەراوێزی دامەزراوە رەسمی یاخود حکوومییەکاندا لە فەزایەکدا کە تاڕادەیەک ئازادترە کاریان کردوو، لەوانەشە لەبەر ئەو هۆیە بێت کە جار بەجار زۆر لە بەرپرسە حکوومییەکان لە ناوچە جیاوازەکانی جیهانداو لەسەردەمە جیاجیاکاندا بەگومان و دوودڵییەوە لە هەندێکیانیان روانیوەو هەوڵیانداوە لەکاریان بخەن [٥/١١٤].

ئەرکی کۆمەڵەکان

دەتوانین بەڕاڤەی خوارەوە ئەرکە سەرەکی و لە هەمان کاتدا زۆر جۆراوجۆرەکان (لەلایەنی جەوهەر)ی کۆمەڵە خۆبەخشەکان کورت بکەینەوە [٢٠٣/٧-٢٠٦].

١-گۆڕەپانی دەرخستنی بوونی حەزە تاکەکەسییەکان. یەکێک لە هۆیە سەرەکییەکانی حەزکردن لە کۆمەڵە خۆبەخشەکان لەو قابلیەتەدا شاراوەیە کە هۆکارەکانی رازیکردنی حەزەکانی گرووپێکی تاکەکان فەراهەم بکەن، تەنانەت ئەگەر حەزەکانیان لەگەڵ هەموو کۆمەڵگاش هاوبەش نەبن. چەند کەسێک کە حەزیان لە یاری تۆپی پێیە لەوانەیە یانەیەک لەسەر ئاستی وڵات بهێننە ئاراوە، تەنانەت ئەگەر هەڵسوکەوتی کاربەدەستە حکوومییەکان لەشارەکەشیاندا سەبارەت

بەو مەسەلەیە زۆر ساردو بێ بایەخ بێت و ئامادەنەبن تەحەمولی گۆژمەیەک بکەن لەم رێگەیەدا. رەنگە چەند کەسێکی تر لەیەکتر کۆببنەوە بۆکۆمەککردن بەوانەی کە پێویستییان هەیەو کۆمەڵێکی خەیری بهێننە ئاراوە و ئەوانەی تەبان لەگەڵ ئەو کارە لە گۆشەو قوژبنەکانی وڵاتدا خڕبکەنەوە. جۆراوجۆری کۆمەڵە خۆبەخشەکان دەتوانێت جۆرێک لە فرەکولتووری بهێنێتە ئاراوە کەتیایدا بتوانن سەلیقە جیاوازەکان لە کۆمەڵگایەکدا بخرێنەڕوو و تەحەممول بکرێن. ئامانجی ئەو کۆمەڵانە هەر چییەک بێت گرنگییەکەیان لەوەدایە کە ئیمکانی ئەوە بەکەمایەتییەکی خەڵکی دەدات کە چالاکییەکیان هەبێت بەمەبەستی بەدی هێنانی ئامانجەکانیان. بەبێ ئەوەی بەهۆی زۆرینەیەکی دژ یاخود بێ مووبالات بخرێنە لاوە.

٢- کایەی ئەزموونی بەرنامە کۆمەڵایەتییەکان. کۆمەڵە خۆبەخشەکان دەتوانن گەشە بەبەرنامەیەک بدەن و بەهاکەی پیشان بدەن، و ئەو هەلومەرجانە فەراهەم بکەن کە لە کۆتاییدا کاربەدەستە ناوخۆیی یاخود حکوومییەکان بەرێوەبردنی کاروبارەکانیان لە ئەستۆبگرن. بەرنامەی تەندروستی و رێکخستنەکانی خێزانی لە زۆر لە وڵاتەکانی جیهاندا سەرەتا لە رێگەی چەند تاکێک و لە چوارچێوەی کۆمەڵە خۆبەخشەکاندا دەستیان بەچالاکی کرد، ئەمڕۆ حکوومەتەکان بەلای کەمەوە قەبوولی بەشێکی گوژمەکانی ئەو کۆمەڵانەیان کردووە و دەستیان بە چالاکییە جۆراوجۆرەکانی دیکەش کردووە لە بوارە ناوبراوەکاندا.

زۆر لە چالاکییە خۆشگوزەرانییەکانی کۆمەڵگا نوێیەکان لەو کۆمەڵانەدا هاتنە ئاراوە کەسەرەتا هەستیان بە زەروورەتە کۆمەڵایەتییەکەیان کرد، هەروەها دەستیان بە بەرنامەکە کرد، و هەڵسان بەفێرکردنی خەڵکی، تاکو ئەو رادەیەی کە حکوومەتەکان بەرپرسیارەتییان لە زەمینە ناوبراوەکاندا پەسەندکرد. بۆ نموونە لە ئێراندا، چەند ماوەیەک پێش ئەوەی حکوومەت بەرپرسیارەتی کاروباری کەم ئەندامەکان لە رووی دەرمان، فێرکردن، پیشە، و لە ئەستۆبگرێت گرووپە جیاوازەکان لە ژێر ناوی وەکو کۆمەڵەکانی پارێزگاریکردن لە نابیناکان، گوێ گرانەکان، ئیفلیجەکان، کەڕولاڵەکان هاتبوونە ئاراوە.

٣- کەناڵی ئەنجامدانی چالاکییە کۆمەڵایەتییە سوودمەندەکان. کۆمەڵە خۆبەخشەکان ئیمکانی ئەوە بەتاکەکان دەدەن کە بەشدارییان لە بڕیاردانە سەرەکییە کۆمەڵایەتییەکاندا هەبێت. زۆر لە پسپۆڕان لەو بڕوایەدان کە ئەمە یەکێکە لە رەهەندە گرنگەکانی پرۆسەی بەدیموکراتی بوونی کۆمەڵگا. ئەم رێکخراوانە سێ

رۆڵی سەرەکییان هەیە لەم بوارانەدا بەمەبەستی پارێزگاریکردن لە دیموکراسی سیاسی لە وڵاتەکاندا کە بریتین لە:

أ- دابەشکردنی دەسەڵات لە زەمینەی ژیانی کۆمەڵایەتیدا لە نێوان گرووپەکانی بەشی زۆری خەڵکی، لە جیاتی تایبەتکردنی بە دەزگایەکی ئیداری مەرکەزییەوە.

ب- دروستکردنی هەستی رازیبوون لە پرۆسەی بەدیموکراتی بوونی کۆمەڵگا، چونکە ئیمکان بەتاکە ئاساییەکان دەدات بۆ ئەوەی لە رێگەی پەیوەندی راستەوخۆ بەکاروبارەکانەوە ببینن کە تا چ رادەیەک ئەنجامدانی هەنگاونانە جۆراوجۆرەکان رووبەرووی سنوورداری و گرفتەکان دەبێتەوە، لە جیاتی ئەوەی کە تاکەکان زۆر دوور لە مەسەلەکان راوەستن و کاروبارەکان بۆ ئەوان حاڵەتی ناتاکەکەسی و ناقابیلی تێگەیشتنی بۆ ئەوان وەرگرن.

ج- ئامادەکردنی میکانیزمێکی کۆمەڵایەتی پێویست بۆ بەرقەرار کردنی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییە بەردەوامەکان.

کورتەی بەش

١- دامەزراوەی کۆمەڵایەتی سیستمێکی رێکخراوە لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان کە وەڵامی پێویستییەکانی کۆمەڵگا دەداتەوە.
٢- گرنگترین دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان بریتین لە: پەروەردەو فێرکردن، ئایین،خێزان، حکوومەت و ئابووری.
٣- لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا رۆڵی هەموو دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان لە خێزاندا کورت دەبێتەوە.
٤- دەتوانین دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان لە رووی ئەرک، پێگە، دامەزراوە لاوەکییەکان و رووکارە دەرەکییەکانەوە بخەینە بەر لێکۆڵینەوەوە.
٥- دامەزراوەی کۆمەڵایەتی لە پەیوەندیدایە لەگەڵ دوو چەمکی پێکهاتەو رێکخراوی کۆمەڵایەتی.
٦- کۆمەڵەکان بەشێکن لە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان.
٧- رۆڵە دامەزراوییەکان کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر رەفتارە تاکەکەسییەکان هەیە.
٨- دامەزراوە دیاردەیەکی جێگیرو بەردەوامە گۆڕانکارییەکانی بەزۆری بەرەبەرەن.
٩- دامەزراوەکان لەپێشدا پلانیان بۆ دانارێژرێت.

١٠- دامەزراوەکان خاوەنی سیمبول و یاسا رەسمی و رەفتارییەکانن.
١١- دامەزراوەکان خاوەنی پلەی جیاوازن لە پێکهاتە.
١٢- دامەزراوەکان خاوەنی ئەرکە دیارو نادیارەکانن و ئەم ئەرکانە جۆراوجۆرن.
١٣- دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان پەیوەندییان بەیەکەوە هەیە.
١٤- رێکخراوی کۆمەڵایەتی کۆمەڵە رەگەزێکی جیاوازە کە بوونێکی قابیلی دەستنیشانکردنی هەیە و خاوەنی خەسڵەتی تایبەتییە.
١٥- دامەزراوە رەسمییەکان جۆرێکی رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانن.
١٦- دامەزراوەکان جۆرێکی داهێنانە کۆمەڵایەتییەکانن و لەسەر بنچینەی دابەشکردنی کار شێوە وەردەگرن.
١٧- دەتوانین دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان بۆ دوو گرووپی رەسمی و نارەسمی دابەش بکەین کە لە رووی پێکهاتەو دروستبوونی پەیوەندی نێوان ئەندامەکان لە یەکتر جیاوازن.
١٨- رێکخراوەکان چەند هۆکارێکن بۆ بەدیهێنانی ئەو چالاکییانەی کە پەیوەستن بە دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان.
١٩- «پارسونز» رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان بۆ چوار گرووپی: بەرهەمهێنانی ئابووری، دەسەڵاتی سیاسی، هاوشێوەیی کۆمەڵایەتی و پارێزگاریکردن و پاراستنی سیمبولەکان پۆلێن دەکات.
٢٠- بونیادی رێکخراوەیی رێکخراوە کۆمەڵایەتییەکان لە رووی ئاستی پتەوییەوە پانتاییەکی فراوانیان هەیە.
٢١- پێکهاتە رەسمی و نارەسمییەکان کاریگەر دەبن لەسەر ئەرکی رێکخراوەکان.
٢٢- پێویستە لە رێکخراوەکاندا جیاوازی لە نێوان دوو چەمکی «پایە» و «نفووز» دا بکەین.
٢٣- پێکهاتەی نارەسمی دەکەوێتە ژێر کاریگەری دوو فاکتەر: جیاوازییە تاکەکەسییەکان لە رووی کەسایەتییەوە، و هەروەها بێ توانایی رۆڵە رێکخراوەییەکان لە وەڵامدانەوەی پێویستییە رێکخراوەییەکان.
٢٤- کولتووری رێکخراوەیی لەو چەمکە نوێیانەیە کە کاروبارو دیاردەکانی وەکو تایبەتمەندییە تاکەکەسییەکان پەیوەندی نێوان تاکەکان، پەیوەندی ناو گرووپی و دەرەوەی گرووپی و ژینگە دەخەنە بەر لێکۆڵینەوە.
٢٥- رێکخستنی چالاکییە مرۆییەکان ئەو هۆکارەیە کە بیروکراسی دەهێنێتە

ئاراوه.

٢٦- خەسڵەتە سەرەکییەکانی بیروکراسی بریتین لە: پسپۆری، دامەزراندن لەسەر بنچینەی شایستەیی، رەسمییەت و ناکەسی بوون، و بوونی زنجیرەی رێساکان.

٢٧- «ماکس ڤێبەر» سێ جۆری تایبەتی شەرعییەتی رێکخراوەیی لەیەکتر جیادەکاتەوە کە بریتین لە پیرۆزمەندانە، تەقلیدی، و ئەقلانی.

٢٨- گەشەسەندنی بیروکراسی لە پەیوەندیدایە لەگەڵ رەهەندەکانی رێکخراو و ئەرکەکانی.

٢٩- لە جاران زیاتر بەگومانەوە لە بیروکراسی دەڕوانرێت،

٣٠- پەسەندکردنی بەرپرسیاریەتییە نوێکان، پەرەی بەبیروکراسی داوە لەسەر ئاستی حکوومەتدا.

٣١- سەرمایە گوزاری پێویستی گەشەسەندنی بیروکراسییە.

٣٢- سوود وەرگرتن لە کۆمپیوتەر لە کۆمەڵگا نوێیەکاندا دیاردەی «بەڕێوەبەرایەتی لە دوورەوە»ی لە جاران زیاتر کردووە بە عەمەلی.

٣٣- لە تایبەتمەندییە نوێیەکانی دیاردەی «بە ڕێوەبەرایەتی لە دوورەوە» چالاکییەکەیەتی لە کەرتی خزمەتگوزارییەکاندا.

٢٤- واپێدەچێت حکوومەتی راپەڕێنەران لە راستییە نکۆڵی لێنەکراوەکان بێت لە رێکخراوە گەورەکاندا.

٣٥- تەکنوکراسی حکوومەتی خاوەن زانست و هونەرەکانە لەسەر رێکخراوە ئابووری و سیاسییەکانی کۆمەڵگا.

٣٦- کۆمەڵناسان تەبانین لەمەڕ پێگەی کۆمەڵایەتی تەکنوکراتەکان.

٣٧- چالاکی تاکەکان لە کۆمەڵە خۆبەخشەکاندا حاڵەتێکی ئازادو کاتی هەیە.

٣٨- سەرەکیترین ئەرکەکانی کۆمەڵە خۆبەخشەکان بریتین لە: گۆڕەپانی دەرخستنی بوونی حەزە تاکەکەسییەکان، ئەزموونکردنی بەرنامە کۆمەڵایەتییەکان، کەناڵی ئەنجامدانی چالاکییە سوودمەندەکان.

٣٩- خۆبەخش هۆکاری سەرەکییە لە دروستبوونی کۆمەڵەدا.

٤٠- لەوانەیە لە هەمان کاتدا حکوومەتەکان یارمەتی کۆمەڵەکان بدەن، هەروەها لە هەندێک حاڵەتدا هەست بەنیگەرانی دەکەن لە بوونیان.

بەشی هەشتەم

نایەکسانییەکان و چینە کۆمەڵایەتییەکان

پێشەکی

لە ناو جیاوکە (امتیاز) کۆمەڵایەتییە زۆرەکانی ناو کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا پێدەچێت سێ جیاوکی زۆر گرنگ هەبێت، کە بریتین لە: داهات، دەسەڵات و متمانەی کۆمەڵایەتی. تارادەیەک لە هەموو جیهاندا زیاتر ئەوە بەهەند وەردەگیرێ کەکەسێک دەوڵەمەند بێ نەک هەژار، دەسەڵاتداربێت نەک بێ دەسەڵات، بە ئیعتیبارو بەرێز بێت نەک بێ ئیعتیبار و بێ رێز. هەرچەندە ناتوانین بە وردی بڵێین کە ماناو نێوەڕۆکی ئەم چەمکانە چییەو کام یەک لەم جیاوکانە گرنگی زیاتری هەیە، بەڵام دەتوانین بڵێین کە ئەم جیاوکانە بەیەکسانی لە نێوان هەمواندا دابەش نەکراون، هەر لەم رووەوە بەردەوام گوتراوەو دەگوترێت.

– بۆچی نایەکسانی لە کۆمەڵگا هاوچەرخەکاندا زیادی کردووە؟
– بۆچی چینایەتیی کۆمەڵایەتی لە هەندێک کۆمەڵگادا توندوتیژترە؟
– بۆچی نایەکسانییەکی زۆر تەنانەت لەو کۆمەڵگایانەشدا کە خۆیان بە «بێ چین» ناو دەبەن بەرچاو دەکەوێت؟

رەنگە هەر لەم رەهەندەوە و لەسەر ئەو مەسەلانە بووە چەندین ساڵ پێش ئێستا عارف و شاعیر «باباتاهیری عوریان» (سەدەی پێنجی کۆچی) لە یەکێ لە چوارینە دڵگرەکانیدا دەڵێ:

ئەگەر دەستم بگا بە چەرخی گەردوون　　تا لێی بپرسم ئەوە چۆنەو ئەمەش چۆن
یەکێک پێی دەدەی سەد نازو نیعمەت　　یەکێکیش نانی جۆی تێکەڵە بەخوێن

بەدرێژایی هەزاران ساڵ خەونی زۆربەی گەورە پیاوانی مێژوو ئەوەبووە کە مرۆڤەکان بتوانن بەیەکسانی بژین، چینی کۆمەڵایەتی لێکیان جیانەکاتەوە، دووربن لە لووتبەرزی بەهۆی سەروەت و سامانیان، بەدووربن لە ئەشکەنجەی دەستی هەژاری، بۆچی ئەم خەونانە تەنانەت لەو دەوڵەتانەشدا کە بناغەی ئایدیۆلۆژییەکەیان لەسەر یەکسانی دامەزراندووە، بەدی نەهاتووە؟ تەنها لە چەند

کۆمەڵگایەکی سەرەتاییدا کە پشتیان بەڕاووشکارو کۆکردنەوەی خۆراک بەستووە، دەرکەوتووە کە مرۆڤەکان لە حاڵەتێکی تارادەیەک یەکسانیدا پێکەوە ژیاون. هەرچەندە لە هەندێک کۆمەڵگای هاوچەرخدا هەژاری کەم بۆتەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا لەو کۆمەڵگانەشدا جیاوازی نێوان دەوڵەمەندان لەگەڵ هەندێک گرووپی دیکەدا بەڕادەیەکە هەست و بزاوتی کۆمەڵایەتی و سیاسی یەکسانیخوازانە دێنێتەکایەوە. تەنانەت لە کۆمەڵگا کۆمۆنیستییە تەقلیدییەکانیشدا، کە فەلسەفەی بوونیان لەسەر بێ چینی دامەزراوە، بەردەوام چینی نوێ لەسەر بناغەی دەسەڵات و جیاوکی کۆمەڵایەتی – ئابووری دەرکەوتووە[٨/١٦١].

راستییەکەی نایەکسانی نێوان مرۆڤەکانی حاشا هەڵنەگرە. ئێمە دەزانین دەشێ کە خەڵکی لەڕووی جەستەییەوە بەهێز یان لاواز، جوان یان ناشرین، هۆشیار یان ناهۆشیار بن (٤٣/٤٥٤).

توێژ بەندیی کۆمەڵایەتی

کاتێک کۆمەڵناسەکان باس لە توێژبەندکردنی کۆمەڵایەتی (Social Stratification) دەکەن، مەبەستیان ئەوەیە ئەو خاڵە روون بکەنەوە، کە هەندێک کەس لە چەند شوێنگەیەکدان کە بە بەرزترو زیاترو.. هتد لە قەڵەم دەدرێن و هەندێکی دیکەش لە شوێنگەیەکی پێچەوانەدان. دیارە ئەم تێڕوانینە بەو مانایە نییە بۆ نموونە کەسانێک کە لە شوێنگەیەکی بەرزتردان لە خودی خۆیاندا باشتر بن لەو کەسانەی کە لەشوێنگەی نزمتردان و بەپێچەوانەشەوە. با سەیری پۆلێکی خوێندن بکەین ئەگەر پێوانەی باڵای کەسەکان وەکو پێوەرێک لەبەرچاو بگرین تارادەیەک شتێکی سادەیە کە قوتابییەکان لەسێ گرووپدا توێژبەند دەکرێن (باڵا بەرز، مام ناوەندی، کورتەباڵا). هەروەها دەتوانین هەریەک لەم گرووپانەش لەڕووی رەگەزەوە بۆ دوو دەستە دابەش بکەین، بەڵام ئەم جیاوازییانە لە بنەڕەتدا سیمایەکی جەستەییان هەیە نەک کۆمەڵایەتی. ئێمە لە کۆمەڵناسیدا کەسەکان نەک تەنها لەڕووی جەستەییەوە بەڵکو لەڕووی کۆمەڵایەتیشەوە دەیانکەین بە دەستە دەستە. لەو رووەوە کە هەر گرووپ و دەستەیەک لەڕووی هۆشیاریی، تێڕوانین، تایبەتمەندی و رەفتارە کۆمەڵایەتییەکانیانەوە لەگەڵ گرووپەکانی تردا جیاوازییان هەیە.

ئێمە دەزانین کە هەندێ کەس لە خانووی گەورەو خۆشدا دەژین و هەندێکی دیکە لە خانووی بچووک و نالەباردا. هەروەها دەزانین کە لە زۆربەی کۆمەڵگا

هەنووکەییەکاندا گەلێک جیاوازی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە نێوان تاکەکاندا هەیە، لە کاتێکدا ئەوە لەبیر دەکەین کە هەلومەرجی ئابووری تاکەکەسان لە هیرارکیەتی کۆمەڵایەتیدا کاریگەرییەکی زۆری لەسەر گشت رەهەندەکانی ژیانمان هەیە[١٦٢/ ٨] دەتوانین چەند پێوەرێکی جۆراوجۆر هەڵبژێرین بۆ توێژ بەندکردنی کۆمەڵایەتی، ئەگەر بمانەوێ جیاوازییەکان لێکدی جیا بکەینەوە، دەبێ بزانین کە بوونی هەر جۆرێک لە توێژ بەندیی کۆمەڵایەتی ئەوە پیشانددات کە جۆرێک لە نایەکسانی لە نێوان خەڵکدا هەیە. هەندێک کەس لەچاو کەسانی تر جیاوکی زیاتریان هەیە. باوترین پێودانگ کە وەکو پێوەری توێژبەندکردن بەکار دەهێنرێن بریتین لە: نەژاد، رەگەز، چین و ئێمە لەم نێوەدا «چین» دەکەینە بابەتی لێکۆڵینەوەمان [١٠٩/٢].

زێدەڕۆیی تێدا نییە ئەگەر بڵێین خەسڵەتە هاوبەشەکانی نێوان سەرجەم کۆمەڵگا مرۆییەکان گەلێک زۆرنین و دەبێ بڵێین کە توێژبەندکردنی کۆمەڵایەتی یەکێکە لەو رەهەندانە. لە سەردەمانێکی زۆرکۆنەوە لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا مرۆڤەکان بەهۆی سێ خاسیەتی سەرەکییەوە واتە (رەگەز، تەمەن، گرووپی خزمایەتی) لە یەکتری جیادەکرانەوە. دیارە بەوە باشتر یان خەراپتر نابێت کەکەسێک سەربەم خێزانە بێت یان بەو خێزانە، یان لە جیاتی پیاو ژن بێت، سەرەنجام ئەو نایەکسانییانەی کە لە دابەشکاری نایەکسانەکانی پاداشت و جیاوکە کۆمەڵایەتییە مانادارەکانەوە سەرچاوە دەگرن پێیان دەگوترێت «توێژ بەندکردنی کۆمەڵایەتی» توێژ بەندکردن لەراستیدا شێوەیەکە بۆ پلە بەندکردنی مرۆڤەکان. مانای توێژبەندکردن ئەوەیە کە گرووپێک «چەند تایبەتمەندییەک یان چەند شتێکی بایەخدار»ی هەیەو گرووپێکی دیکە نییەتی یا کەمترە لەلای [٨/ ١٦٢-١٦٣].

هەندێک پێوەرو تایبەتمەندی پێودانگەکانی توێژبەندکردنی کۆمەڵایەتی

جۆری پێوەر	پێوەر	سیما جیاکەرەوەکانی
کۆمەڵایەتی - ئابووری	سامان	ململانێی دەوڵەمەندان و هەژاران
کۆمەڵایەتی - ئابووری	کۆمەڵایەتی	مێملانێی نێوان رۆشنبیران و کرێکاران
کۆمەڵایەتی - کولتووری	ئاستی خوێندن	ململانێی نێوان خوێندەوارانی سەرەتایی و ناوەندی و باڵا
کۆمەڵایەتی - دیمۆگرافی	تەمەن	جیاوازی نێوان گەنج و گەورەو بەساڵاچوو.
کۆمەڵایەتی - دیمۆگرافی	رەگەز	جیاوازی نێوان ژن و پیاو
کۆمەڵایەتی - بایۆلۆژی	نەژاد	جیاوازییەکانی نێوان نەژادەکان

چەمکی چینی کۆمەڵایەتی

بە لەبەرچاوگرتنی ئەو چەند خاڵەی کە لەباسی توێژبەندکردنی کۆمەڵایەتیدا ئاماژەمان پێکرد، دەبینین یەکێک لە گرنگترین پێودانگەکانی توێژبەندکردنی کۆمەڵایەتی «چین»ە و دەتوانین چینی کۆمەڵایەتی بەوە دابنێین کە گرووپێک لە کەسەکان چەند پێگەیەکی کۆمەڵایەتی تارادەیەک هاوشێوەیان هەیەو لەڕووی چەند هۆکارێک وەک جیاوکە خێزانییەکان و هەلومەرجی «پیشەیی - خوێندن - داهات»ـەوە تارادەیەک لەگەڵ یەکدیدا یەکسانن ئەوەی کە ئەم پێناسەیە لەبەرچاویدەگرێت کۆمەڵێک پلەوپایەیە لە روانگەی توێژبەندکردنی کۆمەڵایەتییەوە.

ئاشکرایە کە چینی کۆمەڵایەتی لەژێر کاریگەری چەند هۆکارێکی جیاوازەوە دیاریدەکرێت و دەناسرێتەوە و لە کۆمەڵگا هاوچەرخەکاندا گرنگترین هۆکارەکانی دەستنیشانکردنی چینی کۆمەڵایەتی بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بەم شێوەی خوارەوە کورتی بکەینەوە.

١- سامان و داهات.
٢- ئاست و شێوازی فێرکردن.
٣- کارو شوێنگەی پیشەیی.
٤- خێزان و گرووپی خزمایەتی.
٥- دەستەڵات و دەستڕۆیشتنی کۆمەڵایەتی و سیاسی.

دیارە دەبێ ئاماژە بەوە بکەین کە یەکەم: ماناو گرنگی ئەم هۆکارانە لە کۆمەڵگا جیاجیاکاندا جیاوازە، دووەم: رادەی کاریگەری ئەم هۆکارانە بەسەر یەکدییەوە چەندین رەنگ و شێوەی هەیە.

چەند رێگایەکی جیاواز بۆ هەڵسەنگاندنی چینی کۆمەڵایەتی [٢٢٣/٢٠]

رێباز	جیاوکەکان	رەخنەکان
خودی (ذاتی)	زۆرسادە. دەکرێ لەیەک پرسیاردا بکرێت. لەبەرچاوگرتنی چین	جیاوازی چەمکی چین بەلای کەسەکانەوە

	وەکو یەک دەستە	زۆربەی خەڵک چینی ناوەڕاست هەڵدەبژێرن
بابەتی (موضوعي)	سادە – لە ڕێگەی توێژینەوە بەئەنجام دەگات بەکارهێنانی چەند گۆڕاوێک بۆ ناسینەوە	خەڵکی زۆر حەز بەم بەشە ناکەن
ناوونازناوی خەڵکی	لە دەستەو کۆمەڵی بچووکدا بەکاردەهێنرێت. لەبەرچاوگرتنی چین وەک دەستەیەکی کۆمەڵایەتی	لە نموونەی گەورە گەورەدا بەکارنایەت بەستراوەتەوە بەبیروبۆچوونی ناو خەڵک

بەگوێرەی ڕێبازی «بابەتی» چینی کۆمەڵایەتی لەسەر بناغەی چەند تایبەتمەندییەک دەستنیشان دەکرێت ئەم تایبەتمەندییانە هەرچەندە کە لەهەموو بوارێکدا وەک یەک نین، بەڵام بەگشتی بریتین لە: داهات، سامان، هەلومەرجی خۆشگوزەرانی، ئاستی خوێندن، کار، متمانەی کۆمەڵایەتی. لە هەندێک حاڵەتدا توێژەران چەند خەسڵەتێکی دیکەش وەکو (تۆڕی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و شوێنی نیشتەجێبوونیش) دەخەنە پاڵیانەوە. شێوازی کارەکە بەگشتی بەم جۆرەیە، سەرەتا ئەم هۆکارانە پێناسە دەکرێن و پاشان بۆ هەریەکێکیان چەند نمرەیەک دادەنرێت لە شێوەی جیاوکێک، بەکۆکردنەوەی ئەم نمرانەو هەندێ جاریش بەبەکارهێنانی لێکدانیش لەم ژمێرکارییەدا، ئەوکاتە پێگەی چینایەتی هەرکەسێک کە توێژینەوەمان لەسەر کردووە ڕیزبەندی دەکرێت و لە چەند گرووپێکدا دادەنرێت. ئەو گرووپانەش پێیان دەگوترێت «چین» لەبەرئەوەی دەستنیشانکردنی هەندێک لەو پێوەرانە زەحمەتە، هەندێ جار کار وەک پێوەرێکی بنەڕەتی بەکاردەهێنرێت. سەرەڕای ئاڵۆزییەکان، کار ئەو جیاوکەی هەیە کە تارادەیەک بە ئاسانی دەتوانرێ دیاری بکرێت و پەیوەندیشی بەداهات و خوێندنەوە هەیە (بەلایەنی کەمەوە لە هەندێ وڵاتدا). هەرچەند (ماکس ڤیبەر) پێگەی چینە کۆمەڵایەتییەکان لە ڕێگای پێوەرەکانی «سامان و دەسەڵات و ڕێزەوە» تاووتوێ دەکات.

لێکۆڵینەوە لە چینی کۆمەڵایەتی تەنها لە لێکۆڵینەوەی ئاستی خوێندن، داهات، سامان و شتی تردا کورت ناکرێتەوە. چەمکی چین لەوە بەرفراوانترە، چین شتێکە پێی دەگوترێ «هۆشیاری چینایەتی» و ئەو مەیل و هەستانە لە خۆی دەگرێت کە کەسەکان سەبارەت بە وابەستەیی چینایەتی خۆیان لە کۆمەڵگادا هەیانە. هەندێ جار هۆشیاری چینایەتی وەک ڕووکاری خودی چین لە قەڵەمدراوە، چونکە پێوانە کردنی زەحمەتەو ناکرێت بەشێوازی «بابەتی» تەواو کاری لەسەر بکرێت [١١٦/ ١١٦-١١٨].

کۆمەڵناسان لە هەڵسەنگاندنی چینی کۆمەڵایەتیدا سوود لە دوو بۆچوون وەردەگرن [١١٥/٢٧٤]. لە لایەکەوە هەندێکیان (بۆ نموونە مارکس و دارندۆرف) چەند چینێکی کۆمەڵایەتی زۆر جیاوازیان جیاکردۆتەوەو هەوڵیان داوە ئەو گرووپە لاوەکییە جیاجیایانەی کە بایەخپێدان و شێوازی جیاجیای ژیانیان هەیە بناسێنن (لە دیدی پەیڕەوانی ڕێبازی ململانێوە (صراعی) ئەم چینانە لەگەڵ یەکدیدا لە دژایەتیدان). لەلایەکی تریشەوە هەندێک لە کۆمەڵناسان (بۆ نموونە پارسۆنز) بەو ئەنجامە گەیشتوون کە لە هەر کۆمەڵگایەکدا خەڵکی هەمیشە لە خوارەوە بۆ سەرەوە ڕیزبەندی کراون ئەم کۆمەڵناسانە دەستەواژەی (پێگەی کۆمەڵایەتی – ئابووری) بەکاردەهێنن.

دەتوانین سیستەمەکانی چینە کۆمەڵایەتییەکان لە جیهاندا بکەین بەدوو بەشی سەرەکییەوە: (چینە کراوەکان و چینە داخراوەکان). سیستەمی چینایەتی کراوە بەجۆرێکی سیستەمی چینایەتی نموونەیی دەژمێردرێت کە تیایدا بزاوتی چینایەتی لە چینێکەوە بۆ چینێکی دیکە ڕێگای پێدراوەو لە بارە.

هەرچەندە ئامانجی ئەم سیستەمە یەکسانی تەواوی دەرفەتەکانە بۆ هەمووان، بەڵام بەقەد ئەوەی بیرۆکەیەکی خەیاڵییە کەمتر واقیعییە [٨/ ١٦٢-١٦٣].

گۆڕانی چینە کۆمەڵایەتییەکان بەدرێژایی مێژوو

بەدرێژایی مێژووی جیهان نایەکسانی شێوازی جیاوازی بەخۆوە بینیوە، بەڵام یەکەمین و سادەترین و ڕەنگە کەمترین شێوەی نایەکسانی لەسەردەمەکانی ڕابردوو لەو کۆمەڵگایە بێ چینانەدا دۆزراوەتەوە کە شێوەی ژیانیان بە ڕاوکردن و خۆراک کۆکردنەوە بەندبووە. ڕەنگە لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا چینایەتی (لانی کەم بەو مانایەی ئێستا) بوونی نەبووبێ. چونکە ئەو پێگە کۆمەڵایەتی و ئابوورییە

تایبەتییانەی کە جیاوکی تایبەتی دەدەن بە خەڵک بوونیان نەبووە [٦٧/ ٢٦٩-٢٧٢].

لە کۆمەڵگا سەرەتاییەکاندا - دیارە تەنها لە هەندێکیاندا- لەکاتێکدا کە ئاستی بەرهەمهێنان بەرادەیەک کەم بوو کە جگە لەو خۆراکەی بۆ ژیانی کەسەکان پێویست بوو، هیچ بەرهەمێکی زیادە نەدەمایەوە بوارێکی ئەوتۆش لە ئارادا نەبوو بۆ سەرهەڵدانی جیاوازی چینایەتی. لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییە کۆنەکاندا (بەبەراورد لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایانەدا کە تەنها بەکۆکردنەوەی خۆراک خەریک بوون بەردەوام چینی کۆمەڵایەتی دەردەکەوتن. لە شارستانییەتە دێرینەکاندا چەند چینێکی دیاریکراو هەبوو لەوانە:

سەربازەکان، ئایینییەکان، دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، کۆیلەو بیانییەکان. چاوخشاندنێکی گشتی بەپرۆسەی پێشکەوتن لە کۆمەڵگا سادەو بەرچنەکانەوە بۆ کۆمەڵگای کشتوکاڵی و قۆناغە بەراییەکانی ژیاری شارنشینیدا دەمانگەیەنێتە ئەو راستییەی کە بەردەوام پەیوەندییەکی ئومێدکوژ هەبووە لە نێوان «پێشکەوتن» و «هەژاری»دا.

زۆربەی سیستەمە مێژووییەکان توێژبەندکردنێکی کۆمەڵایەتی زۆر وشک و دەقبەستوویان هەبووەو تەنها ژمارەیەک کۆمەڵگا بزاوتی چینایەتیان تاقیکردۆتەوە. لەم رووەوە «ڤیلفێردو پارێتو» کۆمەڵناسی ئیتاڵیایی بەو ئەنجامە گەیشتووە کە بەردەوام کۆمەڵگاکان رووبەرووی حاڵەتی «سووڕی بژاردەکان» (دورة النخبة) بوونەتەوە چ لە رێگەی سەرنگونکردن یان هەڵمەتەوە یاخود لە رێگەی گۆڕانکارییە سروشتییەکانی ناوەوەی ئەو کۆمەڵگایەوە. بەبڕوای پارێتو کەسەکان لە کۆمەڵگادا بۆ دوو چین دابەش دەبن: چینی سەرەوە کە بژاردەو گەورەکانی کۆمەڵگان، ئەم چینە ژمارەیەکی کەمی خەڵک لە خۆی دەگرێت و، چینی خوارەوە کە زۆرینەی خەڵکی زەحمەتکێشی کۆمەڵگا لە خۆی دەگرێت. ئەو کەسانەی کە لە چینی خوارەوەن چەند خاسیەتێکی بەرزیان تێدایە دەتوانن بچنە چینی سەرەوەو ئەو کەسانەی کە لە چینی سەرەوەدان و بەجۆرێک تووشی داڕوخان دەبن، دادەبەزنە خوارەوە. ئەم کارە دەبێتە هۆی گۆڕانکاری، ئەو گۆڕانکارییەی «پارێتو» پێی دەڵێ (گۆیزانەوەی هەڵبژاردەکان) وەرچەرخانی بژاردەکان ئەنجامگیرییەکەی پارێتو ئەوەیە کە کەسە زیرەکەکان (رێوییەکان) بەرە بەرە جێگەی قارەمانانی راستەقینە (شێرەکان) دەگرنەوەو ئەمانەش شێرانی دیکە جێگایان دەگرنەوە. دیارە (پارێتو) تێڕوانینێکی

بژاردەگەرانەی (نخبوي) هەبوو و گرنگییەکی زیادەڕۆیانەی بەنمایشی شێرو رێوی دەدا.

لە قۆناغی دەرەبەگایەتیدا - سەدەکانی ناوەڕاست لە ئەوروپا - پاشاو خانەدانەکان دەیانتوانی کەسانێک لە خوارترین پایەی کۆمەڵایەتییەوە هەڵکێشن بەرەو پێگەی سەرووتر. هەر چینێک لە ژیانی کۆمەڵایەتی ولاتدا رۆڵێکی تایبەتی خۆی هەبوو. ئەرستۆکراتییەت لەسەری بوو کە بەرگری لە هەمووان بکات، کاری کەشیشەکان دوعا کردن بوو بۆ هەمووان، هەروەها کاری ئەوانی تر ئەوەبوو کە خۆراک بۆ هەمووان ئامادە بکەن. ئەمە پێکهاتەی بەشێکی سیستمی دەرەبەگایەتی بوو. هەر کە ئەم رژێمەش رووی لە رووخان کرد ئەم پێکهاتە چینایەتییەش لەناوچوو. تا ماوەیەکی زۆریش لە سوید هەر چوار چینی خانەدان، کەشیشان، هووڵاتیان، گوندنشینان، هەرمانەوە، بەڵام لە بەشێکی زۆری ئەوروپادا چەندین ساڵ پێشتر ئەم چینانە لەنێو چووبوون.

لە مێژووی بەلعەمیدا لەوەسفی پاشا (جەمشید)دا گوتراوە کە خەڵکی کردووە بەچوار دەستەوە: جوتیاران، پیشەکاران، بەرێوەبەرە زاناکان و لەشکرییەکان. هەروەها وای داناوە کە ئەم گرووپانە جگە لە کاری خۆیان نابێ هیچ کارێکی تر بکەن [١١٧/ ١٠]. سیستمی چینایەتی کۆن دەسەڵاتی لە کۆمەڵگادا دابەشکردو سنووری بۆ توانستی تاکەکان دادەنا بۆ گۆڕینی پێگەکەیان. شوێنگەو دەسەڵات و پێگەی کۆمەڵایەتی هەر لە کاتی لەدایکبوونەوە دەدرا بەکەسەکان. ژمارەی ئەو کەسانە زۆر کەم بوو کە دەیانتوانی شوێنگەی خۆیان بەهەوڵی تاکەکەسیی خۆیان بەرزبکەنەوە. تەنها چەند کەسێکی زۆرکەم ئەویش بەماوەیەکی دوورودرێژ ئینجا دەیانتوانی بەهۆی پاشاوە بگەن بەپلەی خانەدانی. زۆرینەی خەڵکی دەبوایە بەپێگەی خۆیان رازیبن. بۆ یادەوەری سەردەمی رژێمی چینایەتی دەتوانین باسی دابەشکردنی ئەنجوومەنی ولاتی ئینگلیز بکەین بۆ دوو ئەنجوومەنی خانەدان (لۆردەکان)و ئەنجوومەنی گشتی (عموم) [١١٨/ ١٥].

سیستمی کاست

بەدرێژایی چەندین ساڵ سیستمێکی توێژبەندی کۆمەڵایەتی لە هیندستاندا لەکاردابوو بەجۆرێکی زۆر جیاواز لە پێکهاتەی چینایەتی سەرجەم ولاتانی تر، کە پێیان دەگوت سیستمی (کاست - Caste). لەم سیستمەدا هەر هیندۆسێک

پەیوەندیی بەیەکێ لە چوار کاستە بنەڕەتییەکەوە هەبوو یاخود بێ چین پیس بوو. چوار کاستە (تایەفە) سەرەکییەکەی هیندستان بریتین لە «براهمانەکان» (تایەفەی کاهینان)، و «کشاتریا» (جەنگاوەرەکان) و «وسیا» (کاسبکاران و پیشەکاران) و «سودرا» (خزمەتکاران). کاست لە هیندستاندا لەگەڵ سەرکەوتنی ئارییایەکان نزیکی ساڵی (١٤٠٠ پ. ز) سەپێنرا یان، لانی کەم ئەوکاتە برەوی پێدرایەوە. هەروەها سیستەمی کاست پەیوەندی بەچەند هەلومەرجێکەوە هەبوو وەک، گۆشکران بەهەستی نایەکسانی، فێرکردنی رۆڵە نایەکسانەکان. گەشەکردنی چەمکەکانی باشتربوون و خراپتربوون (ببووە حاڵەتێکی خودیی لەلای مرۆڤەکان). بەگوێرەی ئەم سیستەمە بەرزبوونەوەی رۆحیی بەستراوێوە بەوەی کەسەکە بۆ خۆی لەتایەفەیەکدا بژێت کە لە سەرەتاوە بۆی دەستنیشان کراوە [٨/ ١٦٦-١٦٧].

هەرکەسێک لە کاتی لە دایکبوونیدا پێگەی کۆمەڵایەتی و دەسەڵاتی پێدەدرێت. «کاست» حاڵەتێکی بۆ ماوەیی هەبوو و پێشکەوتن لە ژیاندا سنووردار بوو. لە سیستەمی کاستدا بەهۆی کارەوە پێشکەوتن مسۆگەر نەدەبوو هەروەها زۆر زەحمەت بوو کەسێک بتوانێت لەگەڵ کەسێکی تر کە لە کاستێکی دیکەدابوو ژن و ژنخوازی بکات [٢/٢١٢-٩].

کۆمەڵگای هیندی لەرابردوودا حاڵەتی «ژنخوازی خۆبەخۆیی» هەبوو واتە مرۆڤ تەنها دەیتوانی لەگەڵ کەسێکی دیکە لە تایەفەکەی خۆیدا هاوسەری بکات. سیستەمی کاست لەلایەن ئایینی هیندۆسییەوە پشتیوانی لێدەکرا، کولتووری پشتبەستوو بەئایینی هیندۆسی چەند رێسایەکی دانابوو کە پەیوەندی نێوان تایەفە جیاجیاکانی سنووردار کردبوو. ئەم رێسا ئایینیانە پەیوەندیی کۆمەڵایەتی ئاساییشی وەکو هاوسەرێتی حسێب دەکرد. براهمیەک واتە ئەندامی بەرزترین تایەفە لەسەری بوو کە هیچ جۆرە پەیوەندییەک لەگەڵ کەسێکی تایەفەی «پیس»دا پەیدا نەکات، لەسەری بوو کە لەگەڵ «پیسێک» لەسەر مێزێک دانەنیشێت، لەیەک قاپدا لەگەڵیدا نان نەخوات. تەنانەت سێبەریشی بەری نەکەوێت. هەرکاتێکیش براهمیەک ناچاربێت لەگەڵ کەسێکی تایەفەی خوارتر پەیوەندی ببەستێت بەگوێرەی سرووتە کۆنەکانی خۆی دەشووشت و بەم کارەش دەگوترا «غوسڵ»یان خۆپاککردنەوە[١٨/١٨-١٩] لەگەڵ ئەوەشدا کە یاسا نوێیەکانی هیندستان مافی دەنگدان و خوێندنی بەهەمووان داوە، بەڵام هێشتا نایەکسانی کۆمەڵایەتی بەکردەوە بوونی هەیەو لە رێگەی گەلێک رێسای ئەخلاقی و هەروەها نیگەرانی کەسەکان

«لە پیسبوونی رۆح»ەوە برەوی پێدەدرێت. لەم ساڵانەی دواییدا هیندستان هەوڵیدا کە لانی کەم نادادگەرانەترین رووکارەکانی «کاست» لە ناوبیات. «مەهاتما گاندی» بە پیسەکانی دەگوت خەڵکی خوا ئێستا کە لەمرۆشدا زۆرێک لەو مافانەی کە لە رابردوودا نەیانبوو پێیان دراوە. سەرەڕای هەموو هەوڵەکان ئەم سیستەمە لە بارێکی نارەسمیدا هێشتا بوونی هەیە. ژمارەی تایەفە لاوەکییەکان نزیکەی «٢٥٠٠» تایەفەیە کە بەزۆری لەسەر بنەمای شوێنگەی کارکردن دامەزراون و رووبەڕووی چەندین ئاستەنگی رێساکانی «ژنخوازیی دەرەکی»و دابڕان لە یەکتری و گوێڕایەڵی رێسا ئایینییە تایبەتییەکانی سیستەمی «کاست» دەبنەوە. کەسی هیندۆسی لەو باوەڕەدایە کە بەملکەچبوون ئەم سیستەمە سەر لەنوێ لە دایکبوونی خۆی لەژیانی دواییدا لە کاستێکی بەرزتردا مسۆگەر دەکات [١١٨/ ٣٢٢-٣٢٥].

بینیمان کە «کاست» سیستەمێکی داخراوی چینە کۆمەڵایەتییەکانە کە رێ لەهەموو جووڵەیەک دەگرێت بەرەو بەرزبوونەوەی کۆمەڵایەتی. لەگەڵ ئەوەشدا کە پێشینەی «کاست» لە جیهاندا دەگمەنە، بەڵام پەیوەستیش نییە بە هیندستانەوە. هەندێک لە خاسیەتەکانی کاست لە سیلان و بۆرما و هەندێک ناوچەی ئەندۆنیزیاو سەرجەم ئەو شوێنانەی کە پەیوەندییان لەگەڵ شارستانییەتی هیندیدا هەبووە بەرچاو کەوتووە. هەروەها کاست لە چەند ناوچەیەکی زۆر دووری هیندستان بڵاوبووە. نموونەیەکی کاست لە ئەفریقیادا لەناو هۆزەکانی (بەهیما – Bahima) کە کاریان شوانی بووە، بەرچاوکەوتووە یان میللەتانی (بیرۆ – Bairu) کە باخدارییان دەکرد، بەرچاو کەوتووە. میللەتی (حامی تیک بەهیما – Hamitic Bahima) لەلای باکووری ئەفریقاو باکووری ئەسیوپیاشەوە هێرشی کردە سەر میللەتی (بانتۆ – Bantu) کە ناویان بە (بیرو) بردوون و بەسەریاندا زاڵبوون. تایبەتمەندییەکانی کاست لەم گرووپانەدا بریتیبوون لە: جیاوازی کارەکان، قەدەغەی ژنخوازی لەگەڵیاندا، باجدانی بیرۆییەکان، لە دەستدانی خزمەت و وەزیفەو مافی هەڵگرتنی چەک لەلایەن بیرۆییەکانەوەو لەهیچ فەرمانگەیەکی حکوومەتیشدا کاریان نەدەکرد. لێرەشدا ئەگەری بوونی هەرجۆرە یەکسانییەکی کۆمەڵایەتی بەو جۆرەی کە لە «کاست»دایە بەمانا تەقلیدییەکەی لە ئارادایە هەروەها لەم سیستەمەدا کاستی کۆیلەبەدەکانیش لە ئارادایە کە پێگەکەیان بۆماوەییەو ناتوانن هیچ بزاوتێک بکەن [٨/١٦٦-١٦٧].

کۆیلایەتی

یەکێک لە توندترین شێوە کۆنەکانی نایەکسانیی کۆمەڵایەتیی تاکەکان یان گرووپەکان «کۆیلایەتی»بووە. لەرووی چینایەتییەوە خاسیەتی تایبەتی ئەم سیستمە ئەوەیە کە کۆیلەکان موڵکی کەسانی دیکەن. کۆیلەکان لەڕووی یاساییەوە لەریزی ماڵ و سامان حیساب دەکرێن، وەک موڵکایەتی کەلوپەل و شتومەک و ئاژەڵی ماڵی. کۆیلایەتی چەندین جۆرو شێوەی هەبووە. لە یۆنانی کۆندا سەرچاوەی سەرەکی بەکۆیلەکردن جەنگ و بەسەردادان بووە. هەرچەندە پێگەکانی کۆیلەیی بەدرێژایی چەندین نەوە بەمیرات ماوەتەوە، بەڵام مەرج نەبووە کە هەمیشە ئەم رەهەندە بەرچاوبکەوێت. دەکرا پێگەی کۆیلەیی بەهۆی سەرکەوتنی گرووپێک بەسەر گرووپێکی دیکەدا بەهەوڵێکی درێژخایەن بگۆڕێت. لەراستیدا هەموو کەسێک دەیتوانی ماوەیەک کۆیلەو ماوەیەکیش ئازاد بێت و ئەوەی کە ئەم حاڵەتەی دەستنیشان دەکرد هەلومەرجی مێژوویی بوو. لە هەمان کاتدا لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو ئەمریکای لاتینیدا بەپێچەوانەی ئەم حاڵەتەش بەرچاودەکەوت، واتە رێگری یاسایی و نەژادی هاتە پێش تا رێگا لە ئازادی کۆیلەکان بگرێت [٢٠/ ٢٠٩-٢١٠]. لە هەموو جێگایەکی دنیاو لە هەموو سەردەمێکدا رژێمی کۆیلایەتی بۆ جێگیربوونی سیستمی خۆی ناچاربووە فشاری زۆر پیادە بکات بۆ پاراستنی جیاوکەکانی و هێشتنەوەی موڵکایەتی کۆیلەکان، هەروەها یاخیبوونی کۆیلەکانیش لە درێژایی مێژوودا هەر هەبووە.[٣٨/٢٠٦]

«نچکینا» و نووسەرەکانی تری «کورتە مێژووی جیهان» لەوەسفی شێوازێکی بەدەستکەوتن و فرۆشتنی کۆیلەکان لە ئەسینای کۆندا دەڵێن: «دزەکانی دەریا زۆربەی کۆیلەکانیان دەستگیر دەکرد پاشان لە بازاڕی کۆیلە فرۆشتندا (کە نزیکەی لەسەرجەم شارەکانی دەوڵەتە شاری ئەسینادا هەبووە) دەیانفرۆشتن. هەندێجار کۆیلەکانیان دەخستە هەراجەوەو وەک ئاژەڵی ماڵی هەڵسوکەوتیان لەگەڵدا دەکردن، ناچاربوون خۆیان رووت بکەنەوە، ددانەکانیان پیشانی خەڵکی بدرێت بۆ ئەوەی کڕیار بیانبینن، دەبوایە بەدەوری خۆیاندا بسوورێنەوە. نرخی کۆیلەکان جیاوازبوو: کۆیلەی ناشارەزایان بەنرخێکی هەرزان دەفرۆشت، کۆیلەی پیشەکار و شارەزا (وەکو وەستای زرێ دروستکردن) هەروەها ئەو کۆیلانەی خوێندبوویان (وەکو مامۆستاو پزیشکان) بەنرخێکی گران دەفرۆشت [٧١/٣٣].

«کورفکین» لە «مێژووی دنیای کۆندا» لەکاتی وەسفکردنی هەلومەرجی

کۆمەڵایەتی میسری کۆن بەم جۆرە باس لە پێگەی «کۆیلەکان» دەکات [٧٢/١١٩]: «ریش سپی و رابەرەکان خاوەنی کۆیلەکان بوون، واتە بەکۆیلەدار دەژمێردران. ئەمانە بۆ خۆیان لە مەزراکاندا کاریان نەدەکرد. رەوشی کۆیلەدارەکان لەسەرجەم خەڵکی دیکەی میسر جیابوو. جلوبەرگیان لە قوماشی کەتانی نەرم بوو، خەنجەری مسیان لەبەر پشتێ دەخست کە دەسکەکەی بەزێر رازابۆوە، بازنەی زێڕیان لە دەست و ملوانکەیان لەمل بوو». هەمان نووسەر «کورفکین» بەم جۆرە باس لەلایەنێکی ژیانی کۆیلەکان دەکات: «رۆمەکان بۆ رابواردن و سەرگەرمکردنی خۆیان کۆیلەکانیان ناچاردەکرد پێکەوە لەگەڵ ئاژەڵاندا زۆرانبازی و ململانێ بکەن. ئەم کۆیلانە پێیان دەگوترا «گلادیاتور» رۆمەکان ئەوانیان فێری بەکارهێنانی چەک دەکرد مەیدانێکیان دروست کردبوو بۆ پێشبڕکێی گلادیاتۆری کە ناوی «ئامفی تیاترۆ» بوو وەک سێرکەکانی ئەمڕۆ[٥٦/١٢٠] لە بارەی کارکردنی کۆیلەکانەوە کۆرفکین دەڵێ [١٢/ ١٠١-١٠٢]: «ئەنجامدانی ئەو کارانەی کە زۆر زەحمەت بوون لە ئەستۆی کۆیلەکان بوو. یۆنانییە ئازادەکان، تەنانەت هەژارەکانیشیان بۆ کارە قورسەکانی وەک: کاری بەردکێشی بەکارنەدەهێنا. کۆیلەکان بەردە کانزاییەکان و مەرمەڕیان دەردەهێنا. لەو کانگا زیویانەدا کە هی دەوڵەتی ئەسینا بوون هەزاران کۆیلە سەرقاڵی کارکردن بوون... تەنها بەهۆی هەڕەشەو سزادانەوە بوو کە سەرکارەکان کۆیلەکانیان ناچار دەکرد بۆ کارکردن. بەردەوام لەکاتی کارکردندا چەند چاودێرێک ئاگایان لە کۆیلەکان دەبوو، ئەگەر کۆیلەیەک سستی کردبا لە کارکردن تەنانەت بۆ هەناسە هەڵکێشانێکیش چاودێرەکان ئەوەندەیان قامچی لە پشتی دەدا تاماوەیەک لە هۆش خۆی دەچوو». لە هەمان کاتدا مێژوونووسان چەندین شایەتی باسدەکەن سەبارەت بەشۆڕشی کۆیلەکان لەبەرامبەر رژێمی کۆیلایەتیدا. لە رۆمانی کۆندا ساڵی «٧١»ی. پ. ز، دوایین شۆڕشی کۆیلان لەلایەن «سپارتاکۆس» دژی «کراسوس» بەرپابوو. لەوسەردەمەدا دروشمی سپارتاکۆس ئەوەبوو «بەزامی شمشێر بمرین باشترە لە برسیەتی»[٧١/١٢٠].

لە وڵاتی ئێرانیشدا کڕین و فرۆشتنی کۆیلە پێشینەیەکی کۆنی هەیە. لەسەردەمی «ئەشکانی»دا وەک مێژوونووسەکان دەڵێن لە «میزوپۆتامیا»دا کۆیلایەتی هەبووە کە پێیان دەگوترا «بەندەک». ئەم کۆیلانە تەنها دەیەک یان چواریەکی بەرهەمی کاری خۆیان وەردەگرتەوەو خاوەن کۆیلە دەیتوانی بەدیاری بیان بەخشێت یان بیانکات بەبارمتە. خاوەن کۆیلەکانی بۆ کارکردن دەنارده لای کەسانی

دیکەو خۆشی کرێیەکەیان وەردەگرت [١٩/١١٧].

یەکێ لەنووسەرانی ئێرانی کۆن لە ساڵی «٨٣٠»ی کۆچیدا لە بارەی رێورەسمی کڕینی (غولام و کەنیز)ەوە دەنووسێت: «وریابە؟ کڕینی ئادەمیزاد زەحمەتە، زۆر کەس پێی وایە کە کۆیلە کڕین و لێزانینەکەی بەشێکە لە بازرگانی، بەڵام نەخێر، بەڵکو فەلسەفەیە. زۆر کۆیلە هەیە بەڕواڵەت چاک و دیارە، بەڵام وەختێ بە وریاییەوە دەڕوانییە ناوەڕۆکی خەراپ دەردەچێت... [٥٦٩/١٢٢].

مارکس، مارکسیزم و چینی کۆمەڵایەتی

لەگەڵ ئەوەشدا کە بەگشتی وای بۆ دەچن «مارکس» یەکەمین کەس بووە باسی مەسەلەی ململانێی چینایەتی کردووەو وەک پێشڕەوی بزووتنەوەی شۆڕشگێڕی بەرەو کۆمەڵگای بێ چین لە قەڵەم دەدرێت، بەڵام دەبێ جەخت لەسەر ئەوە بکەین بەدرێژایی مێژوو گەلێک زۆربوون ئەو کەسانەی کە ئارەزووی کۆتاییهێنان بەجیاوازی چینایەتییان هەبووە [١٢٣/٨-١١].

لە روانگەی مارکسەوە چینە کۆمەڵایەتییەکان بەدەر لەویستی دەوڵەت و مرۆڤەکان دروست دەبن. لە بارەی ئاستی پەرەسەندنەوە، دابەشبوونی کار لە کۆمەڵگا سەرهەڵدەدات و پەیوەندیی بەڕێوەبەرایەتی و پیادەکردن، وەکو دابەشبوونی نایەکسانی بەرهەم و دەستکەوتەکانی کار دێنێتەکایەوە. ئەم حاڵەتە کاتێک پەیدا دەبێت کە دەستەیەک لە کۆمەڵگای مرۆیی بتوانن زیادەی بەرهەم (زیادەی بەرهەم لە تێچوونی) بەدەست بێنن. لەدیدی مارکسەوە ململانێ بەمەبەستی زیادەی بەرهەم هێنان سەرچاوەی دابەشبوونی چینەکانە. بەکورتی هۆکارەکانی وەک پەیوەندییەکانی کار، موڵکایەتی، دەسەڵات، ئیعتیباری کۆمەڵایەتی دەبن بەهۆی توێژبەندکردنی کۆمەڵایەتی [٦٤/٤٠]. مارکس لەو باوەڕەدابوو کە چینی کۆمەڵایەتی لەسەر رێکخستنی بەرهەمهێنان بنیاتنراوە. سیستمی ئابووری سەرمایەداری دەسەڵاتی دا بەوکەسانەی کە ماڵ و سامانیان لەبەر دەستدابوو. ئەمانە خاوەنی هۆیەکانی بەرهەمهێنان بوون و سوودیان لە مانە وەردەگرت. لە بەرامبەردا ئەم کەسانەی کە ماڵ و سامانیان نەبوو هەروەها دەسەڵاتیشیان نەبوو، لەم حاڵەتەدا کرێکار تەنها دەیتوانی هێزی کاری خۆی بەسەرمایەدار بفرۆشێت. بەبڕوای مارکس ئەم دوو گرووپە بەردەوام لەگەڵ یەکدیدا لە ململانێدا بوون. مارکس لەرێی لێکۆڵینەوەی مێژووییەوە بەو ئەنجامە گەیشت

کە ئەم جۆرە ململانێیە حاشا هەڵنەگرەو سەرەنجام سەردەکێشێ بۆ شۆڕش و گەڕانەوە بۆ دیموکراسییەتی راستەقینە. لە روانگەی مارکسەوە سیستمی چینایەتی ئەنجامی راستەوخۆی دابەشبوونی کارە. ئەو سیستمەی کە کرێکاری بێبەش کرد لە بەرهەمی کارەکەی و کردی بەکۆیلەی حەقدەست. سیستمی بەرهەمهێنانی پیشەسازی کرێکاری کرد بەبوونەوەرێکی بێ دەسەڵات. لە بەرامبەردا دەسەڵات کەوتە دەستی ساماندارەکان واتە ئەو کەسانەی کە دەوڵەتیان پێکهێنا. هەلومەرجی ژیانی کرێکارانی ئەوروپی (بەتایبەتی بەریتانی) لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا پشتوانی لە تیۆرەکەی مارکس دەکرد. مارکس پێشبینی ئەوەی کرد کە شۆڕش شتێکی حەتمییەو خەڵکی لە بەرامبەر زۆردارەکان هەر رادەپەڕن. سامانی کۆمەڵگا دەگرنە دەست و بۆ سوودی گشتی دووبارە دابەش دەکەنەوە [١٧/١٨]. لە نامەی «مانیفێست»دا هاتووە «سەرتاپای کۆمەڵگا لە جاران زیاتر دابەش دەبێ بۆ دوو ئۆردووگای گەورەی دژبەیەک، بۆ دوو چینی گەورە کە راستەوخۆ دەکەونە بەرامبەر یەکتری ئەمانیش، بۆرژوازی و پرولیتاریان. لەسەپانەکانی سەدەکانی ناوەڕاست خەڵکی ئازادی یەکەمین شارەکان پەیدابوون. لەم جۆرە شارنشینە ئازادانەش یەکەمین رەگەزەکانی بۆرژوازی گەشەیان کرد» (١٢٤/ ٣٦-٣٧).

مارکس لە توێژینەوەکەی خۆی لە مەڕ شێوازی بەرهەمهێنانی ئاسیایی گەیشتنە ئەو ئەنجامەی لەو وڵاتانەدا کە دابینکردنی وزە سروشتییەکان (ئاو) بەرێژەیەکی فراوان گرنگییەکی زۆری هەبوو چینی بەڕێوەبەر یان دەزگای بەڕێوەبردن گۆڕا بۆ خاوەنی ئەسڵیی زەوی. لە کۆمەڵگای کۆندا شێوازی بەرهەمهێنانی کۆیلایەتی زاڵ بوو کە ئەویش ئەنجامی شەڕوشۆڕو خۆسەپاندن بوو. لە شێوازی بەرهەمهێنانی دەرەبەگایەتیدا چینێکی فەرمانڕەوا پێدەگات کە لەپلەو پایەی سەربازییەوە سەرهەڵدەدات، ئەویش خانەدانییە (ئەرستۆکراتی). لەمەڕ بۆرژوازییەتەوە خاوەندارێتی سەرمایە لە شێوازی بەرهەمهێنانی سەرمایەداریدا دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەسەڵاتدارانی ئابووری رۆڵی بەڕێوەبەرێتی وەدەست بێنن، بەگوێرەی تێڕوانینی مارکسی «پرۆلیتاریا» دوایین چین دەبێ کە هەژموونی ئابووری و سیاسی هەڵدەگرێ. دابەشبوونی چینەکان کە خۆی بەرەنجامی بەرهەمهێنانی ناتەواوە لەگەڵ فراوانبوونی هێزەکانی بەرهەمهێناندا لەناو دەچێت. دیارە مارکس بوونی چینە ناوەندییەکانی وەکو (جووتیار، چینە ناوەندییەکانی شارنشین و لادێی و رۆشنبیران و پرۆلیتاریای لاوەکی) پەسەند کردووە.

له روانگەی مارکسییە نوێیەکانەوە ئەو دەسەڵاتەی کە لە سەروەت و سامانەوە سەریهەڵداوە کاردەکاتە سەر چەند بوارێکی وەک پارتە سیاسییەکان، سەندیکاکان، گرووپەکانی فشار، ئەنجوومەنە پیشەییەکان، هۆیەکانی پێکگەیشتنی جەماوەری. لەلایەکی ترەوە پێگەی کۆمەڵایەتی کەسەکانیش لەڕووی کار، شێوازی ژیان، کولتوور، خوێندن، هاوسەرێتی، بزاوتی کۆمەڵایەتی و رۆڵە بەدەستهاتووەکان دەکەونە ژێر دەسەڵاتی بونیادی چینایەتییەوە [١١٦/١١٦-١١٨].

بەراوردکردنی تایبەتمەندییەکانی چینی کۆمەڵایەتی لە روانگەی مارکسەوە [١١٦/ ١١٦-١١٨]

پرولیتاریا	**بورژوا**
لە ژێر فەرمانڕەواییدایە	فەرمانڕەوایە
کۆیلەی کرێ	کڕیاری کار
نامۆیە بەخۆی	خاوەن و کۆنترۆلکەری ئامێرەکانی بەرهەمهێنان
موڵکدار نییە	خاوەندارە
فرۆشیاری هێزی کار	دەسەڵاتداری سیاسی
بێ دەسەڵات	دەسەڵاتدارو دەوڵەمەند
ئاراستەی بەرەو سۆشیالیزم	ئاراستەی بەرەو قازانج
وەبەرهێنراو	وەبەرهێن

ململانێ

هۆشیاری چینایەتی

شەڕی چینایەتی

شۆڕش

روانگە مارکسیستییەکان لە بارەی چینی کۆمەڵایەتی لەلایەن کۆمەڵناسانی وەکو جۆرج گۆرڤیچ (G. Gurvitch) وریمۆن ئارۆن (R. Aron) کەوتوونەتە بەر رەخنەوە. ئەم دووانە لە بنەڕەتەوە پێناسەو دەستنیشانکردنی چینە کۆمەڵایەتییەکانیان لەسەر بناغەی پێوەرە ئابورییەکان رەت دەکردەوەو بۆ دەستنیشانکردنی چین هۆکاری کۆمەڵایەتی دەروونییان دەهێنایەوە.

گرووپێکی تر لە نەیارانی تیۆری «مارکس» پشت بەدەرکەوتنی چینە نوێیەکان دەبەستن. دیارە دەبێ ئەوەش بڵێین کە مارکسیستە توندڕەوەکانیش چەند پێناسەیەکی بەرفراوانتریان بۆ چینی کرێکاران دەستنیشان کردووەو تیایدا کارمەندان، تەکنیکاران، کرێکارانی بواری خزمەتگوزاریشیان خستوونەتە پاڵیان [٤٠/ ٦٢-٦٧].

شۆڕشەکانی وڵاتانی چین، کۆریا، جەزاییر، دەریانخست کە گوندنشینەکانیش یەکدەست لەگەڵ توێژەکانی ناوەڕاست و شارنشین ئەوانیش دەتوانن ئەو رۆڵە ببینن کە مارکس تەنها لە پرۆلیتاریادا دەیبینین. لەلایەکی ترەوە واقیعی کۆمەڵگا سەرمایەدارییە پیشەسازییەکانی ئەمڕۆ ئاماژە بەوە دەکات کە لەم چەند ساڵەی دواییدا خودی بورژوازیی تەقلیدی لەلایەن دەستەیەکی ترەوە کە بەڕێوەبەرانن لە زۆر بواردا وەدەرنراون. «میلڤان جیلاس» بەو ئەنجامە گەیشتووە کە لەسەردەمی گەشانەوەی سۆشیالیزمدا ئەم چینە (بەڕێوەبەران) لە کۆمەڵگا سۆسیالیستییەکاندا هاوتای خۆیان پەیدا کردبوو، چونکە لەم وڵاتانەدا پرولیتاریەکانیش کەوتبوونە ژێر نفووزی بیرۆکراتەکانەوە لە یەکێتی سۆڤیەتی جاراندا، ئەوانەی دەسەڵاتی سیاسییان هەبوو لەسەرەوەی هیرارکیەتی چینایەتیی ئەو وڵاتەدا بوون، پاشان سەرکردە سەربازییەکان، زانایان و رۆشنبیرانی سەر بەدەوڵەت و بەڕێوەبەران و رابەرانی کاروبارە تایبەتییەکان دەهاتن. لە قۆناغی دواتردا سەرکردەکان لە چەند ئاستێکی جیاجیادا گیرسانەوە، وەک «ئێخە سپییەکان، کرێکارە نیمچە شارەزاکان، هێزی کاری ناشارەزا» ئەم سیستمەش تارادەیەک هاوشێوەی ئەوروپای رۆژئاواو ئەمریکابوو. جوتیارەکان لە پایەیەکی خوارتری کرێکارەکانی پیشەسازی بوون. چینەکانی سەرەوە (لە رووی داهاتەوە) جیابوون لە خەڵکی ترو لە شوێنی دابڕاودا نیشتەجێ دەبوون، لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە تارادەیەک گۆشەگیربوون، حەزیان لە ژنخوازی خۆبەخۆیی بوو (ژنخوازی لە چینێک یان گرووپێکی تایبەت بەخۆ). هەروەها چینە باڵاکان چەند جیاوکێکی تریان هەبوو وەکو لێبووردن یان کەمکردنەوەی باج لەسەریان، منداڵەکانیان لە قوتابخانە باشەکاندا دەیانخوێند. هەڵبەتە نایەکسانیی پێشوو کە لە سامانەوە سەری هەڵدەدا لەناو چووبوو و لەم رووەوە موڵکایەتی تایبەتی ماڵ و سامانی نەگوێزراوە (غیر منقول)، کارگەکان، کانگا و بانکەکان، لە ئارادا نەبوو، بەڵام کاریگەری چینی کۆمەڵایەتی لەڕووی

ئەندازەی ماف و تایبەتمەندێتی، دەسەڵات، ئیعتیباری کۆمەڵایەتی هەر لە ئارادابوو [٨/ ١٧٤-١٧٥].

کۆبەندی تیۆرەکان لە بارەی چینی کۆمەڵایەتییەوە

بەدرێژایی چەند سەدەیەک، بەردەوام گرووپێک روویان لەوەبووە کە چینی کۆمەڵایەتی وەک زەرووورەتێک بۆ وەزیفەی کۆمەڵگا مرۆییەکان بخەنەڕوو. لە بەرامبەریشدا گرووپێکی دیکە هێرشیان دەکردە سەر نایەکسانی کۆمەڵایەتی وەک شتێکی بێکەڵک و شتێک کە پێویست نییە. بە تێڕوانینێکی کورتی رەفتاری مرۆڤەکان لەگەڵ یەکدیدا، بەو جۆرە کە لە هەندێک حاڵەتی توندڕەوانەی چینە کۆمەڵایەتییەکاندا وەکو «کاست» یان کۆیلەیی بەرچاو دەکەوێت، بۆمان دەردەکەوێت کە بۆچی زۆربەی بیریارانی پێشوو ئەمڕۆ بەم چەشنە هاودەردییە و هەندێ جاریش بەو زیادەڕەوییە لەچینە کۆمەڵایەتییەکانیان روانیوە.

بەگوێرەی تیۆری «وەزیفی» کە لەلایەن «کینگرلی دەیڤیس» (K. Daivis) و «ویلبرت مور» (W. E. Moor) خراوەتەڕوو، هەر کۆمەڵگایەک بۆ مانەوەی خۆی دەبێ هەندێک لە پێویستییەکان تێر بکات. پێویستە چەند مامۆستایەکی هەبێت کە کاری بە کۆمەڵایەتیکردن لە ئەستۆبگرن، چەند واعیزێکی هەبێت کە تەبایی ئەخلاقی کۆمەڵگا دابین بکەن، چەند سیاسیەتمەدارێکی هەبێت کۆمەڵگا بەڕێوەببەن، چەند ئەفسەرێکی هەبێت کاروباری بەرگریان لە ئەستۆدا بێت.. هتد. بە مەبەستی وەڵامدانەوەی ئەم پێویستییانە کۆمەڵگا نموونەیەک لە پاداشتەکان ئامادە دەکات تا بتوانێ ئەندامەکانی خۆی هان بدات بۆ بەجێگەیاندنی چەند کارو وەزیفەیەک. لەبەر ئەوەی هەندێک لە شوێنگەو پایەکان بۆ هێشتنەوەی کۆمەڵگا لەوانی تر گرنگی زیاترە هەروەها ئەو پاداشتانەش کە دەدرێت بەم پێگانە زیاترە تابتوانێ شیاوترین و لێهاتووترین ئەندامان رابکێشێت، لێرەوەیە کە نایەکسانی لە دابەشکردنی تواناکاندا دەردەکەوێت. لەمەوە لەزۆربەی وڵاتاندا مافی سەر کۆمارێک لە نوێنەرێکی ئەنجوومەن زیاترە چونکە وا پێدەچێ ئەو لەڕووی پاراستنی بەردەوامیی کارایی کۆمەڵگا گرنگییەکی زیاتری هەیە. بەچەندین بەڵگە کە لەبەردەست دایە ئاماژە بەوە دەکات کە تەنانەت لەو وڵاتانەشدا کە تیایدا بزاوتی کۆمەڵایەتی کارێکی ئاساییە توانای تاکەکان بۆ گەیشتن بەپێگە گرنگەکان وەکو یەک نییە. لە وڵاتانی وەک ئەمریکا ئەگەر رەش پێستێک یان سپی پێستێکی

هەژار خاوەن تواناو ئامادەیی بەرچاویش بێت، یان هەر لە قۆناغی قوتابخانەدا پشتیوانییەکی ئەوتۆ ناکرێت یاخود پێی خۆشبێ یان نا کۆمەڵگا پەلکێشی دەکات بۆ کارکردن لە وەزیفەیەکی دیاریکراودا. لێرەوەیە کە توێژبەندیی کۆمەڵایەتی لە بەرامبەر زۆرێک لە ئامادەییە شاراوەکانی خۆی ستەمکارە [٥٢/٧٥].

چەند روانینێکی جیاجیا بۆ چینی کۆمەڵایەتی [١٧٠/٨]

ئەوانەی بە چینی کۆمەڵایەتی رازین دەڵێن:	رەخنەگرانی چینی کۆمەڵایەتی دەڵێن:
- سروشتی مرۆڤ پێویستی بەکۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی بەهێز هەیە	- سروشتی مرۆڤ چاکەو سیستمە کۆمەڵایەتییە هەڵەکان هۆکاری ئەو خراپەیەن
- سەقامگیری گرنگترە لە یەکسانی	- یەکسانی گرنگترە لە سەقامگیری
- هەموو سیستمێک لە بێ نەزمی باشترە	- بێ نەزمی باشترە لە سیستمی ناعادیل
- نایەکسانی لێهاتووییەکان دەبێتە هۆی نایەکسانی پاداشتەکان	- لێهاتووییەکان هێندەی یاساو پاداشتەکان نایەکسان نین
- پێگەی باشتر هەمیشە پاداشتی کاری زیاترە	- هەمیشە پێگەی بەرز ئەنجامی خۆسەپاندن، یان بۆ مانەوەیە
- نایەکسانی چینایەتی دەبێتە هۆی بەجووڵە خستنی کۆمەڵگاکان	- ئەو نایەکسانییە چینایەتییە کە هەیە زیاترە لەو ئەندازەیەی کۆمەڵگا پێویستی پێیەتی

رەخنەگرانی چینی کۆمەڵایەتی، زیاتر نرخ بە «یەکسانی» دەدەن نەک «سەقامگیری». هەروەها ئەم دەستەیە پشتیوانیان لە چەند روانگەیەک لە بارەی تواناکانی مرۆڤ، کۆمەڵگا مرۆییەکان و سروشتی مرۆیی کردووە، ئەم روانگەیەش دژی روانگەی پارێزگارانە. روانگەی رەخنەگران بۆ سروشتی مرۆیی گەشبینانەیەو لەسەر ئەو باوەڕەیە کە تەنها یەک سیستمی کۆمەڵایەتی دروست یان دادگەرانە دەتوانێ مرۆڤ لە سووربوون لەسەر دەسەڵات و سامان دەرباز بکات. ئەم گرووپە هەمیشە کۆمەڵگا بە نادروست و نا دادگەرانە دەزانن و ئەمانە بەگشتی رابەرایەتی و پێگەی چینایەتی بەرز بەئەنجامی زاڵبوون لەسەر بناغەی باشتربوون دەزانن کە ئەویش پارێزراوەو دەپارێزرێت (واتە قۆرخکراوە بۆ کەسانێکی تایبەتی) و بەشێکی مەزنی ئەم پرۆسەیەش لە رێگەی میرات و بۆمانەوەو زۆرکاری دێتە

ئاراوه. ئەم گرووپە پێیان وایە کە یاساکان حاڵەتێکی مۆنۆپۆلیان هەیەو بەقازانجی دەوڵەمەندانن. [٤٧/ ١٥٤-١٥٧].

گومانی تێدانییە کە ئەم رەخنەکارییە بەردەوامە لەنایەکسانییە کۆمەڵایەتییە توندوتیژەکان بەرە بەرە بەرەو بەدیهێنانی چەند سیستەمێکی کۆمەڵایەتی هاوسەنگترچووە هەرچەندە کە لەهەندێک وڵاتاندا هەژاری تا ئەندازەیەکی بەرچاو کەمبۆتەوە، بەڵام هێشتاکە بۆشایی نێوان هەژارو دەوڵەمەند گەلێک زۆرە.

توێژینەوە فراوانەکانی «لوید وارنەر» (W. Loyd Warner) لەمەڕ چینە کۆمەڵایەتییەکانی ئەمریکا لە دنیای هاوچەرخدا گرنگییەکی زۆریان هەیە. ئەو شەش جۆرە چینەی کە بەڕای ئەو ئێستا لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا هەیە دەتوانین بەم جۆرە ریزیان بکەین. چینی سەری سەروو، سەرووی روو لە خوار، ناوەندی روو لە سەروو، ناوەندی روو لە خوار، خوارووی روو لەسەروو، خواری خوارەوە. چینی سەری سەرەوە ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە لەڕووی سامان و پێگەی خێزانییەوە لە ئاستێکی زۆر بەرزدان. چینی سەرووی روو لە خوار، ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە تازە بەتازە سامانیان بەدەست هێناوە. چینی ناوەندی روو لەسەروو گرووپی بازرگانان و پیشەکاران و شارەزایانی زانستی و هونەری دەگرێتەوە، کە بەگوێرەی ئەندازەی سەرکەوتنیان لە کارو کاسبی و زەمینەی لێهاتووییان رەنگە بکەونە پاڵ چینی ناوەندی روو لە سەروو یان ناوەندی روو لە خواروو. چینی ناوەندی روو لەسەرووش دەستەیەکی زۆر لە کارمەندانی ئێخە سپی دەگرێتەوە. چینی خوارووی روو لەسەروو ئەو هەژارە بەرێزانە دەگرێتەوە کە زیاتر لە بواری کەم دەرامەتدا کار دەکەن. چینی خواری خوارەوە ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە وارنەر گوتەنی زۆر کەس لە چینی ناوەندی بە (بێکارو تەمبەڵ) ناویان دەبەن [٨/ ١٧٥-١٧٦].

ئەمڕۆکە ئیدی ئەو تیۆرانەی مەیلی لەناوبردنی چینە کۆمەڵایەتییەکانیان هەیە یان ئەو تیۆرە وەزیفییانەی کە لەسەر زەرورەتی چینەکان بنیاتنراون، هیچیان بەتەنیایی قەناعەت بەخش نین. ئەو بابەتەی کە ئێستاکە زیاتر لە ئارادایە ماهیەت و رادەی جیاوازیی چینی کۆمەڵایەتییە نەک باسکردن لە بوون و نەبوونی. [٥٧/ ٣٣١-٣٣٨].

چینی ناوەند

لە ساڵەکانی ١٩٥٠ بەدواوە کۆمەڵناسان پێگەی تایبەتی چینەکانی ناوەندییان لە دنیای نوێدا تاوتوێ و شیکردۆتەوە. «تالکۆت پارسۆنز»و دەستەیەکی دیکە لە کۆمەڵناسانی ئەمریکا ئەم حاڵەیان هێنایە گۆڕێ کە زۆربوونی توێژە مووچە وەرگرەکانی غەیرە کرێکارو کەمبوونەوەی ژمارەی موڵکدارە سەرمایەدارەکان لە دنیای هەنووکەییدا ،بۆتە هۆی زیاتر وێکچوونی هەلومەرجە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان و جیاوازییەکانی نێوان گرووپە جیاجیاکان زیاتر بەرەنجامی هۆکاری دەسەڵات و جیاوکی کۆمەڵایەتی کارەکانە [٤٠/ ٦٢-٦٧].

«رایت میلز» (C. W. Mills)کۆمەڵناسیی ئەمریکایی لە کتێبی (چینی ناوەندی نوێ)دا بۆ یەکەمجار لە ساڵی «١٩٥١»دا چەمکی «ئێخەی سپی» (White Collars)ی بۆ وەسفکردنی کارمەندان و کارمەندانی پایەبەرز لە بەرامبەر «ئێخە شینەکان»یان کرێکاراندا بەکارهێنا. میلز مەرجی زەرووری کۆمەڵگا شارنشینە نوێیەکان بەبوونی توێژێکی فراوانی کارمەندان و فرۆشیاران و راوێژکاران، سەرپەشتیارانی بەشەکانی فرۆشگاکان و سەرکاران و فێرکاران و کاربەدەستانی پۆلیس و خاوەن پیشە هاوشێوەکان دادەنێت، زیادبوونی ژمارەی «ئێخە سپییەکان» بەبۆچوونی ئەو بەڵگەیەکی رۆشنە بۆ رەتکرانەوەی تیۆرەکانی مارکس و لیبرالەکان. بوونی جەماوەرێکی فراوان لەم توێژە چینایەتییە نێوەنجیانەدا دابەشکردنی کۆمەڵگا بۆ دوو چینی موڵکدارو کرێکار رەتدەکاتەوە [١٢٥/ ٣٣-٣٦].

زیادبوونی ژمارەو جۆری کاری ئازاد بەشێوەیەکی زۆر بەرچاو ئاماژەیە بۆ چوونە ناو سەردەمی چینی ناوەند. میلز مامۆستایانی زانکۆو پزیشکان و پارێزەران دەخاتە ئەو ریزەوە (جگە لە نووسەران و هونەرمەندان)، چونکە پێی وایە ئەمانە لەبەرئەوەی وەکو چەند پسپۆڕێک کە ئۆرگان و دەزگا زانستی و پزیشکی و دادوەرییەکان بەکاریان دێنن لەمەوە سەربەخۆیی خۆیان لەدەست داوە. ئەمڕۆ خەڵکانی وەکو ئامارکاران و زانایانی کۆمەڵناسی و پەرستاران و نەخشەکێشەران بەهۆی ئەوەی کە خوێندنێکی زۆر تایبەتییان هەبووە لە خەڵکی تر جیا دەبنەوە نەک بەهۆی ئەوەی کە کولتوورێکی جیایان هەیە[٢٠/ ٦٢-٦٧].

«میلز» بەو ئەنجامەی دەگات کە بەدرێژایی سەدەی رابردوو دەرامەت و سامانی چینی ناوەند رووی لە کەمی بووە هەتا لە جەنگی دووەم جیهانی بەدواوە ئەم گرووپە تووشی بێکاری هاتن. ئەو جیاوازییەش کە ئەم گرووپانە هەیانبوو لەڕووی

کرێوە بەبەراورد لەگەڵ کرێکاران و تەنانەت هەندێک لە بەڕێوەبەرانی یەکە بچووکەکان لەناوچووەو نەماوە. سەرەڕای ئەو گۆڕانکارییە نالەبارەی ئەم چینە تووشی بووە. «میلز» پێی وایە هێشتا کاری ئێخە سپییەکان بایەخێکی تایبەتی لە خۆیدا پاراستووە، ئەویش رەنگدانەوەو نیشانەی دەرەکی ئەم گرووپەیە بەتایبەتی لەڕووی جل پۆشین و شێوازی ژیان و ئاستی خوێندن و وابەستەیی نەتەوەییان (کە لە ئەمریکادا بەزۆری سپی پێستەکانن). ئەمەش بۆ خۆی جیاوازی نێوان پێگەی ئێخە سپییەکان و شوێنگەی راستەقینەیان لە هیرارکیەتی چینە کۆمەڵایەتییەکاندا، پاساودار دەکات. کەواتە پێگەی کۆمەڵایەتییە (نەک داهات) کە شوێنگەی ئێخەسپییەکان و پلەوپایەیان لە بونیادی کۆمەڵایەتیدا دیاری دەکات. «میلز» پێی وایە کە لەرووی دەستڕۆیشتنی کۆمەڵایەتییەوە ئێخە سپیەکان وەک «قارەمانە تێکشکاوەکان» حیساب دەکرێن و ناتوانن هیچ جۆرە فشارێک بخەنە سەر دەسەڵاتداران. بەگشتی ئەم چینە دەستەستانە لەبەرامبەر ئەو مەترسییانەی کە هەڕەشەیان لێدەکات. مەترسیی وەکو هەڵاوسان، بەرزبوونەوەی باجەکان، یان قەیران لە نموونە تەقلیدییەکانی ئەخلاقدا، کەپێشتر بایەخێکی تایبەتی بەمانە دەبەخشی [٤٠/ ٦٢-٦٧].

هەژاران و هەژاریی

رەنگە بتوانین ئەو پێناسەی «هۆرتۆن» (P. Horton) پەسەند بکەین کە هەژاری هەلومەرجێکە تیایدا کەسەکان ئەوەندە پارەیان نییە کە لانی کەمی ستانداردی سەلامەتی و مانەوەی خۆیان (بەو ئەندازەی کە لە کۆمەڵگاداو لەلایەن زۆرینەی خەڵکی بەهەلومەرجێکی ئاسایی حیساب دەکرێت). «هۆرتۆن» بەتێڕوانینێکی تایبەتی دەڕوانێتە کۆمەڵگای ئەمریکی و بەو ئەنجامە دەگات کە هەژاران ئەو کەسانەن کە لە پەراوێزی کۆمەڵگادا دەژین و زۆربەیان تووشی چەند کێشەو دەردێکی کۆمەڵایەتی یان جەستەیی دەبنەوە. لەم وڵاتەدا وردترین پێوەری دەستنیشانکردنی هەژار بە «هێڵی هەژاری» (Poverty line) ناو دەبەن کە مانایەکی ئابووریی هەیە. بەم جۆرە لێکی دەداتەوە کە هەرکاتێک خێزانێکی چوار کەسی لە ساڵێکدا کەمتر لە ٩٢٨٧ دۆلار داهاتی بێت (ئەم ژمارەیە بۆ ساڵانی ١٩٨٢ بەسەرەوەیە) ئەوا ئەو خێزانە دەکەوێتە ژێر هێڵی هەژارییەوە. پێش ئەم پێوەرە لە ساڵی (١٩٦٠)ەوە پێوەرێکی تر بەکاردەهات کە (٣٠٠٠) دۆلاربوو.

هەژارەکان کێن؟ پێوانەکردنی هەژاریی کارێکی ئاڵۆزە. ئاشکرایە کە کرێکارێکی وەرزیی بێخانوو و خاوەن هەشت منداڵ، کە تووشی قەرزداری و بەدخۆراکی و نەخۆشی بووەو ئاستی داهاتی رۆژانەی زۆر نزم بێت، ئەوا ئەم کرێکارە بەگوێرەی هەر پێناسەیەک بێ دەبێ ناوی بنێین «هەژار»، بەڵام کێشەکە ئەوەیە کە هەموو خێزانە هەژارەکان لەم هەلومەرجە ئاشکرایەی هەژاریدا نین. جگە لەمە هەژاری تەنها لایەنی تاکەکەسی و خێزانی نییە بەڵکو دەشێ رەهەندی نەتەوەیی و نەژادی و کۆمەڵی و ناوچەیی و نەتەوەییشی هەبێت[٨/ ٢٦٥-٢٦٦].

چەمکی هەژاری رێژەیی پشت بەوە دەبەستێت کە لەم جیهانەدا کە گۆڕانکارییەکان بەخێرایی تێدەپەڕن، ئەو شتانەی کە پێشتر لەوڵاتێکدا بەجوانکاری زیادە دادەنران ئەمڕۆکە لە هەمان وڵاتدا رەنگە بەپێویستی (ضروریات) حیساب بکرێن. پێ بەپێی گۆڕانکاری لە چاوەڕوانییە کۆمەڵایەتییەکانی تاکەکاندا «ستانداردەکانی ژیانیش» دەگۆڕێن. چەمکی هەژاریی رێژەیی بەزۆری لەو رووەوە گرنگی هەیە کە کۆی کولتووری ئەو کۆمەڵگایە لە بەرچاو دەگرێت کە هەژاریی تێدا هەیە. لەم روانگەیەوە کەسێک کە ئاستی ژیانی لە خوار ستانداردەکانی زۆرینەی تاکەکانی کۆمەڵگادا بێت ئەو کەسە لە هەژاری و نەداریدا دەژیت. بەگوێرەی بۆچوونی «پاوەر» (R. Power)و هاوکارەکانی لە بەریتانیا، پێنج گرووپ تووشی دەردی هەژاری بوون کە بریتین لە: بێکارەکان، ئەو کەسانەی حەقدەستێکی زۆر کەمیان هەیە، بەساڵا چووان، نەخۆش و دەردەدارەکان، ئەو خێزانانەی کە تەنها باوک یان دایکیان هەیە. دیارە «پاوەر» مەبەستی ئەوە نییە ئەو گرووپانەی کە باس کران لە بەریتانیا بەهەژار حیساب دەکرێن بەڵکو مەبەستی ئەوەیە کە ئەگەری ئەوە زۆرترە کە ئەمانە تووشی هەژاری ببن [١١٦/ ٢٠-٢١].

چەمکی «بازنەی خەراپی هەژاری» پشت بەوە دەبەستێت کە هەرکاتێک هەژاری دەرکەوێت هەموو دەرگاکان دادەخرێن و بازنەیەکی بێکۆتایی نەهامەتییەکان پەیدا دەبێت کە دەرچوون لێی دژوارو زەحمەتە. هەر لایەنێکی گرنگی بازنەی ژیانی تاک بەستراوەتەوە بەلایەنەکانی دیکەی لەم جۆرەوە کە شوێنەوارە زیادەکانی هەژاریی پتەو بکات. ئەم شێوەی خوارەوە ئەو راستییە پیشان دەدات.

یەکەمین لێکۆڵینەوە کە تارادەیەک بەشێوازێکی زانستی لە بارەی هەژارییەوە لە

جیـهـانـدا ئەنجـام درا، دوو لێکۆڵینەوە بوو لە دەوروبەری سـاڵـی ١٨٩٠دا لەلایەن «راونتری» (S. Rowntree) لە نیۆیۆرک و «بۆت» (C. Booth) لە لەندەن ئەنجام درا ... یان
زۆر ... لە
هەد

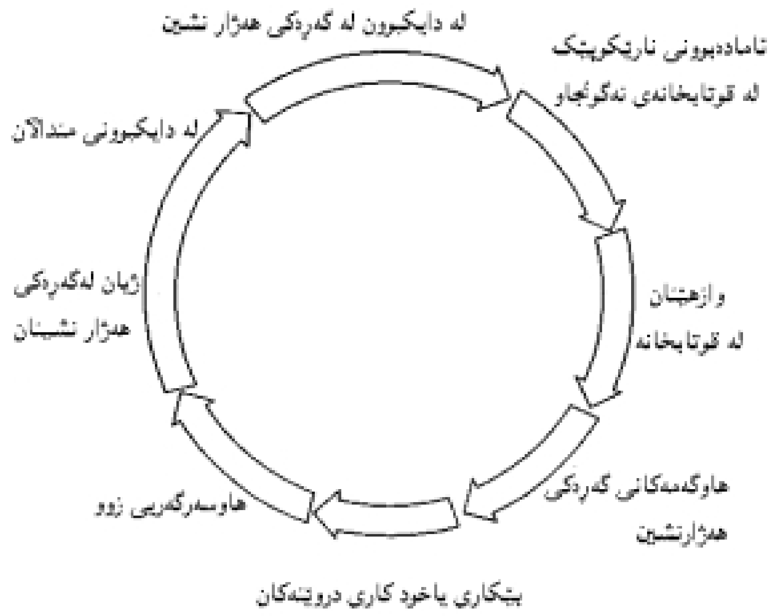

خولی پووچی هەژاری [١١٦/٢٠-٢١]

راونتری هەردوو زاراوەی «هەژاریی بەرایی» (کەسانێک کە کەمترین خۆراکیان نەبوو) و «هەژاریی نێوەنجی» (ئەو کەسانەی کە دەیانتوانی خۆراکی خۆیان پەیدا بکەن، بەڵام حەزیان دەکرد پارەی خۆیان لە شتی دیکەدا سەرف بکەن) بەکارهێنا. ئامانجی ئەوەبوو کە جیـاوازی دابنێت لە نێوان ئاستـەکانی هەژاریدا. ئەمڕۆکە زاراوەی «هەژاریی رەها» بۆ وەسفکردنی هەلومەرجی ئەو کەسانە بەکاردێت کە لانی کەمی پێویستییەکانیان نییە یان لە تەنگانەدان.

ئەگەر بپرسین لانی کەمی پێویستییەکان چییە؟ گەلێک کەس یەکسەر وەڵام

دەدەنەوەو دەڵێن بریتییە لە پێویستیی خۆراکی گونجاو، جلوبەرگ و شوێنی نیشتەجێبوونی گونجاو. رەنگە هەندێکی تر چەند شتێکی وەکو: دڵنیاکردنەوە لە مەترسییەکان و خزمەتگوزاری تەندروستی و دەرمانیش زیادبکەن. رەنگە ئەو کەسانە کەمتر بن کە «توانایی خوێندن و نووسین» وەکو شارەزاییەکی کۆمەڵایەتی زەرووری بۆ ژیانی ناو کۆمەڵگا باس بکەن.

هەر چۆنێک بێت لەودیو ئەم تێڕوانینەوە ئەو دادوەرییە هەیە کە پێویستە سەرەکییەکانی هەمووان وەکو یەک نین، و لە راستیدا کۆمەڵێک پێویستی مرۆیی هاوبەش هەیە کە هەمووان دەبێ هەیان بێت. بە پێودانگی جیهانی و لە هەلومەرجی گۆڕانکاری خێرای هەموو پێوەرو بەهاکاندا دەسکەوتنی ئەم کۆمەڵە پێویستییانە پێدەچێ مەحاڵ بێ. تەنانەت پێویستییەکانی خۆراکیش لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی دیکە جیاوازە [١١٦/ ٢٠-٢١]

بەگشتی کۆمەڵناسان لەو باوەڕەدا نین کە لە بنەڕەتدا هەژاریی دەرەنجامی رەفتارە «کەسییەکان» بێت و کەسەکان وەکو تاک بەرپرسیاری هەژاریی خۆیان بن. هەرچەند ئێمە «خۆمان بەرپرسیارین لە رەفتارە کۆمەڵایەتییەکانی خۆمان، بەڵام کۆمەڵناسان لە هەوڵی ئەوەدان بیسەلمێنن کە لەودیو رەفتارو ئیدراکاتە کەسییەکاندا هێزە کۆمەڵایەتییە گشتییەکان هەن کە بەرپرسیارن لە بوونی هەژاریی «وەک دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی» [١١٦/ ٢٠-٢١].

لەسەردەمی رێنیسانس بەدواوە ئەو بیرۆکە قبوڵکرا کە هەژاریی بەرەنجامی سزا ئاسمانییەکان نییە (بەهۆی گوناهکارییەوە)، بەڵکو ئاسەواری داهاتی کەم و کێشە خێزانییەکان و باری نالەباری تەندروستی و نەبوونی و هۆکاری دیکەی لەم جۆرەوەیە. بەدرێژایی مێژوو هەمیشە کەسانێک هەبوون بە زەحمەت باوەڕیانکردووە کە هەژاریی راستەقینە لە کۆمەڵگادا هەیە.

ئەم بێباوەڕییەش رەنگە بەهۆی نزمی ئاستی هۆشیاری ئەوان بووە لە بەرامبەر باروزروفی کۆمەڵگادا. لێرەدا ئەو قسەیە دەهێنمەوە کە لە «ماری ئەنتوانێت»ەوە هاوسەری «لویسی شازدەهەم» دەیگێڕنەوە پاشای فەرەنسا، کاتێ بیستی خەڵکی لەکاتی نارەزایی دەربڕینیاندا هاواریان دەکرد (نانمان نییە) لە وەڵامیاندا گوتی «ئەی بۆ کێک ناخۆن»

لە هەندێ سەردەمی مێژوویی جیهاندا، هەژاری کۆمەڵاتی خەڵک بەهۆی کەمی بەرهەمهێنان و.. هتد راستییەکی حاشا هەڵنەگربوو، و هەندێ جار گەیشتوون بەو

ئەنجامەی کە هەژاریی نەک تەنها ڕاستییەکی خۆ لێبەدوور نەگیراوە بەڵکو دیاردەیەکی زەرورییەو دەبێتە هۆی ئەوەی کە هەندێ کەس ناچارین چەندین کاری ترسناک و نابەدڵ و ماندووکەر کە لە کۆمەڵگادا هەیە ئەنجام بدەن. دیارە کە ڕێژەی ئەم کارانە لە کۆمەڵگاکانی ئێستادا کەمتر بۆتەوەو زۆربەی ئەو کارانە بەزۆری لە ڕێگای ئامێرەکانەوە ئەنجام دەدرێن [١٨٦/٨-١٨٧].

چەمکی پێگەی کۆمەڵایەتی

پێگە، کۆمەڵێک ماف و ئەرک دەگرێتەوە کە دەربڕی شوێنگەی کەسێکە لە بەرامبەر کەسانی دیکەدا، جا ئەم پەیوەندییانە چ ئاسۆیی بن یان ستوونی، لەسەر بناغەی یەکسانی بن یان پلەو پایە، یان بەسترابنەوە بە بەرژەوەندی و ئیعتیباری کۆمەڵایەتی یان بۆ شانازی پێوەکردن بن [١٠٨/٢].

زۆربەی خەڵکی دەستەواژەی پێگە (Status) بۆ وەسفکردنی ئاستی ئیعتیباری کۆمەڵایەتی کەسێک بەکاردەهێنن. دیارە کۆمەڵناسانیش ئەم وشەیە بۆ شوێنگە (Position) لە کۆمەڵگادا بەکاردەهێنن. شوێنگەی ڕەسمی یان نارەسمی، ئۆرگانی یان نائۆرگانی و... هتد، ئەمانە هەموو چەند جۆرێکی پێگەی کۆمەڵایەتین. هیچ کەسێک تەنها پێگەیەکی نییە. ئێمە هەموومان لە یەک کاتدا چەند پێگەیەکمان هەیەو هەموو پێگەکانیش گرنگییەکی هاوشێوەیان نییە. بەهۆی سەرکەوتوویی زیاتری هەندێک پێگەوە بەپێگەی زاڵ دادەنرێن، چونکە حاڵەتێکی دەستنیشانکەریان هەیە لەسەرجەم پێگەو شوێنگە کەسییەکان لە ژیانی مرۆڤدا. دەوڵەمەندبوون یان هەژاربوون چەند پێگەیەکی جیاجیا بۆ کەسێک دروست دەکات وەک: هاوسەر، برادەر، برا، دراوسێ و (چەندین پێگەی تر). بیستوومانە کە دەڵێن فلان کەس (کە بۆ نموونە دەوڵەمەندە یان فلان پایەی هەیە) برادەری منە یان خزمی منە. بەپێچەوانەوە پێگەکانی کەسانی هەژار یان نەناسراو و بێ پلەوپایەو.. هتد مرۆڤ شانازی بە هەبوونی پەیوەندی پێیانەوە ناکات. خەڵک تەنانەت ئەگەر پەیوەندییەکی نزیکیشی لەگەڵ کەسێکی لەم جۆرە هەبێ ڕەنگە لە بەرچاوی نەگرێت یان ڕەنگە نکۆڵی لێبکات.

یەکێک لە گرفتەکان لە لێکۆڵینەوەی چینی کۆمەڵایەتیدا لەمەڕ کار، داهات و فێرکردن، ئەوەیە کە هەندێ لەو هۆکارانەی کاریگەرییان هەیە بەردەوام لە بواری لێکۆڵینەوەدا دەمێننەوە، تەنانەت لەو کۆمەڵگایانەشدا کەلافی ئەوە لێدەدەن لەسەر

بناغەی هەوڵ و بەدەسهاتەکانی کەسەکان حوکم دەدەن. بۆ نموونە زۆربەی ژنان ناتوانن ئەو جیاوکە بەرزە کۆمەڵایەتییانە بەدەست بێنن کە پیاوان هەیانە چونکە زەمینەی پێشکەوتن بۆ پیاوان لە زۆربەی بوارەکانی ئیشکردندا ئاسانترە. ئەندامێکی نوێی دادگایەکیش پلەکەی لەگەڵ ئەندامە کۆنەکاندا بەراورد ناکرێت هەتا ئەگەر هەردووکیان هەمان پلەی خوێندنیان هەبێت (چونکە تارادەیەک هۆکاری تەمەنیش بۆ خۆی پێگەیەکی تایبەتی هەیە). دەرچوویەکی بەشی بازرگانی لە زانکۆ کە بیەوێ لە شارەکەی خۆیدا دەستبداتە بازرگانیکردن ئەگەر لە بنەماڵەیەکی بەناوبانگ و ناسراوی شاربێت بایەخێکی کۆمەڵایەتی حازر بەدەستی هەیە. ئەگەر وانەبێ دەبێ خۆی ناوبانگ بۆ خۆی پەیدا بکات [٤٥/ ٨١-٨٣].

چین و پێگەی کۆمەڵایەتی

ڕوانگەی مارکسیستی لەمەڕ چینە کۆمەڵایەتییەکان پشت ئەستوورە بە کارو پەیوەندی کار بەهۆیەکانی بەرهەمهێنانەوە. ئەمەش سیستمێکە دوو چینی کۆمەڵایەتی تێدایە. ئەم ڕوانگەیە وەڵامێکی نییە بۆ ئەو پرسیارانەی کە خەڵکی چۆن دەڕوانە چینی کۆمەڵایەتی خۆیان؟ یان چۆن خەڵکی تر دەخەنە ناو نموونە چینایەتییەکانەوە. بۆ نموونە هەندێک کاری وەک شوفێری تراکتۆر، دارتاش، حەمباڵی ڕێگای ئاسن، شاگردی، چێشتخانە، شاگردی فیتەر چۆن پۆلێن دەکرێن؟ ئایا ئەمانە هەموو چینی پرۆلیتاریا یان کرێکارن و لەمەوە دەکەونە یەک ئاست یاخود دەتوانین بڵێین کە پێگەی دارتاش بەرزترە لە شاگردی چێشتخانە یان بەپێچەوانەوە؟ چۆن دەتوانین بڕیار بدەین؟ ئاشکرایە ئەو نموونەیەی تەنها پشت بەکاری کەسەکە دەبەستێ نموونەیەکی تەواو نییە و ناشێ دەربڕی ڕاستەقینەی جیاوازییە کۆمەڵایەتییەکان بێت. پێویستە چەند هۆکارێکی دیکەیش لە بەرچاو بگرین و لە ڕاستیدا دەبێ شوێنگەی تاک لە کۆمەڵگادا لەبەر چاوبگرین. ئەگەر چینی کۆمەڵایەتی لەمەوە سەرچاوە بگرێت کە ئێمە چۆن پارە پەیدا دەکەین، ئاساییە کە پێگەی کۆمەڵایەتی بەستراوەتەوە بەوەی کە چۆن ئەو پارەیە خەرجدەکەین. واتای یەکەم بەندە بە بەرهەمهێنەرەوە، بەڵام واتای دووەم بەندە بە بەکاربەرەوە. ماکس ڤیبەر کە باس و خواسی چین و پێگەی هێناوەتە گۆڕێ «پێگە»ی وەکو جیاوکێکی کۆمەڵایەتی ناساندووە کە لە کۆمەڵگادا دەدرێت بەهەندێک شوێنگەو کۆمەڵگاش لە کۆمەڵە ئاستێک یان چەند پێگەیەک پێکدێت.

پێگەی چینایەتی هەرکەسێک بەستراوەتەوە بەچەند هۆکارێکەوە، ئاشکرایە کار زۆر گرنگە. لەم رووەوە پێگەی پزیشکێک لە کەناسێک بەرزترە، چونکە کارەکەیان جیاوازە. بەڵام لە هەمان کاتدا چەند هۆکارێکی تریش هەن کە لە پێگەی چینایەتیدا لەبەر چاوەدەگیرێت وەک «خوێندن، ئاستی داهات، شێوازی ژیان، شێوازەکانی خەرجکردن»، گریمان دووکەس لە سەرەتای دەستپێکردنی کار واتە بەیانی زوو لە پاسێکدا لە سەریەک کورسی بە تەنیشت یەکەوە دادەنیشن. دەتوانین بزانین کە هەریەکێیان لە زەینی خۆیدا رەنگە بۆچوونێکی هەبێ لەمەڕ پێگەی کۆمەڵایەتی تەنیشتەکەی، بەبێ ئەوەی ئەو دوو کەسە قسەیەک لەگەڵ یەکتردا بکەن.

هەرکاتێ لە شەقامدا کەسێکمان دی قات و پانتۆڵێکی لەبەردا بوو بۆینباخ و کراس و پێڵاوەکانیشی لەگەڵ قات و پانتۆڵەکەیدا تەواو گونجاوبوون بەتەنیشتیەوە کەسێکی دیکە دەڕوات کە جلێکی کۆنەی لەبەردایە لەگەڵ پێڵاوێکی بۆیە نەکراوو کراسێکی ئوتوونەکراو، لەگەڵ یەکەم روانیندا دوو پێگەی کۆمەڵایەتی جیاواز دەدەین بەم دوو کەسە. ئەم سیمبولە بەرچاوانە گرنگی خۆیان هەیە لەڕووی ئەوەی کە بتوانین کەسەکان لە شوێنی راستەقینەی خۆیاندا لەڕووی پێگەی کۆمەڵایەتییەوە دابنێین. ئاشکرایە کە مەبەستمان ئەوە نییە حوکمی ئەوە بدەین کەسێک لە کەسێکی دیکە باشترە یان خراپترە.

کۆمەڵناسی زانستێکە پێویستە بەدووربێت لە داوەریکردنی بەها ئامێز. بێگومان ئەگەر ئەو دوو کەسەی باس کران ماوەیەک لەگەڵ یەکتریدا بدوێن رەنگە بگەن بەوەی کە لە بوارێکی تایبەتیدا هاوڕان یان هەمان مەیلیان هەیە بۆ چەند شتێکی وەکویەک، بەڵام بەزۆری ئەم گفتوگۆیەی ئەمانە هەرگیز ناگاتە رادەی «هاودڵی» و «هاوزمانی» درێژ خایەن و پەیوەندییەکەیان دەکەوێتە ژێر کاریگەری ئەو سیمبولە جیاوازانەی کە بۆ نموونە لەڕووی بەرگ و شێوازی قسەکردنەوە هەیانە [١٨/ ١٨].

لەکاتی باسکردنی پێگەی کۆمەڵایەتیدا ئەو پرسیارە دێتەگۆڕێ: لەدوو سیستمی کۆمەڵایەتی جیاوازدا چ جۆرە شوێنگەیەک بەهاوتای یەکدی حیساب دەکرێن؟ بۆ نموونە ئایا دەتوانین بڵێین کە نوێنەرێکی پەرلەمان هاوتای لۆردێکە؟ تەنانەت تاکەکەسێکیش دەتوانێت چەند پێگەیەکی ناجێگیری هەبێت. واتە لەلایەکەوە دەسەڵاتدارو سامانداربێت و لە لایەکی ترەوە رەفتارەکانی هێندە

دووربێت لەواقیعی باو، کە زۆرجار شایەنی قبووڵکردن نەبێت. گەنجێک رەنگە لە تیپی تۆپی پێی قوتابخانە پێگەیەکی بەرزی هەبێت و کەچی لە بوارەکانی تردا بێ تواناو لێنەهاتوو بێت. کورتکردنەوەی چینی کۆمەڵایەتی (تەنیا) لە شوێنگەی کاردا (لەگەڵ ئەوەشدا کە سوود بەخشە) بێ کەم و کوڕی نییە. هەرچەندە کار پێوەرێکی زۆر گرنگە لە دەستنیشانکردنی پێگەی چینایەتیدا، بەڵام تاکە پێوەریش نییە [٨/ ١٦٢-١٦٣].

پۆلێنکردنی پێگەکان

هەموو خەڵک تادوا ساتی ژیانیان کەم تا زۆر لە چوارچێوەیەکی رەفتاریی دیاریکراودا کاردەکەن. ئەم پێگانە بەدرێژایی ژیانی کەسەکە دەگۆڕێن و ئێمە هەموومان چەند پێگەیەکمان هەیەو دەبێت، لەوانە: ساوایی، منداڵی، لاوی، گەورەیی پێگەیشتوویی و بەساڵاچوون. هەروەها چەند پێگەیەکی خزمایەتیشمان هەیە وەک: کوڕ یان کچ، ژن یان مێرد، دایک یان باوک، مام یان مامۆژن و ئامۆزاو هاوشێوەکانی. ئەو پێگانەو هەروەها چەند پێگەیەکی هاوشێوەی ئەوانەش وەکو ژن یان مێردبوون ئەمانە چەند نموونەیەکی پێگەی پێ سپێردراون (Ascribed)، چونکە بەبێ هیچ هەوڵێکی بۆ بدەین وەدەستی دێنین. چەند جۆرێکی دیکەی پێگە هەیە وەکو پاشایەتی یان خانەدانی ئەمانیش حاڵەتی بەخشراویان هەیە، هەرچەندە چەند فێرکارییەکی تریش پەیوەندی بەمانەوە هەیە: فێربوونی نموونەکانی رەفتار، دابی تێکەڵاوی و.. هتد. هەموو ئەمانە لە ریزی پێویستییەکانی پێگەی کۆمەڵایەتی خانەدانی حیساب دەکرێن.

کاتێ کە باس لە پێگەی خانەدانی (ئەرستۆکراتی)یان پاشایەتی دەکەین ئەو چەمکەی بەکارمان هێناوە تارادەیەک لە چەمکی شوێنگەی تەمەن یان خزمایەتی جیایە. لە کۆندا تارادەیەک هەموو کەسێک دەیتوانی ژن بێت یان مێرد، بەڵام کۆمەڵگا تەنها بواری بە ژمارەیەکی کەم دەدا کە بچنە پاڵ پێڕی خانەدانەکانەوە. ئەمڕۆکە لەو کۆمەڵگایانەشدا کە ئەرستۆکراتییەتی تێدانییە چەند پێگەیەک هەیە کە کەم تا زۆر شوێنگەی کەسەکان لەژیاندا جیادەکاتەوە [١٦٣/٨]. لە کۆمەڵگاکانی ئەمڕۆدا نوێنەرێکی پەرلەمان پێگەیەکی بەرزی هەیە کاتێک کە ئێمە لە پێگەکەی رادەمێنین بەزۆری مەبەستمان پێگەی کاریەتی چونکە پێگەی کار بەزۆری تاکە پێگەیەکە کەسێک بەهۆیەوە پۆلێن دەکرێت. وەک چۆن پاشا یان

خانەدانێک لە ڕێگەی پێگە بۆماوەییەکەیەوە پۆلێن دەکرا. شوێنگەی کار لە بەرامبەر پێگە پێسپێراوەکان (کەپێشتر باسکرا) دادەنرێت و ناودەبرێت بە «وەدەستهاتوو» (Achieved). تارادەیەک مانای پێگەی وەدەستهاتوو ڕۆشنەو دەشێ جگە لە پێگەی کار چەند بەکارهێنانێکی تریشی هەبێت وەک: وەرزشکاری، هونەرمەندی، نووسەری. پێگەی وەدەستهاتوو بەرهەمی هەوڵی تاکەکەسێن. ئەو پێگانەمان بۆیەدەست دەکەوێت چونکە لەو بوارەدا کارمان کردووە.

چەند نموونەیەک لە جۆرەکانی پێگەکان

پێ سپێردراو	وەدەستهاتوو (وەرگیراو)
برا، خوشک	قوتابی زانکۆ، دەرچوو
کوڕ، کچ	برادەر، هاوکار
نێر، مێ	کارمەند، سەرۆک

دیارە هێڵی جیاکەرەوەی نێوان پێگە پێ سپێردراوەکان و وەدەستهاتووەکان زۆر ئاشکراو دیار نییە. ڕەنگە کەسێک بەهۆی هۆشیاری کافی و توانای زۆری بۆ بیرهاتنەوەو لەبەرکردن بتوانێ ببێتە پزیشک (تێکەڵەیەک لە پێگە پێ سپێردراوو وەدەستهاتووەکان) یان لەلایەکەوە بوونی دایک و باوکێکی خوا پێداوو پایەبەرز و پەیوەندییە بەهێزو کاریگەرەکانیان (پێ سپێردراو)، لەلایەکی ترەوە خوێندنێکی لەبار (وەدەستهاتوو) کاریگەریان هەبێت لە بوونە پزیشکی ئەو کەسە. بەتەعبیرێکی تر لە هەندێ شوێنگەدا پێکهاتەیەکمان بەرچاو دەکەوێ لە پێگە پێ سپێردراوو وەدەستهاتووەکان[٣/٩٧].

پێگەو ڕۆڵی کۆمەڵایەتی

ئەگەر پێگە چەند شوێنگەیەکی تایبەتی بێت کە کەسێک لە کۆمەڵگا داگیری کردوون، ڕۆڵ ئەو ڕەفتارەیە کە لەو کەسە چاوەڕوان دەکرێت. ئاشکرایە هەموو ئەو کەسانەی کە شوێنگەی هاوشێوەیان هەیە بەیەک شێوە ڕۆڵەکانیان ناگێڕن، بەڵام لە کۆمەڵگایەک کە لەسەر «لێکجیاکردنەوە»ی کۆمەڵایەتی بنیاتنراوە جۆرێک لە

هەماهەنگی کۆمەڵی لە بواری پێگەو ڕۆڵەکاندا هەیە. لەڕاستیدا ڕۆڵی کۆمەڵایەتی کۆمەڵێک چاوەڕوانییە، کە دەدرێنە پاڵ پێگەیەکی کۆمەڵایەتی تایبەتییەوە. کاتێ کە ئێمە پێگەیەکمان هەیە، ئەو ڕۆڵەش دەبینین کە بەو پێگەیەوە بەستراوەتەوە. ڕۆڵ ئەم ڕەفتارەیە کە خەڵکی لێمان چاوەڕوانی دەکەن، چونکە ئێمە بەجێهێنانی ئەرکێکی تایبەتیمان لە ئەستۆدایە یاخود پێگەیەکی دیاریکراومان داگیرکردووە. هەندێک لە پێوەرەکانیش «Norm» پەیوەستن بە پێگەکانەوە یان لە گەڵیاندان. وەختێ کە ڕۆڵی «برا» یان «خوشک» دەبینین چاوەڕوانی ئەوەمان لێدەکرێت کە: میهرەبان، پارێزەر، هاوڕێ و بەئەمەک بین. لە ڕۆڵی مامۆستایەکدا چاوەڕوانی ئەوەمان لێدەکرێت کە بچینە پۆلەوەو بابەتی سەرنجڕاکێش و بەکەڵک باس بکەین، لە نمرە داناندا وردبین، لە هەموو کاتەکانی وانەکانماندا ئامادەبین، ڕێنومایی قوتابییان بکەین. بەجێگەیاندنی ڕۆڵە کۆمەڵایەتییەکان حاڵەتێکی هەیە وەک ڕۆڵبینین لەسەر شانۆی نمایشکردن (وەک شانۆگەری). ئەگەر بڕیاربێت ڕۆڵی «هاملێت» ببینین، ئاشکرایە کە بینەران چاوەڕوانی ئەوە ناکەن کە ڕۆڵی «ڕۆمیۆ» لە ئێمەوە ببینن، ئەمە شتێکە هەندێ جار لە ژیانی ئاساییدا بەرچاو دەکەوێت. [٣/ ٩٧].

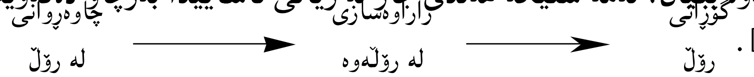

پەیوەندی نێوان لایەنە جۆراوجۆرەکانی ڕۆڵ [٢١/٢١٣]

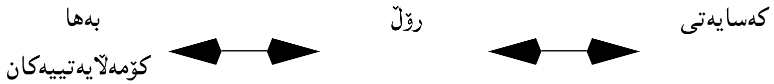

کەواتە ڕۆڵ چەمکێکی «پێوەرییە» لەسەر ئەو شتانە بنیاتنراوە کە لێمانەوە چاوەڕێ دەکرێت ئەنجامی بدەین، نەتەنها ئەوەی کە بەپێویست لەیەک کاتدا ئەنجامی دەدەین. کاتێ ئەو شتەی کە ئەنجامی دەدەین زۆر دوور بێ لەوەی کە خەڵکی چاوەڕوانی دەکەن لێمان، ئاساییە تووشی ڕەخنەو سەرزەنشت دەبینەوە، یان ڕەنگە ڕێنماییمان بکەن بەرەو ڕێگای ڕاست، چونکە نەمانتوانیوە بەگوێرەی پێویست وەڵامی پێویستیی ڕۆڵەکانمان بدەینەوە. کۆمەڵناسان ئەو حاڵەتەی کە خەڵکی بەواقیعی لە شوێنگەو پێگەیەکی تایبەتیدا ئەنجامی دەدەن بە «کارپێکراو»

ناوی دەبەن. ئەم چەمکە پشت بەو خاڵە دەبەستێ کە ڕەنگە ناتەباییەک لە نێوان ئەو چاوەڕوانییانەدا لە ئارادابێت کە شوێنگەکان لە ئێمەیان هەیەو ئەوەیش کە ئێمە لەژیانی واقیعی خۆمانا ئەنجامی دەدەین [٩٨/٣].

ئەوکاتە دژایەتیی ڕۆڵەکان دەردەکەوێت کە چەند چاوەڕوانییەکی زۆر لە دوو یان چەند شوێنگەیەکی کۆمەڵایەتی تاکەکەسێک بکرێت. ڕەنگە بەجێگەیاندنی چەند ڕۆڵێک کە پەیوەستن بەپێگەیەکەوە ڕاستەوخۆ پێ بخاتە ئاقاری ڕۆڵێکی پەیوەست بەپێگەیەکی ترەوە. کەسێک کە سەرپەرشتیاری بەشێک بێت لە دەزگایەکدا ڕەنگە ناچاربێت کاتێ کە یەکێک لە هاوڕێکانی دوا دەکەوێت کە لە هەمان دەزگای ژێر چاودێری ئەودا کاردەکات، لێپرسینەوەی لەگەڵدا بکات و سەرزەنشت و سزای بدات یان تەنانەت لە دەزگاکەش دەری بکات. ئەو ڕۆڵەی کە لە برادەرێک چاوەڕێ دەکرێت. پشتیوانی برادەرەکانیەتی، ڕۆڵی سەرپەرشتیار پاراستنی سیستمی بەها پیشەییەکانە لەناو دەزگایەکدا. لە هەندێ حاڵەتدا لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا ناتوانرێت ڕێگری لە دژایەتی ڕۆڵەکان بکرێت و لە کاروباری ڕۆژانەدا حاڵەتی لەم شێوەیە بەرچاو دەکەوێت. هەندێ جار دژایەتی ڕۆڵەکان دەبێتە هۆی ئەوەی کە هەندێ کەس پەنا بۆکاری ترسناک ببەن [٢٠/ ١٢٧-١٢٨].

چینی کۆمەڵایەتی وەک وردە کولتوورێک

لە چەند بەشێکی ئەم کتێبەدا ئاماژەمان بە جیاوازی چینە کۆمەڵایەتییەکان کرد لەڕووی فێرکردن ئاراستە سیاسییەکان، ژیانی خێزانی و سەرجەم بوارەکانی تر، چونکە ناکرێ باسی خێزان، ئایین و دەوڵەت و مەسەلە نەتەوەیی و گرووپییەکان بکەین بەبێ ئەوەی ئاگامان لە جیاوازییە چینایەتییەکان بێت.

دەتوانین چینە کۆمەڵایەتییەکان وەک چەند وردە کولتوورێک سەیر بکەین کە لەڕووی بەهاو خاڵی سەرنج و چاوەڕوانییەکان لەگەڵ یەکتریدا جیاوازن. بەکۆمەڵایەتیبوونی منداڵان لە وردە کولتوورەکانی چینە کۆمەڵایەتییە جیاجیاکاندا لە ڕێگەی ئەزموونە جیاوازەکانیان و لەماڵ و کارلێکیان لەگەڵ کەسانی دیکەدا (لە بنەڕەتدا لەگەڵ ئەو کەسانەدا کە هاوچینی خۆیانن) بەدی دێت. منداڵانی چینی خواروو زیاتر توشی سزای جەستەیی دەبنەوەو پێدەچێ لەم خێزانانەدا کەمتر جەخت بکرێت لەسەر فێرکردنی تاکەکەسی و بزاوتی ستوونی کۆمەڵایەتی بەبەراورد لەگەڵ چینە ناوەندییەکان. منداڵانی چینەکانی خواروو لەو خێزانانەدا دەژین کە بەگشتی

ڕازیبوونی کۆمەڵایەتی لەنێو ئەندامەکانی و ئاراستەی فیکری پێشکەوتنخوازانەیان کەمترە. لەگەڵ ئەوەدا کە ئەمڕۆ منداڵانی چینەکانی خوارەوە زیاتر حەزیان لە خوێندنی باڵایە، بەڵام ئەو کەسانە بۆ گەیشتن بەم ئاستە لە خوێندن و فێربوون تووشی گەلێک کۆسپ دەبنەوە [٧/٣٥٤-٣٥٦]. هەر چەندە چینی کۆمەڵایەتی کەسێک بەرزتربێت ئەگەری کوژرانی لەشەڕدا کەمترە، کەمتر دەگیرێت و کەمتر دادگایی دەکرێت و کەمتریش بەتۆمەتی تاوانەوە دەخرێتە ژێر چاودێرییەوە (دیارە بەو مانایە نییە کە کەسانی چینەکانی خوارەوە زیاتر تاوان ئەنجام دەدەن). لێکۆڵینەوەکانی وڵاتە پیشەسازییەکان نیشانی دەدەن کە بەگشتی هەر چەندە چینەکە بەرزتربێت مەیلی ئەندامبوون لە کۆمەڵە خۆبەخشەکاندا زیاترە، بەشداریکردن لە چالاکییە کۆمەڵایەتییەکاندا بەرفراوانترە، هەروەها مەیلی ئازادیخوازانەی کەسەکان لە بواری مافە مەدەنییەکاندا توندترە [١١/٥٥]

دەتوانین چەند بوارێکی تر بدۆزینەوە کە پێچەوانەی جیاوازییە چینایەتییەکانەو لەسەرووی هەموویانەوە چانسی مانەوەیە. ژمارەی منداڵانی هەژارەکان زیاترە لە چینەکانی ناوەندو باڵا. لەگەلێک وڵاتی دواکەوتوودا (٢٥٪)ی حاڵەتەکانی مردن پەیوەندی بە منداڵانەوە هەیە. هەژاران لەو کۆمەڵانەی کە تیایدا دەژین و لە ناو ئەو ئۆرگانانەی کاری تێدا دەکەن لە کەسانی دیکە کەمتر دەستیان دەڕوات و کاریگەرییان کەمترە. لەڕووی ڕەزامەندی کارەوە جیاوازییەکە گەلێک زیاترە. لەکاتێکدا زۆربەی ئەو کەسانەی کاری تایبەتمەندییان هەیە ئەگەر پێویستیی ئابووریشیان بەکارکردن نەبێت هەر کاردەکەن. ئەم حەزە هەتا لەناو دەستەیەکی زۆر کەمی کرێکارە ناشارەزاکانیشدا بەرچاو ناکەوێت. لە بواری چۆنێتی تێڕوانین بۆ سەرکەوتن، جیاوازی هەژارەکان لە گەل کەسانی چینی ناوەڕاست گەلێک زۆرە. زۆربەی کەسانی چینی ناوەڕاست پێیان وایە کە چانسی سەرکەوتنیان زیاترەو چۆنیەتی کار هۆکارێکی گرنگە بۆ سەرکەوتن.

کولتووری هەژاری

لە جیهانی هاوچەرخدا پانتایی هەژاری هێندە بەرفراوان بووە، کە کار گەیشتۆتە ئەوەی کۆمەڵناسان قسە لە ئەگەری بوونی «کولتووری هەژاریی» بکەن. ئەم چەمکە لەسەر بناغەی لێکۆڵینەوەیەکی «ئۆسکار لویس – O. Lewis»هاتەگۆڕی کە لەنێو خەڵکێکی زۆر هەژار لە مەکسیک، پۆرتۆریکو، و نیۆیۆرک بە ئەنجام گەیاند.

«لویس» بەو ئەنجامە گەیشت کە کەسانی زۆر هەژار ئەو بەهاو پێوەرانە پەرەپێدەدەن کە لەبنەڕەتدا لەو هەلومەرجی بێبەشی و نەدارییەی کە تیایدا دەژین سەرچاوەیان گرتووە. سەرەڕای ئەوە هەژارەکان شێوازی ژیانی خۆیان دەگوێزنەوە بۆ منداڵەکانیان (کە ئەمەش رەگوریشەی بۆ کولتووری ئەشکەوت نشینی دەگەڕێتەوە). لەگەڵ ئەوەشدا کە منداڵان هان دەدرێن بۆ ئەوەی بخوێنن تاکو خۆیان لە فشارەکانی هەژاری دەرباز بکەن، بەڵام لەباروزرووفێکی ئەوتۆدا گەورە دەبن کە نیشانەیەک لە ئارادا نییە بۆ عەقڵ و شارەزایی کۆمەڵایەتی بەڕادەیەک کە کۆمەڵگا بۆ سەرکەوتنی پێویستی پێیەتی. بەبڕوای لویس لە ژیانی کەسانی زۆر هەژاردا ئومێدو هیوایەک نییە. ژیانیان لەسەر گوزەراندنی رۆژ بە رۆژەو دەبێ لەرادەبەدەر هەوڵ بدەی بۆ مانەوەت. لە زۆر لایەنەوە کەسانی هەژار لە باقی کۆمەڵگا دابڕاون. [١١٦/ ١٦٦-١١٨]

دەبێ ئەوەش بڵێین کە یەکەم جار زاراوەی «کولتووری هەژاریی» بۆ وەسفکردنی کەسانی زۆر هەژار بەکارهات کە بێکارن، و لە کاولەخانووەکانی ناوچە زۆر هەژارەکاندا دەژین. لویس کولتووری هەژاریی بەو حاڵەتە دەزانێ کە کەم و زۆر لە هەندێ باروزرووفی تایبەتیدا لەو کۆمەڵگایانەدا دێتە ئاراوە کە شارین یاخود تازە دەچنە ناو پرۆسەی بەپیشەسازیکردنەوە (تصنیع). ئەو باس لە کولتوورێک دەکات (لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا) کە تیایدا هەموو شتێک حاڵەتی دەستەجەمعی هەیە، رێژەی خواردنەوە زۆرە، کەسەکان زۆر بەخێرایی دەچنە دنیای سێکسەوەو ئاراستە زیاتر بەرەو خێزانی «دایک سالاری»یە. «ئەلیزابێس هیرزۆگ» (E. Herzog)ئەم چەمکەی لە ئەمریکادا خستە بەر توێژینەوەو گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە زۆر لەو خەسڵەتە دەروونییانەی دەدرێتە پاڵ هەژاران وەک چەند زەروورەتێکی هاوتان لە بەرامبەر هەژاریدا، نەک ئەوەی بتوانرێ بەچەند بەشێکی کولتوورێک حیساب بکرێن. بەبڕوای ئەو لەگەڵ ئەوەشدا کە رێژەی منداڵە ناشەرعییەکان لەنێو هەژارانی ئەمریکادا (لە بنەڕەتدا رەشەکان) زیاترە، بەڵام ئەم دیاردەیە لەڕووی کولتوورییەوە لەلایەن خۆیانەوە پشتیوانی لێناکرێت. دایکانی ئەو کیژە گەنجانە بەردەوام حەزدەکەن ئەم کارە سێکسییە بەر لەکاتی خۆی نەکرێت، و کچەکانیان بتوانن ژن و مێردایەتییەکی باش و سەرکەوتووانەیان هەبێت. بەهەمان شێوە لەگەڵ ئەوەشدا کە زۆربەی هەژاران لە خواردنەوەدا زیادەڕۆیی دەکەن، بەڵام راستییەکە ئەوەیە کە «سەرخۆشی» لەلایەن کۆمەڵگاوە پەسەند نییە. هەروەها

«هیرزۆگ» ئاماژە بەوە دەکات کە زۆربەی ئەو خەسڵەتانەی کە دەدرێنە پاڵ کولتووری هەژاری دەرەنجامی بەد خۆراکی، دڵتەنگی، ماندوویی، بێئومێدی و لاوازی و بوونی کێشەیەکە لەڕووی کۆبوونەوەی هێزە فیکرییەکانە لە تاکدا. بەم جۆرە سەرنەکەوتن لە خوێندنی منداڵان لە قوتابخانەدا حاڵەتێک نییە کە دایک و باوک پەسەندی بکەن، بەڵکو ئەم بارە لە هەلومەرجی ئامادەو هەییدا حاشا هەڵنەگرە.

«هیرزۆگ» و «لویس» هەردووکیان لەو خاڵەدا کۆکن کە بوونی خێزانی «دایک سالار» ئەنجامی هەژاریی بەربڵاوەو تایبەت نییە بە رەشپێستە هەژارەکانەوە. لە هەندێک شوێنی جیهاندا کە بێکاری زۆرە پیاوە بەتەمەنەکان بەکردەوە ناتوانن ئەرکەکانی سەرۆک خێزانێک لە ئەستۆ بگرن. ئەم بابەتەش هەرگیز لایەنێکی نەژادیی نییە[٨/ ١٨٦-١٨٨].

بزاوتی کۆمەڵایەتی

ئەمڕۆکە کۆمەڵناسان زیاتر خەریکی ناسینی ئەو هیرارکیەتە یان پەیژەیەکن لە پێگە کۆمەڵایەتییەکان کەکەسەکان لێیەوە سەردەکەون یان دێنە خوارەوە. شوێنگەی هەرکەسێک لەم پلیکانەی چین/ پێگەو لەرێگەی چەندین هۆکارەوە دەستنیشان دەکرێت و بزاوت لە نێوان چینەکاندا لە ئارادایە، ئەم بزاوتەش پێی دەوترێت «بزاوتی کۆمەڵایەتی» (social mobility).

دەزانین کە بزاوتی ستوونی چینایەتی بزاوتێکە بەرەو شوێنگەی باشتر. لەگەڵ ئەوەشدا هەر بزاوتێکی کارکردن مەرج نییە بەمانای گۆڕینی پێگەی چینایەتی ئەو کەسە بێت بەرەو سەر یان بەرەو خوارەوە. چەمکێکی تر لەم بوارە «بزاوتی وەچەکان» (Generational mobility)ـە کە بەمانای هەڵسەنگاندنی سەرکەوتوویی کەسێکە بە بەراورد لەگەڵ وەچەی باوانی. ئاشکرایە کەسەکان لە زنجیرەیەک پایەی بەدوای یەکدا هاتوون لەڕووی هەڵکشان و دابەزین لە شوێنگە کۆمەڵایەتییەکاندا. بەڵام مەسەلەکە ئەوەیە بزانین ئایا بزاوتی هەڵکشان لە کۆمەڵگادا زیاترە یان بزاوتی دابەزین و ئایا رێژەکەی بەو رادەیەیە کە لە رابردوودا هەبووە یان نا؟

پرۆسەی گشتی پێویستییەکانی کار لە کۆمەڵگا پیشەسازی و بەپیشەسازی بووەکاندا ئەوە پیشاندەدات کە بواری کارکردن بەزۆری لەو کارانەدا زیاترە کە

کەسەکان تیایدا خاوەن شارەزایی و پلەی خوێندنی باڵان و ئەم داواکارییانەی کار، هەلومەرجی بزاوتی هەڵکشان لە کۆمەڵگا نوێیەکاندا دەڕەخسێنێ [٨١/١٢٦]. دیارە بیریارانی دنیای کۆن هەمیشە باوەڕیان بەم ئەنجامگیرییە نەبووە. «ئەردەشیری بابەکان» دامەزرێنەری زنجیرەی ساسانی باوەڕی بە «ڕێکخستنی چینەکان» هەبووەو ئارەزووی گواستنەوەی کەسەکانی لە چینێکەوە بۆ چینێکی تر بە هۆکارێکی ترسناک دادەنا. ئەو پێی وابوو کە «خەڵکی لە حاڵێکەوە بۆ حاڵێکی تر دەبزوون ئەنجام بەوە دەگات کە هەرکەسەو بەدوای شتێک دەکەوێت کە شایەنی ئەو نییەو بەرزترە لە پایەو شوێنی خۆی، چونکە ئەگەر گەیشت بەو شتەی کە بەدوایدا دەگەڕێت شتی لەوە بەرزتر دەبینێت و حەزی لێدەکات، پاشان بەدوایاندا هەنگاو دەنێت، هەروەها ئاشکرایە کە لەناو خەڵکی رەشۆکیدا کەسانێک هەن کە لە پاشاکان نزیکترن تا خەڵکی تر. گواستنەوەی خەڵکی لە شوێنەکانیاندا دەبێتە هۆی ئەوەی ئەوانەی لە پلەی دوای پاشاکاندان تەماح لە پاشایەتی بکەن و ئەوانەی کە لەدوای ئەوانن حەزیان بچێتە شوێنەکەی ئەوانەوە» [١١٧/ ٢٤-٢٥].

کۆمەڵناسی ئینگلیزی «مایکل یۆنگ» (M. young) باس لە سیستمێکی چینایەتی زۆر کراوە دەکات و ناوی دەنێت «لێهاتوویی‌خوازی» (Meritocracy) بەپێی ئەو هەرکەسێک تەنها بەگوێرەی ئاستی لێهاتووی و شایستەیی خۆی (نەک هیچ شتێکی تر) پایەی خۆی لە کۆمەڵگادا بەرز دەکاتەوە [١٢٧/ ٢٠-٢٤]. سەرەڕای ئەوەی کە بزاوتی کۆمەڵایەتی لەو کۆمەڵگایانەی کە لەسەر بنچینەی «لێهاتوویی» دامەزراون زیاترە نەک لەوانەی کە لەسەر «ئەستۆکراتی» دامەزراون، کەچی لە بارێکی ئاساییدا بەدەگمەن هەندێ کەس لەنەوەیەکدا دەتوانن لە ئاستی شرە پۆشییەوە بگەن بەئاستی دەوڵەمەندیی. لە رۆژئاوادا رۆیشتن بۆ کۆشکی سپی و کۆشکی ئەلیزاو خانووی ژمارە ١٠ لە Dwoning street و چەند شوێنێکی دیکەی لەم جۆرانە رەنگە تەنها خەونی هەندێک باوک بێت بۆ منداڵەکانی و شتێکە بەدەگمەن بەڕاست دەگەڕێت. زۆربەی خەڵکی کەم تا زۆر لەو چینەی کە تیایدا لە دایک بوون دەژین و بەزۆری لە پلەیەکی بەرزتر یان خوارتری پەیژەی پایەکۆمەڵایەتییەکاندا دەمێننەوەو لەبەرامبەریاندا سنوورێک هەیە کە تێپەڕاندنی ئەستەمە. بەرزبوونەوە یان کەوتنی پێگەی کۆمەڵایەتی تەنها پەیوەست نییە بەتاکەوە. لە هەندێ حاڵەتدا رەنگە سەرجەم ئەندامانی یەکێ یان چەند چینێک پێگەی خۆیان بگۆڕن. تەنانەت لە هەندێ حاڵەتدا رۆیشتنی چینە کرێکارییەکان بۆ

نێوەندی چینەکانی ناوەڕاستی کۆمەڵگا بە «بەبورژوابوون» ناوبراوە [١٨/٢٢-٢٣].

بەگشتی بزاوتی ئیش وەک یەکێ لە سیما گرنگەکانی بزاوتی کۆمەڵایەتی لەبەرچاو دەگیرێت. دەگونجێ بزاوتی کۆمەڵایەتی ستوونی یان ئاسۆیی بێت. مەبەست لە بزاوتی ئاسۆیی ئەو حاڵەتەیە کە تیایدا رەنگە شوێنگەی کەسێک بگۆڕێت بەبێ ئەوەی پایەکەی بگۆڕێت (وەک رۆیشتن لە کارێکەوە بۆ یەکێکی تر کە لەڕووی چین و پێگەوە لە هەمان ئاستدابێت). دەشێ بزاوتی ستوونی دوولایەنی هەبێ: هەڵکشان و دابەزین. بزاوتی دابەزین وەختێکە کەسێک پێگەیەکی نزمتر لە پێگەکەی ئێستای دەستبکەوێ. هەندێ جار بزاوتی کۆمەڵایەتی پێویستی بە بزاوتی جوگرافیش دەبێت (بۆ دەست کەوتنی هەلی گونجاو کەسێک ناچاردەبێ لە شارو پارێزگایەکی دیکەدا نیشتەجێ بێت).

رێژەی بزاوتی کۆمەڵایەتی لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر جیاوازە لەناو کۆمەڵگایەکدا (لەیەک کاتدا) جیاوازە (رێژەی بزاوتی کۆمەڵایەتی لە هەندێ شوێنی وڵاتێک زۆرترە). هەروەها بەتێپەڕبوونی زەمەن ئەم بابەتە جیاوازی تێدەکەوێت. (لە دوای شۆڕشی پیشەسازی رێژەی بزاوتی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگاکانی رۆژئاوادا زۆرتر بووە)[٥٢/ ٢٢-٢٣].

چالاکییەکان، کارەکان و بزاوتی کۆمەڵایەتی (ئاسۆیی و ستوونی)

چینی کۆمەڵایەتی		چالاکی لەبەشی داراییدا	چالاکی لە بەشی پیشەسازیدا	لە بەشی بارو گواستنەوەدا
سەروو		**ئەلف**		**ئەلف**
	س	سەرۆکی بانک	ئەندازیاری میکانیکی	سەرۆکی هێڵی ئاسن
		ژمێریاری باڵا	پسپۆڕی چاپ	فرۆکەوان
ناوەند		ژمێریار	بەرگکەری کتێب (صحاف)	لێخوری شەمەندەفە
		(راگوێزەر)		کارمەندی پۆستە
خواروو		پۆستەچی	ئاسنگەر	لێخوڕی پاس
	س	خزمەتکار	کرێکاری سادە	پۆستەچی